

જૈન દર્શન

(અમુલ્ય તત્ત્વચિંતન)

જૈન દર્શન

જામોકાર મહામંત્ર

ળમો અરિહંતાળ

ળમો સિદ્ધાળ

ળમો આઙરિયાળ

ળમો ઉવજ્ઙયાળ

ળમો લોએ સઁવસાહૂળ

ચત્તારિ મંગલં (ચાર મંગળ)

ચત્તારિ મંગલં, અરહંતા મંગલં,

સિદ્ધા મંગલં, સાહુ મંગલં,

કેવલિ પણણતો ધમ્મો મંગલં.

ચત્તારિ લોગુત્તમા, અરહંતા લોગુત્તમા,

સિદ્ધા લોગુત્તમા, સાહુ લોગુત્તમા,

કેવલિ પણણતો ધમ્મો લોગુત્તમો.

ચત્તારિ શરણં પવ્વજ્ઞમિ, અરહંતે શરણં પવ્વજ્ઞમિ,

સિદ્ધે શરણં પવ્વજ્ઞમિ, સાહુ શરણં પવ્વજ્ઞમિ,

કેવલિ પણણતો ધમ્મં શરણં પવ્વજ્ઞમિ.

પ્રસ્તાવના

જે જીવ અહંત ને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે ને પર્યાયપણે યથાર્થ જાણે છે તે જીવ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયત્મક નિજ આત્માને જાણીને પીતાના અલેદ શુદ્ધ દ્રવ્ય સામાન્યનો અંતરમાં આશ્રય કરે છે. એ રીતે તેના મિથ્યાત્વમોહ નાશ પામે છે અને તેને મોક્ષ સુખના ખીજભૂત સમ્યગ્દર્શન ને સ્વાત્માનુભૂતિ પ્રગટ થાય છે.

ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. તે પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા બધા જુદા જુદા પ્રયોજનભૂત વિષયોનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે. જૈન દર્શન-જિનવાણીનો વિસ્તાર અને ઊંડાણ અગાદ અને અમાપ છે. તેટલી જ તેની અંદર સૂક્ષ્મતા છે.

આ યુગમાં ક્રિયાકાંડવિમૂઢ જૈનજગતને વસ્તુસ્થિતીનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તે સારી રીતે સમજાય એ હેતુથી જુદા જુદા વિષયોનું આ એક પ્રતમાં સંકલન કરેલ છે.

ત્રણ લોકમાં જીવ અનંત છે. તે સર્વ કુઃખથી ભય પામી સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે. આત્માનું હિત સુખ છે, તે આકુળતારહિત છે. મોક્ષમાં આકુળતા નથી, તેથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તતા પાત્ર જીવોને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળી રહે એ હેતુથી આ સંકલનનું પ્રયોજન છે.

બધા જ ભવ્ય પાત્ર જીવો આ વિષયોનો ધીરજપૂર્વક અને ગંભીરતાથી અભ્યાસ કરી સમ્યગ્દર્શન અને પરંપરાએ મોક્ષ પામે એ જ વિનમ્ર ભાવના !

૦♦૦
સંકલન : ૨ મ (૧) સંજ્ઞા સંપાદન

નિવેદન :

આ સંકલનમાં મહત્વના સિદ્ધાંતભૂત સારાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે અને ઘણા ગ્રંથોનો આધાર લીધેલ છે.

- ધર્મ વસ્તુના સ્વભાવને કહે છે. તે નવો બનાવી શકાતો નથી.
- તીર્થંકર ભગવાન ધર્મની સ્થાપના કરતા નથી. ધર્મ તો અનાદિ અનંત છે. પરંતુ ધર્મનો આશ્રય લઈ આત્મા સ્વયં પરમાત્મા બને છે. તીર્થંકરોની પરંપરા અનાદિ અનંત છે.
- વસ્તુ અનાદિ અનંત છે. ધર્મ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. માટે ધર્મ-જે વસ્તુનું જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે, તે પણ અનાદિ અનંત છે. જૈન ધર્મ પણ એ પ્રમાણે છે માટે અનાદિ અનંત છે.
- કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પાંચે સમવાય કારણો
★ સ્વભાવ ★ કાળ ★ નિયતિ ★ નિમિત્ત ★ પુરુષાર્થ
એકી સાથે સમુપસ્થિત હોય છે. તથાપિ સુધર્મની પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થ મુખ્ય છે.
- ઉપાધાનગત યોગ્યતા હોતાં નિમિત્ત સહજ મળી આવે છે. તેથી આત્માથીએ નિમિત્તો મેળવવા માટે વ્યગ્ર ન થવું જોઈએ.
- વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે, સ્વાધીન છે અને પોતાનું કાર્ય કરવા સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે. તે પોતાના પરિણામનનો પોતે જ હર્તા કર્તા છે, તેના પરિણામનમાં પરનો રંચ માત્ર પણ હસ્તક્ષેપ નથી. દરેકે દરેક અણુ સ્વતંત્ર છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ.
- કમબદ્ધ પર્યાયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે, જે દ્રવ્યનું, જે ક્ષેત્ર, જે કાળે, જે ભાવે, જે નિમિત્તથી, સર્વજ્ઞ પ્રભુએ એમના જ્ઞાનમાં જે પ્રમાણે જાણ્યું છે, તે દ્રવ્યનું તે ક્ષેત્રે, તે કાળે, તે ભાવે, તે નિમિત્તથી તે જ પ્રમાણે પરિણામન થાય, તેમાં નરેન્દ્ર, દેવેન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર કોઈ પણ કાંઈ કરી શકે નહિ.
- સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય અને ઉપચરિત નિરૂપણ તે વ્યવહાર છે. વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે, નિષેધ્ય છે અને નિશ્ચયનય ભૂતાર્થ છે. નિષેધક છે.

- પોતાનું સુખ પોતાનામાં જ છે, પરમાં નથી. પરમેશ્વરમાં પણ નથી. તેથી સુખાર્થી જીવે પરમેશ્વર પ્રતિ કોઈ આશા-આકાંક્ષા વડે જોવું નિર્ણયક છે. તો પણ અરિહંતાદિકનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી એની શ્રદ્ધા કરવી આવશ્યક છે.
- મોક્ષાર્થી જીવે પરથી ભિન્ન પોતાને ઓળખવો જોઈએ, તેની શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ અને પોતામાં જામી જવું જોઈએ, રમી જવું જોઈએ. આ જ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગચારિત્રની એકતારૂપ રત્નત્રયી મોક્ષમાર્ગ છે.
- ધર્મ પરિભાષા નથી, પ્રયોગ છે. તેથી આત્માણીએ ધર્મ છુવનમાં ઉતારવો જોઈએ, ધર્મમય થવું જોઈએ.
- અહિંસા પરમ ધર્મ છે. તે માત્ર વીતરાગભાવરૂપ છે. આત્મામાં મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવોની ઉત્પત્તિ એ જ હિંસા છે અને આ ભાવોનો અભાવ અહિંસા છે.
- શુદ્ધોપયોગ જ ઉપાદેય છે અને શુભોપયોગ (પુણ્યની પ્રકૃતિ), અશુભોયોગ (પાપની પ્રકૃતિ) ની જેમ હોય છે. પુણ્યથી ધર્મ ન થાય, આત્માનું હિત ન થાય.
- ગચ્છમતની જે કલ્પના છે એ સદ્વ્યવહાર નથી. એ તો વીતરાગ ધર્મની વિરુદ્ધ રાગ-દ્વેષના પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. ધર્મ પામવા તેનાથી પર થવું પડશે.
- સંપૂર્ણ અનુયોગનો હેતુ વીતરાગતા છે. તેથી બધા અનુયોગોનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે.
- ખરેખર આ સર્વ પદાર્થોના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય સ્વભાવની પ્રકાશક પારમેશ્વરી (પરમેશ્વરે કહેલી) વ્યવસ્થા ભલી ઉત્તમ પૂર્ણ યોગ્ય છે, બીજી કોઈ નહિ. કારણ કે ઘણાંય જીવો પર્યાય માત્રને જ અવલંબીને તત્ત્વની અપ્રતિ જેનું લક્ષણ છે એવા મોહને પામતા થકા પર સમય થાય છે.
- કર્મ ઘટામાં મારો સ્વરૂપ સૂર્ય છુપાઈ રહ્યો છે. મારા સ્વરૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ કર્મ ઘટાથી જરા પણ હણાયો નથી, માત્ર આવરણ પામ્યો છે. ગમે તેટલું એ કર્મ ઘટાનું જોર વધી જાય તો પણ તે મારા સ્વરૂપને હણી શકે નહિ, ચેતનને અચેતન કરી શકે નહિ. મારી જ ભૂલ થઈ, સ્વપદ ભૂલ્યો. ભૂલ મટી જાય તો મારું સ્વપદ તો જેમનું તેમ જ બની રહે છે.

- જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પાખ્યો દુઃખ અનંત...
- આ જીવ શુદ્ધાત્મભાવનામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ તેને (શુદ્ધાત્મભાવનાને) છોડીને શુભોપયોગથી જ મોક્ષ થાય છે એમ એકાંતે માને તો તે સ્થૂલ પરસમયરૂપ પરિણામ વડે અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે.
- એક તરફ આત્મા છે અને એક તરફ રાગથી માંડીને આખી દુનિયા છે. તેમાંથી જેની દષ્ટિ સ્વભાવ (આત્મા) તરફ વળી અને એ સ્વભાવ સન્મુખ થતાં આત્માના આનંદનો સ્વાદ જેણે ચાખ્યો તેને આત્મા સિવાય આખી દુનિયામાંથી કાંઈ સારું લાગતું નથી.
- રુચિ અનુષાથી વીર્ય જે તરફ રુચિ હોય-જેની જરૂરિયાત લાગે તે તરફ જ પુરુષાર્થ વળે છે. રુચિ પલટતાં ઉપયોગ પલટી જાય છે.
- 'જેને લાગી છે તેને જ લાગી છે...' પરંતુ બહુ ખેદ ન કરવો. વસ્તુ પરિણામનરિણ છે, ફૂટસ્થ નથી. શુભાશુભ પરિણામ તો થશે. તેને છોડવા જઈશ તો શૂન્ય અથવા શુષ્ક થઈ જઈશ. માટે એકદમ ઉતાવળ ન કરવી... અનુભવ પહેલાની દશાની આ વાત છે.
- મુમુક્ષુને પ્રથમ ભૂમિકામાં યોડી મૂંઝવણ પણ હોય, પરંતુ તે એવી મૂંઝવણ ન કરે કે જેથી મૂઢતા થઈ જાય. તેને સુખનું વેદન જોઈએ છે તે મળતું નથી ને બહાર રહેવું પોષાતું નથી. માટે મૂંઝવણ થાય, પણ મૂંઝવણ માંથી તે માર્ગ શોધી લે છે. જેટલો પુરુષાર્થ ઉપાડે તેટલું વીર્ય અંદર કામ કરે. આત્માથી હઠ ન કરે કે મારે ઝટઝટ કરવું છે. હઠ સ્વભાવમાં કામ ન આવે. માર્ગ સહજ છે. ખોટી ઉતાવળે પ્રાપ્ત ન થાય. અંતર્મુખ વળવું તે પુરુષાર્થ છે. તળમાં ભગવાન આત્મા બિરાજમાન છે. દષ્ટિ તળ ઉપર પડતાં તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- જે પ્રથમ ઉપયોગનો પલટો કરવા માગે છે પણ અંતરંગ રુચિને પલટાવતો નથી, તેને માર્ગનો ખ્યાલ નથી. પ્રથમ રુચિનો પલટો કરે તો ઉપયોગનો પલટો સહજ થઈ જશે. માર્ગની યથાર્થ વિધિનો આ ક્રમ છે.
- પહેલાં વિશ્વાસ લાવ કે મારા જેવો કોઈ સુખી નથી. કેમ કે હું પરમ સ્વાધીન છું. મારે મારા કાર્ય માટે અન્ય સાધનોનું અવલંબન લેવું પડતું નથી. માટે હું પરમ સુખી છું એમ પહેલાં વિશ્વાસ લાવ. અસ્તિત્વપણે,

સત્તાપણે બિરાજમાન ભગવાન આત્મા સ્વસત્તાના વિશ્વાસ વડે જ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. અમાપ...અમાપ...આનંદ, જ્ઞાન આદિ અનંત ભાવોથી ભરેલો સ્વભાવ પોતાના સ્વભાવના સાધનથી જ પ્રગટ થાય છે. પરના સાધનથી પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટે એવું આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

- ધ્રુવધામના ધ્યેયના ધ્યાનની ધખતી ધૂણી ધગરા અને ધીરજથી ધખાવવી તે ધર્મનો ધારક ધર્મી ધન્ય છે.
- એક તો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાર્ય કરતું નથી અને બીજું ક્રમબદ્ધ પર્યાય આ બે વાત કોઈને જલદી શ્રદ્ધામાં બેસતી નથી. એ શ્રદ્ધામાં સ્વીકારવું બહુ કઠણ છે. પણ જેને આ બે વાત સ્વીકારવામાં આવી જાય તેની આખી દરમીયરી જાય છે. આ નિર્ણય કરતા દષ્ટિ જ્ઞાયક પર જ જાય છે. સૂક્ષ્મ ઉપયોગમાં જ આત્મા પકડાય છે. સ્થૂળ ક્રિયાકાંડમાં આ વાત બેસતી નથી.
- તું સત્ત્વની ઊંડી જિજ્ઞાસા કર જેથી તારો પ્રયત્ન બરાબર ચાલશે, તારી મતિ સરળ અને સવળી થઈ આત્મામાં પરિણમી જશે. સત્ત્વના સંસ્કાર ઊંડાનાખ્યા હશે તો છેવટે બીજી ગતિમાં પણ સત્ પ્રગટશે. માટે સત્ત્વના ઊંડા સંસ્કાર રેડ. મહેનત ફોગટ નહીં જાય.
- અનુભવ ચિંતામણિરતન, અનુભવ હૈ રસકૂપ
અનુભવ મારગ મોક્ષનો, અનુભવ મોક્ષ સ્વરૂપ

એ અનુભૂતિના સ્વાદ માટે નીચેના વિષયોનો અભ્યાસ આવશ્યક છે.

- * જે નદર્શનનું સ્વરૂપ.
- * વિશ્વ વ્યવસ્થા.
- * વસ્તુ વ્યવસ્થા અને દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા.
- * ક્રમબદ્ધ પર્યાય.
- * ઉપાદાન-નિમિત્ત અને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ.
- * નિશ્ચય અને વ્યવહાર.
- * સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર એકતારૂપ મોક્ષ માર્ગ.
- * પાત્રતા - મોક્ષાર્થીનું સ્વરૂપ - પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના યોગનું મહત્ત્વ.
- * જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન.
- * સંપૂર્ણ સાધનાની વિધિ.....

જૈન દર્શન - અમુલ્ય તત્ત્વચિંતન

વિષય સૂચિ

૧.	જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ	૧
૨.	સુખી થવાનો ઉપાય.....	૨૪
૩.	ધર્મ અને ધર્મ સમજવાની પ્રક્રિયા	૩૩
૪.	શ્રી નવકાર મંત્ર નું સ્વરૂપ.....	૫૭
૫.	આત્મજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાનો સરળ ઉપાય.....	૬૭
૬.	નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ	૭૮
૭.	કર્તા કર્મ સંબંધ	૯૦
૮.	કર્મ નો સિદ્ધાંત.....	૧૧૦
૯.	નય ચક્ર અનુક્રમ	૧૩૦
૧૦.	દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય	૧૭૧
૧૧.	ક્રમબદ્ધ પર્યાય.....	૧૭૬
૧૨.	મોક્ષાર્થીનું સ્વરૂપ	૧૮૫
૧૩.	પાત્રતા	૧૯૪
૧૪.	મોક્ષાર્થીની ભૂમિકામાં સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ યોગ નું મહત્ત્વ .	૨૦૪
૧૫.	સ્વરૂપ નો યથાર્થ નિર્ણય	૨૧૭
૧૬.	બાર ભાવના	૨૨૧
૧૭.	ધર્મના દરેક લક્ષણ	૨૩૫
૧૮.	જ્ઞાન અને જ્ઞાયક નું સ્વરૂપ	૨૬૧
૧૯.	સમ્યક્ દર્શન	૨૮૮
૨૦.	સમ્યક્ચારિત્ર.....	૩૩૩

ફક્ત અંગત સ્વાધ્યાય માટે

વિનંતી

મુદ્રણ દોષના શબ્દાર્થ તથા વ્યાકરણની કોઈ ભૂલને
ગ્રહણ ન કરતાં તેના ભાવ પકડી આત્મહિતને કેમ ઉપયોગી
થાય તેવું લક્ષ મુમુક્ષુઓ આપે એવી નમ્ર વિનંતી.

For Private Circulation Only.

જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ

■ ધર્મ શું છે?

- આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ.
- આત્માને સ્વભાવમાં ધારે તે ધર્મ.
- સ્વભાવમાંથી પરભાવમાં ન જવા દે તે ધર્મ.
- પરભાવ વડે કરીને આત્માને દુર્ગતિમાં જવું પડે તે ન જવા દેતાં સ્વભાવમાં ધરી રાખે તે ધર્મ.
- સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપ આચરણ તે ધર્મ.
- આત્મ પરિણામની સહજ સ્વરૂપે પરિણતિ થવી તે ધર્મ.
- ષટ્દ્રવ્યનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપ આચરણ તે ધર્મ.
- જે સંસાર પરિભ્રમણથી છોડાવી ઉત્તમ સુખમાં ધરી રાખે તે ધર્મ.
- નિજ આત્માની અહિંસાને ધર્મ કહે છે.
- જે વીતરાગતા પ્રગટ કરાવે તે ધર્મ.

■ જૈન ધર્મ શું છે?

- જૈન ધર્મ સત્યનો ભંડાર, વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ નિરૂપણ કરનાર વિશ્વનો ધર્મ છે.
- કોઈ વ્યક્તિના કથન, અભિપ્રાય, પુસ્તક, ચમત્કાર કે વિશેષ વ્યક્તિ પર નિર્ભર નથી.
- અનુભવ તેનો આધાર છે, યુક્તિવાદ તેનો આત્મા છે.
- પદાર્થોના સ્વરૂપનો તે પ્રદર્શક છે.
- ત્રિકાળ અબાધિત સત્યરૂપ છે.
- વસ્તુઓ અનાદિ અનંત છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રકાશક તત્ત્વજ્ઞાન પણ અનાદિ અનંત છે. કાળ કે ક્ષેત્રની મર્યાદામાં તેને કેદ કરી શકાય નહિ.
- દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર, સ્વાધીન અને પોતાના સ્વભાવે પરિપૂર્ણ છે, તેનો પ્રદર્શક તે જૈન ધર્મ.
- વસ્તુ અનાદિ અનંત છે, ધર્મ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તેથી ધર્મ અનાદિ છે. કોઈ વ્યક્તિએ ધર્મ ઉત્પન્ન કર્યો નથી.

- તત્ત્વનો નિર્ણય આગમજ્ઞાન વગર હોય નહિં અને આગમજ્ઞાન સર્વજ્ઞને જાણ્યા વગર હોય નહિ. પ્રત્યેક આત્મા સર્વજ્ઞ સ્વરૂપ છે અને સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે એ બતાવનાર જૈન દર્શન છે.
- આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળી છે તેમાં જે એક સમય પૂરતી વિકારી પર્યાય તેનું લક્ષ ગૌણ કરીને અખંડ પરિપૂર્ણ સ્વભાવનું દર્શન કરાવવું તે જૈન દર્શન. એક સમય પૂરતો વિકાર સ્વરૂપમાં નથી.

■ જૈન શાસન એટલે શું ?

- જૈન શાસન એટલે વીતરાગતા.
- અનેકાન્ત એ જૈન શાસનનો આત્મા.
- સ્યાદ્વાદ એ જૈન શાસનની કથન શૈલી.
- જૈન શાસન એટલે યુક્તિ અને અનુભવનો ભંડાર.
- જૈન શાસન એટલે દરેક દ્રવ્યોના સ્વરૂપને સંપૂર્ણ અને ત્રિકાળ સ્વાધીન (સ્વતંત્ર) બતાવનાર અનાદિ અનંત ધર્મ.

■ ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે ?

ધર્મની વ્યાખ્યા ચાર પ્રકારે વિસ્તારથી કરેલ છે.

- વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મ.
- સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્રરૂપ ત્રિરત્ની ધર્મ.
- ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશલક્ષણરૂપ ધર્મ.
- જીવરક્ષારૂપ અહિંસા ધર્મ.

આ બધામાં સમ્યક્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્રની પ્રધાનતા છે. એ નિશ્ચય રત્નત્રયી જ મોક્ષમાર્ગ છે. નિશ્ચયથી સાધવામાં આવે તો ધર્મનો એક જ પ્રકાર છે અને તે ધર્મની શરૂઆત શુદ્ધાત્માની અનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન વિના બધી જ ક્રિયાઓ શૂન્ય છે, એકડા વિનાનાં મીંડા છે. ધર્મની શરૂઆત જ ત્યાંથી થાય છે.

દરેક જીવ પોતાની અભિપ્રાયની ભૂલને (મિથ્યાત્વને) લીધે જ દુઃખી છે અને અનંત સંસારનું પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે અને પોતે પોતાની ભૂલ સુધારીને અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

■ ધર્મનો મર્મ શું છે ?

શાસ્ત્રોમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. ધર્મનો રસ્તો સરળ, સ્વચ્છ અને સહજ છે, પણ તે વિરલ આત્માઓ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ;
નહિ ભોક્તા તું તેહનો એ જ ધર્મનો મર્મ.
એ જ ધર્મથી ભોક્ષ છે, તું છો ભોક્ષ સ્વરૂપ;
અનંત દર્શન, જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરૂપ.

■ ધર્મનો આધાર કોના પર છે ?

એક તરફ સંયોગ અને બીજી તરફ સ્વભાવ; બન્ને એક સમયે છે. ત્યાં દ્રષ્ટિ કોના પર પડી છે તેના પર ધર્મનો આધાર છે. સંયોગ પર દ્રષ્ટિ છે તો અધર્મ થાય છે અને સ્વભાવ પર દ્રષ્ટિ છે તો ધર્મ થાય છે. સ્વદ્રવ્ય (આત્મા) સ્વભાવ છે અને બધા જ પરદ્રવ્યો સંયોગ છે.

■ જૈન કોણ ?

- રાગદ્વેષ ઉપર જીત મેળવી, સ્વરૂપને મેળવનાર તે જૈન.
- જૈન એટલે વીતરાગની મૂર્તિ.
- પોતાના ગુણના જોર વડે જે અવગુણોનો નાશ કરે તે જૈન.
- જૈન એટલે ભોક્ષનો અભિલાષી.
- જિન પ્રભુના વચનોની પ્રતીતિ કરી તેના બતાવેલ પથ પર પ્રવર્તનાર તે જૈન.
- જૈન કુળમાં જન્મવાથી જૈનનું બિરૂદ નથી મળતું. સાચો જૈન તો તેને કહેવાય જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ જૈન બની શકે છે.
- જૈન એટલે વીતરાગનો સેવક.
- ગરબ, મતકે વાડામાં રહીને, સંપ્રદાયમાં રહીને ધર્મની આરાધના કરનાર જૈન નથી.

■ જૈન દર્શનનું સત્ય સ્વરૂપ :

- એક વિષયને અનંતભેદે પરિપૂર્ણ કહેનાર તે જૈન દર્શન છે.
- પ્રયોજન ભૂત તત્ત્વ એના જેવું કયાંય નથી. એક દેહમાં બે આત્મા નથી તેમ

આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન નથી. એટલે કે જૈનની તુલ્ય એકે દર્શન નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું ?

- તે માત્ર આ દર્શનની પરિપૂર્ણતા, નીરાગીતા, સત્યતા અને સૌથી અગત્યનું જગતહિતસ્વીતા.
- બાકીના સર્વ મતોના વિચાર જિન પ્રણીત વચનામૃત સિંધુ આગળ એક ખિંદુ રૂપ પણ નથી.
- અન્ય પ્રવર્તકો પ્રતિ કાંઈ- વૈરબુદ્ધિ નથી કે મિથ્યા એનું ખંડન કરાય, પણ વસ્તુ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.
- પ્રિય લબ્ધો ! જૈન જેવું એકે પૂર્ણ દર્શન નથી, વીતરાગ જેવો એકે દેવ નથી.
- જિનેશ્વરોને એવું કાંઈપણ કરણ નહોતું કે જે નિમિત્તે તેઓ મૃષા કે પક્ષપાતી બોધે. તેમ તેઓ અજ્ઞાની ન હતા કે એથી મૃષા બોધાઈ જાય. સર્વજ્ઞોએ પ્રરૂપેલો દર્શન એ સર્વ અપેક્ષા એ પરિપૂર્ણ છે, જગહિતકારી છે.
- જૈન જેવું એકેય પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી.
- આ સંસાર સાગર તરીને અનંત દુઃખથી પાર પામવું હોય તો એ સર્વજ્ઞ દર્શનરૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો.
- જે અપૂર્ણ છે તેને બીજના દોષ જોવાનો અધિકાર નથી અને જે પૂર્ણ છે તે કોઈના દોષ જોતા નથી.

તંત્ર, મંત્ર, ઔષધ નહિ, જેથી પાપ પલાય;
વીતરાગ વાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય.

- દેખે નહિ કુછ ઔર જબ, તબ દેખે નિજ રૂપ.
- સમ્યગ્દર્શન- જ્ઞાન- ચારિત્ર એ રત્નત્રયની એકતાને મોક્ષમાર્ગ બતાવનાર જૈન દર્શન છે.
- પૂર્ણતાને લક્ષે શરૂઆત એ જ વાસ્તવિક શરૂઆત છે એ જેનું સૂત્ર છે એ જૈન દર્શન છે.

■ જૈન ધર્મ આત્મધર્મ છે :

- વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહે છે. જે વસ્તુનો સ્વભાવ છે તે જ તેનો ધર્મ છે.
- અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય, અનંત સુખ વગેરે અનંત ગુણોનો પિંડ જે આત્મા છે. તેઓ જ આત્માને ધારણ કરે છે તેથી તે જ આત્મધર્મ છે.

- આ પ્રમાણે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ વગેરે પુદ્ગલના ગુણો છે. તેઓ જ પુદ્ગલને ધારણ કરે છે તેથી તેઓ જ પુદ્ગલના ધર્મ છે.
- ગુણોની સાથે ગુણોનું પરિણામન પણ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તે પરિણામન બે પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. સ્વભાવને અનુકૂળ પરિણામનને સ્વભાવ પર્યાય અને પ્રતિકૂળ પરિણામનને વિભાવ પર્યાય કહે છે.
- વસ્તુનો સ્વભાવ તો ધર્મ છે જ, સ્વભાવને અનુકૂળ પરિણામન હોવાને લીધે સ્વભાવ પર્યાયને પણ ધર્મ કહે છે.
- આત્માને સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવવાવાળા ધર્મની જ જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપણ કરી છે તે ધર્મ આત્મધર્મ છે, કે જે મોક્ષમાર્ગ છે, દુઃખ મુક્તિનો ઉપાય છે.
- વસ્તુનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો હમેશાં વિદ્યમાન છે. એને શું છોડવો ? શું પ્રાપ્ત કરવો ? એને તો જાણવો છે, સમજવો છે, માનવો છે, શ્રદ્ધવો છે, અનુભવવો છે. એમાં જ લીનતા રમણતા કરવી એ જ આત્મધર્મ છે.
- આત્માનો સ્વભાવ મૂળથી આત્મધર્મ છે એની સન્મુખ થઈ, એનો આશ્રય કરી, એને જાણી, એની શ્રદ્ધા કરી એમાં જ રમી જવું, જામી જવું, સમાઈ જવું એ સ્વભાવ પર્યાય રૂપ ધર્મ છે. જેને મુક્તિનો માર્ગ ત્રિરત્ની ધર્મ કહે છે.
- સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યગ્ચારિત્રણોની એકતારૂપ ધર્મ જ મુક્તિનો માર્ગ છે. આ જ એક કર્તવ્ય છે. તે જ પ્રાપ્ત કરવો યોગ્ય ધર્મ છે.
- તીર્થંકર દેવ કહે છે એ રત્નત્રયથી વિપરીત સંસાર દુઃખો ને વધારવાવાળાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર એ અધર્મ છે.

■ જૈન દર્શનનું સમ્યક્ સ્વરૂપ : સાર :

- જીવનું પ્રયોજન શું છે ? દરેક જીવને સુખ જોઈએ છે. દરેક જીવ દુઃખથી ભયભીત છે.
- દુઃખના કારણો શું છે ?

* મિથ્યાત્વ * અજ્ઞાનતા * અસંયમ.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.

- મોક્ષ દશામાં આકુળતાનો (દુઃખનો) અભાવ છે એટલે તે જ આત્માને હિતરૂપ છે. માટે જીવે તે મોક્ષના માર્ગમાં લાગવું જોઈએ.

- મોક્ષનો સાચો માર્ગ શું છે ? સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યગ્ચારિત્ર ત્રણેની એકતાથી મોક્ષમાર્ગ બને છે. તેમાં જે સત્યાર્થ છે તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે અને તેમાં જે નિમિત્તરૂપ છે તેને વ્યવહાર જાણો.
- વ્રત, તપ, પૂજા, પાઠ, ક્રિયાકાંડ એ કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. શુદ્ધાત્માનો અનુભવ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે.
- પુણ્ય અને પાપ બંનેમાં આકુળતા હોવાથી-બંનેમાં બંધ હોવાથી તે મોક્ષમાર્ગ નથી. પુણ્યથી ધર્મ ન થાય, મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય - માત્ર અનુકૂળ સંજોગો મળે એ વાત બરાબર સમજવી.
- ગચ્છ, મત, સંપ્રદાયની જે ભાવના છે તે આવીતરાગ માર્ગ ની વિપરીત છે એ સદ્વ્યવહાર પણ નથી. એ જે નનો માર્ગ નથી, રાગનો માર્ગ છે.
- પૂર્ણતાને લક્ષે રાક્ષાત એ જ વાસ્તવિક રાક્ષાત છે,
હું પરિપૂર્ણ જ્ઞાયક આનંદ સ્વરૂપ ભગવાન આત્મા છું.
એવું જાણ, એવું માન, એવી શ્રદ્ધા કર, એવો અનુભવ કર અને એમાં જ રમી જા, લીન થઈ જા - સમાઈ જા - આ જ મોક્ષમાર્ગ છે.
- સૌથી પ્રથમ મિથ્યાત્વને સમજવું પડશે. અભિપ્રાયની ભૂલ પ્રથમ સુધારવી પડશે. એ સુધાર્યા વગર ક્રિયાની ભૂલ સુધારવાની ઉતાવળ કરવી એ જ મોટી ભૂલ છે. મિથ્યાત્વ સૌથી મોટું પાપ છે. એને પ્રથમ ગાળવું પડશે અને સમ્યગ્દર્શન પછી જ ધર્મની રાક્ષાત થાય છે.
- વીતરાગે કહેલો પરમ શાંત રસમય ધર્મ પૂર્ણ સત્ય છે એવો નિશ્ચય રાખવો.
- જીવના અનાધિકારીપણાને લીધે તથા સત્પુરુષના યોગ વિના સમજાતું નથી; તો પણ તેના જેવું જીવને સંસાર રોગ મટાડવાને બીજું કોઈ પૂર્ણ હિતકારી ઔષધ નથી, એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું.
- આ પરમ તત્ત્વ છે, તેનો મને સદાય નિશ્ચય રહ્યો; એ યથાર્થ સ્વરૂપ મારા હૃદયને વિષે પ્રકાશ કરો અને જન્મ મરણાદિ બંધનથી અત્યંત નિવૃત્તિ થાઓ ! નિવૃત્તિ થાઓ !!
- હે જીવ ! આ કલેશરૂપ સંસાર થકી, વિરામ પામ, વિરામ પામ; કાંઈક વિચાર, પ્રમાદ છોડી જાગૃત થા ! જાગૃત થા !! નહિં તો રત્ન ચિંતામણી જેવો આ મનુષ્ય ભવ નિષ્ફળ જશે.
- હે જીવ ! હવે તારે સત્પુરુષની આજ્ઞા નિશ્ચય ઉપસાવવા યોગ્ય છે.

■ વસ્તુતત્ત્વનો સાર :

- ત્રિશ્વ એટલે અનાદિ - અનંત સ્વયંસિદ્ધ સત્ એવી અનંતાઅનંત વસ્તુઓનો સમુદાય.
- તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ અનુત્પન્ન અને અવિનાશી છે.
- પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત શક્તિઓ અથવા ગુણો છે, જે ત્રિકાળિક નિત્ય છે.
- પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રતિક્ષણ પોતામાં પોતાનું કાર્ય કરતી હોવા છતાં અર્થાત્ નવીન દશાઓ - અવસ્થાઓ - પર્યાયો ધરતી હોવા છતાં તે પર્યાયો એવી મર્યાદામાં રહીને ધાય છે કે વસ્તુ પોતાની જાતને છોડતી નથી અર્થાત તેની શક્તિઓમાંથી એક પણ ઘટતી - વધતી નથી.
- વસ્તુઓની (દ્રવ્યોની) ભિન્ન ભિન્ન શક્તિની અપેક્ષાએ તેમની (દ્રવ્યોની) છ જાતિઓ આ પ્રમાણે છે.

★ જીવ - દ્રવ્ય ★ અજીવ - દ્રવ્ય (પુદ્ગલ દ્રવ્ય) ★ ધર્મ દ્રવ્ય
★ અધર્મ દ્રવ્ય ★ આકાશ દ્રવ્ય ★ કાળ દ્રવ્ય.

★ જીવ દ્રવ્ય જેનામાં સદા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વગેરે અનંત ગુણો (શક્તિઓ) છે તે જીવ દ્રવ્ય છે.
★ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જેનામાં સદા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત ગુણો હોય છે તે પુદ્ગલ - દ્રવ્ય છે.
★ ધર્મ દ્રવ્ય આનું વિશિષ્ટ ગુણ ગતિ હેતુત્વ છે.
★ અધર્મ દ્રવ્ય આનું વિશિષ્ટ ગુણ અગતિ હેતુત્વ છે.
★ આકાશ દ્રવ્ય આનું વિશિષ્ટ ગુણ અવગાહન હેતુત્વ છે.
★ કાળ દ્રવ્ય આનું વિશિષ્ટ ગુણ વર્તના હેતુત્વ છે.

- આ છ દ્રવ્યોમાંથી પહેલાં પાંચ દ્રવ્યો સત્ હોવાથી તેમજ શક્તિ અથવા વ્યક્તિ - અપેક્ષાએ મોટા ક્ષેત્રવાળાં હોવાથી અસ્તિકાય છે; કાળ દ્રવ્ય અસ્તિ છે પણ કાય નથી. આમાં જીવ દ્રવ્ય ચેતન છે, બીજા બધા અજીવ છે.
- જિનેન્દ્રના જ્ઞાન દર્પણમાં ઝળકતાં આ સર્વ દ્રવ્યો અનંત જીવ દ્રવ્યો, અનંતાઅનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યો, એક ધર્મ દ્રવ્ય, એક અધર્મ દ્રવ્ય, એક આકાશ દ્રવ્ય અને અસંખ્ય કાળ દ્રવ્યો સ્વયં પરિપૂર્ણ છે અને અન્ય દ્રવ્યોથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે; તેઓ એક બીજા સાથે પરમાર્થે કદી મળતાં નથી, ભિન્ન જ રહે છે. આ છે વસ્તુનું સ્વરૂપ.

- દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, નારકી, એકેન્દ્રિય - બેઈન્દ્રિય વગેરે જીવોમાં જીવ - પુદ્ગલ જાણે કે મળી ગયાં હોય એમ લાગે છે પણ ખરેખર એમ નથી; તેઓ તદ્દન પૃથક્ છે.
- સર્વ જીવો અનંત જ્ઞાનસુખના નિધિ હોવા છતાં, પર દ્વારા તેમને કાંઈ સુખ દુઃખ નહિ થતું હોવા છતાં, સંસારી અજ્ઞાની જીવ અનાદિ કાળથી સ્વતઃ અજ્ઞાનપર્યાયે પરિણમી પોતાના જ્ઞાન આનંદ સ્વભાવને, પરિપૂર્ણતાને, સ્વતંત્રતાને અને અસ્તિત્વને ભૂલી રહ્યો છે તથા પર પદાર્થોને સુખ દુઃખના કારણ માની તેમના પ્રત્યે રાગ-દ્રેષના ભાવ કર્યા કરે છે.
- જીવના આવા ભાવોના નિમિત્તે પુદ્ગલો સ્વતઃ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ પર્યાયે પરિણમી જીવની સાથે સંયોગમાં આવે છે અને તેથી અનાદિ કાળથી જીવને પૈાદગલિક દેહનો સંયોગ થયા કરે છે.
- પરંતુ જીવ અને દેહના સંયોગમાં પણ જીવ અને પુદ્ગલ તદ્દન પૃથક્ છે, તેમના કાર્યો પણ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન અને નિરપેક્ષ છે એમ જિનેદ્રોએ જોયું છે, સમ્યજ્ઞાનીઓએ જાણ્યું છે અને અનુમાનગમ્ય પણ છે.
- જીવ કેવળ ભ્રાંતિને લીધે જ દેહની દશાથી અને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પર પદાર્થોથી પોતાને સુખી-દુઃખી માને છે. વાસ્તવમાં પોતાના સુખગુણની વિકારી પર્યાય પરિણમી તે અનાદિ કાળથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે.
- જીવ દ્રવ્ય-ગુણો-સદા શુદ્ધ હોવા છતાં, તે પર્યાય અપેક્ષાએ શુભાશુભ ભાવરૂપે, દેશશુદ્ધિરૂપે, શુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપે અને પૂર્ણ શુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે.
- તેથી તે ભાવોના નિમિત્તે શુભાશુભ પુદ્ગલકર્મોનું આસ્રવણ અને બંધન તથા તેમનું અટકવું (સંવર), ખરવું (નિર્જરા) અને સર્વથા છૂટવું (મોક્ષ) થાય છે.
- આ ભાવો સમજાવવા માટે જિનેન્દ્ર ભગવંતોએ નવ પદાર્થો (તત્ત્વો) ઉપદેશ્યા છે.
(૧) જીવ (૨) અજીવ (૩) આસ્રવ (૪) પાપ (૫) પુણ્ય (૬) બંધ (૭) સંવર (૮) નિર્જરા (૯) મોક્ષ.
- આ નવ પદાર્થો સમ્યક્પણે સમજવાથી જીવને શું હિતરૂપ છે, શું અહિતરૂપ છે, શાશ્વત પરમ હિત પ્રગટ કરવા જીવે શું કરવું જોઈએ, પર પદાર્થો સાથે પોતાને શો સંબંધ છે - ઈત્યાદી વાતો યથાર્થ પણે સમજાય છે.

- પોતાનું સુખ પોતામાં જ જાણી, પોતાની સર્વ પર્યાયોમાં પણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી નિજ જીવદ્રવ્ય સામાન્ય સદા એકરૂપ જાણી, તે અનાદિ-અપ્રાપ્ત એવા કલ્યાણ બીજ સમ્યક્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે.
- તે પ્રાપ્ત થતાં જીવ પોતાને દ્રવ્ય અપેક્ષાએ કૃતકૃત્ય જાણે છે અને તે કૃતકૃત્ય દ્રવ્યનો પરિપૂર્ણ આશ્રય કરવાથી શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ - મોક્ષ ધાય છે એમ સમજે છે.
- સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જીવને શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યનું જે અલ્પ આલંબન થયું હોય છે તે વધતાં અનુક્રમે દેશવિરત શ્રાવકપણું અને સર્વવિરત મુનિપણું પ્રાપ્ત ધાય છે.
- શ્રાવકને તથા મુનિને શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યના મધ્યમ આલંબનરૂપ આંશિક શુદ્ધિ હોય છે, તે કર્મના અટકવાનું ને ખરવાનું નિમિત્ત ધાય છે.
- જે અશુદ્ધિરૂપી અંશ હોય છે તે શ્રાવકને દેશવ્રતાદિરૂપે તથા મુનિને મહાવ્રતાદિરૂપે દેખાવ દે છે; જે કર્મબંધનું નિમિત્ત ધાય છે.
- કર્મે કર્મે તે જીવ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યને અતિ ઉગ્રપણે અવલંબી, સર્વવિકલ્પોથી છૂટી, સર્વરાગ-દ્વેષ રહિત થઈ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેહાદિ સંયોગથી વિમુક્ત થઈ, સદાકાળાદિ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શનરૂપે અને અતીન્દ્રિય અનંત આવ્યાબાધ આનંદરૂપે રહે છે.
- આ વસ્તુતત્ત્વનો સંક્ષિપ્ત સાર છે. તેમાં જે રીત વર્ણવી તે સિવાય બીજી કોઈ રીતે જીવ અનાદિ કાળના ભયંકર દુઃખ થી છૂટી શકતા નથી. તેથી જીવ વસ્તુસ્વરૂપને ખરાખર સમજી મોક્ષમાર્ગના મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત ધાય એ જ ભાવના!

■ ધર્મનો સાર :

ધર્મનો સાર વીતરાગતા છે. આત્માનો સ્વભાવ વીતરાગી છે. પર્યાયમાં વીતરાગતા કેમ પ્રગટે તેનો ઉપાય.

- આત્મ સ્વરૂપનું ચિંતન હું એક અભેદ, ત્રિકાળ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ ભગવાન આત્મા છું. સર્વથા સર્વથી ભિન્ન છું. એમ જાણવું, માનવું અને એમાં જ લીન થવું, મગ્ન થવું.
- આ આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. ભેદ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો. આત્મા ચૈતન્ય વસ્તુ છે અને આ દેહ જડ છે. બંને પોતાના લક્ષણો વડે જણાય છે.

- સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રિરત્નની એકતા એની આરાધના એ જ મોક્ષ માર્ગ છે. બીજો કોઈ મોક્ષ માર્ગ નથી.
- અરિહંતના ગુણનું ચતુષ્ટય - અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય, અનંત સુખ - એ જ પ્રગટાવવા યોગ્ય છે.
- પંચ પરમેષ્ઠિનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી એનું જ શ્રદ્ધાન કરવા જેવું છે. કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મથી પરીક્ષા પ્રધાન થઈ ત્યાગ કરવો.
- છ આવશ્યક આમ તો મુનિના અને શ્રાવકના ચારિત્ર ગુણો છે. તેનો અભ્યાસ કરવો.

૧. સામાયિક	૪. સ્તુતિ
૨. પ્રતિક્રમણ	૫. પ્રત્યાખ્યાન
૩. વંદના	૬. કાયોત્સર્ગ.

સાત તત્ત્વોનું વિપરિત અભિનિવેશરહિત યથાર્થ શ્રદ્ધાન એ જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. સાત તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરવું.

૧. જીવ	૫. સંવર
૨. અજીવ	૬. નિર્જરા
૩. આસ્રવ	૭. મોક્ષ.
૪. બંધ	

આ સાત તત્ત્વો છે. પુણ્ય-પાપ બંને આસ્રવમાં આવી જાય છે.

- કર્મો અનંત પ્રકારના છે. એમાં મુખ્ય આઠ.

૧. જ્ઞાનાવરણીય	૫. નામ
૨. દર્શનાવરણીય	૬. ગોત્ર
૩. મોહનીય	૭. આયુષ્ય
૪. અંતરાય	૮. વેદનીય.

સર્વ કર્મોના ક્ષયને મોક્ષ કહે છે. એનો અભ્યાસ કરવો.

- આ જીવને ત્રણ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ વડે કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદનાથી જીવ સંસારમાં બધે જોડાય છે.

- ધર્મની પ્રરૂપણા ધર્મના ઉત્તમ દશ લક્ષણોથી ઘર્ષ છે.

૧. ઉત્તમ ક્ષમા	૬. ઉત્તમ સંયમ
૨. ઉત્તમ માર્દવ	૭. ઉત્તમ તપ
૩. ઉત્તમ આર્જવ	૮. ઉત્તમ ત્યાગ
૪. ઉત્તમ શૌચ	૯. ઉત્તમ આક્રિંચન્ય
૫. ઉત્તમ સત્ય	૧૦. ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય.

આત્મ સ્વરૂપની પ્રતીતિપૂર્વક ચારિત્ર ધર્મની દશ પ્રકારે આરાધના કરવી.

■ તીર્થંકર પ્રભુની ધર્મદેશના :

ભગવાન ચંદ્રપ્રભુએ ઉપદેશમાં જીવાદિતત્ત્વોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. તેમાં શુદ્ધ ચૈતન્યનો અપાર નિજવૈભવ દેખાડીને તેનો અનુભવ કરવાનું કહ્યું.

- સત્ જગતમાં જીવ અને અજીવ એમ બે પ્રકારના તત્ત્વો છે.
- તે દરેક ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્ત્વ સહિત છે.
- તેમાં જે ચેતન સ્વરૂપ છે તે જીવ છે.
- જીવો અનંતાઅનંત છે; તેમાં અનંત જીવો મુક્ત છે અને તેનાથી અનંતગણા જીવો સંસારી છે.
- દરેક જીવ પોતાના શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ભાવનો કર્તા-લોકતા છે.
- સંસારી જીવ મિથ્યાત્ત્વ અને કષાયભાવોને લીધે દુઃખી છે અને નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય તથા દેવ એવી ચાર ગતિમાં જન્મ મરણ કરે છે.
- તેમાંથી જે જીવ જૈન માર્ગ પામીને, શરીર અને કષાયથી ભિન્ન પોતાના આત્મ સ્વરૂપને ઓળખે છે તે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવો વડે મોક્ષનો સાધક યાચ છે. ભેદજ્ઞાન વડે અંતરાત્મા ધર્ષને તે જીવ સંસારથી છૂટવા માંડ્યો અને મોક્ષને સાધવા લાગ્યો.
- મોક્ષની સાધના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગ ભાવ વડે ધાય છે. રાગ ભાવ મોક્ષનો સાધક નથી પણ બાધક છે.
- બંધ અને મોક્ષનાં કારણો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

જીવ રક્ત બાંધે કર્મને, વૈરાગ્ય-પ્રાપ્ત મુકાય છે;
એ જિનતણો ઉપદેશ, તેથી ન રાગ તું કર્મો વિષે.
તેથી ન કરવો રાગ જરીયે, કયાંય પણ મોક્ષમ્મુ એ;
વીતરાગ થઈને એ રીતે ભવ્ય ભવસાગર તરે.

- હે ભવ્ય જીવો ! તમે ચૈતન્ય મહિમાને જાણો અને વીતરાગ ભાવને સેવો. વીતરાગતા તે જ સુખ છે. વીતરાગતા તે જ જૈન માર્ગનો સાર છે અને વીતરાગતા તે જ મોક્ષ માર્ગ છે.

■ મહાવીર વાણી :

- દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે. કોઈ કોઈને આધીન નથી, સ્વાધીન છે. પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાન છે.
- બધા આત્માઓ સમાન છે પણ એક નથી. કોઈ નાનો મોટો નથી. પોતાની સમાન બીજા આત્માઓને જાણો.
- દરેક આત્મા અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય, અનંત સુખથી ભરેલો છે. સુખ આત્માની અંદર છે, અનુભવનો વિષય છે. એ કયાંય બહારથી પ્રાપ્ત થાય એવી વસ્તુ નથી.
- આત્મા જ નહિં; પ્રત્યેક પદાર્થ સ્વતંત્ર છે. સ્વયં પરિણામનશીલ છે. એના પરિણામનમાં પર-પદાર્થનો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી.
- દરેક જીવ પોતાની ભૂલથી પોતે દુઃખી થાય છે અને પોતે જ ભૂલ સુધારીને સુખી પણ થઈ શકે છે.
- પોતાને નહિં ઓળખવો એ જ જીવની સૌથી મોટી ભૂલ છે તથા પોતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું એ જ પોતાની ભૂલ સુધારવી એ છે.
- જો સાચી દિશામાં પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો દરેક જીવ ભગવાન બની શકે છે. ભગવાન કોઈ જુદા હોતા નથી. જૈન ધર્મની માન્યતા મુજબ ભગવાન અનંત હોય છે.
- ભગવાન જગતના કર્તાહર્તા નથી. એ તો સમગ્ર જગતના જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા હોય છે.
- જે સમસ્ત જગતને જાણીને એનાથી પૂર્ણ અલિપ્ત વીતરાગ રહી શકે અથવા પૂર્ણરૂપથી અપ્રભાવિત રહીને (જગતને) જાણી શકે તે જ ભગવાન છે.
- જેના વડે સંસારરૂપી સાગર તરી શકાય તેને તીર્થ કહેવામાં આવે છે અને જે આવા તીર્થને કરે અર્થાત્ સંસાર-સાગરમાંથી પાર ઊતરવાનો માર્ગ જે કરી આપે-બતાવી આપે તેને તીર્થંકર કહેવામાં આવે છે.
- તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર વર્તમાનયુગના તથા ભરત ક્ષેત્રના ચોવીસમા અને અંતિમ તીર્થંકર હતા. તેમની પૂર્વે ઋષભદેવ આદિ ત્રેવીસ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે.

- જૈન દર્શન એ કોઈ એક મત કે સંપ્રદાય નથી. એ તો વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, એક તથ્ય છે અને પરમ સત્ય છે. આ પરમ સત્યને પામીને નરમાંથી નારાયણ બની શકાય છે. માટે એ જ એનો સંદેશ છે, પોતાને જાણો, પોતાને ઓળખો અને પોતામાં સમાઈ જાઓ તો ભગવાન બની જશો.

■ અનેકાન્ત તત્ત્વ સ્વરૂપ :

- ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ સત્તત્ત્વ તેમજ અનંત ધર્મ સ્વરૂપ અનેકાન્ત-તત્ત્વ પ્રભુએ ઉપદેશ્યું.
- જે નિત્ય ટકીને પરિણમતો હોય એવો જ જીવકર્મોને છેદીને (સંસારભાવોથી છૂટીને) મોક્ષને સાધી શકે છે.
- જીવ જો પર્યાયરૂપ પરિણામે નહિ તો તે મોક્ષને સાધી શકે નહિ; (સંસારી કુ ખી જ રહ્યા કરે)
- જો જીવ નિત્ય ન રહે તો પણ તે મોક્ષ-સુખને પામી શકે નહિ; (તેનો અભાવ થઈ જાય)
- માટે નિત્ય-પરિણામી એવા અનેકાન્તરૂપ સ્વભાવ માનવાથી જ મોક્ષની સિદ્ધિ છે.
- એવા અનેકાન્તરૂપ સ્વભાવને માનવાથી જ મોક્ષની સિદ્ધિ છે.
- આવા અનેકાન્તરૂપ જિનશાસન પામીને અનેક જીવોએ એકાંતરૂપ મિથ્યાત્વ છોડ્યો.
- નિજધર્મના વૈભવને જાણીને, જ્ઞાયકભાવના સુખના વેદન વડે મોક્ષસુખનો સ્વાદ આવે છે.
- સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ જ આનંદમાર્ગ છે.
- જ્ઞાન અને રાગાદિ કષાયોની ભિન્નતા ભવ્ય જીવો સમજે.
- જ્ઞાન ને આત્મા સાથે એકતા છે. તે જ્ઞાન કષાયોથી તેમજ કર્મોથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળું છે. તેથી જ્ઞાનરસના વંદન વડે કષાયોનો અને કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે.
- જીવના સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ભાવો જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ કષાયો શાંત થતા જાય છે અને સર્વથા કષાય વગર પણ જ્ઞાનમય જીવન વિદ્યમાન રહે છે; પરંતુ જ્ઞાન વગર જીવ કદી વિદ્યમાન રહેતો નથી. આ રીતે જ્ઞાન તે જીવનું સ્વરૂપ છે અને કષાય તે જીવનું સ્વરૂપ નથી.

- કષાયમાં શાંતિ નથી, જ્ઞાનમાં શાંતિ છે. સિદ્ધ ભગવંતો કેવળજ્ઞાનરૂપે અનંત કાળ સુધી પરિણમતા છતાં અને લોકાલોકોને જાણતા હોવા છતાં તેમને કદી થાક ભાગતો નથી. ઊલટું પરમ અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે કોધાદિ કષાયમાં જીવ ક્ષણભરમાં થાકી જાય છે ને તેમાં દુઃખનો અનુભવ થાય છે.

આવા સ્પષ્ટ ભેદજ્ઞાન વડે કષાયથી ભિન્ન ઉપયોગ સ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરવો તે મુકિતનો ઉપાય છે.

■ મોક્ષ-માર્ગ :

- આત્મા પોતાના સ્વભાવ સામર્થ્યથી પૂર્ણ છે અને પરથી અત્યંત જુદો છે એમ સ્વ-પરની ભિન્નતાને જાણીને સ્વદ્રવ્યના અનુભવથી આત્મા શુદ્ધતાને પામે તે ધર્મનો મર્મ છે. એ મોક્ષમાર્ગ છે.
- લાખ પરદ્રવ્યનો આશ્રય કરે તો પણ ધર્મની રાજઆત થાય નહિ, પણ એક સ્વ દ્રવ્યનો આશ્રય કરે તો ધર્મની રાજઆત થાય.
- જે રીતે પર્યાય દ્રવ્ય તરફ ઢળે એ રીતે વાંચન, વિચાર, મનન, ચિંતન, શ્રવણ બધું કરવું જોઈએ. મૂળ પ્રયોજન તો દ્રવ્ય તરફ ઢળવું એ જ છે.
- સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રિરત્નની એકતા જ મોક્ષમાર્ગ છે.
- જીવનું મૂળ પ્રયોજન વીતરાગ ભાવ છે; વીતરાગ ભાવના બે પ્રકાર છે.

★ દષ્ટિમાં વીતરાગતા ★ ચારિત્રમાં વીતરાગતા.

રાગ સાથેની એકતા એ મિથ્યાત્વનું કારણ છે. એ પ્રમાણે જાણીને અભેદ સ્વભાવની એકતા કરવી તે સમ્યક્ત્વનું કારણ છે. વીતરાગી દષ્ટિ પ્રગટે છે અને ત્યાં રાગનો નિષેધ સ્વયં વર્તે છે. વ્યવહારનો આશ્રય માનવો તે મિથ્યાત્વ છે અને સ્વભાવના આશ્રયે વ્યવહારના આશ્રયનો લોપ કરવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. પછી કમે કમે રાગતૂટતાં ચારિત્રમાં વીતરાગતા આવે છે. આ છે સાચો મોક્ષમાર્ગ.

- મોક્ષમાર્ગ ખરેખર એક જ છે. પણ એની નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. એક વ્યવહાર અને બીજો નિશ્ચય. નિશ્ચય તો સાક્ષાત- મોક્ષમાર્ગ છે, વ્યવહાર પરંપરા છે. અથવા સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના ભેદથી નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ પણ બે પ્રકારથી છે. હું અનંતજ્ઞાન સ્વરૂપ છું, શુદ્ધ છું, એક છું, અખંડ છું, ક્રુર છું એવું ચિંતવન છે તે સવિકલ્પ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે, તે સાધક છે અને સવિકલ્પ

ચિંતવન છૂટીને નિર્વિકલ્પ આત્મ અનુભવ તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે, તે સાધ્ય છે તથા જ્યાં જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે.

- નિશ્ચયે વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે, વીતરાગભાવો અને વ્રતાદિકમાં કથંચિત કાર્ય-કારણપણું છે. નૈમિત્તિક (કાર્ય), નિમિત્ત (કારણ) છે. માટે વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ કહો, પણ તે કહેવામાત્ર જ છે.

ધર્મપરિણત જીવને વીતરાગભાવની સાથે જે શુભભાવરૂપ રત્નત્રય (વ્યવહાર દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર) હોય છે તેને વ્યવહાર નય દ્વારા ઉપચારથી વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહો છે. જોકે તે રાગભાવ હોવાથી બંધમાર્ગ જ છે એવો નિર્ણય કરવો જોઈએ. એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે, એ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે.

■ મોક્ષમાર્ગમાં ઉપદેશનું સ્વરૂપ :

- જે શાસ્ત્ર મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરે તે જ શાસ્ત્ર વાંચવા સાંભળવા યોગ્ય છે.
- મોક્ષમાર્ગ તો એક વીતરાગભાવ છે માટે જે શાસ્ત્રોમાં કોઈ પ્રકારે રાગદ્વેષ માંહે ભાવોનો નિષેધ કરી વીતરાગભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે જ શાસ્ત્રો વાંચવા-સાંભળવા યોગ્ય છે.
- વળી જે જૈન ધર્મનો દૃઢ શ્રદ્ધાળુ છે, અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્ર સાંભળવાથી જેની બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ છે, વ્યવહાર-નિશ્ચયાદિકનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જાણી સાંભળેલા અર્થને યથાવત નિશ્ચય જાણી અવધારે છે, પ્રશ્ન ઉપજે તો અતિ વિનયવાન થઈ પ્રશ્ન કરે છે અથવા પરસ્પર અનેક પ્રશ્નોત્તર વડે વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે, શાસ્ત્રાભ્યાસમાં અતિ આસક્ત છે તથા ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક નિંદા કાર્યોનો ત્યાગી થયો છે; એવા જીવ શાસ્ત્રોના શ્રોતા જોઈએ.
- હવે મિથ્યા દૃષ્ટિજીવોને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપી તેમનો ઉપકાર કરવો એ જ ઉત્તમ ઉપકાર છે. શ્રી તીર્થંકર-ગણધરાદિ પણ એવો જ ઉપકાર કરે છે.
- જૈન મતમાં ઉપદેશ ચાર અનુયોગ દ્વારા આપ્યો છે.

૧. પ્રથમાનુયોગ ૩. ચરણાનુયોગ

૨. કરણાનુયોગ ૪. દ્રવ્યાનુયોગ; એ ચાર અનુયોગ છે.

★ પ્રથમાનુયોગ: જ્યાં તીર્થંકર ચકવર્તી આદિ મહાન પૂરુષોનાં ચરિત્ર જેમાં નિરૂપણ કર્યા છે તે પ્રથમાનુયોગ છે.

- * કરણાનુયોગ: માર્ગજ્ઞાદિરૂપ જીવનું, કર્મોનું વા ત્રિલોકાદિનું જેમાં નિરૂપણ કર્યું હોય તે કરણાનુયોગ છે.
 - * ચરણાનુયોગ: ગૃહસ્થ - શ્રાવક - મુનિના ધર્મ આચરણ કરવાનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે ચરણાનુયોગ છે.
 - * દ્રવ્યાનુયોગ: છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વાદિક અને સ્વ-પર ભેદ વિજ્ઞાનાદિક નું જેમાં નિરૂપણ હોય તે દ્રવ્યાનુયોગ છે.
- આ ચારે પ્રકારના અનુયોગોનું વિશેષ પ્રયોજન છે.

- * પ્રથમાનુયોગનું પ્રયોજન: પ્રથમાનુયોગમાં તો સંસારની વિચિત્રતા, પુણ્ય-પાપનાં ફળ તથા મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ નિરૂપણથી જીવોને ધર્મમાં લગાવ્યા છે. જે જીવ તુરંત જ બુદ્ધિના હોય તે પણ આ અનુયોગથી ધર્મ સન્મુખ થાય છે કારણ કે તે જીવ સૂક્ષ્મ નિરૂપણને સમજતો નથી, પણ લૌકિક વાર્તાઓને જાણે છે તથા ત્યાં તેનો ઉપયોગ લાગે છે. પ્રથમાનુયોગમાં લૌકિક પ્રવૃત્તિરૂપ જ નિરૂપણ હોવાથી તેને તે બરાબર સમજી શકે છે. વળી જે જીવોને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય પછી તેઓ આ પ્રથમાનુયોગ વાંચે - સાંભળે તો તેમને તો આ ઉદાહરણરૂપ ભાસે છે; જેમ કે - જીવ અનાદિ નિધન છે. જેમ આ જાણતો હતો તેમ જ કોઈ જીવને અવસ્થા થઈ તેથી તે આના જાણવામાં સાક્ષી થઈ.
- * કરણાનુયોગનું પ્રયોજન : કરણાનુયોગમાં જીવોની વા કર્મોની વિશેષતા તથા ત્રિલોકાદિકની રચના નિરૂપણ કરી જીવોને ધર્મમાં લગાવ્યા છે. જે જીવ ધર્મમાં ઉપયોગ લગાવવા ઈચ્છે છે તે જીવોના ગુણસ્થાન માર્ગજ્ઞાદિ ભેદ તથા કર્મોના કારણ અવસ્થા ફળ કોને કોને કેવી રીતે હોય છે ઇત્યાદિ ભેદ તથા ત્રણલોકમાં નર્ક - સ્વર્ગાદિનાં ઢેકાણાં ઓળખી પાપથી વિમુક્ત થઈ ધર્મમાં લાગે છે. વળી જે એવા વિચારમાં ઉપયોગ રમી જાય તો પાપપ્રવૃત્તિ છૂટી સ્વયં તત્કાળ ધર્મ ઉપજે છે તથા તેના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાનની પણ પ્રાપ્તિ શીઘ્ર થાય છે. વળી આવું સૂક્ષ્મ અને યથાર્થ કથન જૈન મતનો જ છે, અન્ય ઢેકાણો નથી એવો તેનો મહિમા જાણી તેને જૈન મતની શ્રદ્ધા થાય છે.
- * ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન : ચરણાનુયોગમાં અનેક પ્રકારના ધર્મ-સાધન નિરૂપણ કરીને જીવોને ધર્મમાં લગાવવામાં આવે છે. જે જીવ હિત-અહિતને જાણતો નથી અને હિંસાદિ પાપકાર્યોમાં તત્પર થઈ રહ્યો છે, તેને જેમ તે પાપકાર્યોને છોડી ધર્મકાર્યોમાં જોડાય તેમ અહીં ઉપદેશ આપ્યો છે તેને

જાણી જિનધર્માચરણ કરવાને સન્મુખ થતાં તે જીવ ગૃહસ્થ-મુનિ ધર્મનું વિધાન સાંભળી પોતાનાથી જેવો ધર્મ સધાય તેવી ધર્મ સાધનામાં લાગે છે. એવા સાધનથી કષાય મંદ થાય છે. તેના ફળમાં કુગતિનાં દુઃખ ન પામતા સુગતિનાં સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. જે જીવ તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ચરણાનુયોગનો અભ્યાસ કરે છે તેને એ બધાં આચરણ પોતાના વીતરાગભાવ અનુસાર ભાસે છે.

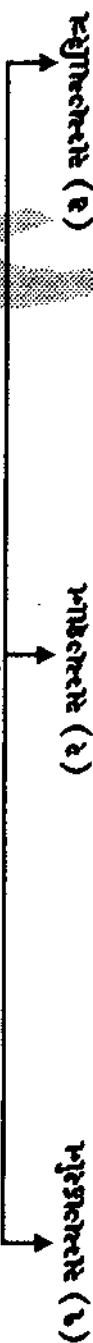
- દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રયોજન : દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્યોના અને તત્ત્વોના નિરૂપણ વડે જીવોને ધર્મમાં લગાડવામાં આવે છે. જે જીવ, જીવ-અજીવાદિ દ્રવ્યોને વા તત્ત્વોને ઓળખતો નથી તથા સ્વ-પરને ભિન્ન જાણતો નથી તેને હેતુ - દષ્ટાંત - યુક્તિ દ્વારા અને પ્રમાણ-નયાદિ વડે તેનું સ્વરૂપ એ પ્રમાણે બતાવ્યું છે કે જેથી તેને તેની પ્રતીતિ થઈ જાય અને તેના અભ્યાસથી અનાદિ ની અજ્ઞાનતા દૂર થાય છે. અન્ય મતમાં કલ્પિત તત્ત્વાદિક જૂઠાં ભાસે ત્યારે જેનમતની પ્રતીતિ થાય તથા જો તેના ભાવને ઓળખવાનો અભ્યાસ રાખે તો તેને તરત જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય.

વળી જેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય તેવા જીવો દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરે તેને પોતાની શ્રદ્ધાનુસાર એ બધાં કથનો પ્રતિભાસે છે અને તેના અભ્યાસથી રાગદ્વેષ ઘટવાથી અલ્પકાળમાં મોક્ષ સધાય છે.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકની રૂપરેખા

મોક્ષમાર્ગ

સમ્યક્દર્શન

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સમ્યક્દર્શન

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

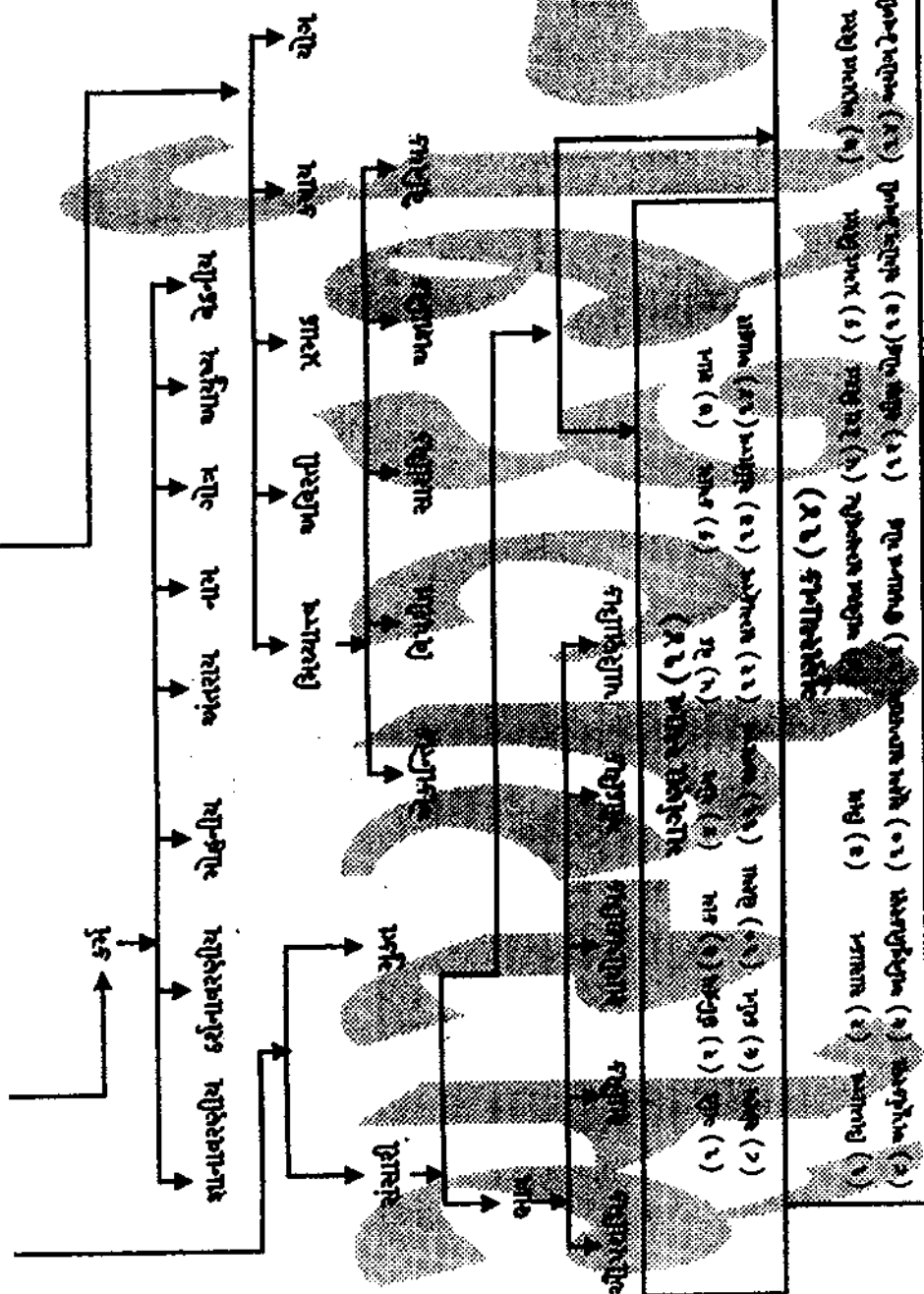
સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

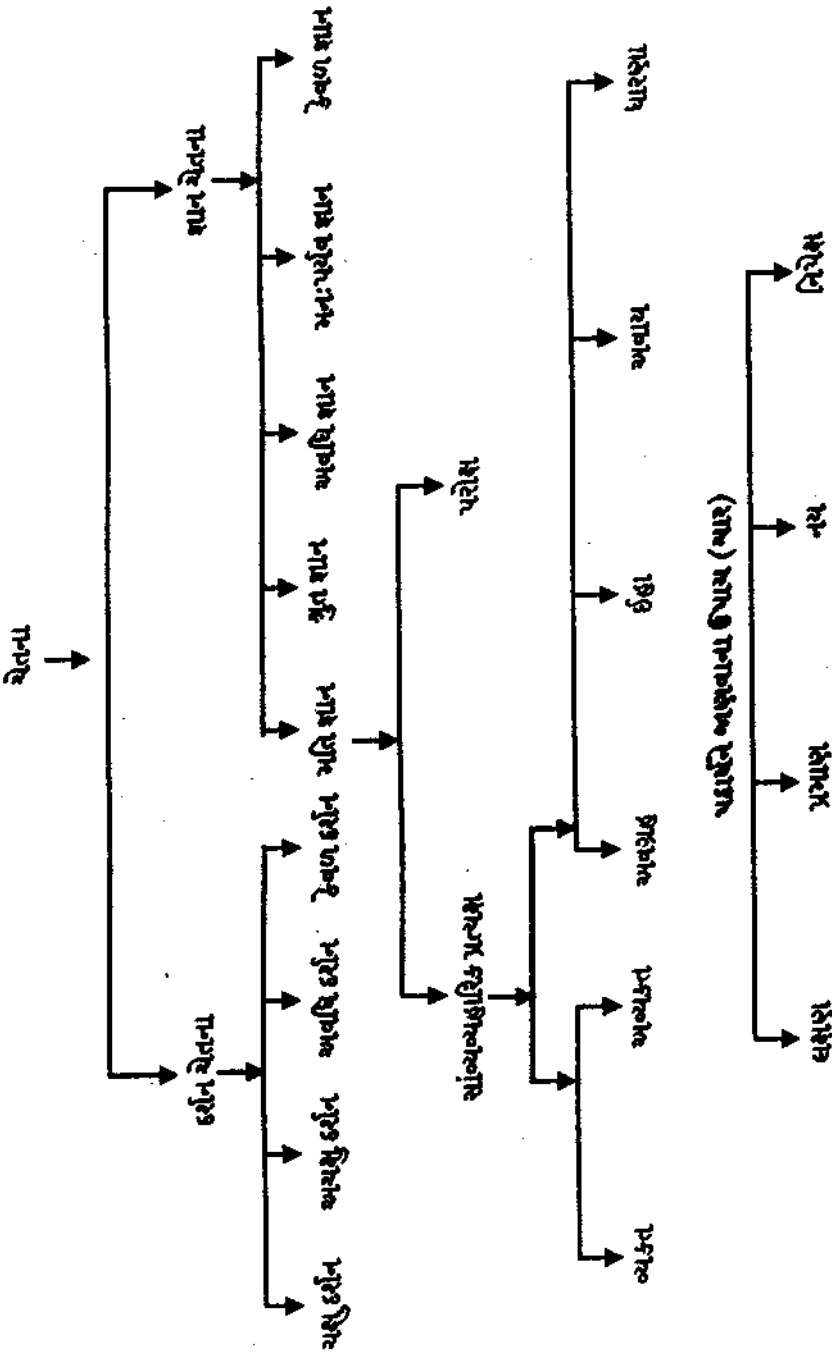
સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

સ્વર્ગ, મુક્તિ, શાસ્ત્રની સાચી શબ્દો (પાંચ પરમેશ્વરો સાથે સ્વરૂપ - શબ્દો)

શાસ્ત્રાચાર્યશાસ્ત્ર

યથાખ્યાત
(કથાયત્નો સર્વથા અભ્યાસ)

સકલ ચારિત્ર (મુનિ)

દેરા ચારિત્ર

આર વ્રત (આવક)

સુભોપયોગ

સુભોપયોગ
ધ્યાન

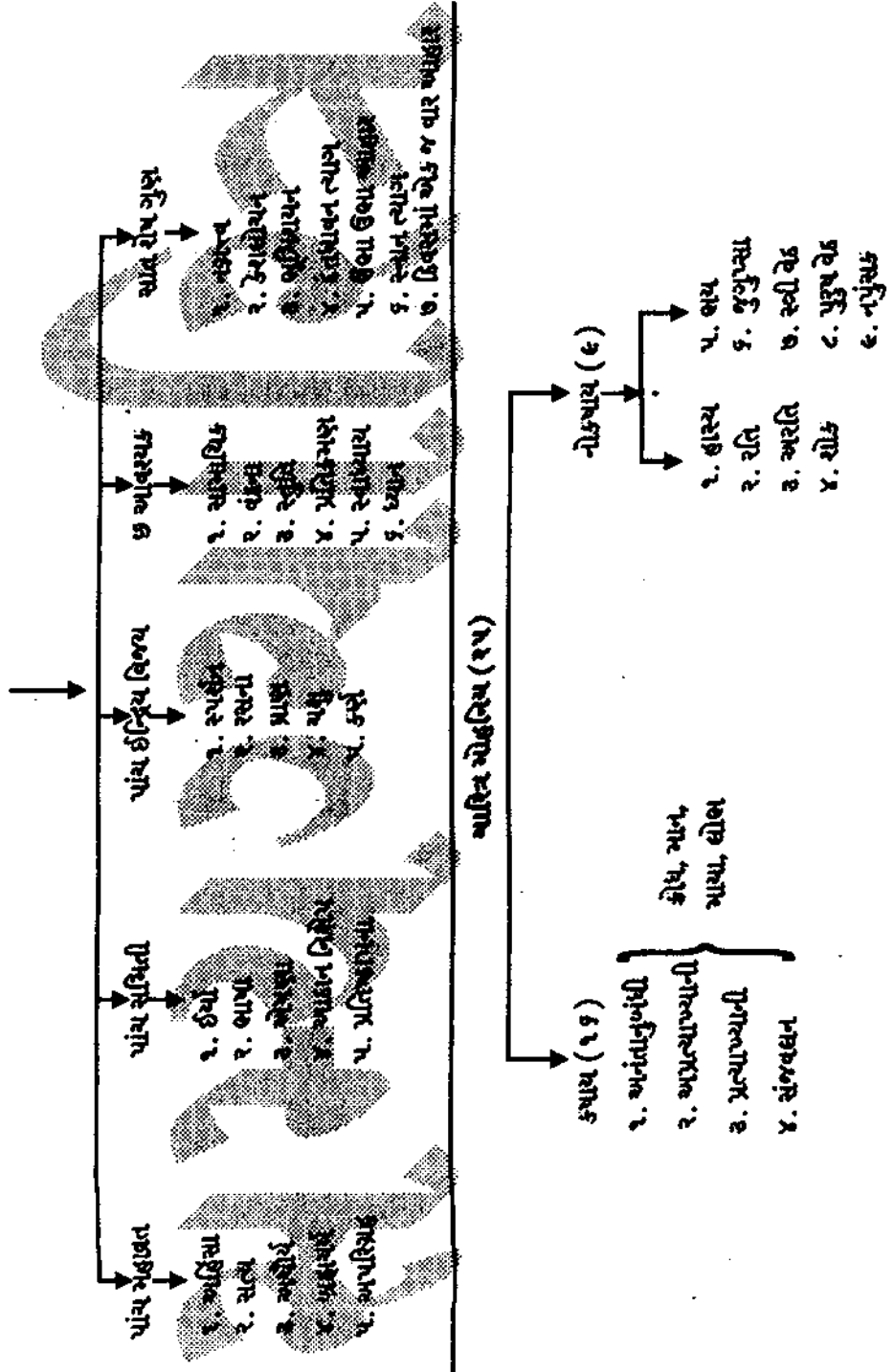
૨૮ મુખ્યભુષ

સિદ્ધાન્ત

વૃક્ષાન્ત

અસ્તુવ્રત

૧. અદિસા
૨. સાત્ય
૩. અપીર્ય
૪. અસત્ય
૫. પરિશ્વક પરિભાષ
૬. સામાયિક
૭. પોષકોપવાસ
૮. અન્ય દેસાન્ત
૯. દિગ્વ્રત
૧૦. દેસાન્ત
૧૧. ભોજ ઉપયોગ પરિભાષ
૧૨. અભિધીસંચિભાગ

સુખી થવાનો ઉપાય

■ ભૂમીકા

- આ તો સાર્વજનિક નિર્વિવાદ સત્ય છે કે પ્રાણી માત્ર સુખ ઈચ્છે છે. દરેક કાર્યનું દરેક જીવને માત્ર એક જ પ્રયોજન છે એને સુખ જોઈએ છે.
- ઈચ્છાઓની પૂર્તિને જ જગત સુખ માને છે.
- આ ઈચ્છાઓની પૂર્તિના પ્રયાસમાં રત જીવને પાંચ પાપ-હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ, પરિગ્રહ-સહજરૂપથી થયા વિના રહેતા નથી. અર્થાત્ પોતાના પ્રયાસોને સફળ કરવાને માટે આ પાંચ પાપોનો ઉપયોગ એ કરતો રહે છે.
- આ પ્રયાસોની બાબત જો ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવે તો જગતે આ શરીર સંબંધી પાંચ ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ કારણોને જ સુખનું કારણ અને એના પ્રતિકૂળ કારણોને જ દુઃખનું કારણ માન્યું છે. જેવી રીતે સ્પર્શ, રસ, સુંઘવું, દેખવું, સાંભળવું.
- આ રીતે ઉપરોક્ત પાંચ ઈન્દ્રિયોના આધારભૂત આ શરીરને માનીને અને આ શરીર હું છું, આ શરીર મારું જીવન છે - એવું માનીને અથવા આ પાકો વિશ્વાસ હોવાથી નિરંતર એકમાત્ર આ શરીરની તથા એના માધ્યમથી આ પાંચ ઈન્દ્રિયોને પુષ્ટ રાખવા માટે, સજાવવા માટે, સંભાળવા માટે નિરંતર પ્રયાસ કરતો રહે છે અને એના કારણે નિરંતર આકુળતા રહ્યા કરે છે.
- હવે આ આકુળતાની તીવ્રતા કેમ થાય છે એ વિચારીએ.
 - ★ શરીર અને ઈન્દ્રિયોની અનુકુળતાથી હું સુખી થઈશ એવી મિથ્યા માન્યતાથી એની પૂર્તિને માટે નિરંતર ઈચ્છાઓ ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક જ છે.
 - ★ એ ઈચ્છાઓની પૂર્તિ કરવા અત્યંત આકુળ થઈ એની પૂર્તિ કરવાના પ્રયાસોમાં એ સતત દોડતો રહે છે.
 - ★ જ્યારે એ પ્રયાસોમાં સફળતા નથી મળતી ત્યારે અત્યંત દુઃખી થાય છે અને તીવ્ર દોડ લગાવવા મડિ છે.
 - ★ ક્યારેક પુણ્યના યોગથી એ પ્રયાસોમાં સફળતા મળતાં એના ભોગ, ઉપભોગ માટે તીવ્ર આકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે.
 - ★ આ પ્રયાસોની સફળતા જોઈને અન્ય ઈચ્છાઓની પૂર્તિને માટે સાધના પ્રાપ્ત કરવા હવે વધુ તીવ્રતા આવે છે.

- આવી રીતે પ્રાપ્ત સામગ્રી ભોગવવાની આકુળતા અને સાથે સાથે બીજી સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાની આકુળતા, આ પ્રમાણે ભોગ-ઉપભોગની સામગ્રીની ઉપલબ્ધિમાં આ દોડ ઓછી થવાને બદલે હજુ પણ વધુ આ દોડની તીવ્રતા વધી જાય છે.
- આ પ્રમાણે સત્ય તો એ છે કે તેની આ માન્યતા જ મિથ્યા છે કે શરીર જ હું છું, એમાં મારું જીવન છે. આ મિથ્યા માન્યતાને કારણે ઉપરોક્ત પ્રકારથી નિરંતર આકુળતામાં આખું જીવન આકુળતા કરતાં કરતાં નષ્ટ કરી દે છે અને તે છતાં પણ તે સુખી થયો છે એમ જોવામાં આવતું નથી.
- હવે આ પ્રશ્ન થાય છે કે આ બાહ્ય સામગ્રીના સંયોગ કે વિયોગ થી શું સુખ-દુઃખ થાય છે ?

જે લોકોએ આ ઈચ્છિત સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે એને ભોગવવાની ઈચ્છા સિવાય બીજી કોઈ આકુળતા ન હોવી જોઈએ. પરંતુ એ પણ જોવામાં નથી આવતું. પ્રાપ્ત સામગ્રી ભોગવવાની સાથે સાથે આ સામગ્રીને સાચવી રાખવા તેમજ એને ભોગવવા માટે શરીર અને ઈન્દ્રિયોને પુષ્ટ કરવામાં અને એમાં જો બાધક કારણ આવી પડે તો તેમને હટાવવા-નષ્ટ કરવાની તીવ્ર આકુળતા નિરંતર વધતી જાય છે.

- ઉપરોક્ત આકુળતાની સાથે સાથે- પર્યાપ્ત સામગ્રી હોવા છતાં એને પ્રમાણ બહાર વધારવાની ઈચ્છા એને હજુ વધુ આકુળ બનાવે છે. કારણ કે અન્ય દ્રવ્ય આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે પરિણમે, પ્રતિકૂળ ન પરિણમે - એવું કોઈ દ્રવ્ય જગતમાં પરાધીન તો છે નહિ તથા એ સંભવ પણ નથી. જો એવું સંભવ માની લેવામાં આવે તો દરેક વ્યક્તિની ઈચ્છા પ્રાપ્ત થઈ જવી જોઈએ, પરંતુ આવું પણ થતું નથી અને થઈ શકે એમ પણ નથી.
- આ બધી સમજાવટ પછી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આ પ્રાપ્ત સામગ્રી એ સુખ કે દુઃખ નું કારણ નથી પરંતુ અંદરમાં થતી આકુળતા જ દુઃખ છે. જેને સુખી થવું હોય તેમણે આકુળતાની ઉત્પાદક ઈચ્છાઓ અને આ ઈચ્છાઓની ઉત્પાદક મિથ્યા માન્યતાને છોડવું જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં દુઃખના ત્રણ કારણ બતાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) મિથ્યા દર્શન (૨) અજ્ઞાન (૩) અસંયમ.....

આ કેવળ સત્ય છે. આ વાત મૂળભૂત ભૂલ તરીકે પાંચ મુદ્દામાં સમજાવીએ છીએ.

૧. પ્રત્યેક જીવ ઈચ્છાનુસાર અનેકાનેક પ્રયાસ કરતો હોવા છતાં ઈચ્છાનુસાર સામગ્રી કેમ પ્રાપ્ત થતી નથી ?

કેટલાકને મળે છે અને કેટલાકને એમાં સફળતા નથી મળતી. હવે વસ્તુસ્થિતિ જોઈએ તો જીવ નવો તો પેદા થતો નથી અને એનો નાશ પણ થતો નથી. એથી પ્રતીતિ ધાય છે કે જીવ અનાદિથી છે અને અનંતકાળ સુધી ક્યાંય પણ હશે. આ રીતે જીવના અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ આવે છે.

૨. જીવની સત્તા અનાદિ - અનંત માનવાથી એ પણ સ્વીકાર કરવો પડશે કે જીવ જે પણ શુભ - અશુભ ભાવ વર્તમાનમાં કરે છે એનું શુભ અશુભ ફળ જરૂર આવવું જોઈએ. આ વાત કર્મબંધનની પ્રક્રિયા સમજવાથી સમજાય છે. કર્મના ઉદય પ્રમાણે ફળ આવે છે. આનું નિષ્કર્ષ એ છે કે ઈચ્છીત સામગ્રીનું મળવું કે ન મળવું પોતાના વર્તમાન પ્રયાસોનું ફળ નથી પરંતુ ઉપાર્જીત પુણ્ય અથવા પાપકર્મના ફળ અનુસાર જ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. આનું તાત્પર્ય જ એ છે કે ઈચ્છા ઓ જ દુઃખ અથવા આકુળતાની જ નથી છે.

૩. જે માર્ગથી ઈચ્છાઓનો અભાવ થાય તે જ ધર્મ છે, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, તે જ વીતરાગ પંથ છે, તે જ જિનશાસન છે. ધર્મ તે જ છે જેને ધારણ કરવાથી આકુળતારૂપી દુઃખ નો અભાવ થઈ નિરાકુળતારૂપી સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

૪. તો હવે પ્રશ્ન એ ધાય કે સુખ શું છે? ક્યાંથી અને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ?

સુખ એ કોઈ વસ્તુ નથી કે જે ભોગવવાથી મળી શકે. સુખ એ અનુભૂતિનો વિષય છે. એનો અનુભવ થાય છે. આત્મામાં ઉત્પન્ન થવાવાળો દુઃખ તે જ છે કે જે ઈચ્છાઓના ઉત્પન્નથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને આપણા અનુભવમાં આવે છે કે તે આત્માની અનુભૂતિનો વિષય હતો. આ આકુળતારૂપ દુઃખ ઓછું પણ આત્મામાં જ ધાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે દુઃખ ના અભાવને સુખ કહેવામાં આવે છે. એ સુખ પણ આત્મામાં જ છે. જિનવાણી અને ગુરુ ઉપદેશથી યથાર્થ સ્થિતિ જો સમજાઈ જાય કે સુખ બહારની વસ્તુમાં નથી પણ પોતાનું સુખ પોતાના આત્મામાં જ છે.

૫. તો એક સહજ જ પ્રશ્ન ઉભો ધાય છે કે જ્યારે આત્મા સુખ સ્વભાવી છે, એનો નિરંતર સુખમય રહેવાનો સ્વભાવ જ છે તો સુખમાંથી - દુઃખ ઉત્પન્ન જ કેમ ધાય છે? અને આત્મા દુઃખ નું ઉત્પાદન જ કેમ કરે છે?

આત્મા સ્વયં દુઃખ નો ઉત્પાદક છે જ નહિ; તો એ દુઃખનું ઉત્પાદન સ્વયં કરે જ કેમ? કેમકે દુઃખ તો એને જોઈતું જ નથી. પરંતુ એની સુખ સંબંધી વિપરીત માન્યતા, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા જ ઉપરોક્ત સમસ્ત આકુળતાની ઉત્પાદક છે.

મારું સુખ પરવસ્તુઓ અર્થાત્ બહારનાં સંયોગમાં છે, એવી માન્યતા જ એને અનેક પ્રકારની ઈચ્છાઓ ઉત્પન્ન કરાવી તથા એમની પૂર્તિ કરવા સંબંધી અનેક પ્રકારની આકુળતાઓ જ ઊભી કરે છે. એટલા માટે દુઃખ નો ઉત્પાદક આત્મા નથી પરંતુ વિપરીત માન્યતાઓના કારણે ઉત્પન્ન થતી ઈચ્છાઓ જ દુઃખનું કારણ છે.

ઉપરોક્ત માન્યતાઓથી બચવાનો ઉપાય શું ?

આ પ્રશ્નનાનો છે પણ એનું સમાધાન બહુ જ વિસ્તારપૂર્વક ગંભીર વિચારણા માંગી લે છે. કારણ કે અનાદિકાળથી આ જીવ જે મિથ્યા માન્યતા હોવાથી નિરંતર ઈચ્છાઓ ઉત્પન્ન કરીને એની પૂર્તિને માટે અનેક પ્રકારના રાગ-દ્વેષ, ક્રોધાદિ કષાય, પાંચ પાપ આદિ ભાવ કરતો રહે છે, એના ફળ સ્વરૂપ કર્મબંધ કરતો રહે છે. એના ફળમાં સંસાર પરિભ્રમણ કરતો જ રહે છે.

આ અનાદિકાળની મિથ્યા માન્યતા દૂર કરવા કેટલી બધી એકાગ્રતા, કેટલી ગંભીરતા, કેટલી સહિષ્ણુતા, કેટલું ધૈર્ય અને સમજણ માટે અંદરમાં કેટલી તીવ્ર લગની જોઈએ - એ તો આપ અનુમાન લગાવી શકો છો.

પ્રથમ એવો ઉગ્ર સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે આ માન્યતા બદલવા હું સર્વસ્વ સમર્પણ કરીને યથાર્થ માર્ગ પ્રાપ્ત કરવા માટે સત્ય પુરુષાર્થ અને સંસાર દુઃખોથી ભયભીતતા, સાથે આત્માની અંદર રહેવાવાળું અતીન્દ્રિય સુખની મહત્તા આદિ જ્યાં સુધી ભલા પ્રકારથી સત્સમાગમ દ્વારા આત્માની અંદર વિશ્વાસ ન આવે તથા સત્ય માર્ગ પ્રાપ્ત કરવા તીવ્ર લગની ન લાગે ત્યાં સુધી આ મિથ્યા માન્યતા બદલાવી, સાચો યથાર્થ માર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની રુચિપૂર્વક સમજણ કરીશ, તો એ મને સત્ય વીતરાગી ધર્મથી પ્રાપ્ત થશે જ.

■ **મૂળભૂત ભૂલ :**

● હે ભગવાન! હું બહુ ભૂલી ગયો.

શું ભૂલી ગયો ? સ્વયં પોતાને જ ભૂલી ગયો. આ મૂળભૂત, સૈદ્ધાંતિક ભૂલ એ જ છે કે જેના કારણે અનાદિ કાળથી સંસારમાં રખડવું પડે છે - તે એ કે અન્યને પોતાનું માનવું અને પોતે પોતાને ભૂલી જવું. અન્ય દ્રવ્યના પરિણામનમાં પોતાનું સુખ માનવું - એને જે સાચું સુખ સ્વ આત્માની અંદર છે તેની વિસ્મૃતિ થઈ જવી.

● જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત

આ સ્વરૂપના સમજણની ભૂલ છે. મને માફ સાચું સુખ શું છે તે સમજાયું

નથી. હું શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્મા છું એ સ્વરૂપ આજસુધી મને સમજાયું નથી અને તેના પરીણામે આ અનંત સંસાર ઉભો કર્યો છે.

- હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું છે સ્વરૂપ મારું ખરું ? કોના લીધે આવરણણાં, રાખું કે પરિહરું ?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યા !

જીવને પોતાના અનાદિ નિધન ત્રિકાળી ભગવાનની - પોતાની સાચી ઓળખાણ થઈ નથી અને તે જ આની ભૂલ છે. પોતાના ભગવાન આત્માનું નિત્યપણું જણાયું નથી. બધીજ બાહ્ય અનિત્ય વસ્તુઓને પોતાની માની - એના પરિણામનથી દુઃખ - આકુળતા - વ્યાકુળતા અનુભવી રહ્યો છે.

છટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કરતાં તું કર્ય; નહિ ભોક્તા તું તેજનો, એ જ ધર્મનો ધર્મ. એ જ ધર્મથી ઓક્ષ છે, તું છો ઓક્ષસ્વરૂપ; અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અબ્યાબાધ સ્વરૂપ. સુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્ય મન, સ્વંજ્યોતિ સુખધામ; બીજું કશિયે કેટલું ? કર વિચાર તો પામ.

આવું સ્વરૂપ આ જીવે ક્યારેય જાણ્યું નથી.

- થોડુંક ઊંડાણપૂર્વક વિચાર કરીએ તો આ ક્રિયાની ભૂલ નથી, પ્રથમ અભિપ્રાયની ભૂલ છે. આપણો અભિપ્રાય મિથ્યા છે, ખોટો છે, આ માન્યતાની ભૂલ છે. આપણી માન્યતા વિપરીત છે. જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જાણ્યું અને માન્યું નથી.
- આ લોક છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે. જીવ, અજીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ. દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. સ્વાધીન છે અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાન છે. દ્રવ્યનું પરિણામન સ્વયંસંચાલીત હોવાથી એના પરિણામનમાં મારું કંઈ કામ નથી - મારું કતૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ એ મારી મિથ્યા કલ્પના છે. આ જે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે એ જાણ્યું નથી એ જ મારી ભૂલ છે.
- આ જીવ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય.

આત્માનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય - ગુણ - પર્યાયત્મક છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક છે. આત્મા પોતાના દ્રવ્ય - ગુણમાં સ્થિત થઈને સમયે સમયે પલટાય છે - જેને પર્યાય કહેવાય છે. એ પર્યાયો પણ બધીજ ક્રમબદ્ધ પરિણામે છે. આવું વિલક્ષણ આત્માનું સ્વરૂપ મેં ક્યારેય જાણ્યું નથી.

- આ ભગવાન આત્મા તો અનંતજ્ઞાનનો ધણી, આનંદમય અને સુખમય જ છે. અનંત શક્તિનો ધારક એવો આ આત્મા પોતાને પોતાની અનંત શક્તિઓને - પોતાના જ્ઞાન - આનંદ સ્વભાવને ભૂલી ગયો છે. એ જ પોતાની ભૂલ છે.
- અનાદિ કાળથી આ જીવે પૂર્વે કોઈ દિવસ નિજ પરમ તત્ત્વ તરફ દ્રષ્ટિ જ નથી કરી - કોઈ દિવસ પોતાનું સુખ સ્વમાં છે એ જાણ્યું નથી - માન્યું નથી - અનુભવ્યું નથી - એમાં લીનતા કરી નથી અને એ જ એની મોટી ભૂલ છે.
- આ જીવે ક્યારેય પણ એવો નિર્ણય કર્યો નથી કે પોતે સ્વયં ભગવાન છે. સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે યાય. પોતે સ્વયં ભગવાન છે, સ્વયં સુખમય છે, આનંદમય છે,

એ જીવે જાણ્યું નથી, એ જીવે માન્યું નથી,
એ જીવે અનુભવ્યું નથી, એમાં જીવે રમણતા કરી નથી.

આ છે મૂળમાં ભૂલ. આપણે બધા ભગવાન છીએ, એ વાત ભૂલી ગયા છીએ. આપણે બધા ભૂલેલા ભગવાન છીએ. આ ભૂલ - અભિપ્રાયની ભૂલ. આ રીતે વિસ્તારથી વિચારવા જેવી છે.

■ દુઃખનું કારણ ?

ઈચ્છા જ દુઃખનું કારણ છે. પદાર્થોને જાણવા તે દુઃખનું કારણ નથી પણ મોહથી વિષ્ણુગ્રહણની જે ઈચ્છા યાય છે તે જ દુઃખનું મૂળ કારણ છે.

● દુઃખના પ્રકાર :

સંસારી જીવોના દુઃખના મુખ્યપણે બે વિભાગ છે.

૧. પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ સંયોગોમાંથી સુખ લેવા માંગે છે, પણ સંયોગ તેને આધીન નથી. તેથી તે કાણે કાણે આકુળ - વ્યાકુળ યાય છે અને દુઃખી જ રહ્યા કરે છે. આવા જીવોને એકાંત દુઃખ છે, સ્વાભાવિક સુખનો તેઓ અંશ પણ અનુભવતા નથી, તેઓને કાણે કાણે અનંત દુઃખ છે.
૨. પોતાનો સ્વભાવ જ પરિપૂર્ણ સુખરૂપ છે એમ જ્ઞાની જીવોએ જાણ્યું તેથી તેઓ કોઈ સંયોગોમાં સુખ માનતા નથી અને ગમે તે સંયોગ વખતે પણ તેમને સ્વાભાવિક સુખનો અંશે અનુભવ તો વત્યા જ કરે છે; છતાં પણ હજી સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સ્થિરતા ન હોય ત્યાં સુધી ઈન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિથી રાગ-દ્વેષ યાય છે. એટલે અંશે તેઓ પણ દુઃખી જ છે. પરંતુ આ દુઃખ અલ્પ છે.

અજ્ઞાનીને તો સુખ-દુઃખ વચ્ચેના અંતરની જ ખબર નથી, તે તો અનુકૂળ સંયોગને જ સુખ માને છે. વાસ્તવિકપણે તેને દુઃખ ઓછું પણ થતું નથી. જ્ઞાનીઓ જ સુખ-દુઃખના અંતરને જાણે છે અને તેમને જ દુઃખ ઓછું ધાય છે. આત્માની સાચી ઓળખાણ પછી જેમ જેમ વીતરાગતાભાવ વધે તેમ તેમ દુઃખ ટળે છે.

ઠરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર છે તેથી ઠરેકે ઠરેક પરમાણુઓની સંયોગ વિયોગની ક્રિયા પોત પોતાથી સ્વતંત્ર જ ધાય છે. તેના કર્તા કોઈ બીજો પદાર્થ નથી. વસ્તુના સ્વતંત્ર પરિણમનને કોઈ રોકી શકે નહિ. બધા દ્રવ્યો પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણમે છે, કોઈ દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપથી બહાર પરિણમતું નથી. અનાદિથી જ્ઞાનસ્વરૂપને ભૂલીને પરના લક્ષે વિકારરૂપે પરિણમી રહ્યો છે તે જ દુઃખનું કારણ છે.

■ દુઃખના કારણરૂપ ચાર ઈચ્છા અને તેના ટાળવાનો ઉપાય :

દુઃખનું લક્ષણ આકુળતા છે અને આકુળતા ઈચ્છા થતાં ધાય છે. પોતાના નિરાકુળ આત્મસ્વરૂપને જાણ્યા વિના ચાર પ્રકારની ઈચ્છા જીવને ધયા કરે છે.

૧. પર વિષયોના ગ્રહણની ઈચ્છા હોય છે. અર્થાત્ તેને દેખવા-જાણવા ઈચ્છે છે, પણ સ્વભાવને જાણવા-દેખવાની ભાવના કરતો નથી. વર્ણદેખવાની, રાગ સાંભળવાની તથા અવ્યક્ત પદાર્થોને જોવા વગેરેની ઈચ્છા ધાય છે અને જ્યાં સુધી તેને દેખે-જાણે નહિ ત્યાં સુધી તે મહાવ્યાકુળ ધાય છે. પોતાના આત્મસ્વરૂપને જ જ્ઞાનનો વિષય કરીને તેને જ જાણવાને બદલે પરવસ્તુને જાણવા-દેખવાની ઈચ્છા કરે છે. એનું નામ વિષય છે.
૨. પોતાના શાંત ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં કોંધાદિ નથી. તે સ્વરૂપને ન અનુભવ્યું એટલે પર લક્ષે કોંધ, માન વગેરે થતાં બીજને હલકો પાડવાની, કોઈનું ખુર્ર કરવાની, પર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની વગેરે ઈચ્છા ધાય છે અને જ્યાં સુધી એવું કાર્ય ન ધાય ત્યાં સુધી તે મહાવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે, આને કષાય કહે છે.
૩. પોતાના અસંયોગી સ્વભાવનું લક્ષ ન કર્યું એટલે સંયોગ ઉપર જ લક્ષ ગયું. ત્યાં પૂર્વના પાપને કારણે આવેલા રોગ, ક્ષુધા વગેરે પ્રતિકૂળ સંયોગને દુઃખનું કારણ માનીને તેને દૂર કરવા ઈચ્છે છે અને તે માટે આકુળ વ્યાકુળ ધાય છે આ ઈચ્છાનું નામ પાપનો ઉદય છે.
૪. પોતાના નિરાકુળ નિર્વિકાર સ્વભાવના અનુભવ થી ચ્યુત થઈને જે સંયોગ અનુકૂળ માને તેને એક સાથે ભોગવી લેવાની ઈચ્છા કરે છે. આ ઈચ્છાનું નામ

પુણ્યનો ઉદય છે, કેમકે તેનું લક્ષ વર્તમાનમાં પુણ્યના ફળ પ્રત્યે છે. પુણ્ય ફળને ભોગવવાની જે ઈચ્છા છે તે તો પાપ જ છે.

આ રીતે વિષય, કષાય, પાપનો ઉદય અને પુણ્યનો ઉદય એ ચાર પ્રકારની ઈચ્છા એ જ દુઃખનું કારણ છે.

■ ઉપાય :

જો પોતાના સ્વરૂપના અનુભવમાં એકાગ્ર ધ્યાય તો કેવળ જ્ઞાન થતાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકના સમસ્ત પદાર્થોનું ગ્રહણ જ્ઞાનમાં એક સાથે ધાય. પણ અજ્ઞાની જીવ પોતાના સંયોગરહિત સ્વભાવને ભૂલીને સંયોગોને ભોગવવા માગે છે. પણ પુણ્યના ફળરૂપ સર્વે સામગ્રીઓને એક સાથે લક્ષમાં લઈ શકતો નથી, એક સમયે થોડાં જ પદાર્થને લક્ષમાં લઈ શકે છે, તેથી સમયે સમયે નવા નવા પદાર્થોને જાણવાની મેળવવાની કે ભોગવવાની ઈચ્છાથી આકુળ-વ્યાકુળ થયા કરે છે. એક સમય માત્ર પણ નિરાકુળ રહેતો નથી. જ્યારે કંઈક મંદ કષાય ધાય ત્યારે અજ્ઞાની જીવ પોતાને સુખી માને છે, પરંતુ તેને પોતાના રાગરહિત સ્વરૂપનો અનુભવ નથી અને પર પદાર્થોને ભોગવવાની આકુળતા છે તેથી તે નિરંતર દુઃખી જ છે.

જ્યાં સુધી જીવ પોતાના નિરાકુળ સ્વરૂપને ન જાણે ત્યાં સુધી તેને ચારે પ્રકારની ઈચ્છાનો નિરંતર સદ્ભાવ હોય છે. તે ઈચ્છા કેમ ધાય છે ? તેને પોતાના સુખસ્વરૂપનો નિર્ણય અને વેદન નથી. તેને સ્વરૂપનો સંતોષ નથી પણ સદાય અસંતોષ રહ્યા કરે છે. તેથી તે પરવસ્તુથી સુખ મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે. આત્મા તો જ્ઞાન - આનંદના સ્વભાવવાળો કૃત કૃત્ય છે. તેની રુચિ અને પ્રતીતિ કરે તો પરદ્રવ્યો પ્રત્યેની ઈચ્છા ટળે. પણ પોતાના એવા સ્વભાવની રૂચિ, પ્રતીતિ કે વિશ્વાસ ન કરે અને પર વિષયોના ગ્રહણની રુચિ કરે તે જીવને કદી ઈચ્છા ટળતી નથી. આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને ચૂકીને ઈચ્છામાં જ તે લીન થઈ ગયો છે, એ જ દુઃખ છે.

ઈચ્છાના નિરોધને તપ કહ્યો છે. જો જીવ સંપૂર્ણ સુખી હોય તો તેને ઈચ્છા જ ન ધાય. જો જીવને સુખ જ હોય તો તે સુખ દશાથી છુટીને બીજાની ઈચ્છા શા માટે કરે ? આત્માનો પૂર્ણ આનંદ અનુભવાતો હોય ત્યાં પરની ઈચ્છા જ કેમ ધાય ? ઈચ્છા ધાય એ જ એમ બતાવે છે કે તે જીવ દુઃખની ભૂમિકામાં રહેલો છે. આત્માથી જુદી કોઈ પણ અન્ય વસ્તુમાં આત્માનું સુખ નથી, પુણ્યની ઈચ્છા પણ દુઃખરૂપ છે, પુણ્યભાવ પોતે પણ દુઃખરૂપ છે.

પોતાના નીતરાણ સ્વરૂપના લક્ષની એકાગ્રતાથી ખસીને પર લક્ષ કરે ત્યારે જ ઈચ્છા થાય છે. પર લક્ષે કદી પણ ઈચ્છાનો નાશ થઈ શકે નહિ. પોતાના સ્વરૂપની એકાગ્રતા વડે બધી ઈચ્છાનો નિરોધ એક સાથે થઈ જાય છે અને બધા જ વિષયોનું જ્ઞાન એક સાથે થઈ જાય છે. પણ જો પર લક્ષમાં અટકે તો પુરું જ્ઞાન થાય નહિ અને ઈચ્છાની ઉત્પત્તિ થયા વગર રહે નહિ તથા ત્યાં તો ઈચ્છા પ્રમાણે બધાં કાર્યો એક સાથે થઈ જ શકે નહિ. માટે સ્વરૂપની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતા વડે ઈચ્છાનો નિરોધ કરવો તે સરળ છે, પણ પર વિષયોને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા મુજબ કાર્ય થઈ શકતું નથી. જીવ જો પોતાના જ્ઞાયક સ્વભાવમાં સ્થિર થઈને જ્ઞાન કરે તો તેના જ્ઞાન પ્રમાણે બધા પદાર્થોનું પરિણામન સ્વયં થાય. પણ જીવની ઈચ્છા પ્રમાણે બધા પદાર્થો કદી પરિણામે નહિ. આથી નક્કી થયું કે જ્ઞાન કરવું તે જીવનો સ્વભાવ છે અને ઈચ્છા કરવી તે જીવનો સ્વભાવ નથી.

ઈચ્છા ટાળવાનો ઉપાય ભેદજ્ઞાન છે. પોતાના જ્ઞાન-સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાના જોરે ઈચ્છાનો અભાવ થઈ જાય છે.

ઈચ્છા અનુસાર દુઃખ છે, સંયોગ અનુસાર નથી; ઈચ્છાનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે. સંસારી જીવને મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન અને અસંયમથી ઈચ્છા થાય છે અને તે ઈચ્છા જ દુઃખ છે. તેથી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમભાવ એ જ દુઃખના કારણો ઠર્યાં. તેમા સૌથી મોટું-પ્રથમ મોટું કારણ - મોટું મૂળ કારણ મિથ્યાત્વ છે.

સુખનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રય છે. માટે એનો જ ઉદ્ધમ કરવો એ યોગ્ય છે. એ સાધન વડે જ સાચું સુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર વધતાં જાય તેમ તેમ ઈચ્છા યતાં દુઃખ ટળતાં જાય છે અને સાચું સુખ પ્રગટતું જાય છે. આ ત્રિરત્ની સુખનું કારણ છે અને તે જ ધર્મ છે. ધર્મ તો આત્માનો સ્વભાવ છે એ જ સ્વભાવ પર્યાયો માં કેમ પ્રગટે એની જ આ વાત છે.

■ ભૂમિકા :

ધર્મ સમજવા માટે આ ચાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે ?

૧. ધર્મ કોને કરવો છે ?
૨. ધર્મ ક્યાં થાય છે ?
૩. ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે ?
૪. ધર્મ પ્રાપ્તિનો ઉપાય શું છે ?

● ધર્મ કોને કરવો છે ?

દરેક વ્યક્તિ એમ કહે છે અને માને છે કે ધર્મ મારે કરવો છે. પણ હું કોણ છું? એક ચેતન દ્રવ્ય અને બીજું જડ શરીર - આ બે એક છે એમ અનાદિકાળની માન્યતા દૂર કરવી પડશે અને હું કોણ છું? એના ઉત્તરરૂપે જ્યારે એ જવાબ આવશે, હું ચેતન્યમાત્ર ત્રિકાળી શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ - ભગવાન આત્મા છું ત્યાં ધર્મ થશે. મને એટલે મારા આત્માને, આત્માને માટે, મારા આત્મામાં જ મારો ધર્મ થશે એવો વિશ્વાસ જગૃત કરીને, મને આત્માના ધર્મનું સ્વરૂપ સમજીને, પોતાના જ માટે, પોતાનામાં જ ધર્મ પ્રગટ કરવો છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ પ્રથમ પૂર્ણ પુરુષાર્થપૂર્વક આ નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે કે ધર્મ કોને કરવો છે અર્થાત 'હું કોણ છું?'

● ધર્મ ક્યાં થાય છે ?

જે પ્રકારે હિંસા, અહિંસા, પાપ - પુણ્યના ભાવ આત્મામાં જ થાય છે એ પ્રકારે ધર્મ અર્થાત નિરાકુળતાનો ભાવ પણ આત્મામાં જ ઉત્પન્ન કરવો પડશે.

જ્યાં વર્તમાનમાં આકુળતા થઈ રહી છે તે જ સ્થાન પર અર્થાત આત્માની સ્વયંની અવસ્થામાં જ એ આકુળતા અર્થાત અધર્મભાવને ટાળીને નિરાકુળતા અર્થાત ધર્મભાવ પ્રગટ કરી શકાય છે.

આત્માનો ધર્મ આત્મામાં જ અર્થાત આત્માની સ્વયંની પર્યાયમાં (અવસ્થામાં) જ થાય છે.

આ ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જિનાગમમાં - મોક્ષમાર્ગના નામથી સંબોધિત કરવામાં આવ્યો છે.

● ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે ?

વસ્તુનો સ્વભાવ ધર્મ છે. તો નીચેના ત્રણ પ્રશ્ન ઊભા પાડે છે.

★ વસ્તુ શું છે ?

★ વસ્તુના સ્વભાવનો આરાય શું છે ?

★ વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કેમ કહેવામાં આવ્યો છે ?

★ વસ્તુ શું છે ?

આ લોક છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે. જીવ, અજીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ. આ છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોકમાં અનંત જીવ દ્રવ્ય, અનંતાઅનંત પુદ્ગલ દ્રવ્ય, એક ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને અસંખ્યાત કલાણુંબોધી ભરપુર છે. અર્થાત અનંતાઅનંત વસ્તુઓનો રહેવાનું સ્થાન છે. આ વિશ્વમાં 'હું જીવ દ્રવ્ય' પણ એક વસ્તુ છે.

★ બધી વસ્તુઓના સ્વભાવનો અર્થ શું છે ?

સ્વભાવનો અર્થ પોતપોતાના ગુણ - પોતપોતાની વિશેષતાઓ. શાસ્ત્રીય ભાષામાં દરેક વસ્તુમાં સામાન્ય સ્વભાવ અને વિશેષ સ્વભાવ એવા બે ભાગ પડે છે. જે સ્વભાવ બધી જ વસ્તુઓમાં સામાન્ય રૂપથી હોય તે સામાન્ય સ્વભાવ અને જે સ્વભાવ અમુક જ દ્રવ્યમાં જોવામાં આવે તે વિશેષ સ્વભાવ છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સત્ત્વદ્રવ્યલક્ષણમ્ અર્થાત અસ્તિત્વરહેવું. ક્યારેય પણ નાશ ન થવું એ બધાથી મુખ્ય લક્ષણ છે.

આ જગતમાં જેટલા પણ દ્રવ્ય છે, જાતિની અપેક્ષાએ એના છ પ્રકાર છે, સંખ્યાની અપેક્ષાએ અનંતાઅનંત અને બધા જ દ્રવ્ય દરેક અલગ-અલગ પોતાની-પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાવાન પદાર્થ છે. આમાં કોઈની પણ સત્તામાં કોઈપણ કોઈપણ પ્રકારે બાધા પહોંચાડી શકતું નથી. એટલે હું પણ એક જીવ દ્રવ્ય છું, મારી સત્તા અનાદિ અનંત છે અને તેમાં કોઈ બાધા નાખી શકે એવું આ જગતમાં કોઈ નથી તથા મને પણ બીજા કોઈપણ દ્રવ્યની પદાર્થની સત્તામાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી.

સામાન્ય ગુણ : અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ, પ્રદેશત્વ.

વિશેષ ગુણ : જીવ દ્રવ્યમાં ચેતના, સમ્યક્ત્વ.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ.

ધર્મ દ્રવ્યમાં ગતિ હેતુત્વ.

આકાશ દ્રવ્યમાં અવગાહન હેતુત્વ.

અધર્મ દ્રવ્યમાં સ્થિતિ હેતુત્વ.

કાળ દ્રવ્યમાં પરિણામન હેતુત્વ.

સત્ સ્વરૂપ વસ્તુ હંમેશા એકરૂપ જ રહેતી નથી. પણ પોતાની એકરૂપતા કાયમ રાખીને અનેક પ્રકારની નવીનતા હર સમય કરતી રહે છે. એ માટે સૂત્ર આપ્યું. ઉત્પાદ્ય વ્યય ધ્રોવ્યચુકતં સત્ એટલે વસ્તુ ઉત્પાદ - વ્યય - ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ છે. એટલે દરેક પદાર્થ અથવા દ્રવ્ય પોતાના એકરૂપને કાયમ રાખીને હર સમય અવસ્થા બદલતો રહે છે. આ એકરૂપતાને ધ્રુવ અને બદલાતી અવસ્થાને ઉત્પાદ - વ્યયના નામથી સમજાવવામાં આવી છે. અર્થાત દરેક દ્રવ્ય પોતાની અનાદિ સત્તાને ધ્રુવરૂપથી ટકાવીને અવસ્થાઓને હર સમય પલટાવતો રહે છે. અર્થાત પૂર્વ અવસ્થાનો વ્યય કરી નવીન અવસ્થા ઉત્પન્ન કરતો રહે છે. આ પલટાતી અવસ્થાને શાસ્ત્રીય ભાષામાં પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યોની ધ્રુવતા અને પરિણામનને સ્પષ્ટ કરતાં આચાર્ય બીજે સૂત્ર આપે છે. ગુણપર્યયઘટ દ્રવ્યં અર્થાત્ આ બધાની ધ્રુવતા અને પરિણામન પોત પોતાના ગુણોમાં અથવા સ્વભાવમાં જ થાય છે. કોઈ દ્રવ્ય પોત પોતાના ગુણો સિવાય અન્ય દ્રવ્યોના ગુણોમાં કોઈ પણ પ્રકારે પરિણામન નથી કરી શકતો.

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે - પર્યાયે પલટાય

દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા : આમાંથી એક મહાન સિદ્ધાંતનો ઉદય થાય છે.

એકદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કંઈ કરી શકતો નથી. જગતનો દરેક પદાર્થ અનંતગુણોનો સમુદાય હોવા છતાં - અને નવી નવી અવસ્થાઓમાં પ્રગટ હોવા છતાં પણ પોતાની સત્તા અનાદિ - અનંત બનાવી જ રાખે છે. અર્થાત્ કોઈપણ અન્ય દ્રવ્ય અથવા એનો કોઈપણ અંશ - કોઈપણ અન્ય દ્રવ્યની સત્તામાં કિંચિત્માત્ર પણ દખલ નથી કરી શકતું.

તત્ત્વ અથવા પદાર્થ સત્સક્ષણવાળું છે, સત્માત્ર છે તથા સ્વતઃ સિદ્ધ છે (કોઈના દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો નથી) આ રીતે એ અનાદિ નિધન હોવાથી સ્વસહાય (સ્વતંત્ર) છે અને નિર્વિકલ્પ છે. આના પરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્ય અને ગુણ તો સ્વતંત્ર છે જ, પરંતુ દરેક દ્રવ્યના દરેક

ગુણની એક-એક પર્યાય પણ સ્વતઃસિદ્ધ અને સ્વસહાય (સ્વતંત્ર) છે. આ પર્યાયનો સ્વામી એ દ્રવ્ય જ છે, અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્યનો એમાં કોઈ પણ પ્રકારે હસ્તક્ષેપ સંભવ નથી.

એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થના અસ્તિત્વનો અભાવને અભાવ કહે છે. આના ચાર પ્રકાર છે

૧. પ્રાગભાવ ૨. પ્રધ્વસંભાવ ૩. અન્યોન્યાભાવ ૪. અત્યંતાભાવ.

★ વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કેમ કહેવામાં આવ્યો છે.

♦ વસ્તુનો સ્વભાવ જ એ વસ્તુનો ધર્મ છે. આ વાત ને સમજવા માટે વસ્તુ શું છે અને વસ્તુનો સ્વભાવ શું છે એ જાણ્યું. હવે એ સમજવું છે કે પોતાના સ્વભાવમાં જ રહેવું દરેક વસ્તુનો પોત પોતાનો સ્વભાવ છે.

♦ આપણે એ સમજી ચૂક્યા છીએ કે આ લોકમાં વસ્તુઓ જાતિ અપેક્ષા એ છ પ્રકારની હોવા છતાં સંખ્યા અપેક્ષાએ અનંત છે. એમાં દરેક વસ્તુમાં પોત પોતાના સ્વભાવ અથવા ગુણ અનંત-અનંત છે તથા પ્રત્યેક સમયમાં વસ્તુ પોતે ટકીને, સ્વયં પલટતી પણ રહે છે. અર્થાત તે દ્રવ્યના દરેક ગુણ પરિણમન થતો હોવાથી પૂર્વ અવસ્થાને છોડી નવીન-નવીન અવસ્થા એટલે પર્યાય ધારણ કરતો રહે છે. આ દરેક દ્રવ્ય અથવા વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

♦ આ જે પલટાય છે - તેમાં વસ્તુ, જે પોતાનો સ્વભાવ છે તે તે સ્વભાવ જેવો જ નવીન-નવીન પર્યાયોદ્ગમથી પલટાતો રહે અર્થાત ઉત્પાદ કરતો રહે - એને જ એ વસ્તુનો ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

♦ ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળ-પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોકમાં સર્વત્ર જે કાંઈ પદાર્થ છે એ બધા વાસ્તવિકતાથી, નિશ્ચયથી એકત્વ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત હોવાથી સુંદરતાને પ્રાપ્ત કરે છે. ટંકોત્કીર્ણની જેમ શાશ્વત સ્થિત રહે છે.

♦ આનાથી એમ સમજવામાં આવે છે કે દરેક વસ્તુનો પોત-પોતાના સ્વભાવ જેવી નવીન-નવીન પર્યાય કરતા રહે આ જ દરેક વસ્તુનો ધર્મ અથવા સ્વભાવ છે અને એમાં જ એ વસ્તુની શોભા છે.

♦ આ પણ સિદ્ધ જ છે કે દરેક વસ્તુ અધિક સમય તો પોતાના સ્વભાવરૂપ જ રહે છે - પરંતુ પોતાના સ્વભાવની વિપરીત દશામાં વધારે વખત ટકી રહે એ બનવું સંભવીત નથી.

- ◆ આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુઓને પોત-પોતાના સ્વભાવરૂપ બની રહેવું એ જ વસ્તુઓનો પોત-પોતાનો ધર્મ છે.
- ◆ જેવી રીતે ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, પવિત્રતા એ જે આત્માના સહજ ભાવો છે તેમાં એ વધુ ટકી રહે છે અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ જેવા કષાય ભાવોમાં એ વધુ સમય ટકી શકતો નથી. એટલા માટે ક્ષમાદિ આત્માનો સ્વભાવ છે જ્યારે ક્રોધાદિ એના વિભાવ છે. સ્વભાવ દશામાં આત્માની સુંદરતા છે, શાંતિ છે, નિરાકુળતા છે. જ્યારે વિભાવ દશામાં આકુળતા - વ્યાકુળતા જ છે.

આ જ અપેક્ષાએ વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

● જ્ઞાન સ્વભાવના નિર્ણયમાં જ ધર્મની ઉત્પત્તિ-ધર્મ પ્રાપ્તિનો ઉપાય :

આ જગતમાં એક જીવ દ્રવ્ય સિવાયના બધા જ દ્રવ્યમાં અચેતનપણું હોવાથી ન તો તેઓ પોતાને જાણે છે અને અન્ય જગતમાં બીજું કોઈપણ છે એવું પણ નથી જાણતા. કારણકે એમનામાં જાણવાની શક્તિનો અભાવ છે. છતાં પણ એ બધા જ દ્રવ્યો પોત પોતાના જે ગુણ સ્વભાવ છે તેમાં નિરંતર ઉત્પાદ-વ્યય કરતા કરતા કાયમ ટકી રહી ને અનાદિ અનંત પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખી-કોઈપણ આપસમાં એકબીજાના પરિણામનમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ, સહાય, મદદ અથવા બાધકરૂપ નહિ થતાં પોત પોતાનું પરિણામન કરતા રહે છે. આ પ્રકારથી બધા જ દ્રવ્યો પોત પોતાના સ્વભાવમાં જ પરિણામન કરતા અનાદિ અનંત વિશ્વની વ્યવસ્થા બનાવી રાખી છે. આ જ એ વસ્તુઓનો નિજ ધર્મ છે.

એવી રીતે હું પણ ઉપરોક્ત બધા જ દ્રવ્યોથી વિલક્ષણ અસાધારણ ચૈતન્ય સ્વભાવ અર્થાત સ્વ અને પરને જાણવા રૂપ અચિંત્ય સામર્થ્યવાન સ્વભાવનો ધારક એક દ્રવ્ય છું, હું મારા અચિંત્ય સામર્થ્યવાન જ્ઞાન, સુખ આદિ અનંત ગુણોની મહાન સંપદા સહિત અનાદિ અનંત જગતના બધા જ દ્રવ્યોથી મહાન સત્ત્વરૂપથી બધાને જાણતો થકો બિરાજમાન છું.

એ બધા સાથે મારે બીજો કોઈ સંબંધ નથી-જ્યારે હું એમને જાણું ત્યારે એ મારા જ્ઞાનના ક્ષેપ માત્ર છે. એના સિવાય તેમના કાર્યમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ, ફેરફારી, વધઘટ કરવાનો મને કોઈ અધિકાર નથી.

વાસ્તવિક સ્થિતિ એમ છે કે જો આ જગતમાં જાણવાવાળો પદાર્થ ન હોય તો એ દ્રવ્યોના અસ્તિત્તાની પ્રસિદ્ધિ કોણ કરત ? એટલે કિંમત કરવા

લાયક પદાર્થ એ છે કે બીજાના અસ્તિત્વની પ્રસિદ્ધિ કરે. અર્થાત જે જોય પદાર્થોને મારું જ્ઞાન જાણે છે એ મારા માટે કિંમત કરવા યોગ્ય છે અથવા પોતે પોતાના અસ્તિત્વને જાણતાં થકા અન્ય પદાર્થ અર્થાત જોયોના અસ્તિત્વને હું જાણું છું, આ મારા માટે કિંમત કરવા યોગ્ય છે.

આના પરથી એ નિર્ણય થઈ શકે છે કે હું જ એક મારા માટે ઉત્કૃષ્ટ મહિમાવાન પદાર્થ છું. મારા જ્ઞાનમાં આવતા જેટલા પણ જોય છે એમની પણ પ્રસિદ્ધિ કરવાવાળો મારું જ્ઞાન જ હોય છે.

આવી દ્રઢ શ્રદ્ધા યતાં એ જોયો પ્રત્યે ઉત્સાહની નિવૃત્તિ થવા માંડે છે, કર્તૃત્વ બુદ્ધિનો અભિપ્રાય તૂટવા લાગે છે. ક્ષણસ્વરૂપ તે સંબંધી આકુળતા ઉભી થવાનો અવકાશ નથી રહેતો અને પરિણામમાં અત્યંત શાંતિ લાગે છે. આનું નામ જ આત્મિક સુખ છે. આ આત્માનો પરમ સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે. આ જ્ઞાન સ્વભાવના નિર્ણયમાં જ ધર્મની ઉત્પત્તિ યાય છે - પ્રાપ્તિ યાય છે.

ઉપસંહાર :

ધર્મના સ્વરૂપને સમજવાની અંતર્ગત વત્થુ સહાચો ધર્મો ના માધ્યમથી એમ સમજાય છે કે :-

૧. જગતમાં વસ્તુઓ જાતિ અપેક્ષાએ છ હોવા છતાં પણ સંખ્યામાં અનંત છે. એ બધામાંથી હું પણ એ અનંતોમાંથી અને શરીરાદિ બધાથી અલગ એકલો જીવદ્રવ્ય છું.
૨. સત્ વસ્તુનો સ્વભાવ છે અને સત્ દ્રવ્ય લક્ષણમ્ ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્યયુક્ત સત્ અર્થાત દરેક વસ્તુ સત્ સ્વભાવી હોવાથી પોત પોતાના સ્વભાવમાં સદા શાશ્વત બની રહે છે અને એ સદા નિત્ય બની રહેવા છતાં પણ પ્રત્યેક સમય પોતે પોતાથી પોતાની અવસ્થાઓ પલટાવતી અનંતકાળ સુધી સત્તામાં બની રહે છે.
૩. ગુણપર્યયવદ દ્રવ્યં સૂત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર દરેક દ્રવ્યની સ્વયંની પોત પોતાની ગુણવત્તા, શક્તિઓ, યોગ્યતાઓ, ગુણ હોય છે તથા તે દ્રવ્ય (વસ્તુઓ) પોત પોતાના ગુણ-શક્તિઓમાં નિરંતર પલટવાનું કરતા જ રહે છે, જે પલટવાને પર્યાય કહે છે. એટલે વસ્તુ ગુણપર્યાયવાન જ હોય છે.
૪. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે વિશ્વનો પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોત પોતાના સ્વયંના ગુણોમાં નિરંતર, કોઈપણ બીજાની સહાયતા વગર, પોત-પોતાની પૂર્વ અવસ્થાઓને છોડતો થકો નવીન નવીન અવસ્થા અર્થાત

પર્યાયરૂપ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. એવો કોઈપણ સમય નથી આવતો કોઈપણ દ્રવ્યકોઈપણ સમયે પોતાનો ઉપરોક્ત ક્રમ છોડી દે અર્થાત એક સમય માત્ર અટકી જાય. તાત્પર્ય એ છે કે હું પણ અનંત દ્રવ્યોમાં જ એક જીવ દ્રવ્ય છું, હું સ્વયં મારા અનંત ગુણોમાં પરિપૂર્ણ છું, સાથે પોતાના ગુણોની પ્રત્યેક સમય પૂર્વ અવસ્થા છોડીને બીજા કોઈની પણ સહાયતા, મદદ વગર નવીન નવીન અવસ્થાઓને નિરંતર કરતો થકો અનાદિથી અત્યાર સુધી વિદ્યમાન છું અને અનંતકાળ સુધી એવી રીતે વિદ્યમાન જ રહીશ. મારા આ પરિવર્તનમાં અન્ય દ્રવ્યોની સહાયતા ની કોઈ અપેક્ષા નથી કારણકે અન્ય દ્રવ્યો પણ મારી જેમ પોત પોતાના ગુણોમાં પરિવર્તન કરી રહ્યા છે એટલે મારા પરિવર્તનમાં સહાયતા કરી પણ કેમ શકે ?

૫. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતની ચાર અભાવોના માધ્યમથી આચાર્યોએ દ્રઢતા પૂર્વક સમ્પ્રુષ્ટ કરી છે.

- * કોઈપણ એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યમાં અત્યંતાભાવ છે. એટલે જેનો જેમાં અભાવ જ હોય તો તે તેમાં શું કરી શકે.
- * પુદ્ગલ દ્રવ્યના કોઈપણ સ્કંધમાં પ્રત્યેક પરમાણુનો બીજા સજાતીય પરમાણુઓમાં અત્યંતાભાવ હોવા છતાં એક ક્ષેત્રાવગાહ જોડાયા છતાં પણ અન્યોન્યાભાવ છે.
- * કોઈપણ દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયનો એ જ દ્રવ્યની પૂર્વ સમયવર્તી કોઈપણ પર્યાયમાં અભાવ છે એને પ્રાગભાવ કહેવામાં આવે છે.
- * પ્રત્યેક દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયનો એ જ દ્રવ્યની ભવિષ્યમાં થવાવાળી પર્યાયમાં અભાવ જ રહેશે એને પ્રદ્વંસાભાવ કહેવાય છે.
- * આવી રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રત્યેક સમય હોવાવાળી અવસ્થા (પર્યાય) કોઈપણ બીજાની સહાયતા વગર સ્વતંત્રતાથી પ્રત્યેક સમય ઉત્પાદ વ્યય કરતી જ રહે છે. જ્યારે એક દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયમાં બીજા દ્રવ્યનો અથવા પર્યાયનો અભાવ જ છે તો એ દ્રવ્ય અથવા પર્યાય એ બીજા દ્રવ્યના પરિવર્તનમાં કેવી રીતે, શું કામ અને ક્યા પ્રકારે મદદ કરી શકે એવી શંકા ઉપસ્થિત હોવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ?

૬. ઉપરોક્ત સ્થિતિમાં પ્રત્યેક વસ્તુ પોત-પોતાના સ્વભાવોમાં, ગુણોમાં જ પરિણમન કરી શકે છે અને ક્યાં જ કરે છે. આચાર્ય મહારાજ વત્સુ સહાચો ધર્મો દ્વારા કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવ રૂપ પરિણમન કરે એ જ પ્રત્યેક વસ્તુનો ધર્મ છે.

૭. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત અનુસાર જીવ નામનો આત્મા પણ એક વસ્તુ છે એટલે એનો પણ ધર્મ એના સ્વભાવરૂપ પરિણામન કરવાનો જ છે. આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે એટલે આત્માનો જાણનરૂપ પરિણામન જ એનો ધર્મ છે.

વિભાવરૂપ અર્થાત રાગાદિરૂપ પરિણામન એનો ધર્મ નથી અધર્મ છે, એટલે વત્થુ સહાવો ધર્મો ના માધ્યમથી એ સિદ્ધ થયું કે આત્માનો તો માત્ર જાણવું એ જ ધર્મ છે.

જે ધર્મની પૂર્ણ પ્રગટતા અરિહંત ભગવાનમાં પ્રગટ છે, એ સકલ વસ્તુના જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ કોઈમાં પણ કાંઈ પણ કરતા નથી, માત્ર જ્ઞાયક જ છે.

આ રીતે વસ્તુનું પરિણામનની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય છે.

■ વસ્તુ વ્યવસ્થતા અને વિશ્વ વ્યવસ્થતા

- જગત અર્થાત વિશ્વમાં છ પ્રકારની વસ્તુઓ છે. આ છ પ્રકારની વસ્તુઓની સંખ્યા અપેક્ષા અનંત વસ્તુઓના સમુદાયનું નામ જ વિશ્વ છે.
- આમાં પ્રત્યેક વસ્તુની વ્યવસ્થતા શું છે એને સમજવું તથા છ દ્રવ્યોના સમુદાયરૂપ વિશ્વની વ્યવસ્થા શું છે એને સમજવું એટલે વિશ્વની વ્યવસ્થતા સમજવા બરાબર છે.
- આ બંને વ્યવસ્થાઓને આગમ અને અધ્યાત્મના નામથી સમજવામાં આવી છે. આમાં જીવ દ્રવ્ય એક વસ્તુ છે એની સ્વયં એકની જ વ્યવસ્થાને અધ્યાત્મ કથન કહેવામાં આવે છે તથા જીવ સિવાયના બીજા બધા દ્રવ્યોની વસ્તુ વ્યવસ્થતા એટલે વિશ્વ વ્યવસ્થતા બતાવવાવાળા કથનને આગમ કહેવામાં આવે છે.
- વસ્તુ વ્યવસ્થતા તો એમ છે કે દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર નિરંતર નિર્બાધરૂપથી પરિણામન કરતી જ રહે છે. આ જ દરેક વસ્તુની વ્યવસ્થતા છે. એમાં જો કોઈ વસ્તુ બીજાની વસ્તુ વ્યવસ્થતામાં હસ્તક્ષેપ કરે અને પોતાના પરિણામનમાં બીજાના હસ્તક્ષેપ ને રોકી પણ શકે - એવી રીતે દરેક વસ્તુના હસ્તક્ષેપ કરવાના સામર્થ્યને જો સ્વીકારવામાં આવે તો વસ્તુ વ્યવસ્થતા જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલે વસ્તુ સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવો એ જ વસ્તુ વ્યવસ્થતા સ્વીકારવા જેમ છે.

- દરેક વસ્તુ પ્રત્યેક સમયે પોતાની અવસ્થાઓ પલટાવતી રહે છે. અનંતા અનંત વસ્તુઓ એક જ સાથે એક જ સમયે પોત-પોતાનું પરિણામન કર્યા

જ કરે છે. છતાં પણ કોઈ પણ વસ્તુ બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં હસ્તક્ષેપ નથી કરતી આ જ વિશ્વની વ્યવસ્થા છે. આ વાતને આચાર્ય અમૃતચંદ્રે સમયસાર ગાથા ૩ ની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ધર્મ, અધર્મ, આકારા, કાળ, પુદ્ગલ, જીવ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોકમાં સર્વત્ર જે કાંઈ જેટલા પદાર્થો છે એ બધા નિશ્ચયથી એકત્વ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત હોવાથી સુંદરતા પામે છે, કારણ કે નહિ તો અન્ય પ્રકારના શંકર વ્યસિકર આદિ બધા દોષ આવી જશે. આ બધા જ દ્રવ્યો પોતાના દ્રવ્યમાં અંતર્ભગ્ન રહેવાવાળા અનંત ધર્મોના સમુહને ચુંબન કરે છે, સ્પર્શ કરે છે તથાપિ તેઓ એક બીજાને સ્પર્શ નથી કરતા. અત્યંત નિકટ એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપી તિષ્ઠ રહેવા છતાં પણ પોતાના સ્વભાવ (સ્વરૂપથી) સદાકાળ ચ્યુત નથી થતા-પરરૂપ પરિણામન ન કરવાથી પોતાની અનંત વ્યક્તિ (પ્રગટતા) નષ્ટ નથી થતી-એટલે જે ટકોરકીર્ણ ભાંતી (શાશ્વત) સ્થિર રહે છે અને સમસ્ત વિરુદ્ધ કાર્ય તથા અવિરુદ્ધ કાર્ય બંનેની હેતુતાથી (નિમિત્તભાવથી) તેઓ હંમેશા વિશ્વનો ઉપકાર કરે છે, વિશ્વને ટકાવી રાખે છે.

આના ઉપરથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ અથવા દ્રવ્ય પ્રત્યેક સમયે સમયે સ્વતંત્રતાથી પોત-પોતાના ગુણ પર્યાયોમાં પરિણામન કરતા જ રહે છે. પરના ગુણપર્યાયોમાં પરિણામન કરવાનું અશક્ય હોવાથી કોઈપણ દ્રવ્ય પરના પરિણામનમાં કાંઈ કરતું નથી અને કાંઈ કરવાની અપેક્ષા પણ રાખતું નથી.

- છતાં પણ બધાના પરિણામન એક સાથે હોવાથી એના પરિણામનમાં કોઈ અન્ય દ્રવ્યનું કોઈ પણ પરિણામન સહજ રૂપે, કોઈપણ બીજા પ્રયાસ વગર અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ દેખાવા લાગે જ્યારે એ અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ દેખાતા દ્રવ્યના પરિણામનને બબર પણ નથી કે મારું પરિણામન કોઈને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ થઈ રહ્યું છે. પણ ખરેખર એમ નથી. ખરેખર સમસ્ત દ્રવ્યોના પરિણામન અર્થાત પર્યાયો કોઈનાપણ માટે અનુકૂળતા અથવા પ્રતિકૂળતા ઉત્પન્ન કર્યા વગર પોતપોતાના ક્રમ અનુસાર અનાદિ-અનંતકાળ સુધી નિર્બાધ (ગતિ) પણે પરિણામન કરતી જ છે. આ આંગમસમ્ભત વિશ્વની વ્યવસ્થા છે.
- ઉપરોક્ત છ દ્રવ્યમાં પાંચ દ્રવ્યો તો અચેતન છે, તેમા જ્ઞાનનો અંશ પણ નથી, એ તો જાણતા પણ નથી બીજાનું શું થઈ રહ્યું છે. પોતાનું શું થઈ રહ્યું છે તો પછી બીજાને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ કેવી રીતે બની શકે ? તેથી આ કરવા માટે તેઓ અસંમર્થ છે.

- કોઈ કોઈ ના પરિણામનમાં ખરેખર સાધક કે બાધક ધર્મ જ નથી રાક્તુ અને જો ખરેખર એવું કરવા લાગે તો સંપૂર્ણ વિશ્વની વ્યવસ્થા બગડી જાય. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, અને પુદ્ગલ માં આ જાણવાની વ્યવસ્થા ન હોવાથી - તેઓ ને તો બીજાના અસ્તિત્વની પણ જાણ નથી પછી હસ્તક્ષેપનો પ્રશ્ન જ ક્યાં છે.
- આ પ્રમાણે દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાનું કાર્ય સહજ રીતે - પોતાના ક્રમ પ્રમાણે પરિણામન રૂપ કરતાં રહે એમાં જ એ બધાની સુંદરતા છે અને આ વિશ્વની સુંદર વ્યવસ્થા છે.

■ વિશ્વ શું છે ?

આ વિશ્વનું વિસ્તાર વર્ણન આ પ્રમાણે છે :

- છ દ્રવ્ય સમૂહ આ વિશ્વ છે. જેને લોક પણ કહે છે.
- જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ. આ છ દ્રવ્ય છે. તેમાં જીવ દ્રવ્ય ચેતન છે. બાકી બધા અજીવ છે.
- જેમાં આ દ્રવ્યો રહે છે તેને લોક = લોકાકાશ અને બાકીના ભાગને અલોક = અલોકાકાશ કહે છે
- આ લોકના (લોકાકાશ) મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે
 ૧. ઉર્ધ્વલોક ૨. તિરર્છાલોક (મધ્યલોક) ૩. અધોલોક
- ★ ઉર્ધ્વલોકમાં લોકાગ્રસ્થાનેથી નીચે નીચે ક્રમશઃ સિદ્ધ પરમાત્મા, સિદ્ધ શિલા, પાંચ અનુત્તર, નવ ત્રૈવેચક, બાર વૈમાનિક દેવ લોક રહેલા છે. તે ઉપરાંત નવ લોકોન્તિક અને ત્રણ કિલ્બીષિક દેવોના સ્થાનો છે.
- ★ તિરર્છાલોકમાં જ્યોતિષચક્ર, મેરુપર્વત, જમ્બૂદ્વીપ, ઘાતકીખંડ, પુષ્કરાર્ધખંડ તથા અસંખ્ય દ્વીપ - સમુદ્રો તથા તિર્યગ્ જૈભૂક દેવો, વાણવ્યંતર તથા વ્યંતરદેવોના સ્થાન છે.
- ★ અધોલોકમાં ભવનપતી તથા પરમાધામી દેવોના સ્થાન છે અને તે પછી પહેલી થી સાત નરકના ક્રમશઃ સ્થાનો છે. જેના નામ આ પ્રમાણે છે.
 ૧. રત્નપ્રભા ૩. વાલુકાપ્રભા ૫. ધૂમપ્રભા ૭. મહાતપ પ્રભા
 ૨. શર્કરાપ્રભા ૪. પંકપ્રભા ૬. તમઃ પ્રભા

- જમ્બૂદ્વીપના સાત ખંડ થઈ ગયા છે.

૧. ભરતક્ષેત્ર ૩. હરીવર્ષ ૫. રમ્યક ૭. ઐરાવત્
૨. હેમવત ૪. વિદેહ ૬. હૈરણ્યવત્

જમ્બૂદ્વીપના ચારે બાજુ લવણ સમુદ્ર છે. તેની આજુબાજુ ઘાતકી ખંડ છે. તેની આજુબાજુ કાલોદધિ સમુદ્ર અને તેને આજુબાજુ પુષ્કરદ્વીપ છે.

ઉપરોક્ત ક્ષેત્રને નરલોક કહે છે

- પાંચ મેરુ સંબંધી, પાંચ ભરતક્ષેત્ર, પાંચ ઐરાવત ક્ષેત્ર, પાંચ વિદેહ ક્ષેત્ર, એવી રીતે મળીને ૧૫ કર્મભૂમિ છે. જ્યાં અસી, મસી, કૃષી, સેવા, શિલ્પ અને વાણિજ્ય એ છ કર્મોની પ્રવૃત્તિ છે તેને કર્મભૂમિ કહે છે. જ્યાં એ છ કર્મોની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી તેને ભોગભૂમિ કહે છે.
- આ લોકની બરાબર વચ્ચે ત્રસનાડી ઉપરથી નીચે સુધી હોય છે. તેમાં બધા ત્રસ અને સ્થાવર જીવો રહે છે. બે ઈન્દ્રિય થી પંચેન્દ્રિયોમાં જન્મ લેવા વાળા જીવોને ત્રસ કહે છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને વનસ્પતિમાં જન્મ લેવાવાળાને સ્થાવર કહે છે
- ચૌદ રાજ લોકમાં અનંતા જીવો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. જેને સૂક્ષ્મ નિગોદના ગોળા કહેવામાં આવે છે. તેવા એક ગોળામાં અસંખ્ય શરીર અને એકેક શરીરમાં અનંતા નિગોદના જીવો હોય છે.
- મનુષ્ય, નારકી, તિર્યંચ અને દેવ એમ ચાર પ્રકારનાં સંસારી જીવ છે.
- લોકમાં અનંત જીવો છે. એકેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશના સમુદાયરૂપ હોવાથી જીવાસ્તિકાય કહેલ છે. ચૌદ રાજલોકના જેટલા આકાશ પ્રદેશો તેટલા એક જીવના આત્મ પ્રદેશો હોય છે.

* દ્રવ્ય જીવો અનંતા છે.

* ક્ષેત્રથી પ્રત્યેક જીવ પોતાના શરીર જેટલા આકાશ ક્ષેત્રમાં વ્યાપીને રહેલો હોય છે. સર્વ જીવો ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા છે. લોકાકાશની બહાર જીવો નથી. લોકાકાશના અસંખ્યાતા પ્રદેશમાં તે પ્રદેશોથી અનંતગુણ જીવો ભરેલા છે. દરેક જીવના પ્રદેશસમુહનો સંકેય વિક્રસ થવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને આકાશ ક્ષેત્રનો અવગાહ આપવાનો સ્વભાવ હોવાથી એક જ આકાશખંડમાં ઘણા જીવો સમાઈને રહે છે.

* કાળથી જીવ અનાદિ - અનંત છે. જીવને કોઈ બનાવતા નથી. તેમ કોઈ એનો નાશકરી શક્તિ નથી. જીવ દ્રવ્ય નવા બને નહિ, એનો સર્વથા વિનાશ

ધાય નહિ, ત્રણે કાળમાં હતા, છે અને હોવાના. જીવના જન્મ મરણનો વ્યવહાર તે તે ભવરૂપ અવસ્થાઓના પરિવર્તનથી ગણાય છે. ઈન્દ્રિયો-શરીરબળ-મનબળ-વચનબળ-શ્વાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય એ દ્રવ્ય પ્રાણો છે. તેના વડે જીવો જીવન જીવે છે. એ દ્રવ્ય પ્રાણોથી જીવ વિખુટો પડે તેને મરણ કહેવાય છે. મરણ પછી નવા ઉત્પત્તિ સ્થાને જઈને પુનઃ પ્રાણને ધારણ કરે છે. તે જન્મ કહેવાય છે. આમ જગતમાં સંસારી જીવોનો જન્મ-મરણ યથા કરે છે.

* આત્મા મૂળભૂત શુદ્ધ સ્વભાવે અરૂપી-અવિકારી-નિરંજન-શુદ્ધ સ્વરૂપી અને અનંત જ્ઞાનાદિમય-અનંત સુખમય છે. પરંતુ અનાદિથી પુદ્ગલ કર્મના સંયોગથી રૂપી-વિકારી, રાગી-દ્રેષી, ક્રોધી-કામી-માયી-લોભી, નાનો-મોટો, કાળો-ધોળો, દીન-અભિમાની, રાજા-રંક, દેવ-દાનવ, પશુ-નારકી વગેરે દશાવાળો ધાય છે અને તે નામથી ઓળખાય છે. દ્રવ્યથી મૂળ સ્વરૂપે રહે છે અને પર્યાયથી એની અવસ્થાઓ બદલાય છે. દ્રવ્ય-પર્યાય એક બીજા વિના રહી રાકતા નથી. કોઈ કાળે દ્રવ્ય પર્યાય વિનાનું હોય નહિ અને પર્યાય દ્રવ્ય વિના રહે નહિ. ગુણથી જીવો ઉપયોગ સ્વભાવવાળા છે. ઉપયોગ વિના જીવ હોય નહિ. ઉપયોગ જીવમાં જ હોય, જડમાં ન હોય. ઉપયોગ એટલે જ્ઞાન-દર્શનનું સ્ફૂરણ.

- પુદ્ગલ દ્રવ્ય : વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-સંસ્થાન આકૃતિવાળું છે. દ્રવ્યથી અનંતા છે, ક્ષેત્રથી લોક વ્યાપી છે, કાળથી અનાદિ અનંત છે. ભાવથી વર્ણાદિયુક્ત છે. ગુણથી પૂરન-ગલન સ્વભાવવાળું છે. પુદ્ગલના સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણું એમ ચાર ભેદ છે.
- કાળ નવાને જુનું કરે છે. વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને પરાપરત્વ એ કાળનો ઉપકાર છે.

વર્તના = સર્વ પદાર્થોનું તે તે સમયે ઉત્પત્ત્યાદિ રૂપે હોવું તે.

પરિણામ = બાળ-યુવાન-વૃદ્ધ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા.

ક્રિયા = પરિણામનું રૂપાંતર.

પરત્વ = મોટાપણું, જુનાપણું.

અપરત્વ = નાનાપણું, નવાપણું.

સમય આવલિકા વગેરે કાળના વિભાગો છે. વ્યવહાર નયથી કાળ એ દ્રવ્યરૂપ છે. કાળ દ્રવ્ય-દ્રવ્યથી અનંત છે. ક્ષેત્રથી મનુષ્ય ક્ષેત્ર વ્યાપી છે. કાળથી

અનાદિ અનંત છે. ભાવથી-વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શથી રહિત છે. ગુણથી નાનું, મોટું, નવું, જુનું વગેરે બતાવનાર છે. એના સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ વગેરે ભેદ થતા નથી. એક સમય ગયા પછી બીજો સમય આવે. કાળમાં સમયોનો સંમુદાય નહિ હોવાથી અસ્તિકાય ન કહેવાય.

● કાળનું માપ : સૌથી જઘન્ય 'સમય' છે.

અસંખ્ય સમય = ૧ આવલિકા

૨૫૬ આવલિકા = ૧ કુલ્લક ભાવ

$૧૭\frac{૧}{૨}$ કુલ્લક ભાવ = ૧ આસોચ્છવાસ.

૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોક

૭ સ્તોક = ૧ લવ

૭૭ લવ = ૧ મુહુર્ત = ૪૮ મિનિટ = બે ઘડી.

૩૦ મુહુર્ત = ૧ દિવસ

૩૬૦ દિવસ = ૧ વર્ષ

૮૪ લાખ વર્ષ = ૧ પૂર્વાંગ.

૮૪ લાખ પૂર્વાંગ = ૧ પૂર્વ = ૭૦૫૬૦ અબજ વર્ષ.

૧ પલ્યોપમ = અસંખ્યાત વર્ષ.

૧૦ કોડકોડી પલ્યોપમ = ૧ સાગરોપમ

૧૦ કોડકોડી સાગરોપમ = ૧ અવસર્પિણી

૧૦ કોડકોડી સાગરોપમ = ૧ ઉત્સર્પિણી

૧ અવસર્પિણી + ૧ ઉત્સર્પિણી = ૧ કાળયક.

આ કાળયકના બે વિભાગ પડે છે. પૂર્વાર્ધમાં ૬ અને પશ્ચિમાર્ધમાં ૬ તે એક એક વિભાગને આરો કહેવામાં આવે છે.

● અવસર્પિણીના છ આરા :

- * ૧ હો આરો સુખમ સુખમ - ૪ કોડકોડી સાગરોપમ
- * ૨ જો આરો સુખમ - ૩ કોડકોડી સાગરોપમ
- * ૩ જો આરો સુખમ-કુઃખમ - ૨ કોડકોડી સાગરોપમ
- * ૪ યો આરો કુઃખમ-સુખમ - ૧ કોડકોડી સાગરોપમ
ઓછા ૪૨૦૦૦ વર્ષ
- * ૫ મો આરો કુઃખમ - ૨૧ હજાર વર્ષ
- * ૬ ઠો આરો કુઃખમ કુઃખમ - ૨૧ હજાર વર્ષ

અવસર્પિણી કાળની ઊંઘી ગતિએ ઉત્સર્પિણી કાળ જણાવો. ચોવીસ તીર્થંકર ચોથા આરામાં જ ભરતક્ષેત્રમાં ધાય છે.

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હંમેશા ચોથો આરો જ વર્તે છે.

હમણાં આ ભરતક્ષેત્રમાં પાંચમો હુંડા અવસર્પિણી કાળ ચાલે છે. આવા અનંત કાળચક્રનો ૧ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ ધાય.

■ વિશ્વ વ્યવસ્થતામાં જીવ દ્રવ્યની વ્યવસ્થતા :

- જ્યારે બધા જ દ્રવ્ય પોત પોતાના સ્વભાવરૂપ પરિણામન કરી રહ્યા છે તો જીવદ્રવ્ય પણ સ્વયં એક વસ્તુ છે એટલે વસ્તુ વ્યવસ્થતા અનુસાર પોત-પોતાની પર્યાયથી અતિરિક્ત બીજું શું કરી શકે ? એટલે જીવ પણ નિરંતર પોતાની પર્યાયોને નિર્બાધરૂપથી કરતો જ રહે છે.
- જીવનો સ્વભાવ જાણવાનો છે, એટલે આ આત્માની 'જાણનક્રિયા' ક્યારેય પણ અટકતી નથી, કોઈ પણ અવસ્થામાં જીવ પણ નિરંતર પોતાની સ્વાભાવિક ક્રિયા-પરિણામન જ કરે છે.
- પોતાની સ્વાભાવિક ક્રિયા દ્વારા જે-જે વસ્તુઓને જાણે છે એમને એના જ્ઞાનના જોય અથવા નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે.
- પર વસ્તુઓ સાથે આત્મા (જીવ) નો અગર કોઈ સંબંધ કહેવામાં આવે તો પરમ-પવિત્ર એક માત્ર જોય-જ્ઞાયક સંબંધ જ છે, અન્ય કોઈપણ પ્રકારનો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી.
- આ આખા વિશ્વની વ્યવસ્થતા એ છે કે વિશ્વના બધા જ દ્રવ્ય પોત પોતાની સ્વાભાવિક પર્યાયોમાં નિરંતર પરિણામન કરતારહે અને કોઈ અન્ય પરિણામનમાં હસ્તક્ષેપ ન કરે.
- જે પરિણામિત ધાય છે તે કર્તા છે, જે પરિણામ છે તે કર્મ છે અને જે પરિણાતિ છે તે ક્રિયા છે. આ ત્રણેય વસ્તુ સ્વરૂપમાં અભિન્ન છે.
- વસ્તુ એક જ સદા પરિણામિત ધાય છે - એકના જ સદા પરિણામ ધાય છે અને એક જ પરિણાતી ક્રિયા ધાય છે. કારણ કે અનેકરૂપ થવા છતાં વસ્તુ એક જ છે, ભેદ નથી.
- બે દ્રવ્ય એક થઈને પરિણામતા નથી, બે દ્રવ્યોના એક પરિણામ નથી હોતું અને બે દ્રવ્યોની એક પરિણાતી નથી હોતી. કારણ કે અનેક દ્રવ્ય સદા અનેક જ રહે છે - તે બદલી એક નથી થઈ જતા.
- એક દ્રવ્યના બે કર્તા નથી હોતા અને એક દ્રવ્યના બે કર્મ નથી હોતા તથા એક દ્રવ્યની બે ક્રિયાઓ નથી હોતી. કારણકે એક દ્રવ્ય અનેકરૂપ નથી થતું.

- એક દ્રવ્ય પોતે - પોતામાં રહીને માત્ર પોતાની સ્વયંની પર્યાયને જ કરી શકે છે - અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્યમાં કિંચિત્માત્ર પણ કરી શકતું નથી.

આ સિદ્ધાંત જો સમજમાં અને શ્રદ્ધામાં નિઃશંકતાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય તો બધી જ આકુળતાનો અંત આવી જાય અને સંપૂર્ણ સુખદ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય.

■ યથાર્થ સ્વરૂપની સમજણ

- છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ આ લોકમાં અનંતાઅનંત દ્રવ્યોની ભીડમાં ખોવાયેલો આપણો પોતાનો નિજ આત્મા તેની અનેક ઉપાયો દ્વારા ભિન્નતાને ઓળખીને, અન્ય પદાર્થોની સાથે આપણી કલ્પનાઓથી માની લીધેલા સંબંધોને તોડી, આપણી સ્વતંત્ર સત્તાનો સ્વીકાર કરી આપણા પોતાનામાં શ્રદ્ધા જાગૃત કરવાની છે.
- જગતમાં બધા જ દ્રવ્યો ઉત્પાદ - વ્યય - પ્રોવ્ય યુક્તથી સત્ છે. એનામાં હું પણ સ્વયં એક સત્ છું. મારી સત્તા મારા સ્વચતુષ્ટયમાં છે એટલે મારી સત્તામાં કોઈનો પ્રવેશ, હસ્તક્ષેપ નથી અને થઈ પણ શકે એમ નથી.
- આવી સ્થિતિમાં જગતના કોઈપણ દ્રવ્યોના કાર્યોમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર કેવી રીતે હોઈ શકે ?
- આવી રીતે જગતના બધા દ્રવ્યોના પરિણામોથી મારો કોઈ સંબંધ ન હોવાને લીધે મારા માટે બધા જ પરદ્રવ્યો ઉપેક્ષણીય એટલે જોય માત્ર છે.
- એટલે અનેક પરિણામનના કારણ મારી કોઈપણ પ્રકારની આકુળતા ઉત્પન્ન હોવાનું કારણ જ નથી રહેતા. મારા આત્માના ભલા અથવા બુરા અર્થાત્ હાનિ અથવા લાભ પહોંચાડવાવાળો એક માત્ર સ્વયં હું જ છું. એવી જ રીતે મારો સુધાર પણ હું સ્વયં જ કરી શકું છું.
- એટલે મારા કલ્યાણને માટે મને મારામાં જ અનુસંધાન કરીને યથાર્થ માર્ગ શોધવો પડશે અને મારામાં જ પ્રગતિ કરવી પડશે.
- આવી શ્રદ્ધા જાગૃત કરી લઈને આત્માથી પોતાના આત્મ - દ્રવ્યમાં જ યથાર્થ માર્ગ શોધવાની શરૂઆત કરે છે.
- એટલે અંતરદશાની અનુસંધાનની વિધિ જાણવા માટે આત્માની અંતરદશા, તત્ત્વનિર્ણય અને ભેદ વિજ્ઞાનના વિષયો દ્વારા આત્માનો અનુસંધાન કરવાનો ઉપાય શરૂ થાય છે. આ જ વાતને સ્વરૂપની યથાર્થ સમજણ પણ કહી શકાય.

- તો સૌથી પહેલાં આત્માના ચથાર્થ સ્વરૂપની સમજણ ગુરુગમ્યે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આજીવે પોતાના ચથાર્થ સ્વરૂપની સમજણના અભાવમાં અનંતકાળ સુધી દુઃખ જ અનુભવ્યું છે અને એ દુઃખનો અંત લાવવા આ પ્રથમ જ કાર્ય કરવાનું છે.
- આવી રીતે સમગ્ર પ્રકારે જ્યારે જીવ પોતાની અંતરદશાનું અનુસંધાન કરે છે તો ત્યાં એને બે પરસ્પર વિરોધી વાત જોવામાં આવે છે, આત્માના સ્વરૂપના બે પડખાં જાણવામાં આવે છે આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય.
- એને એક બાજુ ત્રિકાળી, સ્થાયી, નિત્ય એવો ધ્રુવાંશ દેખાય છે અને બીજી બાજુ ક્ષણ-ક્ષણમાં બદલાતો - પરિવર્તનશીલ, અસ્થાયી, અનિત્ય, પર્યાયાંશ દેખાય છે. ચક્કીના બે પડની જેમ નીચેનો પડ - નિત્ય, સ્થાયી તેમજ ઉપરનો ફરતો, પલટાતો પડ જોવા મળે છે.
- આચાર્યોએ પણ દ્રવ્યની અર્થાત્ સત્ની પરીભાષા પણ ઉત્પાદ વ્યવધોવ્ય યુક્તં સત્ જ બતાવી છે.
- ઉપર યુક્ત સત્ દ્રવ્યમાં કયું પડખું હેય અને કયું ઉપાદેય અને કોની શ્રદ્ધા કરવી એ જ નિર્ણય કરવાનો છે.
- આવી રીતે પોતાના આત્માની અંતરદશાને સમજીને ધ્રુવાંશરૂપ સ્વ આત્મ તત્ત્વ (જ્ઞાયક) - ભગવાન આત્મામાં સ્થાપના કરવાની મુખ્યતાથી સમસ્ત સ્થિતિને ભેદ જ્ઞાન અને સારી રીતે અનુસંધાનપૂર્વક સમજીને સ્વને સ્વના રૂપમાં પરને પરના રૂપમાં માનીને, હેયને ત્યાગવા યોગ્ય અને ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સ્વીકાર કરીને, ચથાર્થ માર્ગની શોધ કરી આત્માની ઉપલબ્ધિ કરવાની છે.
- અહીંયા આ વાત બરાબર સમજવાની છે. જે ધ્રુવાંશ છે તે તો નિત્ય-ત્રિકાળી-સ્થિરભાવ છે. જેને જ્ઞાયક અથવા ત્રિકાળી-ભગવાન આત્મા કહેવામાં આવે છે જે નિષ્કીય છે જે પરિણામી છે - જે પરમ પારિણામિક ભાવ છે અને જેમાં કાર્ય થાય છે, પરિણામન થાય છે તે તો પર્યાયાંશ છે - જે સદા પલટાતું રહે છે. જેનું આયુષ્ય માત્ર એક સમયનું છે - તે વિનાશી છે અને આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી. આવી પર્યાય જ્યારે ત્રિકાળી ધ્રુવ સન્મુખ થઈ - પરિણામિત થાય છે અને છેવટે જ્યારે હું જ્ઞાયક જ છું એવા સુરે પરિણામી જાય છે ત્યારે આત્માનુભૂતિ થઈ જાય છે.

■ જૈન દર્શનનો સાર :

- હું ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્ઞાયક ભાવ છું.
- અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, અનંતસુખ એવા અનંત ગુણોનો ભંડાર છું. મહા વૈભવશાળી છું.
- હું જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી અજર, અમર, અવિનાશી એવો ધ્રુવ, ધ્રુવ, ધ્રુવ સદશ વર્તતો-સ્વયં પ્રકાશમાન એવો જ જ્યોતિ છું.
- હું સ્વતંત્ર છું, સ્વાધીન છું અને મારું સર્વ કાર્ય પૂર્ણ કરવા સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાન છું. મને મારા કાર્ય માટે રંજ માત્ર પણ બીજા કોઈની સહાયની અપેક્ષા નથી. હું મારામાં પરિપૂર્ણ છું. સર્વથા સર્વથી ન્યારો જ છું.
- આવો અનંત ગુણોનો ઘનકંદ-નિજ સુખનો ધણી-વર્તમાન અવસ્થામાં પોતાને દુઃખી કેમ માની રહ્યો છે.

- જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત

આ જીવને અનાદિ કાળથી એક સમય માટે પણ પોતાના સાચા સ્વરૂપનું ભાવભાસન થયું નથી અને એની પોતાના સ્વરૂપની ભ્રાંતિના અપરાધના ફળ સ્વરૂપ અનંત સંસારનું પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. અનંત મહા દુઃખ ભોગવી રહ્યો છે.

- તો મારું સ્વરૂપ શું છે ?

★ છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ આ લોકમાં અનંત દ્રવ્ય છે, એ બધામાં એ બધા અનંત થી અલગ હું એક જીવ દ્રવ્ય છું

★ સત્ વસ્તુનો સ્વભાવ છે એટલે સત્ દ્રવ્ય લક્ષણમ્, ઉત્પાદ, વ્યય, દ્રવ્ય યુક્ત સત્ અર્થાત પ્રત્યેક વસ્તુ સત્ સ્વભાવી હોવાથી પોત પોતાના સ્વભાવમાં સદા શાશ્વત બની રહે છે અને એસદા નિત્ય બની રહેવા છતાં પણ પ્રત્યેક સમય પોતે પોતાથી પોતાની અવસ્થાઓ પલટાવતી અનંત કાળ સુધી સત્તામાં ટકી રહે છે.

★ ગુણ પર્યય દ્રવ્ય સૂત્ર અનુસાર પ્રત્યેક દ્રવ્યના સ્વયં પોતાની ગુણવત્તા પ્રમાણે, શક્તિઓ, યોગ્યતા, ગુણ હોય છે તથા તે દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણમાં નિરંતર પલટન કરતાં જ રહે છે જે પલટવાની અવસ્થાને પર્યાય કહ છે. એટલે વસ્તુ ગુણ-પર્યાયવાન જ હોય છે.

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે પર્યાયે પલટાય .

- આ વસ્તુના પરસ્પર વિરોધી બે પડખા છે.

૧. ધ્રુવાંશ-નિત્ય પડખું

૨. પર્યાયાંશ-પલટાતું પડખું.

ચક્કીના બે પડ ની જેમ નીચેનું ધ્રુવ-ઉપરનું પલટાતું. જે ધ્રુવ પડખું છે તે જ્ઞાયક ભગવાન આત્મા-જે નિષ્ક્રીય છે અપરિણામી છે, પરમ પારિણામિક ભાવ છે. જેમાંથી એક પણ ગુણ વીખરાઈને ક્યાં જતું નથી, ઘનપિંડ છે, બીજું કોઈ એમાં પ્રવેશ કરી રાકતું નથી. એવું નક્કર છે-હંમેશા એ શુદ્ધ જ છે-તેકાંઈપણ કરતો નથી-મૌન છે-જે કાંઈપણ કાર્ય ધાય છે તે પર્યાયમાં-પલટાતાં પડખામાં ધાય છે-જે પરિણામ છે-પરિણતી છે. એ બધું પર્યાયમાં શુદ્ધતા-અશુદ્ધતા, શુભાશુભ ભાવ જે કાંઈપણ ધાય છે તે પર્યાયમાં. આ સક્રિય પડખું-જેનું આયુષ્ય માત્ર એક ક્ષણ છે.

હવે જ્ઞાયક તો મૌન છે. તેની ઓળખાણ-પ્રસિદ્ધિ આ પર્યાય આપે છે. પણ અનાદિ કાળથી આ ક્ષણભંગુર પર્યાયે જ્ઞાયકની પ્રસિદ્ધિને બદલે હંમેશા પોતાની જ પ્રસિદ્ધિ આપી છે, હુંકુઃખી છું એવા ગીત ગાતા-આ ધ્રુવ જ્ઞાયક ને પર્યાય જેટલો જ માન્યો છે-આ છે એની અનાદિની ભૂલ.

- આ પર્યાયની જે માન્યતાની ભૂલ છે તેને જ મિધ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે-જે મહા ભયંકર પાપ હોવાથી કુઃખનું કારણ છે. આ પર્યાયની ભૂલ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે.

૧. એકત્વબુદ્ધિ અથવા અહં બુદ્ધિ-પરમાં પોતાનું એકત્વ કરે છે.

૨. મમત્ત્વ બુદ્ધિ-પરને પોતાના માને છે

૩. કર્તૃત્વ બુદ્ધિ-પરનું કાર્ય હું કરી રાકું છું એમ માને છે

૪. ભોકતૃત્વ બુદ્ધિ-પરને હું ભોગવું છું એમ માને છે.

૫. જ્ઞેયત્વ બુદ્ધિ-પર પદાર્થોને હું જાણું છું એમ માને છે.

આ પાંચ બુદ્ધિઓનો નાશ કરી, એ વર્તમાન પર્યાય જે પોતાનું અહમ્ પરમાં કે પોતાનામાં સ્થાપે છે એ દષ્ટિ બદલાવી અને પોતાનું અહમ્ આ જ્ઞાયક ભગવાનમાં સ્થાપે એ સન્મુખ ધાય-એટલેકે પોતાનો બોલવાનો સૂર બદલાવી એમ કહેવા લાગેકે 'હું જ્ઞાયક ભગવાન છું' - જે પરિણામી છે તે અપરિણામી થઈ જાય તો જ્ઞાયક અનુભવમાં આવે અને આત્માનુભૂતિ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ જાય - એ સમયથી જીવ સુખી થઈ જાય.

● મૈ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી હું

મૈ હું અપને મૈ સ્વયં પૂર્ણ, પરકી મુજમે કુછ ગન્ધ નહી
 મૈ અરસ અરૂપી અસ્પર્શી, પરસે કુછ ભી સમ્બન્ધ નહી
 મૈ રંગ-રાગસે ભિન્ન ભેદ સે, અભી મૈ ભિન્ન નિરાલા હું
 મૈ હું અખંડ ચૈતન્ય પિંડ, નિજ રસમે રમનેવાલા હું
 મૈ હી મેરા કર્તા-ધર્તા, મુજ મે પરકા કુછ કામ નહી
 મૈ મુજ મે રહનેવાલા હું, પરમે મેરા વિશ્રામ નહી,
 મૈ શુદ્ધ, બુદ્ધ, અવિરુદ્ધ એક, પર-પરિણતિસે અપ્રભાવી હું,
 આત્માનુભૂતિ સે પ્રાપ્ત તત્ત્વ, મૈ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી હું.

ધૂરે ઢેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ
 નહિ ભોકતા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ

એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષ સ્વરૂપ,
 અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાપાધ સ્વરૂપ

શુદ્ધ-બુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંચોતિ સુખધામ;
 બીજું કહીએ કેટલું, કર વિચાર તો પામ

- આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર

■ આત્મભાવના :

હું સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદરૂપ એકસ્વભાવ છું, નિર્વિકલ્પ છું, ઉદાસીન છું,
 નિજ નિરંજનશુદ્ધાત્માના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક
 નિર્વિકલ્પ સમાધીથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજાનંદરૂપ સુખાનુભૂતિમાત્ર લક્ષણ
 દ્વારા સ્વસંવેદન જ્ઞાન વડે સંવેદ્ય, ગમ્ય, પ્રાપ્ય-ભરિતાવસ્થા છું. રાગ-દ્વેષ-
 મોહ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-પંચેન્દ્રિય વિષયવ્યાપાર, મન-વચન-કાયા
 વ્યાપાર, ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મ-નો કર્મ, ખ્યાતિ-પૂજા-લાભ, દષ્ટ શ્રુતઅનુભૂત
 ભોગ-આકાંક્ષારૂપ નિદાન-માયા-મિથ્યા-ત્રણ શલ્ય આદિ સર્વ વિભાવ
 પરિણામરહિત છું, શૂન્ય છું.

શુદ્ધ નિશ્ચય નયે હું આવો છું તથા ત્રણે લોક અને ત્રણે કાળે બધાય
 જીવ આવા છે. આવી રીતે મન-વચન-કાયાથી અને કૃત-કારિત-
 અનુમોદનાથી આ આત્મભાવના નિરંતર ભાવવી કર્તવ્ય છે.

■ સામાયિકનું સ્વરૂપ :

- સમ્યગ્દર્શન થયા પછી પોતે જ્ઞાયક અને પોતે જ્ઞેયરૂપ થઈ પોતાના આત્મા સિવાય સર્વ પરદ્રવ્યોથી પોતાનો ઉપયોગ હટાવી પોતાના જ્ઞાતા દ્રષ્ટારૂપ આત્મસ્વરૂપમાં જ એકરૂપ થઈ આત્માને પોતાના ઉપયોગનો વિષય બનાવવો અથવા રાગ-દ્વેષને હટાવી, સમભાવ પ્રાપ્ત કરી, માધ્યસ્થ ભાવરૂપ આત્મલીન થઈ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિમાં સમાઈ જવું એવું જેનું પ્રયોજન છે તે સામાયિક છે.

● સાચું સામાયિક સ્વરૂપ :

- ★ દરેક આત્મા સદા એક શાશ્વત, નિર્મળજ્ઞાન સ્વભાવી છે. તેથી પુણ્ય, દયા, દાન, તપ કે બીજા શુભ ભાવો વિકારી, ક્ષણિક અને આત્માને નુકસાન કરનારા છે. શરીર આત્માથી તદ્દન જુદું છે. તેથી આત્મા તેનું કાંઈ કરી શકતો નથી. તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધનદૌલત વગેરે પ્રત્યક્ષ ભિન્ન પદાર્થો આત્માના હોય જ ક્યાંથી ? તેમજ આત્મા પણ તેમનું કાંઈ પણ કેમ કરી શકે ? તે પદાર્થો આત્માને સુખ દુઃખનું કારણ નથી પણ તેમાં એકત્વ બુદ્ધિ આત્માને દુઃખનું કારણ છે. પરપદાર્થોને આત્મા મેળવી શકતો નથી, પણ તે પોતાના કારણે સંયોગરૂપે આવે છે અને પોતાના કારણે તે ચાલ્યા જાય છે. આત્મા સંયોગ વિયોગનો હર્તા કર્તા નથી - આ બધું માન્યતામાંથી કાઢી નાખવું.
- ★ આ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ જે જીવ, યથાર્થપણે સમજ્યો હોય તે, રાગનો અંશ અભાવ કરી આત્મામાં લીન થાય તે સામાયિક છે.
- ★ સમ્યગ્જ્ઞાનીઓના આત્મા જ સામાયિકનું સ્થાન છે.
- ★ કોઈ ધર્મસ્થાન, શિલા, પૃથ્વી, પાટ કે કપડાનું પાથરણું કે ઘાસનું આસન - તે બધા આત્મા થી બાહ્ય પદાર્થ હોવાથી સામાયિકનું સ્થાન નથી.
- ★ પુણ્યથી લાભ થાય, પર પદાર્થો કે પરજીવોને હું લાભ કે નુકસાન કરી શકું, તેઓ મને લાભ નુકસાન કરી શકે, એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વરૂપ બાહ્ય વાસના છે. મટે તે બાહ્ય વાસના છોડી કોઈપણ પર પદાર્થો મારા નથી, હું તેમનો થઈ શકું જ નહિ એવો દૃઢ નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓને હોય છે.

- * તેઓ સર્વ બાહ્ય ભાવો છોડી, સદાય આત્મામાં સમ્યક પ્રકારે સ્થિર થાય, તેને સામાયિક કહેવામાં આવે છે.
- * પોતામાં પોતાના આત્માને જ્ઞાનદર્શનમય વિશુદ્ધ અવલોકવો અને સમભાવની પ્રાપ્તિ કરવી તે સામાયિક છે.

● સામાયિક વિશેષ સ્પષ્ટતા:

સામાયિકના બે પ્રકાર છે.

૧. નિશ્ચય સામાયિક

૨. વ્યવહાર સામાયિક

- * નિશ્ચય સામાયિક : સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન- ચારિત્ર સ્વભાવવાળા પરમાર્થભૂત જ્ઞાનનું ભવન (પરિણમન) માત્ર એટલે કે એકાગ્રતા લક્ષણરૂપ (શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ) આત્માની શુદ્ધ પર્યાય તે નિશ્ચય સામાયિક છે.
- * વ્યવહાર સામાયિક : સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓ જ્યારે પોતાના શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિર રહી શકતા નથી ત્યારે તેમનો પુરુષાર્થ જો કે રાગદ્વેષ તોડવા તરફ વળે છે તો પણ તેમાં અશુભ ભાવ ટળે છે અને શુભ ભાવ રહી જાય છે, તેવો પુરુષાર્થ બે ઘડી કે વધારે સમય સુધી ચાલુ રાખવાનો પ્રયાસ કરવો તે વ્યવહાર સામાયિક.

સમ્યગ્દૃષ્ટિનું આ વ્રત છે. અર્થાત સામાયિક વ્રત સમ્યગ્દર્શન થયા પછી જ પાંચમા ગુણસ્થાને શ્રાવકને હોય છે. એનાથી નીચેની ભુમીકાવાળાને સામાયિક વ્રત હોતું નથી. જેઓ આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણતા હોય તેવા મિધ્યાદૃષ્ટિ જીવોને સામાયિકના સ્વરૂપની સમજણ હોતી નથી, તેથી તેમનામાં નામ સામાયિક વળતે જો મંદ કષાય હોય તો તે શુભરાગની ક્રિયાને વ્યવહારાભાસ સામાયિક કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપી ભૂમિ વગર વ્રતરૂપ વૃક્ષ ન થાય.

સામાયિક વ્રત માટે યોગ્યતા: જે જીવે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પછી અંશે વીતરાગતા વધારી, વ્રત ધારણ કર્યા હોય તે જીવ સામાયિક વ્રત કરવા માટે યોગ્ય છે; આવા જીવો શ્રાવકના નામે ઓળખાતા પંચમ ગુણ સ્થાને હોય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન હોય તેવા પાત્ર જીવો માટે શું?

મિજાસુ - પાત્ર જીવોએ સામાયિકનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે. તે માટે તેમણે આચાર્યોએ લખેલા ગ્રંથોમાંથી સામાયિક-પાઠ બરાબર વાંચી

તેનો અર્થ અને ભાવ ધ્યાનપૂર્વક સમજવા. ભાવ સમજ્યા વિના અને ભાવનું ભાસન થયા વિના સંસાર ટળી શકતો નથી. તેમજ ખરો લાભ મળતો નથી. આ સામાયિકની વિધિ મહાન, પવિત્ર અને ઉચ્ચ પ્રકારની સાધના છે. તેનું મૂલ્યાંકન ઘટાડવું જોઈએ નહિ. પોતાની મતિ કલ્પનાએ સામાયિકના માત્ર પાઠ ગોળી જઈ અને સામાયિકની વિધિ પાળનારાઓ માત્ર પોતાના ગ્રહીત મિથ્યાત્વને દૂર કરે છે. અને આ બહુ મોટું નુકસાન છે. તેનાથી સુખ થતું નથી માત્ર આકુળતા વધે છે. આત્માનું અહિત થાય છે. ખોટી ક્રિયાઓને ધર્મ માનવો એ મિથ્યાત્વ છે. માટે આ પાઠ અભ્યાસરૂપી ખરાબર સમજવો.

■ પ્રતિક્રમણ

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓની ભાવના, આલોચના, પ્રતિક્રમણ વગેરે :

- સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ જ્યારે આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહી શકતા નથી ત્યારે તેઓ વીતરાગ દેવ અને વીતરાગવાણીની સ્તુતિ ઉપરાંત પ્રાયશ્ચિતરૂપે ક્ષમાપનાના ભાવોમાં જોડાય છે.

- પ્રતિક્રમણમાં છ આવશ્યક આવે છે.

૧ સામાયિક	૩ સ્તુતિ	૫ પ્રત્યાખ્યાન
૨ વંદના	૪ પ્રતિક્રમણ	૬ કાર્યોત્સર્ગ.

પ્રાયશ્ચિતની ભાવના :

- જગતના સર્વ પ્રાણીઓ સંબંધે નિર્વેરબુદ્ધિ, ગુણીઓ સંબંધે પ્રમોદ, દુઃખી જીવો સંબંધે કષ્ટભાવ અને વિપરીત વૃત્તિવાળા જીવો સંબંધે માધ્યસ્થભાવ મારા આત્મામાં હો! એવી, હે જિનેન્દ્ર દેવ, મારી પ્રાર્થના છે.
- પ્રમાદથી કોઈ જીવ હણાયા હોય, તેમના શરીર ભિન્ન થયાં હોય, એક બીજા ભેગાં કરાયા હોય, પીડા પામ્યા હોય તે મારું દુષ્કૃત્ય હે જિનેન્દ્ર દેવ! મિથ્યા થાઓ. પરને કોઈ મારી જીવાડી શકતું નથી તેમ સુખી દુઃખી કરી શકતું નથી એમ સમ્યગ્દષ્ટિઓ જાણે છે. તેથી પરમાં થતી ક્રિયાઓ તે દુષ્કૃત્ય નથી પણ પોતાના પ્રમાદભાવ દુષ્કૃત્ય છે, તે મિથ્યા થાઓ, એવી પ્રાર્થના છે.
- સમ્યગ્દર્શન- જ્ઞાન- ચારિત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારના દોષ થયા હોય તો હે જિનેન્દ્ર દેવ મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ એવી મારી પ્રાર્થના છે.
- મેં અદાર પાપસ્થાનક સંબંધી જે કાંઈ પાપ કર્યા હોય તેની આલોચના, નિંદા, ગર્હા વડે નાશ કરવાની ભાવના કરું છું.

- પ્રમાદ વડે સમ્યક્ચારિત્રની ક્રિયામાં કાંઈ અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર, અનાચાર થયાં હોય તેની શુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણની ભાવના કરું છું.
- આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ- પાઠમાં આવેલા ભાવો બરાબર સમજવાની જરૂર છે. જે જીવોને સમ્યક્દર્શન પ્રગટયું ન હોય તે જીવોને કોઈપણ વ્રત, સામાયિક વ્રત, પ્રતિક્રમણ વ્રત સાચું હોઈ શકતું નથી. ભગવાને તે વ્રતોને બાળવ્રત અર્થાત મૂર્ખાઈ ભરેલાં વ્રત કહ્યાં છે. માટે પ્રથમ આત્માનું, સામાયિકનું અને પ્રતિક્રમણનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે. આ પ્રતિક્રમણ પાઠ બધા જીવોને સ્વાધ્યાય કરવા લાયક છે. માટે જિજ્ઞાસુ જીવોએ તેનો સ્વાધ્યાય કરવો.

■ ક્ષમાપના

- હે ભગવાન! હું બહુ ભૂલી ગયો.
- મેં તમારાં અમૂલ્ય વચનને લક્ષમાં લીધાં નહિ.
- તમારાં કહેલા અનુપમ તત્ત્વનો મેં વિચાર કર્યો નહિ.
- તમારાં પ્રણીત કરેલા ઉત્તમ શીલને સેવ્યું નહિ.
- તમારાં કહેલાં દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતા મેં ઓળખ્યા નહિ.
- હે ભગવાન! હું ભૂલ્યો, આચડ્યો, રજડ્યો અને અનંત સંસારની વિટંબણામાં પડ્યો છું.
- હું પાપી છું, હું બહુ મહોન્મત અને કર્મરજથી કરીને મલિન છું.
- હે પરમાત્મા! તમારા કહેલા તત્ત્વ વિના મારો મોક્ષ નથી. મારામાં વિવેક શકિત નથી અને હું મૂઢ છું, હું નિરાશ્રિત છું, અનાથ છું.
- નિરાગી પરમાત્મા! હું હવે તમારું, તમારા ધર્મનું અને તમારા મુનિનું શરણ ગ્રહું છું. મારા અપરાધ ક્ષય થઈ હું તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાઉં એ મારી અભિલાષા છે.
- આગળ કરેલાં પાપોનો હું હવે પશ્ચાતાપ કરું છું.
- જેમ જેમ હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડો ઊતરું છું તેમ તેમ તમારા તત્ત્વના ચમત્કારો મારા સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે.
- તમે નિરાગી, નિર્વિકારી, સત્યગિદાનંદ સ્વરૂપ, સહજાનંદી, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શી અને ત્રૈલોક્ય પ્રકાશક છો.
- હું માત્ર મારા હિતને અર્થે તમારી સાક્ષીએ ક્ષમા ચાહું છું.
- એક પળ પણ તમારા કહેલા તત્ત્વની શંકા ન થાય, તમારા કહેલા રસ્તામાં અહોરાત્ર હું રહું, એજ મારી આકાંક્ષા અને વૃત્તિ થાઓ!
- હે સર્વજ્ઞ ભગવાન! હું વિરોધ શું કરું? તમારાથી કંઈ અજાણ્યું નથી. માત્ર પશ્ચાતાપથી હું કર્મજન્ય પાપની ક્ષમા ઇચ્છું છું.

■ ભગવાન આત્મા

- ભગવાન આત્મા અનંત શક્તિઓનું સંગ્રહાલય, અનંત ગુણોનું ગોદામ, અનંત આનંદનો કંદ, અનંત મહિમાવંત અતિન્દ્રિય મહાપદાર્થ છે. તેને જ્ઞાન માત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે એટલે કે એ શરીર, મન, વાણી અને પુણ્ય-પાપ રૂપ નથી. એક સમયની પર્યાય માત્ર પણ નથી. તે જ્ઞાન દર્શન, અકાર્યકારણ, ભાવ-અભાવ આદિ અનંત શક્તિમય છે.
- પ્રભુ! તારા ઘરની શું વાત કહેવી! તારામાં અનંત શક્તિઓ ભરી પડી છે. એક એક અનંત સામર્થ્યવાન છે. એક એક શક્તિ અનંત ગુણોમાં વ્યાપક છે, એક એક શક્તિમાં બીજી અનંત શક્તિઓનું રૂપ છે. એક એક શક્તિ અન્ય અનંત શક્તિઓમાં નિમિત્ત છે. એક એક શક્તિમાં અનંત પર્યાયો છે, તે પર્યાયો ક્રમે ક્રમે ધાય છે, માટે તેઓ ક્રમવર્તી છે. અનંત શક્તિઓ એક સાથે રહે છે માટે તેઓ અક્રમવર્તી છે.
- આત્મદ્રવ્ય અક્રમવર્તી અને ક્રમવર્તી ગુણપર્યાયોનો પિંડ છે. દ્રવ્ય શુદ્ધ છે, ગુણ પણ શુદ્ધ છે. માટે તેની દષ્ટિ કરવાથી પરિણમન પણ શુદ્ધ જ ધાય છે. હું જ્ઞાન માત્ર વસ્તુ છું આવી દષ્ટિ યતાં પર્યાયમાં જીવત્ત્વ શક્તિનું પરિણમન થયું, તેની સાથે જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ, અકાર્યકારણત્વ વગેરે અનંત શક્તિઓની પર્યાયો ઉછળે છે, પ્રગટ ધાય છે.
- ત્રિકાળી આત્મધર્મ એ જ મૂળ વસ્તુ છે. ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં આનંદ ભર્યો છે, તેથી ત્રિકાળી દ્રવ્યનો આશ્રય લેતાં પર્યાયમાં આનંદરૂપ ધર્મ દશા પ્રગટ ધાય છે.
- ભગવાન આત્મા સર્વ કાળે પ્રત્યક્ષ છે. એ શક્તિ અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ છે, જેની દષ્ટિ એના ઉપર જાય એને પ્રત્યક્ષ છે. ત્રણે કાળે નિર્મળ છે, ત્રણે કાળે પ્રત્યક્ષ છે, એના સ્વરૂપમાં દયા-દાન આદિના રાગ નથી. જે પ્રત્યક્ષ કરવા માગે છે તેને પ્રત્યક્ષ છે, જે વર્તમાન જ્ઞાનનો અંશ છે તેને ત્રિકાળી તરફ વાળતા પ્રત્યક્ષ છે.
- દરેક આત્મા સ્વતંત્ર - સ્વાધીન અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાન છે. આત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે. તે પોતાનું સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે અને અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્નપણે પોતાને ટકાવી રાખે છે, અન્ય દ્રવ્યો આત્માથી બહાર હોટતા હોવાથી અને અન્ય દ્રવ્યમાં આત્માનો વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવે અભાવ હોવાથી આત્મા જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે શરીરાદિ અન્ય દ્રવ્યનું કાર્ય કરવા અસમર્થ છે.

શ્રી નમસ્કાર મંત્ર નું સ્વરૂપ

નમો અરહંતાણં
 નમો સિદ્ધાણં
 નમો આચરિયાણં
 નમો ઉવજ્ઞાયાણં
 નમો લોએ સર્વસાહુણં

નમસ્કાર મંત્ર અનાદિથી છે અને તે સર્વોત્કૃષ્ટ મહામંત્ર છે. શ્રી અરિહંત શ્રી સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુજીનું સ્વરૂપ શું છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને ભાવપૂર્વક તેમનું સ્મરણ કરી નમસ્કાર કરવા તે જ યોગ્ય છે.

માત્ર વચનથી નમોકાર મંત્ર ખોલવાથી તથા વંદના કરીને નમસ્કાર કરવા તે વાસ્તવિક નમસ્કાર નથી. પાંચ પરમેષ્ઠિનું સ્વરૂપ સમજી તેમના ગુણોનો મહિમા આવવાથી - પોતાના શુદ્ધાત્માનો મહિમા આવે છે અને પોતાની પર્યાયમાં તેમના જેવા ગુણો પ્રગટ થાય એ મહત્વનું છે.

જે જાણતો અર્હંતને ગુણ દ્રવ્ય ને પર્યંત પણે,
 તે જીવ જાણે આત્મને, તસુ મોહ પામે લય ખરે.

- પ્રવચન સાર ગાથા ૮૦

નમોકાર મહામંત્રની મહિમાનું સર્વને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આ મહામંત્ર સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તભૂત છે અને મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ કરે છે તથા વિષય કષાયોથી બચાવે છે. આ મંત્ર ના જાપ કરવાથી વિષય ભોગની ભાવના રહેતી નથી. માટે ઉત્તમ છે.

ૐ શબ્દમાં પંચપરમેષ્ઠિ નો સમાવેશ છે. તેનું જ્ઞાન કરવું. આ મંત્રનો પ્રયોગ માંગલિક પ્રસંગે થાય છે. આ પ્રકારે નમોકાર મંત્રનો ઘણો જ મહિમા છે.

જેમકે નમસ્કાર મંત્રને ભાવ સહિત સ્મરણ કરતાં અંજન ચોરમાંથી અંજનકેવળી ભગવાન થયા. તે કયા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પુરાણોમાં આવા ઘણા દષ્ટાંતો આવે છે.

હવે આપણે પંચ પરમેષ્ઠિ ના સ્વરૂપને વિચારીએ.

■ નમો લોએ સર્વ ત્રિકાળવર્તી અરિહંતાણં :

જે ગૃહસ્થપણું છોડી, મુનિધર્મ અંગીકાર કરી, નિજ સ્વભાવના સાધન વડે

ચાર ઘાતિકર્મોનો કાય કરી અનંત ચતુષ્ટયરૂપે બિરાજમાન થયા છે, ત્યાં અનંત જ્ઞાન વડે તો પોતપોતાના અનંત ગુણ પર્યાય સહિત સમસ્ત જીવાદિ દ્રવ્યોને યુગપત્ વિરોધપણાએ કરી પ્રત્યક્ષ જાણે છે, અનંત દર્શન વડે તેને સામાન્યપણે અવલોકે છે, અનંત વીર્ય વડે એવા ઉપર્યુક્ત સામર્થ્યને ધારે છે તથા અનંત સુખ વડે નિરાકુળ પરમાનંદને અનુભવે છે.

વળી જે સર્વથા સર્વ રાગદ્વેષાદિ વિકાર ભાવોથીરહિત શાંતરસરૂપ પરિણામ્યા છે, ક્ષુધા - તૃષ્ણાદિ સમસ્ત દોષોથી મુક્ત થઈ દેવાધિદેવપણાને પ્રાપ્ત થયા છે, આયુષ અંબરાદિવા અંગ વિકારાદિક જે કામ ક્રોધાદિ નિંદા ભાવોમાં ચિન્હ છે તેથી રહીત જેનું પરમૌદારિક શરીર થયું છે, જેમના વચન વડે લોકમાં ધર્મતીર્થ પ્રવર્તે છે, જે વડે અન્ય જીવોનું કલ્યાણ થાય છે, અન્ય લોકિક જીવોને પ્રભુત્વ માનવાના કારણ રૂપ અનેક અતિશય તથા નાના પ્રકારના વૈભવનું જેને સંયુક્તપણુ હોય છે તથા જેને પોતાના હિતને અર્થે શ્રી ગણાધર - ઇન્દ્રાદિક ઉત્તમ જીવો સેવન કરે છે એવા સર્વ પ્રકારે પૂજવા યોગ્ય શ્રી અરિહંતદેવને અમારા નમસ્કાર હો !

લોકમાં બધા મળીને અનંત દ્રવ્ય છે, પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ છે અને પ્રત્યેક ગુણની ત્રિકાળવર્તી અનંત પર્યાયો હોય છે, જે સમસ્ત દ્રવ્યોને, ગુણોને, પર્યાયોને સર્વજ્ઞ ભગવાન એક સમયમાં કોઈની પણ સહાય વગર પરિપૂર્ણરૂપે જાણે છે. સમસ્ત જગતમાં જે કાંઈ ભૂતકાળમાં થઈ ગયું છે, ભવિષ્યકાળમાં જે કાંઈ થવાનું છે અને વર્તમાન કાળમાં જે કાંઈ વર્તી રહ્યું છે એ રીતે સર્વજ્ઞ ભગવાનના જ્ઞાનમાં બધું જ વર્તમાનમાં સ્પષ્ટ પ્રગટરૂપ જણાય છે.

-સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયે ચુ કેવલસ્ય- તત્વાર્થ સૂત્ર - અધ્યાય ૧ - સૂત્ર ૨૯ એવા અરિહંત ભગવાનના ચાર અનંત ચતુષ્ટય અને આઠ પ્રાતિહાર્ય ગુણો એમ મળીને બાર ગુણ છે. તે સિવાય ચોત્રીસ અતિશયો હોય છે. દશ જન્મના અતિશય શરીર સંબંધિત છે, ૧૦ કેવળજ્ઞાનના અતિશય બાહ્ય સમવસરણ વગેરે પુણ્ય સામગ્રી સંબંધિત છે અને ચૌદ દેવકૃત તો સ્પષ્ટ દેવો વડે જ કરેલા છે.

* અનંતચતુષ્ટય : આ ચાર આત્માશ્રિત છે.

૧. અનંતજ્ઞાન	૩. અનંત વીર્ય
૨. અનંત દર્શન	૪. અનંત સુખ

તીર્થંકર કેવળી સિવાય જે સામાન્ય કેવળીને માત્ર અનંત ચતુષ્ટયરૂપ ચાર ગુણો જ હોય છે.

* અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય (આઠ): બ્રાહ્મ વિભૂતિઓ છે.

૧. અશોક વૃક્ષ	૫. દેવકુકુંભિ
૨. સિંહાસન	૬. પુષ્પવૃષ્ટિ
૩. ચામર	૭. ભામંડલ
૪. ત્રણ છત્ર	૮. ક્ષિપ્યધ્વનિ

* જન્મના દશ અતિશયો (શરીર સંબંધિત છે)

૧. પરસેવાનો અભાવ	૬. મહારૂપ (અદ્ભૂતરૂપ) અતિશય
૨. મળ - મૂત્ર નો અભાવ	૭. ૧૦૦૮ શુભ લક્ષણ
૩. સમચતુરશ્ર સંસ્થાન	૮. શ્વેતવર્ણ શ્રોણિત (સફેદ લોહી)
૪. વજ્ર વૃષભનારાય સંહનન	૯. મધુર વચન (પ્રિય વચન)
૫. સુગંધિત શરીર	૧૦. અતુલબળ

* કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દશ અતિશય પ્રગટ થાય છે.

૧. શતયોજન કુર્લિક્ષાનિવારક	- ચારે બાજુ સો સો યોજન સુધીમાં કુકાળ ન પડે
૨. આકાશગમનાતિશય	- આકાશમાં ગમન કરે, જમીનનો સ્પર્શ ન કરે
૩. અધ્યાભાવ અતિશય	- કોઈ પ્રાણીની ઘાત ન થાય
૪. ઉપસર્ગ રહિત	- ઉપસર્ગનો અભાવ
૫. ક્વલાહાર રહિત	- ભોજનનો અભાવ
૬. ચાર મુખ સહિત	- ચતુર્મુખ દેખાવું
૭. સકલ વિદ્યાધિપત્યુત્ત	- સર્વ વિદ્યાઓના સ્વામી
૮. છાયારહિતપણું	
૯. નખકેશ વૃદ્ધિ રહિત	
૧૦. નેત્ર ભુચપલા રહિત	- આંખ પલકારો પણ મારે નહીં

★ દેવકૃત ચૌદ અતિશય :

૧. સકલ અર્ધમાગધી ભાષા	૮. ગંધોદક વૃષ્ટિ
૨. સર્વ જીવોમાં મૈત્રી ભાવ	૯. પગતળે કમળ રચના
૩. સર્વ ઋતુઓના ફળ - ફૂલ ફળે	૧૦. દરે દિશા નિર્મળ
૪. દર્પણ સમાન ભૂમિ	૧૧. ગગન નિર્મળ
૫. સુગંધિત પવન	૧૨. જય જય રાખ્દ ઘોષ
૬. સર્વ આનંદકારક	૧૩. ધર્મ ચક્ર આગળ ચાલે
૭. કંટક રહિત ભૂમિ	૧૪. આઠ મંગળ દ્રવ્ય સાથે હોય

★ આઠ મંગળ દ્રવ્ય :

૧. છત્ર	૩. દર્પણ	૫. ચામર	૭. પંખો
૨. ધન	૪. કળશ	૬. ઝારી	૮. ઠવણા

-સપ્રતિષ્ઠ

★ સર્વત્ર વીતરાજમાં અદાર દોષોનો અત્યંત અભાવ થયો છે.

૧. ક્રુધા	૫. મરણ	૯. વિસ્મય	૧૩. સ્વેદ	૧૭. ખેદ
૨. તૃષ્ણા	૬. રોગ	૧૦. રાગ	૧૪. મદ	૧૮. અરતિ
૩. જન્મ	૭. શોક	૧૧. દ્રેષ	૧૫. મોહ	
૪. જરા	૮. ભય	૧૨. નિદ્રા	૧૬. ચિંતા	

અરિહંત ભગવાન સર્વજ્ઞપણથી સુશોભિત છે, તેથી આપ સ્તુતિ - વંદન - પૂજન યોગ્ય છે.

■ હમો લોએ સબ્ધ સિદ્ધાણાં :

જે ગૃહસ્થ અવસ્થાતાનો ત્યાગ કરીને, મુનિધર્મ સાધન વડે ચાર ઘાતી કર્મોનો (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય (૪) અંતરાય નાશ થતાં અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ કરીને કેટલોક સમય પછી ચાર અઘાતી કર્મોના ૧. નામ ૨. ગોત્ર ૩. આયુષ્ય ૪. વેદનીય

નાશ થતાં, સમસ્ત અન્ય દ્રવ્યોનો સંબંધ છૂટી જતાં પૂર્ણ મુક્ત થઈ ગયા છે.

લોકના અગ્રભાગમાં કિંચીત્ ન્યૂન પુરુષાકારે બિરાજમાન થઈ ગયા છે. જેમને દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નો કર્મનો અભાવ થવાથી સમસ્ત આત્મિક ગુણ પ્રગટ થઈ ગયા છે. તે સિદ્ધ છે.

● સિદ્ધ ભગવાનના આઠ ગુણ

૧ સમ્યક્ત્વ	} અભ્યંતર	૫ સૂક્ષ્મત્વ	} બાહ્ય
૨ અનંત દર્શન		૬ અવગાહન	
૩ અનંતજ્ઞાન		૭ અવ્યાબાધ	
૪ અનંત વીર્ય		૮ અગુરુ લઘુત્વ	

આ આઠ ગુણોમાં નીચે પ્રમાણે અભાવ છે.

૧. મોહનીય કર્મ - શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર ગુણોનો
૨. દર્શનાવરણીય - દર્શન ગુણનો નાશ કરનાર
૩. જ્ઞાનાવરણીય - જ્ઞાન ગુણનો નાશ કરનાર
૪. અંતરાય કર્મ - વીર્ય ગુણનો નાશ કરનાર
૫. ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્થૂલતાનો અભાવ - નામ
(સૂક્ષ્મત્વ)
૬. પરતંત્રતાનો અભાવ - આયુષ્ય
(અવગાહનત્વ)
૭. અવ્યાબાધત્વ - શાતા અશાતારૂપ
આકુળતાનો અભાવ - વેદનીય
૮. અગુરુલઘુત્વ - ઉચ્ચતા અને નીચતાનો અભાવ - ગોત્ર

સિદ્ધનું સ્વરૂપ :

- * સંપૂર્ણ પરદ્રવ્યોનો સંબંધ છૂટવાથી મુક્ત અવસ્થાની સિદ્ધિ થઈ છે.
- * પ્રતિપક્ષી કર્મોનો નાશ થવાથી સમસ્ત સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન દર્શનાદિક આત્મિક ગુણો જેણે સંપૂર્ણપણે પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયા છે.
- * નો કર્મ નો સંબંધ દૂર થવાથી જેને સમસ્ત અમૂર્તત્વાદિક આત્મિક ધર્મો પ્રગટ થયા છે.
- * ભાવ કર્મનો અભાવ થવાથી નિરાકુલ આનંદમય શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ પરિણમન થઈ રહ્યું છે.

■ જમો આચરિયાણં :

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ સામાન્યપણે સાધુઓમાં આવી જાય છે. જે વિરાગી બનીને, સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને, શુદ્ધોપયોગ મુનિધર્મ અંગીકાર કરીને, અંતરંગમાં શુદ્ધોપયોગ દ્વારા પોતાને પોતારૂપ અનુભવે છે, પોતાના ઉપયોગને બહુ ભાવતા નથી, જેમને કદાચિત મંદ રાગના ઉદયે

શુભોપયોગ પણ થાય છે પરંતુ તેને પણ હેય માને છે. તીવ્ર કષાયનો અભાવ હોવાથી અશુભ ઉપયોગનું તો અસ્તિત્વ હોતું નથી - એવા મુનિરાજ જ સાચા સાધુ છે.

આચાર્યનું સ્વરૂપ :

જેઓ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રની અધિકતાથી પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરીને મુનિસંઘના નાયક થયા છે. જેઓ મુખ્યપણે તો નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ આચરણમાં જ મગ્ન રહે છે. પણ કોઈવાર રાગાંશના ઉદયથી કંઈક બુદ્ધિ યાય તો ધર્મના હોલી અન્ય જીવોને ધર્મોપદેશ આપે છે, દીક્ષા લેનારને યોગ્ય જાણી દીક્ષા આપે છે, પોતાના દોષ પ્રગટ કરનારને પ્રાયશ્ચિત વિધિથી શુદ્ધ કરે છે - આવું આચરણ કરનાર અને કરાવનાર આચાર્ય કહેવાય છે.

આચાર્યના ૩૬ ગુણ :

★ ઉત્તમક્ષમા આદિ દશ ધર્મ -

૧. ઉત્તમ ક્ષમા	૫. ઉત્તમ સત્ય	૯. ઉત્તમ આકિંચન્ય
૨. ઉત્તમ માર્દવ	૬. ઉત્તમ તપ	૧૦. ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય.
૩. ઉત્તમ આર્જવ	૭. ઉત્તમ ત્યાગ	
૪. ઉત્તમ શૌચ	૮. ઉત્તમ સંયમ	

★ બાર પ્રકારના તપ :

૧. અનસન	૫. પડી સંલીનતા	૯. વૈયાવૃત્ય
૨. ઉણોઠરી	૬. કાયાકલેશ	૧૦. સ્વાધ્યાય
૩. વૃત્તિપરિસંખ્યાન	૭. પ્રાયશ્ચિત	૧૧. વ્યુત્સર્ગ
૪. રસપરિત્યાગ	૮. વિનય	૧૨. ધ્યાન

★ પાંચ આચાર :

૧. દર્શનાચાર	૩. ચારિત્ર આચાર	૫. વિર્યાચાર
૨. જ્ઞાનાચાર	૪. તપાચાર	

★ છ આવશ્યક :

૧. સામાયિક	૩. સ્તુતિ	૫. સ્વાધ્યાય
૨. વંદના	૪. પ્રતિક્રમણ	૬. કાર્યોત્સર્ગ

★ ત્રણ ગુપ્તિ :

૧. મન ગુપ્તિ	૨. વચન ગુપ્તિ	૩. કાય ગુપ્તિ

■ જમો ઉવજગ્યાણં

ઉપાધ્યાય - જે ઓ ઘણાં જેન શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા હોઈને સંઘના પઠનપાઠનના અધિકારી થયા છે તથા સમસ્ત શાસ્ત્રોનો સાર જે આત્મસ્વરૂપ માં એકગ્રતા છે, અધિકત્તર તો તેમાં લીન રહે છે. કોઈવાર કષાય અંશના ઉદયથી ઉપયોગ જોત્યાં સ્થિર ન રહે તો - તેઓ શાસ્ત્રો સ્વયં વાંચે છે અને બીજાઓને ભણાવે છે - તે ઉપાધ્યાય છે. તેઓ મુખ્યપણે બાર અંગના પાઠી છે.

* ઉપાધ્યાયના ૨૫ ગુણ :

૧૧ અંગ અને ૧૪ પૂર્વ પોતે ભણે અને ભણાવે. આચારંગ, સૂત્રકૃતાંગ વગેરે અને ઉત્પાઠ પૂર્વ... લોકબિંદુ પૂર્વ...

■ જમો લોએ સબ્બસાહુણં

સાધુ : આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયને છોડીને અન્ય સમસ્ત જે મુનિધર્મના ધારક છે અને આત્મ સ્વભાવને સાધે છે, બ્રાહ્મ ૨૮ મુળ ગુણોનું અખંડ પાલન કરે છે, સમસ્ત આરંભ અને અંતરંગ બહિરંગ પરિગ્રહથી રહિત હોય છે, સદા જ્ઞાન ધ્યાનમાં લવલીન રહે છે, સાંસારિક પ્રપંચોથી સદા દૂર રહે છે તેને સાધુ પરમષ્ટિ કહે છે.

આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણે નિશ્ચય રત્નત્રય અર્થાત શુદ્ધોપયોગ મુનિ ધર્મરૂપ જે આત્મા સ્વરૂપનું સાધન છે તે વડે પોતાના આત્મામાં સદા તત્પર (સાવધાન - જાગૃત) રહે છે. બ્રાહ્મ માં ૨૮ મુળ ગુણોના ધારક હોય છે. તેમની પાસે ઠયાનું ઉપકરણ પીંછી, શીચનું ઉપકરણ કમંડળ અને જ્ઞાનનું ઉપકરણ સુશાસ્ત્ર હોય છે. તેઓ શાસ્ત્રકથિત ૪૬ દોષ (૩૨ અંતરાય અને ૧૪ આહાર સંબંધી દોષોથી) બચાવીને શુદ્ધ આહાર લે છે. તે જ મોક્ષ માર્ગ ના સાધક સાચા સાધુ છે અને તે ગુરુ કહેવાય છે.

મુનિ (સાધુ જમણ) ના ૨૮ મુળગુણ :

૫ મહાવ્રત :

૧. અહિંસા	૩. અચોર્ય	૫. પરિગ્રહની વિરતીરૂપ પાંચ પ્રકાર
૨. સત્ય	૪. બ્રહ્મચર્ય	

૫ સમિતિ :

૧. ઈર્ષ્યા	૩. એષણ	૫. પ્રતિષ્ઠાપન
૨. ભાષા	૪. આદાન નિકોષણ	

૫ ઈન્દ્રિય નિરોધ : માનવ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઈષ્ટ
અનિષ્ટપણું ન માનવું.

૬ આવશ્યક

૧. સામાયિક ૩. સ્તુતિ ૫. સ્વાધ્યાય (પ્રત્યાખાન)
૨. વંદના ૪. પ્રતિક્રમણ ૬. કાર્યોત્સર્ગ

- કુલ ૨૧

૨૨. કેશલોચ

૨૬. કાતણ ન કરવું

૨૩. વસ્ત્ર રહિત નગ્ન ઢિંગમ્બરપણું

૨૭. ઊભા ઊભા ભોજન કરવું

૨૪. અસ્નાનતા

૨૮. એક જ વખત આહાર

૨૫. ભૂમિરાયન

આ રીતે પાંચ પરમેષ્ઠિનું સ્વરૂપ વીતરાગ વિજ્ઞાનમય છે, માટે તેઓ પૂજ્ય છે.

■ પૂજ્યત્વનું કારણ :

એ પ્રમાણે એ અર્હતાદિક નું સ્વરૂપ છે તે વીતરાગ વિજ્ઞાનમય છે, એ વડે જ અર્હતાદિક સ્તુતિ યોગ્ય મહાન થયા છે. કારણકે જીવ તત્ત્વથી તો સર્વ જીવો સમાન છે. પરંતુ રાગાદિ વિકાર વડે યા જ્ઞાનની હીનતા વડે તો જીવ નિંદા યોગ્ય થાય છે તથા રાગાદિક ની હીનતા વડે વા જ્ઞાનની વિરોધતા વડે તો સ્તુતિ યોગ્ય થાય છે. હવે અર્હત સિદ્ધને તો સંપૂર્ણ રાગાદિક ની હીનતા તથા જ્ઞાનની વિરોધતા થવાથી સંપૂર્ણ વીતરાગ વિજ્ઞાનભાવ સંભવે છે તથા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને એકેરા રાગાદિકની હીનતા તથા જ્ઞાનની વિરોધતાથી એકેરા વીતરાગ વિજ્ઞાનભાવ સંભવે છે. માટે પાંચેય સ્તુતી યોગ્ય મહાન બાણવા.

અર્હતાદિક પદમાં મુખ્યપણે તો શ્રી તીર્થંકરનો તથા ગૌણપણે સર્વ કેવળીનો અધિકાર છે. આ પદનું પ્રાકૃત ભાષામાં અરહંત તથા સંસ્કૃતમાં અર્હત્ એવું નામ બાણવું. વળી ચૌદમા ગુણસ્થાનના અનંતર સમયથી માંડી સિદ્ધ નામ બાણવું.

આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણે પ્રકારના મુનિજનો પોતપોતાના વિશેષ પદો ઉપર આરૂઢ છે. એ ત્રણે ના કાર્ય અલગ અલગ હોવાથી તેમના પદ અલગ અલગ છે.

■ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધપદ પહેલાં અર્હતને નમસ્કાર કરવાનું કારણ શું છે ?

નમસ્કાર કરીએ છીએ એ તો પોતાનું પ્રયોજન સાધવાની અપેક્ષાએ કરીએ છીએ. હવે અર્હતથી ઉપદેશાદિકનું પ્રયોજન વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. માટે તેમને પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે અને એ પ્રમાણે અર્હતાદિક ના સ્વરૂપનું ચિંતવન કર્યું. કારણ કે સ્વરૂપ ચિંતવન કરવાથી વિશેષ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. એ અર્હતાદિકને પંચ પરમેષ્ઠિ પણ કહીએ છીએ. કારણ જે સર્વોત્કૃષ્ટ ઈષ્ટ હોય તેનું નામ પરમેષ્ટ છે. પાંચ જે પરમેષ્ટ તેના સમાહાર સમુદાયનું નામ પંચપરમેષ્ટ જાણવું.

વળી શ્રી વૃષભ, અજીત, સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, પદમૂપ્પલુ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભુ, પુષ્પકંત, શીતલ, શ્રેયાંશ, વાસુપુજ્ય, વિમલ, અનંત, ધર્મ, શાંતિ, કુંયુ, અર, મલિલ, મુનિસુવ્રત, નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાન એ નામના ધારક ચોવીસ તીર્થંકર આ ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન ધર્મતીર્થના નાયક થયા. હાલ સિદ્ધાલય ખિરાજમાન છે તેમને અમારા નમસ્કાર હો !

વળી શ્રી સીમંધર, યુગમંધર, બાહુ, સુબાહુ, સંજાતક, સ્વંયપ્રભ, વૃષભાનન, અનંતવીર્ય, સૂરપ્રભ, વિશાલકીર્તિ, વજ્રધર, ચંદ્રાનન, ચંદ્રબાહુ, ભૂંજગમ, ઈશ્વર, નેમપ્રભ, વીરસેન, મહાભક્ષ, દેવચશ અને અગ્નિતવીર્ય એ નામના ધારક પાંચ મેરુ સંબંધી વિદેહક્ષેત્રમાં વીસ તીર્થંકર હાલ કેવળજ્ઞાન સહિત ખીરાજમાન છે તેમને અમારા નમસ્કાર હો !

■ અરિહંતાદિકથી પ્રયોજન સિદ્ધિ -

આત્માના ત્રણ પ્રકાર છે ૧. સંકલેશ, ૨. વિશુદ્ધ ૩. શુદ્ધ.

૧. તીવ્રકષાયરૂપ સંકલેશ છે.
૨. મંદકષાયરૂપ વિશુદ્ધ છે.
૩. કષાય રહીત શુદ્ધ પરિણામ છે.

હવે વીતરાગ વિશેષજ્ઞાનરૂપ પોતાના સ્વભાવના ઘાતક જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિ કર્મોનો તો સંકલેશ પરિણામ વડે તીવ્ર બંધ થાય છે. વિશુદ્ધ પરિણામ વડે મંદ બંધ થાય છે વા વિશુદ્ધ પરિણામ પ્રબળ હોય તો પૂર્વના તીવ્ર બંધને પણ મંદ કરે છે તથા શુદ્ધ પરિણામ વડે બંધ થતો જ નથી, કેવળ તેની નિર્જરા થાય છે.

અરિહંતાદિક પ્રત્યે જે સ્તવનાદિરૂપભાવ થાય છે તે કષાયની મંદતાપૂર્વક હોય છે માટે તે વિશુદ્ધ પરિણામ છે તથા સમસ્ત કષાયભાવ

મટાડવાનું સાધન છે, તેથી તે શુદ્ધ પરિણામનું કારણ પણ છે. તો એવા પરિણામ વડે પોતાના ઘાતક ઘાતિકર્મનું હીનપણું થવાથી સ્વાભવિકપણે જ વીતરાગ વિરોધજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. જેટલા અંશે તે (ઘાતિકર્મ) હીન થાય તેટલા અંશથી તે (વીતરાગ વિરોધજ્ઞાન) પ્રગટ થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રી અરિહંતાદિક વડે પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે અથવા શ્રી અરિહંતાદિકના આકારનું અવલોકન વા સ્વરૂપ વિચાર, તેમના વચનનું શ્રવણ, નિકટવર્તી હોવું અથવા તેમના અનુસાર પ્રવર્તવું એ વગેરે કાર્ય તત્કાલ જ નિમિત્તભૂત થઈ રાગાદિક ને હીન કરે છે. જીવ-અજીવાદિકનું વિરોધજ્ઞાન ઉપજાવે છે. માટે એ પ્રમાણે પણ અરિહંતાદિક વડે વીતરાગ વિરોધજ્ઞાનરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે.

અરિહંતાદિકના જે સ્તવનાદિરૂપ વિશુદ્ધ પરિણામ થાય છે, તેનાથી જે પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે તેનો ઉદય થતા ઈન્દ્રિય સુખના કારણભૂત સામગ્રીઓનો સંયોગ કરાવે છે તથા દુઃખના કારણભૂત સામગ્રીઓને દૂર કરે છે. એ પ્રમાણે પણ પ્રયોજનની સિદ્ધિ શ્રી અરિહંતાદિક વડે થાય છે. પરંતુ એ પ્રયોજનથી કાંઈ પોતાનું હિત થતું નથી. કારણ કે કષાયભાવ વડે બાહ્ય સામગ્રીઓમાં ઈષ્ટ - અનિષ્ટપણું માની આત્મા પોતે જ સુખ દુઃખની કલ્પના કરે છે. કષાય વિના બાહ્ય સામગ્રી કાંઈ સુખ દુઃખની દાતા નથી. વળી કષાય છે તે સર્વ આકુળતામય છે માટે ઈન્દ્રિયજનિત સુખની ઈચ્છા કરવી વા દુઃખની ડરવું એ બધો ભ્રમ છે. વળી એવા પ્રયોજનને અર્થે અરિહંતાદિક ની ભક્તિ કરવા છતાં પણ તીવ્રકષાય થવાથી પાપ બંધ જ થાય છે. માટે એ પ્રયોજનના અર્થી થવું યોગ્ય નથી. આ બરાબર સમજવું.

શ્રી અરિહંતાદિક જ પરમ મંગલ છે. તેમાં ભક્તિ ભાવ થતા પરમ મંગલ થાય છે. એ જ લોગુત્તમા છે અને એમનું શરણું સ્વીકારવા યોગ્ય છે. આ રીતે અરિહંતાદિક નું સ્વરૂપ બરાબર સમજવું જરૂરી છે.

પ

આત્મજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવા નો સરળ ઉપાય

■ મોહની સેનાને કઈ રીતે જીતવી તેનો ઉપાય બતાવે છે -

જે જાણતો અહંતને ગુણ, દ્રવ્યને પર્યાયપણે,
તે જીવ જાણે આત્મને, તત્તુ મોહ પામે લય ખરે. -૮૦

અન્વયાર્થ - જે અહંતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાય પણે જાણે છે તે પોતાના આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ અવશ્ય લય પામે છે.

ટીકા - જે ખરેખર અહંતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે ને પર્યાયપણે પણ જાણે છે તે ખરેખર આત્માને જાણે છે, કારણકે બંનેમાં નિશ્ચયથી તફાવત નથી; વળી અહંતનું સ્વરૂપ છેલ્લા તાપને પામેલા સુવર્ણના સ્વરૂપની માફક, પરિસ્પષ્ટ (સર્વ પ્રકારે સ્પષ્ટ) છે. તેથી તેનું જ્ઞાન યતાં સર્વ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં અન્વય તે દ્રવ્ય છે, અન્વયનું વિશેષણ તે ગુણ છે, અન્વયના વ્યતિરેકો (ભેદો) તે પર્યાયો છે. સ્વતઃ વિશુદ્ધ એવા તે ભગવાન અહંતમાં (અહંતના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરતાં) જીવ ત્રણ પ્રકારમય સમયને (દ્રવ્ય, ગુણ પર્યાયમય નિજઆત્માને) પોતાના મન વડે કળી લે છે, સમજી લે છે, જાણી લે છે. તે આ પ્રમાણે ‘આ ચેતન છે’ એવો જ અન્વય તે દ્રવ્ય છે. અન્વયને આશ્રિત રહેલું ચેતન્ય એવું જે વિશેષણ તે ગુણ છે અને એક સમય માત્રની મર્યાદાવાળું જેનું કાળ પરિમાણ હોવાથી પરસ્પર અપ્રવૃત્ત એવા જે અન્વય વ્યતિરેકો (એકબીજામાં નહિ પ્રવર્તતા એવા જે અન્વયના વ્યતિરેકો) તે પર્યાયો છે કે જેઓ ચિદ્ધિવિવર્તનની (આત્મના પરિણામનની) ગ્રંથીઓ છે.

હવે એ રીતે ત્રિકાળિક પણ (ત્રિકાળિક આત્માને પણ) એક કાળે કળી લે તો તે જીવ જેમ મોતીઓને જુલતા હારમાં સંક્ષેપવામાં આવે છે તેમ ચિદ્ધિવિવર્તોને ચેતનમાં જે સંક્ષેપીને (અંતર્ગત કરીને) તથા વિશેષણ વિશેષ્ટાપણાની વાસનાનું (કલ્પનાનું) અંતર્ધાન (તિરોધાન - અદશ્ય થઈ જવું) થવાથી-જેમ ધોળારાને હારમાં અંતર્હિત કરવામાં આવે છે-તેમ ચેતન્યને ચેતનમાં જ અંતર્હિત (ગુપ્ત) કરીને જેમ કેવળ હારને જાણવામાં આવે છે તેમ કેવળ આત્માને જાણતાં તેની ઉત્તરોત્તર ક્ષણે કર્તા-કર્મ-ક્રિયાનો વિભાગ ક્ષય પામતો જતો હોવાથી, નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર ભાવને પામે છે; અને એ રીતે મણીની જેમ જેનો નિર્મળ પ્રકાર અકંપપણે પ્રવર્તે છે એવો તે (ચિન્માત્ર ભાવને પામેલા) જીવને મોહાંધકાર નિરાશ્રયપણાને લીધે અવશ્યમેવ પ્રલય પામે છે.

જો આમ છે તો મોહની સેનાને જીતવાનો ઉપાય મેં મેળવ્યો છે.

ભાવાર્થ :

અર્હત ભગવાન અને પોતાનો આત્મા નિશ્ચયથી સમાન છે. વળી અર્હત ભગવાન મોહ રાગદ્વેષ રહિત હોવાને લીધે તેમનું સ્વરૂપ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. તેથી જો જીવદ્રવ્ય ગુણ પર્યાયપણે તે (અર્હત ભગવાનના) સ્વરૂપને મન વડે પ્રથમ સમજી લે તો, ‘આ જે આત્મા આત્મા એવો એકરૂપ (કથંચિત્ સદશ) ત્રિકાળી પ્રવાહ તે દ્રવ્ય છે, તેનું જે એકરૂપ રહેતું ચૈતન્યરૂપ વિશેષણ તે ગુણ છે અને તે પ્રવાહમાં જે સજ્જવતી વ્યતિરેકો તે પર્યાયો છે’ એમ પોતાનો આત્મા પણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયપણે તેને મન વડે ખ્યાલમાં આવે છે. એ રીતે ત્રિકાળિક નિજ આત્માને મન વડે ખ્યાલમાં લઈને પછી જેમ મોતીઓ અને ધોળારાને હારમાં જ અંતર્ગત કરીને કેવળ હારને જાણવામાં આવે છે તેમ આત્મ પર્યાયોને અને ચૈતન્ય ગુણને આત્મામાં જ અંતર્ગર્ભિત કરીને કેવળ આત્માને જાણતા પરિણામી-પરિણામ-પરિણતિના ભેદનો વિકલ્પ નાશ પામતો જતો હોવાથી જીવ નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર ભાવને પામે છે અને તેથી મોહ (દર્શન મોહ) નિરાશ્રય થયો થકો વિનાશ પામે છે.

જો આમ છે તો મોહની સેના ઉપર વિજય મેળવવાનો ઉપાય મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે - એમ કહ્યું.

વિશેષાર્થ :

૧. આ રાગદ્વેષાદિ ભાવ સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ એક મારી મિથ્યા માન્યતા જ છે.
૨. આ જ કારણથી મારા જે નથી એવા જ્ઞેય તત્ત્વોને મારા માનીને એમને પ્રાપ્ત કરવાની અથવા હટાવવાની આ દોડ અનાદિથી કરતો આવ્યો છું.
૩. જ્ઞાનનો સ્વભાવ તો સ્વ-પર પ્રકાશક છે. એ સ્વભાવથી પોતાને જાણતો થકો પરને જાણતો ઉત્પન્ન થાય છે.
૪. અરિહંતના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને જાણી, પોતાના આત્મ સ્વરૂપને જાણી એના ફળ સ્વરૂપ દર્શન મોહનો નાશ કરવો.

■ અરિહંત બનવાની વિધિ

૧. પૂર્ણ રૂપથી સમજીને
૨. નિર્જયમાં લાવીને
૩. શ્રદ્ધામાં દૃઢતાથી બેસાડીને

૪. બધી બાજુથી પોતાની પરિણિતિને સમેટીને.

૫. એક માત્ર આ માર્ગ પર જ પૂર્ણ પુરુષાર્થ સાથે આરૂઢ થઈ જવું જોઈએ.

૬. આ એક માત્ર આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અને સંસારનો અભાવ કરી ભગવાન બનવાનો ઉપાય છે.

આ ગાથાનું મહત્વ સ્વકલ્યાણની દષ્ટિથી, સ્વ આત્માના લક્ષે પૂર્ણ મન ઉપયોગપૂર્વક ગંભીરતાપૂર્વક સમજવું જોઈએ. એટલે સ્વ આત્મા તત્ત્વને આત્મસાત્ કરવા માટે સર્વ જગતની ઉપેક્ષાપૂર્વક પોતાની પરિણિતિ અને ઉપયોગને બધી તરફથી સમેટી લઈ આત્મલક્ષી કરવી જોઈએ તથા એક માત્ર સ્વજ્ઞેય તત્ત્વ માં જ પોતાપણું સ્થાપીને આત્મજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ.

જે આત્મજ્ઞ-તે સર્વજ્ઞ

આ બાબત સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બંનેમાં છે, બંનેમાં નિશ્ચય થી અંતર નથી.

૨. સોનાના સ્વરૂપની જેમ સર્વ પ્રકારથી સ્પષ્ટ છે. અરિહંતનો આત્મા શુદ્ધ જ છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી જોવામાં આવે તો દ્રવ્ય અને ગુણ તો બંનેના સરખા જ છે. શુદ્ધ જ છે. હવે જે ફરક છે તે પર્યાયમાં - પણ સ્વભાવની દષ્ટિથી જોતા તે બંને સરખી જ છે. જે પર્યાય શુદ્ધ આત્માને જુએ છે તે શુદ્ધ જ છે.

૩. બંનેનું જ્ઞાન પણ સરખું જ છે - બંને આત્મા જાણે છે. જાણવાની તરતમ્યતા-વધઘટ છે. પણ બંને જાણે છે. ક્ષયોપશમ જ્ઞાન પણ પૂર્ણ આત્માને જાણે છે.

૪. બંનેમાં વીતરાગતા છે - કારણકે જ્ઞાયક ભગવાન આત્મામાં રાગનો પ્રવેશ નથી - અરિહંતના આત્મામાં પણ રાગનો પ્રવેશ નથી - તે તો વીતરાગી જ છે.

૫. બંને પોતાના સ્વચતુષ્ટમાં જ લીન છે - એવી વસ્તુ વ્યવસ્થા અને વિશ્વની વ્યવસ્થતા જ છે. પોતાની મર્યાદા તોડી કોઈ બહાર નીકળતું નથી. પરસંમુખ થઈને પરને જાણવાનો આત્માના જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ નથી. જ્ઞાન આત્મામાં જ રહીને પોતાની કળાથી પરને જાણે છે.

■ અરિહંતનો આત્મા શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ શુદ્ધ આત્મા છે.

૧. ભગવાન અરિહંતના સ્વરૂપને સમજવા આચાર્યોએ અંતીમ તાપને પ્રાપ્ત સુવર્ણ નો દષ્ટાંત આપ્યો છે. જેણે કોઈ દિવસ સુવર્ણ જોયું જ નહોય તેને શુદ્ધ સુવર્ણનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે મિશ્રિત અવસ્થા પ્રાપ્ત સુવર્ણ માં અસલી સોનું દષ્ટિ માં લઈ શકે છે.
૨. એવી રીતે આત્મ સ્વરૂપના અનલિપ્ત પ્રાણીને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ શુદ્ધ આત્માનું સર્વ પ્રથમ જ્ઞાન કરાવવું આવશ્યક છે. ત્યારે જ તે ક્રોધાદિ ભાવોથી મિશ્રિત આત્મામાં પણ શુદ્ધ આત્માને દષ્ટિ માં પકડી શકશે. આવો શુદ્ધ આત્મા ભગવાન અરિહંતનો જ છે.
૩. જ્યારે એક સુવર્ણના સ્વરૂપથી અજાણ વ્યક્તિ, સુવર્ણ ખરીદવા માટે ઉદ્યમ કરે છે તો સર્વ પ્રથમ તે સુવર્ણના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણવાવાળા કોઈ વ્યક્તિનો સંપર્ક કરે છે અને એની પરોક્ષ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અસલી સુવર્ણનું એના ગુણો, વિશેષતાઓનું એની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેમાં ખરોખર યોગ્ય પરિપક્વ ઘઈ એ પછી અશુદ્ધ સુવર્ણમાં પણ સુવર્ણ ઓળખી શકશે. અહીં આત્મા સંબંધી આ કાર્ય સદ્ગુરુ કરે છે.
૪. જો વર્તમાન પર્યાય દષ્ટિ જે મલિન છે તેનાથી જોવામાં આવે તો ક્યાંય શુદ્ધ સુવર્ણ નહિ જોવામાં આવે. પરંતુ જો દ્રવ્ય દષ્ટિથી જોવામાં આવે એટલે તેના સ્વભાવ અર્થાત્ ગુણોની વિશેષતાઓના જ્ઞાનના આધાર પર જ્યારે તે મિશ્રિત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત અસલી સુવર્ણ ને જુએ છે તો તે પોતાની ભેદક દષ્ટિ થી- પોતાની દષ્ટિમાં સ્પષ્ટતાથી શુદ્ધ સુવર્ણને પકડી લે છે.
૫. એવી રીતે આત્મ સ્વરૂપથી અજાણ પ્રાણીને પોતાના ક્ષયોપશમ જ્ઞાન દ્વારા શુદ્ધ સુવર્ણ ની જેમ- અરિહંતના શુદ્ધ આત્માની- પોતાના શુદ્ધ આત્માની- નિઃશંકતા દૃઢતા પૂર્વક પાકો વિશ્વાસ કરી લે છે.
૬. અરિહંત ભગવાનનો જ એક આત્મા દ્રવ્યથી, ગુણથી અને વર્તમાન પર્યાયથી શુદ્ધ જ છે. ક્યાંય પણ અશુદ્ધતાનું નામો નિશાન નથી. એટલે આત્માથીને જેમ બને તેમ પૂરા મનઉપયોગ પૂર્વક ભગવાન અરિહંતના આત્માના સ્વરૂપને સમજવો પડશે.

૭. આ પ્રમાણે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે જે પ્રકારે મિશ્રિત સુવર્ણમાં શુદ્ધ સુવર્ણ ઓળખવા માટે શુદ્ધ સુવર્ણ નું જ્ઞાન કાર્યકારી સિદ્ધ થાય છે તેવી જ રીતે મિશ્રિત દશાને પ્રાપ્ત અર્થાત નવ તત્ત્વોમાં છૂપાયેલા આપણા આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજવા માટે આપણે પણ શુદ્ધ સુવર્ણ ની સમાન ભગવાન અરિહંતના આત્માને દ્રવ્ય, ગુણોના માધ્યમથી સમજવો પડશે. ત્યારે પોતાના અશુદ્ધ આત્મામાં પણ આપણે દ્રવ્ય ગુણોની ઓળખાણના માધ્યમથી, આપણા આત્મા સ્વરૂપને ઓળખી શકીશું.

■ ભગવાન અરિહંતના આત્માને સમજવાની વિધિ :

૧. ભગવાન અરિહંતના આત્મામાં જેટલા પણ જેવા જેવા ગુણ છે તેવા જગતના પ્રત્યેક આત્મામાં એવા ને એવા જ અને એટલા ને એટલા જ ગુણ, તે જ્યાં પણ હોય ત્યાં તે પ્રતિ સમય વિદ્યમાન જ છે.
૨. જેવી રીતે સુવર્ણ ક્યાં પણ કોઈપણ દશામાં હોય સુવર્ણમાં ગુણ તો જેવા ને તેવા જ અને તેટલા ને તેટલા જ પ્રત્યેક સમયે તેમાં હોય જ છે. એ કારણથી બધી જ દશાઓમાં શુદ્ધ સુવર્ણ ઓળખી લેવામાં આવે છે.
૩. આ જ પ્રકારે પ્રત્યેક આત્મામાં અરિહંત જેવા જ ગુણોની વિદ્યમાનતાથી એક જેવી રહેવાથી આત્મા કોઈપણ દશામાં હોય તો પણ એમાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ને ઓળખી શકાય છે.
૪. ઉપરોક્ત કથનનું કેન્દ્ર બિંદુ ભગવાન અરિહંતના આત્માને એના ગુણોની વ્યક્તતાના માધ્યમથી ઓળખી શકાય છે.
૫. ભગવાન અરિહંતના આત્મામાં પ્રત્યેક આત્માની જેમ અનંત ગુણ છે પરંતુ પ્રયોજનભૂત મોક્ષ-માર્ગમાં પ્રયોજનભૂત જ્ઞાન, દર્શન, (શ્રદ્ધા) ચારિત્ર અને સુખ આ ચાર ગુણોની મુખ્યતાથી જ આત્મસ્વરૂપને સમજવું છે.
૬. ભગવાન અરિહંતનું જ્ઞાન પોતાના જ આત્માને સ્વ માની લેવાને કારણે સ્વને જાણવામાં તત્પર હોવારૂપ તન્મય થઈને પ્રવર્તે છે તથા પર જોયોમાં કોઈના પણ સાથે કાંઈપણ સંબંધ નહિ હોવાથી એમના પ્રત્યે અતત્પર બની રહી તન્મયતા વિના એમને જાણતો રહે છે. પરંતુ જ્ઞાન પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત હોવાથી એક સાથે બધું જ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞ થઈ જવાથી કાંઈ પણ જાણવાનું બાકી નથી. તે સંબંધી ઈચ્છાઓના અભાવથી આકુળતાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. એટલે પૂર્ણ સુખી છે. એ પર દ્રવ્યો પ્રત્યે કોઈ પણ રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને એ પૂર્ણ તૃપ્ત તૃપ્ત જ રહે છે. એવો જ

ભગવાન આત્માનો શ્રદ્ધા ગુણ નિરંતર પોતાના આત્માને જ પોતાનો માનતો હોવારૂપ વર્તી રહ્યો છે. સાથે સાથે જ્ઞાન ગુણ પોતાના આત્માને પોતાના જાણતો થકો સર્વજ્ઞતાને પ્રાપ્ત થઈને વર્તે છે. એવી જ રીતે ચારિત્રગુણ એ આત્મસ્વરૂપને જ પોતાના માનવા અને જાણવાના કારણથી એમાં જ તન્મય થઈ વર્તતો રહે છે. કોઈપણ અન્ય જોયો પ્રતિ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ની કલ્પનાનો અભાવ થઈ જવાથી ચાતુ-દ્રેષનો અભાવ થઈ ગયો છે. ક્ષણસ્વરૂપે પૂર્ણ વીતરાગી થઈ વર્તી રહ્યો છે. આત્મામાં આકુળતારૂપી કુઃખની ઉત્પત્તિના કારણ જે રાગ-દ્રેષ એના અભાવ થઈ જવાથી, નિરાકુળતારૂપી સ્વાભાવિક અનંત સુખો ને ભોગતો થકો પૂર્ણ સુખી છે. આ રીતે શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને સુખનું ભગવાનના ગુણોનું સ્વરૂપ સમજી નિજ આત્માના સ્વરૂપને સમજવાની કસોટી તૈયાર થાય છે.

■ અરિહંતના આત્માની સમજ દ્વારા પોતાના આત્માને સમજવાની વિધિ :

૧. જેવી રીતે શુદ્ધ સુવર્ણ ના દૃષ્ટાંતને મુખ્ય રાખીને અરિહંતના આત્માને સમજવાનો છે તે પ્રકારે અરિહંતના આત્માને સુવર્ણના સ્થાન પર દૃષ્ટાંત રૂપમાં રાખીને પોતાના આત્માને સમજવાનો છે.
૨. જેવા પ્રકારે સુવર્ણનું સ્વરૂપ આપણા જ્ઞાનમાં એકદમ સ્પષ્ટ હોવાથી આપણે અશુદ્ધ સુવર્ણ માં પણ શુદ્ધ સુવર્ણને સમજી શકીએ છીએ તે જ પ્રકારે અરિહંતના આત્માનું સ્વરૂપ સુવર્ણના સ્વરૂપની જેમ જ આપણા જ્ઞાનમાં જ્યાં સુધી અત્યંત સ્પષ્ટ નથી થતું ત્યાં સુધી આપણે આપણા આત્માના સ્વરૂપને નહિ ઓળખી શકીએ.
૩. એટલે ભગવાન અરિહંતના આત્માના સ્વરૂપને સંશય, વિપર્યાય અનધ્યવસાય રહિત નિઃશંકતાપૂર્વક આપણા જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટ કરી લેવું જોઈએ.
૪. જે રીતે શુદ્ધ સોટચના સોનાને પરખવાનું માધ્યમ શુદ્ધ સુવર્ણ બનાવવામાં આવ્યું હતું કારણકે એમાં સુવર્ણ ના સમસ્ત ગુણ પૂર્ણ વ્યક્ત થઈને વિકાસને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે.
૫. તે દ્રવ્યથી પણ સુવર્ણ છે, સોનાના ગુણોની અપેક્ષાએ પણ સોનું છે તથા જે સમસ્ત ગુણ જેવા છે, વર્તમાન પર્યાયમાં પણ સ્પષ્ટ પ્રકાશીત થઈ રહ્યા છે એટલે પર્યાયથી પણ સોનું છે.

૬. સોનાની સાથે કેવું પણ મિશ્રણ કરવામાં આવે તો પણ શુદ્ધ સોનાના ગુણોના જ્ઞાનના માધ્યમથી દષ્ટિ સ્પષ્ટ રૂપથી સુવર્ણ ને ઓળખી લે છે અને સુવર્ણ નું મૂલ્યાંકન કરી લે છે કે તેમાં કેટલું સોનું છે.

૭. એની દષ્ટિ માં તો માત્ર સુવર્ણનું જ અસ્તિત્વ રહે છે. સાથે સાથે વર્તતા જ્ઞાનમાં એ જાણકારી હોઈ રાકે છે કે આમાં કઈ ધાતુનું મિશ્રણ કેટલું છે, પરંતુ એનું જ્ઞાન એને હેય તત્ત્વ એટલે સુવર્ણ નો વિકાર સમજી કાઢી નાખવા યોગ્ય જ માને છે અને જાણે છે.

૮. આવી જ રીતે ભગવાન અરિહંતના આત્માના ગુણોનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયો છે. એટલે એના આત્માને દ્રવ્યના માધ્યમથી જુઓ તો એવો જ છે ગુણો ના માધ્યમથી જુઓ તો એવો જ છે તથા પર્યાયના માધ્યમથી જુઓ તો પણ તેવો જ છે.

એવી જ રીતે અરિહંત આત્માનું સ્વરૂપ આપણા આત્માને સમજવાને માટે યથાર્થ કસોટીનું કાર્ય કરી શકશે. આવાત આપણા નિર્ણયમાં સ્પષ્ટ થઈ જવી જોઈએ.

એટલા માટે અરિહંતના આત્માના સ્વરૂપને વિસ્તાર પૂર્વક સમજવાથી આપણા આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખવું સંભવ થઈ શકે છે.

■ ભગવાન અરિહંતના આત્માનું સ્વરૂપ :

૧. સર્વ પ્રથમ તો આપણે અરિહંતના સ્વરૂપ ને બહુ જ સારી રીતે સમજવામાં પુરુષાર્થ લગાવવો જોઈએ. એ પાકું થઈ ગયા પછી આપણા સ્વરૂપની ઓળખાણ સુગમતાથી થઈ શકશે.

૨. આત્માને ઓળખવાનું ખાસ લક્ષણ જ્ઞાન છે. ભગવાન અરિહંતના આત્મામાં એની પૂર્ણતા છે અને જેની આપણામાં ઓછપ છે અને આપણે એની પૂર્ણતા ઈચ્છીએ છીએ.

૩. આપણા આત્મામાં રાગ-દ્રેષાદિ વિદ્યમાન છે, જેનો આપણે અભાવ કરવા ઈચ્છીએ છીએ. આવા રાગદ્રેષાદિ ભાવોનો અરિહંતમાં અભાવ હોવાથી તે પૂર્ણ વીતરાગી છે.

૪. પં. દૌલતરામે છ ઢાળના મંગલાચરણમાં એમ કહ્યું છે કે -

ત્રીન ભુવનમેં સાર, વીતરાગ વિજ્ઞાનતા, શિવસ્વરૂપ શિવકાર નખદું ત્રિભોગ સમ્પ્રદાસિકે,

રાગ-દ્રેષ રહીત કેવળજ્ઞાન ત્રણ લોકમાં ઉત્તમ વસ્તુ, આનંદ સ્વરૂપ

અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. તે વીતરાગ સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનને હું ત્રણ યોગ (મન, વચન, કાયા) ની સાધનાથી નમસ્કાર કરું છું.

૫. પં. ટોડરમહે મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક માં આજ વાતને નમસ્કાર કર્યા છે.

મંગલમય મંગલકરણ વીતરાગ વિજ્ઞાન, નમો તાહિ જાતે ભયે, અરિહંતાહિ મહાન ઠેકઠેકાણે જિન વાણીમાં ભગવાન અરિહંતનો મહિમા સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતાના કારણે ગાવામાં આવ્યો છે.

૬ અરિહંતનું જ્ઞાન :

પં. દૌલતરામે એને આવી રીતે કહ્યું છે -

સકલ જ્ઞેય જ્ઞાયક તદપિ નિજનંદ રસલીન ।

સો જિનેન્દ્ર જયવંત નિત્ અરિરજરહસ વિહીન ॥

દરેક આત્માનો અસાધારણ સ્વભાવ જાણવાનો છે. એ પણ પ્રત્યક્ષ છે કે જાણવાની પ્રક્રિયા પણ એવી છે કે એ પોતાને જાણતો થકો પરને જાણે છે. આગમમાં પણ જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પર પ્રકાશક બતાવવામાં આવ્યો છે. આત્મા સ્વ અને પરને એક સાથે જ જાણે છે. પણ અજ્ઞાની જીવજાણતી વખતે એક ને મુખ્ય અને એક ને ગૌણ કરી જાણે છે. જ્ઞાની સ્વને મુખ્ય કરી જાણે છે - અજ્ઞાની પરને મુખ્ય કરી જાણે છે.

■ જ્ઞાનની સ્વ અને પરની જાણવાની પ્રક્રિયા :

૧. જગતના પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વ ચતુષ્ટમાં જ સીમીત રહે છે. આત્મા પણ એક દ્રવ્ય છે એટલે એનું કાર્યક્ષેત્ર જે પણ હોય તે પોતાના સ્વક્ષેત્ર અર્થાત્ અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ ધરી અને પોતપોતાના ઉત્પાદ ના કાળક્રમ અનુસાર પોતે પોતાના ગુણોના ભાવ અર્થાત્ કાર્ય પર્યાયને અનવરત રૂપ થી પોતાના સ્વક્ષેત્રમાં જ કરતો રહે છે.
૨. અન્ય કોઈનો પણ એમાં કિંચિત્માત્ર કોઈ પ્રકારનો પણ હસ્તક્ષેપ થઈ જ નથી શકતો. એના ક્ષણ સ્વરૂપ મારા આત્માનો જ્ઞાન ગુણ પણ આત્મ દ્રવ્યના સ્વક્ષેત્રમાં રહીને જ પોતપોતાના ઉત્પાદ કાળક્રમ અનુસાર સ્વતંત્ર રૂપથી કોઈને પણ જાણે, જાણવાનું કાર્ય અટક્યા વગર કરતો જ રહે છે. નિષ્કર્ષ એ છે કે મારા આત્માનો આ જ્ઞાન ગુણ સ્વ-પર પ્રકાશી સ્વભાવનો છે.
૩. એની પ્રત્યેક પર્યાય સ્વક્ષેત્રમાં રહીને પણ સ્વસન્મુખતાપૂર્વક સ્વ અને પર બંનેનો જ્ઞાન કરતી રહે છે. પર ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવાનું સંભવ જ નથી. પર જોયો પણ એના ક્ષેત્રમાં આવતાં નથી.

૪. જ્ઞાન સ્વભાવ પણ એક અચિંત્ય આશ્ચર્યકારી છે. એ જ્ઞાનમાં જગતના સમસ્ત પદાર્થ પર સન્મુખ થયા વગર સ્વતઃ પ્રતિભાસીત થાય છે. જ્ઞાન પોતે પોતામાં રહીને - પરજોયો પાસે પહોંચ્યા વગર તથા પરજોયો જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર્યા વગર એ જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણતો - પરજોયોને પણ દર્પણની જેમ જાણી લે છે. આ કેવી રીતે થાય છે.
૫. આત્માની જ્ઞાનની પર્યાયમાં એ જોય પદાર્થો આવી નથી જતા અને આ આત્મા પણ એ જોયોની સમીપ જતો નથી. બેઉ પોત પોતાના ક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન હોય છે. જ્ઞાન પર્યાયનો એવો એક અચિંત્ય સ્વભાવ છે કે જ્ઞાનની પર્યાય જોયોને જાણવાના સમયે સ્વયં જ એ જોયોના આકાર પોતાની અંદર જ્ઞાનાકાર બનાવે છે. જ્ઞાનની પર્યાય પોતાને - જ્ઞાનને - જ જાણે છે જ્ઞાનને જાણે છે એટલે જ્ઞાયક અને આત્માને જાણે છે.
૬. આત્માના જ્ઞાનમાં સ્વ તથા પર બેઉ સંબંધીત જોયાકાર એક સાથે જ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ ક્ષયોપરામ જ્ઞાનની સ્વાભાવિક નિર્બળતા એવી છે કે એ બંનેને એક સાથે જ્ઞાન ઉપયોગનો વિષય નથી બનાવી શકતી. સ્વને મુખ્ય બનાવતી વખતે જોય ગૌણ થઈ જાય છે અને પરજોયને મુખ્ય બનાવતી વખતે સ્વજોય ગૌણ થઈ જાય છે. અજ્ઞાનીને સ્વ - પરનો ભેદ ન હોવાથી એક માત્ર પરને મુખ્ય બનાવી રહે છે. જ્ઞાનમાં એવું સામર્થ્ય છે કે એ સ્વ - પરનું વિભાગી કરણ પોતાની સમજ દ્વારા કરી શકે છે. જ્ઞાન એને જ મુખ્ય રાખે છે જેને તે સ્વ જાણે છે. શ્રદ્ધા પણ જેમાં સ્વપણું સ્થાપિત કરે છે - જ્ઞાન પણ નિઃશંક થઈ એ જોયોને સ્વ જાણવા લાગે છે. ચારિત્ર અને વીર્ય પણ એ જ પ્રમાણે બલાધાન પ્રદાન કરે છે.

■ સ્વજોય સંતોષ કરવા યોગ્ય કેમ અને કેવી રીતે ?

૧. જગતના દ્રવ્ય માત્રની સ્વાભાવિક સ્થિતિ એવી છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોત પોતાના સ્વક્ષેત્રમાં રહીને જ એની પર્યાય સ્વદ્રવ્યમાં જ તન્મય થઈને પ્રવર્તન કરે, પર્યાયનો પણ એ જ છે એ પણ સ્વદ્રવ્યમાં તન્મય થઈને જ પરિણમન કરતી રહે.
૨. આત્મા પણ એક દ્રવ્ય છે એટલે એની પણ સ્વાભાવિક સ્થિતિ બધા જ દ્રવ્યોની સમાન છે, અન્ય કોઈ જ પ્રકારે થઈ જ ન શકે.
૩. હવે બીજા દ્રવ્યો અને આત્મામાં એટલો જ ફરક છે કે જગતના બીજા બધા દ્રવ્યો તો અનવરત રૂપથી સ્વાભાવિક પરિણમન કરી જ રહ્યા છે. એમાં કોઈ

વિપરીતતા થતી નથી કારણકે તેઓ પોતાના અને પરના અસ્તિત્વને જાણતા નથી પરંતુ આત્મ દ્રવ્ય જ એવો છે જે સ્વ-પરનો જ્ઞાયક હોવાથી પોતાના જાણવામાં ભૂલ કરી શકે છે.

૪. આત્માનો ઉપયોગ જ્યારે સ્વમાં જઈને વિશ્રામ પામે છે ત્યારે આત્મામાં અંદર રહેવાવાળા અનંત ગુણોનો રસાસ્વાદ કરવાથી એવો તૃપ્ત થઈ જાય છે કે સ્વતત્ત્વને છોડીને બહારની તરફ સન્મુખ જ નથી થતો, આ દશાનું નામ જ અરિહંત દશા છે.
૫. પરંતુ અનાદિકાળથી આ આત્મા અજ્ઞાન દશામાં જગતના અનેક જોયોમાં પોતાના ઉપયોગનો પરિવર્તન કરતો થકો, તેમાં તન્મય થઈ રાગદ્રેષની ઉત્પત્તિ કર્યા વગર રહેતો નથી. એના રૂળ સ્વરૂપે અનંત સંસારનું પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે.
૬. આપણે પણ અરિહંત ભગવાનની જેમ આપણા જ્ઞાનનો વિષય માત્ર સ્વજોય તત્ત્વને સ્વનારૂપમાં બનાવી લઈએ તો આપણે પણ તન્મયતાપૂર્વક સ્વાભાવિક પરિણામન કરતાં આપણી અરિહંત દશા પ્રગટ કરી શકીએ છીએ.
૭. આ એક સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે કે જેમ જગતનો પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોત પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં પરિપૂર્ણ છે, અધૂરા અથવા વિપરીત થવું એવો કોઈનો પણ સ્વભાવ નથી. આ રીતે આત્મા પણ એક એવો દ્રવ્ય છે. પોતાના અમૂર્તિક, ચૈતન્યજ્ઞાયક અને સુખનો વેદન કરવાવાળો અનંત ગુણોનો ધારક હોવાથી એની પરાકાષ્ઠાને જ ધારણ કરવાવાળો છે. સ્વભાવ કોઈના દ્વારા લૂંટી લેવામાં આવતો નથી. જેનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ભગવાન અરિહંતનો આત્મા છે. આત્માનું પૂર્ણ સામર્થ્ય અને આત્મ સ્વભાવ બતાવવાને માટે અરિહંતના જ આત્મા આદર્શની સમાન પ્રત્યક્ષ છે. જ્ઞાનની પૂર્ણતા, રાગ-દ્રેષનો અભાવ, પરમસુખ જે આપણને જોઈએ છે તેની પૂર્ણતાની મૂર્તિ અરિહંત ભગવાન છે. આ માટે એનો-આત્માનો યથાર્થ નિર્ણય કરી યથાર્થ શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી-નિજ આત્માને અરિહંતની જેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

■ આત્માને જાણવાની પદ્ધતિ :

૧. આપણે ભગવાન અરિહંતના આત્માને એના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયોના માધ્યમથી સમજીને આપણા આત્માને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.
૨. ભગવાન અરિહંતના આત્મ-દ્રવ્યમાં જેટલી પણ શક્તિઓ હતી એ બધી પૂર્ણ વિકાસરૂપ થઈને, એ દ્રવ્ય સ્વયં એ રૂપ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે અને

આત્મદ્રવ્યના સમસ્ત સામર્થ્યને સિદ્ધ કરી રહ્યો છે.

૩. અરિહંતના આત્માના સામર્થ્યને વિશ્વાસમાં લાવીને અગર આપણે પણ આપણા આત્મદ્રવ્યના સામર્થ્ય પર વિચાર કરીશું તો આપણો આત્મા પણ તેના જેવો જ સામર્થ્યવાન, વૈભવશાળી છે. આવું વિશ્વાસમાં, શ્રદ્ધામાં આવવા યોગ્ય છે.
૪. આવી શ્રદ્ધા જાગૃત થતાં જ આપણો ઉપયોગ પરલક્ષ્ય છોડીને સ્વલક્ષ્ય કરશે તો આત્મ દર્શન થયા વગર રહે નહિ.
૫. તે જ સમયે જે મારો આત્મા પરલક્ષી રહેવાથી રાગી-દ્વેષી બની ગયેલો દેખાતો હતો એના બદલે જેવું પૂર્ણ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ સ્વભાવી, વીતરાગ સ્વભાવી, આનંદ સ્વભાવી આદિ અનંત ગુણ સ્વભાવી અરિહંત જેવો આપણા જ્ઞાન-શ્રદ્ધામાં એવો જ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવી જશે. આ જ આત્માનુભવ કરવાની એક જ પદ્ધતિ છે.
૬. જગતના પ્રત્યેક સત્ નો સ્વભાવ ઉત્પાદ-બ્યય-દ્રોબ્યયુક્ત સત્ છે. એટલે મારા આત્મામાં પણ બંને પક્ષ તો હંમેશા અને સર્વત્ર રહેશે જ. એ બંને પક્ષોને દ્રવ્યમાંથી હટાવી શકાય નહિ. બીજું આપણા અજ્ઞાનીના ક્ષયોપશમ જ્ઞાનની સામર્થ્ય એટલી નથી કે બેઉ પક્ષને એકી સાથે વિષય બનાવી જાણી શકીએ. પરંતુ બે માંથી એક ને મુખ્ય કરી બીજાને ગોણા કરવો પડશે.

જ્યારે સ્થાયી ભાવ, પલટાતા નહિ એવા ભાવ અર્થાત ધ્રુવ પક્ષને આપણા જ્ઞાનનો વિષય બનાવશું ત્યારે એ પક્ષે મુખ્ય થઈ અસ્થાયી પક્ષ ગોણા થઈ જશે- અર્થાત્ એનું જ્ઞાન હોવા છતાં પ્રતિભાસિત નહિ થાય, માત્ર મુખ્યનું જ જ્ઞાન પ્રતિભાસિત થશે.

૭. હવે જ્યારે જ્ઞાનની પર્યાય એ ધ્રુવાંશને પોતાનો વિષય બનાવી પોતાના એ જ્ઞાયકને અરિહંત જેવો જ માનશે અને એ જ્ઞાનની પર્યાય જે પરિણામી છે એ અપરિણામી બની પરિણામી જશે એટલે એમ કહેશે હું તો જ્ઞાયક જ છું તે સમયે આત્મજ્ઞાન થઈ જશે. આ જ આત્માને જાણવાની અલૌકિક પદ્ધતિ છે અને આત્મદર્શન થશે જ !

૬

નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ

■ વિશ્વ વ્યવસ્થતામાં પાંચ અચેતન દ્રવ્યોની વ્યવસ્થતા :

- આ વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ એટલે દ્રવ્ય પ્રત્યેક સમય સ્વતંત્રતાથી પોત-પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં પરિણમન કરતા જ રહે છે. પરનાં ગુણ પર્યાયોમાં પરિણમન કરવાનું અશક્ય હોવાથી કોઈ દ્રવ્ય પરમાં કંઈ પણ કરતું નથી.
- આ બધા જ દ્રવ્ય જે સંખ્યામાં અનંતાનંત છે - તે બધા દ્રવ્ય પ્રત્યેક સમય પોતપોતાની પર્યાયમાં પરિણમન કરતા જ રહેવાથી તેઓ બીજા દ્રવ્ય કેમ પરિણમન કરી રહ્યા છે તેની અપેક્ષા પણ નથી રાખતા. છતાં પણ બધાનું પરિણમન એકી સાથે થઈ રહ્યું છે. તેનાથી પોતાનું પરિણમન અને બીજા અન્ય દ્રવ્યના પરિણમન સહજરૂપથી તેને અનુકૂળ દેખાવા લાગે છે અને એ દ્રવ્યનું એ જ પરિણામ બીજા કોઈને પ્રતિકૂળ લાગે છે. જ્યારે એ અનુકૂળ પ્રતિકૂળ દેખાવાવાળા દ્રવ્યના પરિણમનને ખબર જ નથી કે એનું પરિણમન કોઈને અનુકૂળ તો કોઈને પ્રતિકૂળ લાગે છે.
- આ પ્રમાણે સમસ્ત દ્રવ્યોના પરિણમન અર્થાત્ પર્યાયો કોઈના માટે અનુકૂળતા અથવા પ્રતિકૂળતા ઉત્પન્ન કર્યા વગર જ પોતપોતાના ક્રમ અનુસાર અનાદી અનંત કાળ સુધી નિર્બાધ ગતિથી પરિણમન કરતી જ રહે છે. આ આગમ સમ્મત વિશ્વની વ્યવસ્થા છે.
- આનાથી જુદી કોઈ પણ વ્યવસ્થતા - કોઈપણ દ્રવ્યના પરિણમનમાં બીજા દ્રવ્યના પરિણમનને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ બનવાના અધિકારને જો સ્વીકારવામા આવે તો અનંત દ્રવ્યોમાં આપસમાં ટકરાવવાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જવાથી, વિશ્વની વ્યવસ્થતા જ નહિ રહી શકે. એટલે એ જ ધ્રુવ સત્ય છે કે બધા જ દ્રવ્ય પોત-પોતાની જ પર્યાયોને કરતા રહે છે. કોઈ બીજા દ્રવ્યમાં કોઈપણ પ્રકારનો કોઈપણ સમયે, કાંઈપણ હસ્તક્ષેપ કરી જ નથી શકતો. આ જ આગમ સમ્મત વિશ્વવ્યવસ્થતા છે.
- બીજી રીતે વિચારીએ તો આ છ દ્રવ્યોમાંથી પાંચ દ્રવ્ય તો અચેતન છે, તેમાં જ્ઞાનનો અંશ પણ નથી, એટલે તેઓ જાણતા પણ નથી કે બીજાનું શું થઈ રહ્યું છે. તો આ સંજોગોમાં તેઓ એકબીજાને કેમ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ થઈ શકે? તેથી આ પાંચ દ્રવ્ય અચેતન હોવાથી અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા કરવામાં અસમર્થ જ છે. આના પરથી નિષ્કર્ષ તો એ જ નીકળે છે કે કોઈપણ કોઈના

પરિણામનમાં સાધક-બાધક નથી થતું, આ જ વિશ્વની સુંદર વ્યવસ્થતા છે બહુ જ વ્યવસ્થિત વ્યવસ્થતા છે.

■ વિશ્વ-વ્યવસ્થતામાં જીવ દ્રવ્યની સ્થિતિ :

- જ્યારે બધા દ્રવ્ય પોત-પોતાના સ્વભાવરૂપ જ પરિણામન કરી રહ્યા છે તો જીવ દ્રવ્ય પણ સ્વયં એક વસ્તુ છે, તો વસ્તુ વ્યવસ્થતા અનુસાર તે પણ પોત-પોતાની પર્યાયોધી અતિરિક્ત શું, શા માટે અને કેવી રીતે કાંઈપણ કરી શકે? એટલે જીવ પણ નિરંતર પોતાની પર્યાયોને જ નિર્બાધરૂપથી કરતો રહે છે.
- જીવનો સ્વભાવ જ જાણવું છે. એટલા માટે આ આત્માની જાનનક્રિયા ક્યારે પણ અટકતી નથી. આ જીવની સ્વાભાવિક ક્રિયા જ છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય દ્રવ્યોની જેમ જીવ પણ નિરંતર પોતાની સ્વાભાવિક ક્રિયા જ કરી શકે છે-કરી રહ્યો છે.
- જીવ દ્રવ્ય પોતાની સ્વાભાવિક ક્રિયા દ્વારા વસ્તુઓને જાણે છે તેને તે જ્ઞાનના જોય અથવા જ્ઞાનના નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે.
- પર વસ્તુઓ સાથે આત્માનો અગર કોઈ સંબંધ કહેવામાં આવે તો પરમ પવિત્ર એક માત્ર જોય-જ્ઞાયક સંબંધ જ છે. અન્ય કોઈ પ્રકારે કિંચિત માત્ર પણ સંબંધ નથી. આત્માને બીજા દ્રવ્યો સાથે ખરેખર કાંઈપણ સંબંધ નથી. એ પોતે ચૈતન્યમય છે જ્યારે બીજા બધા જ દ્રવ્યો જડ છે, ચેતના ગુણથી પર છે. એટલે એમનું જોડાણ શક્ય જ નથી.
- આ આખા વિશ્વની વ્યવસ્થતા એ છે કે વિશ્વના બધા જ દ્રવ્યો પોત-પોતાની સ્વાભાવિક પર્યાયોમાં નિરંતર પરિણામન કરતા રહે - કોઈપણ બીજાના પરિણામનમાં હસ્તક્ષેપ ન કરે.
- તે છતાં આ બધા છ દ્રવ્યોમાં પોત-પોતાના સ્વભાવગત ભલે પરિણામન થઈ રહ્યું હોય તો પણ એકના પરિણામન વખતે બીજાની પણ ત્યાં હાજરી પોતાના પરિણામન સહીત હોય છે અને એવા સંબંધને જિન વાણીમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે ગતીમાન જીવ અને પુદ્ગલ ને ધર્મદ્રવ્ય તથા ગતીપૂર્વક સ્થિરતામાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત કહેવામાં આવ્યો છે, તેવી જ રીતે જીવને જાણનરૂપ ક્રિયામાં જે જોય પડે છે, એ આત્માની જાનનક્રિયામાં નિમિત્ત જ છે. એટલે આ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સમજવો અત્યંત આવશ્યક તેમજ પ્રયોજનભૂત જ્ઞાત થાય છે.

■ છ દ્રવ્યોની વચ્ચે આપસમાં શું અને કેવો સંબંધ ?

- જે જીવના શ્રદ્ધાનમાં એ આવી ગયું કે વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુઓ પોત-પોતાની પર્યાયમાં જ પરિણમન કરી શકે છે અન્ય પર્યાયમાં કાંઈપણ કરી શકતી નથી, કારણકે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું પરિણમન તો પોત-પોતાના જ ક્ષેત્ર અથવા પ્રદેશોમાં કરશે, અન્યના પ્રદેશોમાં પહોંચશે જ નહિ તથા સ્પર્શ પણ નહિ કરે તો કેવી રીતે બીજા દ્રવ્યની પર્યાયમાં ફેરફાર કરી શકે?

જે સમયે એમ માનવામાં આવે કે પરની પર્યાયમાં ફેરફાર કરવા જાય તો શું એ સમયે એ દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયનું ઉત્પાદ બંધ કરી દેશે અથવા એક જ સમયમાં બે પર્યાય ઉત્પન્ન કરવા લાગશે? એ બાબત જિન વાણીમાં નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાંત છે.

- જે પરિણમિત થાય છે તે કર્તા છે, જે પરિણામ છે તે કર્મ છે અને જે પરિણતિ છે તે ક્રિયા છે, આ ત્રણ વસ્તુ રૂપમાં અભિન્ન છે.
- વસ્તુ એક જ સદા પરિણમિત થાય છે, એક જ સદા પરિણામ થાય છે. (અર્થાત્ એક અવસ્થામાં અન્ય અવસ્થા એક જ થાય છે.) અને એકની જ પરિણતિ ક્રિયા થાય છે, કારણ તે અનેકરૂપ હોવા છતાં પણ વસ્તુ એક જ છે, ભેદ નથી.
- બે દ્રવ્ય એક થઈને પરિણમિત નથી થતાં, બે દ્રવ્યોનાં એક પરિણામ નથી થતાં અને બે દ્રવ્યોની એક પરિણતિ ક્રિયા નથી થતી કારણ કે અનેક દ્રવ્ય છે તે સદા અનેક જ છે તે બદલીને એક નથી થઈ જતાં.
- એક દ્રવ્યના બે કર્તા નથી હોતા અને એક દ્રવ્યના બે કર્મ નથી હોતાં, એક દ્રવ્યની બે ક્રિયાઓ નથી હોતી કારણ કે એક દ્રવ્ય અનેકરૂપ નથી થતું.
- જિન આગમના ઉપરોક્ત કથનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોત-પોતાનામાં રહીને જ માત્ર પોતાની સ્વયંની જ પર્યાય ને જ કરી શકે છે અન્ય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં કાંઈપણ ક્રિયિત માત્ર પણ નથી કરી શકતું.
- આ સિદ્ધાંત જેની સમજમાં આવી શ્રદ્ધામાં નિઃશંકતા ઉત્પન્ન થઈ જાય કે કોઈપણ દ્રવ્ય બીજા કોઈપણ દ્રવ્ય માં કાંઈપણ ફેરફાર કરવામાં સામર્થ્ય નથી રાખતું તો હું પણ એક જીવ દ્રવ્ય છું અને દ્રવ્ય માત્રની જે સામર્થ્યતા છે તે જ સામર્થ્ય મારું થઈ શકે છે. આનું પ્રમાણ સાક્ષાત્ અરિહંત ભગવાનનો આત્મા છે. આ જ વસ્તુ વ્યવસ્થતા અને વિશ્વ વ્યવસ્થતા છે. તેનો નિઃશંક થઈ સ્વીકાર કરી દૃઢ નિશ્ચયની સાથે શ્રદ્ધામાં બેસાડવું જોઈએ.

■ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ :

- વિશ્વમાં માત્ર એક જ દ્રવ્ય તો નથી, દ્રવ્ય તો જાતિ અપેક્ષા છ પ્રકારના છે તથા સંખ્યા અપેક્ષા અનંત-અનંત છે. તે બધા જ પોત-પોતાની પર્યાયરૂપ પરિણામે છે.
- આપણા જ્ઞાનમાં પણ આ સ્પષ્ટ પ્રતિભાસિત થાય છે કે જીવ માત્ર એક જ દ્રવ્ય નથી, એના જ્ઞાનમાં અન્ય દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ પણ જ્ઞાન થાય છે. એટલે વિશ્વમાં જીવથી અલગ પણ અન્ય દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ તો નિશ્ચિત સિદ્ધ થાય છે.
- એટલે જીવના પરિણામના સમયે, અન્ય બીજા દ્રવ્યો ના પણ પરિણામન થાય છે. એટલે એ બધાની સાથે બધાનો કાંઈ ને કાંઈ, કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ તો હોવો જોઈએ.
- જીવના જ્ઞાનમાં અન્ય જોયોનું અસ્તિત્વ પણ જ્ઞાત તો થાય છે એટલે આત્મા જાણવાવાળો અને એ બધા પદાર્થ જ્ઞાનના જોય એટલો સંબંધ તો સિદ્ધ થાય જ છે.
- એટલે એ જોય - જ્ઞાનના નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. આવા સંબંધ નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- આ વાતને આચાર્ય અમૃતચંદ્રે સમયસાર ગાથા ૩ ની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

પોતાના દ્રવ્યમાં અંતર્મગ્ન રહેલ પોતાના અનંત ધર્મોના ચક્ર ને (સમુહને) ચુંબે છે - સ્પર્શે છે તો પણ જેઓ પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શ કરતા નથી, પરંતુ નહિ પરિણમવાને લીધે અનંત વ્યકિતતા નાશ પામતી નથી માટે જેઓ ટંકોત્કીર્ણ જેવા (શાશ્વત) સ્થિત રહે છે અને સમસ્ત વિરૂદ્ધ કાર્ય તથા અવિરૂદ્ધ કાર્યના હેતુપણથી જેઓ હંમેશાં વિશ્વને ઉપકાર કરે છે - ટકાવી રાખે છે.

- ઉપરોક્ત આગમ પ્રમાણમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યનો આપસમાં શું સંબંધ છે એ વાતને બહુ જ દૃઢતાપૂર્વક સ્પષ્ટરૂપથી સિદ્ધ કર્યું છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાની સ્વતંત્ર વસ્તુ વ્યવસ્થાને પોતાનામાં બનાવી રાખીને પણ અન્ય દ્રવ્યોની સાથે માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ રાખે જ છે. આવી વિશ્વની વ્યવસ્થા છે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આદ્રવ્યોનો એકબીજા સાથે કોઈપણ કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી.

આવી વિશ્વની વ્યવસ્થાનો જો સ્વીકાર નહિ કરવામાં આવે તો છ

દ્રવ્ય જ સિદ્ધ નહિ થાય અને વિશ્વનું અસ્તિત્વ જ સમાપ્ત થઈ જશે. એટલે ઉપર્યુક્ત સત્યનો સ્વીકાર કરવો એ જ જ્ઞાનની સત્યતા છે.

- પ્રત્યક્ષરૂપથી આપણા અનુભવમાં પણ આવે છે કે જયારે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ ને મારા પ્રત્યે દ્વેષનો ભાવ થાય છે ત્યારે તે જીવે તે સમયે ક્રોધ ભાવનો ઉત્પાદ કર્યો, તે જ સમયે તે જ વ્યક્તિની ભાષારૂપી પુદ્ગલ વર્ગણાઓ ગાળના રૂપમાં ઉત્પન્ન થઈ, તે જ સમયે એ ભાષારૂપી વર્ગણાઓનો મારીકર્ણોન્દ્રિયોની સાથે સંપર્ક થયો, એ જ સમયે મારી જ્ઞાનની એ સમયની પર્યાયે એ બધાને જાણ્યું, એ જ સમયે મારી માન્યતામાં અર્થાત્ શ્રદ્ધાગુણો એ વાણીરૂપી પુદ્ગલોમાં પોતાપણની માન્યતા અર્થાત્ આ ગાળ મને આપવામાં આવી છે એવું માની લીધું, એના ફળસ્વરૂપ ચારિત્રગુણ પણ વિકૃત થઈને ક્રોધકષાયનો ઉત્પાદ થઈ ગયો.
- આ પ્રસંગનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવામા આવે તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્ય તો માત્ર એક જ થયું છે. જેવી રીતે ક્રોધ કરવાવાળી વ્યક્તિ એ ક્રોધનો ઉત્પાદ કર્યો, એ તો જીવની ઉત્પાદની થયેલ પર્યાય છે, એ જ સમયે વાણીરૂપ પુદ્ગલવર્ગણાઓનું ગાળરૂપ પરિણમનનો ઉત્પાદ કરે છે, એ જ સમયે મારા કર્ણથી સંબંધીત પુદ્ગલોનો ઉત્પાદ થયો, એ જ સમયે મારા જ્ઞાનગુણની તકાદ્ધરી થવું મારો ઉત્પાદ છે, એ જ સમયે મારા શ્રદ્ધાગુણનો વિપરીત પરિણમન પણ મારો ઉત્પાદ છે તથા ચારિત્રની વિપરીતતા રૂપ ક્રોધનું ઉત્પન્ન થવું એ પણ મારું જ ઉત્પાદ છે.
- આ બાબત પર વિચાર કરીએ તો સમય એક કાર્ય અનેક તથા તેના સ્વામી પણ અલગ અલગ અને અનેક, છતાં પણ આપસમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ પણ બની રહે છે, આ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ આવે છે. આવા સંબંધને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કહે છે.
- આ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય, પ્રત્યેક સમયે પોતાને કાયમ રાખીને નિરંતર પોતાની પર્યાયોમાં ઉત્પાદ-વ્યય કરતો જ રહે છે, કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના ઉત્પાદ વ્યયમાં નથી સાધક થતો કે નથી બાધક થતો. છતાં પણ પ્રત્યેક સમયે, પ્રત્યેક સમયના કાર્યમાં એકબીજાની પર્યાયનું આપસમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બનતો જ રહે છે. આ સ્વાભાવિક વિશ્વ વ્યવસ્થા છે.
- આ વ્યવસ્થા કોઈથી રોકી રોકાઈ શકે એમ નથી, બદલાવી નથી શકાતી, ઘટ-વધ કરી નથી શકાતી, પરંતુ સતત ચાલતી જ રહે છે.

એટલે છ દ્રવ્યોની પર્યાયોનો પ્રત્યેક સમયે આપસમાં નિમિત્ત-
નૈમિત્તિક સંબંધ બનતો જ રહે છે. આ સત્ય નો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

■ ઉપાદાન-ઉપાદેય/ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ :

- જેમ ઘડાણકાર્ય માટીરૂપ ઉપાદાન કારણાનું ઉપાદેય છે તે જ ઘડાણકાર્ય કુંભારરૂપ નિમિત્ત કારણાનું નૈમિત્તિક કાર્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે માટી અને ઘડામાં ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ છે, જ્યારે કુંભાર અને ઘડામાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- હવે આ જ સિદ્ધાંતને સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યમાં ઘટીત કરીએ તો આ રીતે કરી શકાય આત્મદ્રવ્ય અથવા શ્રદ્ધાગુણ ઉપાદાન છે અને સમ્યગ્દર્શન ઉપાદેય છે. એ જ રીતે મિથ્યાત્વ કર્મનો અભાવ અથવા સદ્ગુણનો ઉપદેશ નિમિત્ત છે અને સમ્યગ્દર્શન નૈમિત્તિક છે.
- અહીં કાર્ય-કારણ સંબંધી વાત થતી હોવાથી એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે જે કાર્ય ને નિમિત્તની અપેક્ષાએ નૈમિત્તિક કહેવામાં આવે છે એ જ કાર્યને ઉપાદાનની અપેક્ષાએ ઉપાદેય કહેવામાં આવે છે.
- આ રીતે આ સુનિશ્ચિત થયું કે ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ અને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કારણકાર્ય સંબંધ ના જ રૂપ છે, જે પ્રત્યેક કારણ-કાર્યના સંબંધના અનિવાર્ય રૂપથી ઘટિત થાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક કાર્ય નિયમથી ઉપાદેય પણ છે અને નૈમિત્તિક પણ છે. ઉપાદાનની અપેક્ષાએ ઉપાદેય છે અને નિમિત્તની અપેક્ષાએ નૈમિત્તિક છે.
- જ્યારે પર્યાયગત ઉપાદાનની તૈયારી હોય ત્યારે કાર્ય થાય છે અને તે સમયે યોગ્ય નિમિત્ત પણ હોય છે. તેને શોધવા જવું પડતું નથી. જ્યારે ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય છે તેને અનુકૂળ નિમિત્ત હોય જ છે. નિમિત્તોને અનુસાર કાર્ય થતું નથી. કાર્યની અનુસાર નિમિત્ત કહેવાય છે.
- પર દ્રવ્ય કોઈ જબરજસ્તી કોઈના ભાવ બગાડતું તો નથી. જ્યારે પોતાના ભાવ બગાડે છે ત્યારે કોઈ બાહ્ય નિમિત્ત હોય છે અને તે નિમિત્ત સિવાય પણ ભાવ બગાડે છે, એટલે નિયમથી નિમિત્ત પણ નથી. આ રીતે ભાવ બગાડવા એ સ્વતંત્ર ક્રિયા છે. પરદ્રવ્યો કાંઈ કોઈના ભાવ બગાડી શકે એમ નથી આ રીતે પરદ્રવ્યો નો દોષ દેખવો તે મિથ્યાત્વ છે.
- ન તો નિમિત્ત ઉપાદાનમાં બળથી કાંઈ કરે છે અને ન તો ઉપાદાન કોઈ નિમિત્તોને બળપૂર્વક લાવે છે. બંનેનો મહત્ત્વ જોવામાં આવે છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક

સંબંધની આ સહજતા આવી રીતે જ છે.

- જો કર્મ સ્વયં કર્તા થઈને ઉદયમધી જીવના સ્વભાવનો ધાત કરે, બાહ્ય સામગ્રી ને મેળવે ત્યારે કર્મનું ચેતનપણું અને બળપણું પણ જોઈએ ને ? તે તો છે નહિ - સહજ નિમિત્ત - નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- જ્યારે એ કર્મનો ઉદયકાળ હોય છે એ સમયે સ્વયં આત્મા જ સ્વભાવરૂપ પરિણામન ન કરતાં વિભાવરૂપ પરિણામન કરે છે અને જે અન્ય દ્રવ્ય (કર્મ) છે તે એ જ રીતે સંબંધરૂપ થઈને પરિણામન થાય છે. નિમિત્ત - નૈમિત્તિક સંબંધ એક સહજ સંબંધ છે. એને કર્તા - કર્મ સંબંધમાં પ્રસ્તુત કરવો યોગ્ય નથી.
- દરેક દ્રવ્ય સ્વયં જ પોતાની અનંત શક્તિરૂપ સમ્પદાથી પરિપૂર્ણ છે. એટલા માટે સ્વયં જ ષટકારરૂપ થઈને પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ છે. એને પોતાના કાર્ય કરવા માટે બહારની સામગ્રીની અપેક્ષા નથી. તેમજ તે સામગ્રી કોઈ મદદ કરી શકતી નથી.
- સ્વભાવના ભાવોમાં તો પરનું કર્તૃત્વ છે જ નહિ પરંતુ વિભાવભાવોમાં પણ પરના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.
- ભગવાન આત્માની પોતાની સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્રરૂપ નિર્મળ પર્યાયો તેમજ રાગાદિક વિકારી પર્યાયોનો પોતપોતાની સ્વસમયની યોગ્યતા અનુસાર સ્વયં જ પરિણામન થાય છે. એમાં પર નિમિત્તનો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી.
- હા, એ અવશ્ય છે કે જ્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ પર્યાયો અથવા રાગાદિક વિકારી પર્યાયોના રૂપમાં પોતાની સ્વભાવગત અને પર્યાયગત યોગ્યતાને અનુસાર પરિણામન થાય છે ત્યારે તેને અનુકૂળ નિમિત્ત પણ હોય છે. નિમિત્તની અનિવાર્ય ઉપસ્થિતિ માત્રથી તેને કર્તા ન માની શકાય. નિમિત્તને કર્તા માનવાથી - પર દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યનો કર્તા માનવાથી - દ્રવ્યની સ્વતંત્ર સત્તાનો નાશ થાય છે, તે ધાત પામે છે.
- એટલા માટે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં તેના પોતાના સ્વભાવાદિને કારણે સ્વરૂપ એવી વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ જેના કારણથી પ્રત્યેક સમયનું ઉત્પાદ - વ્યય સ્વયં થાય છે. પ્રતિ સમયના પ્રત્યેક કાર્યનું નિશ્ચય ઉપાદાન સુનિશ્ચિત જ છે. આ સુનિશ્ચિત વ્યવસ્થિતાનું પોતાની ઈન્દ્રિયો, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, તર્ક અને અનુભવના રહસ્ય.
- પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સ્વયં પરિણામનશીલ છે. જ્યારે નિત્ય રહીને નિરંતર

પરિણામન ધવું પ્રત્યેક દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. તો પછી પોતાના પરિણામનમાં પરદ્રવ્યની અપેક્ષા કેમ હોય? કારણ કે સ્વભાવ નિરપેક્ષ છે. જે પરની આશા રાખે તેને સ્વભાવ કેમ માની શકાય?

■ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ અને કર્તા-કર્મ સંબંધમાં અંતર :

- પ્રત્યેક દ્રવ્યનો પોતાની પર્યાયોની સાથે સંબંધ એ કર્તા-કર્મ સંબંધ છે.
- એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંબંધ એ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- કર્તા-કર્મ સંબંધ વ્યાપ્ય-વ્યાપકમાં જ થાય છે. યથા પર્યાય દ્રવ્યમાં વ્યાપ્ત થાય છે, દ્રવ્ય-પર્યાય માં વ્યાપક થાય છે, એટલે એમનો સંબંધ કર્તા-કર્મ નો સંબંધ છે.
- પરંતુ જેનો આપસમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપક નથી હોતું એના સંબંધને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે જીવનો પુદ્ગલની સાથે, ધર્મ, અધર્મ આદિ દ્રવ્યો ના સંબંધને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક કહેવામાં આવે છે.
- જીવ પરિણામને નિમિત્ત કરીને પુદ્ગલ કર્મરૂપ પરિણામિત થાય છે અને પુદ્ગલકર્મને નિમિત્ત કરીને જીવ પણ પરિણામિત થાય છે. આ પ્રકારે જીવના પરિણામનો અને પુદ્ગલના પરિણામનો પરસ્પર હેતુત્વનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં પણ જીવ અને પુદ્ગલમાં પરસ્પર વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવના અભાવને લીધે જીવનો પુદ્ગલ પરિણામો સાથે અને પુદ્ગલ કર્મોનો જીવના પરિણામ સાથે કર્તા-કર્મ પણાની અસિદ્ધિ હોવાથી માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવનો નિષેધ ન હોવાથી, પરસ્પર નિમિત્ત માત્ર હોવાથી જ બંનેના પરિણામ થાય છે. એ માટે જેવી રીતે માટી દ્વારા ઘડો બનાવવામાં આવે છે, એમ પોતાના ભાવથી પોતાનો ભાવ કરવામાં આવે છે. એ માટે જીવ પોતાના ભાવનો કર્તા કદાચીત થાય છે પરંતુ જેવી રીતે માટી માંથી કપડું નથી બનતું એ જ પ્રકારે પોતાના ભાવથી પરભાવનું ધવું અશક્ય છે. એટલા માટે જીવ પુદ્ગલ ભાવોનો કર્તા તો કદાચી નથી થઈ શકતો, આ નિશ્ચય છે.
- વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા તત્સ્વરૂપ માં જ થાય છે, અતત્સ્વરૂપ માં નથી થતું અને વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવના સંભવ વિના કર્તા-કર્મની સ્થિતિ કેમ? અર્થાત્ કર્તા-કર્મ ની સ્થિતિ નથી જ થતી.
- જે પરિણામિત થાય છે તે કર્તા છે, જે પરિણામ છે તે કર્મ અને જે પરિણામિત છે તે ક્રિયા છે. આ ત્રણે વસ્તુરૂપથી ભિન્ન નથી.
- ઉપરોક્ત આગમ વાક્યોથી કર્તા-કર્મ સંબંધ અને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક

સંબંધ ની વ્યાખ્યા, લક્ષણ અને સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે આ વિશ્વની વ્યવસ્થા છે કે કોઈ દ્રવ્ય કોઈપણ દ્રવ્યના કાર્યમાં કોઈ બાધા નથી કરતું છતાં પણ આપસમાં સંબંધ હોવાનું પણ સિદ્ધ થાય છે.

■ ઉપાદાન અને નિમિત્ત :

- કોઈપણ કાર્ય કારણપૂર્વક જ થાય છે. કાર્યની ઉત્પાદક સામગ્રી ને જ કારણ કહેવામાં આવે છે. એ કાર્યની ઉત્પાદક સામગ્રી ઉપાદાન અને નિમિત્ત ના રૂપમાં જ હોય છે.
- જે સ્વયં કાર્યરૂપમાં પરિણમિત થાય તેને ઉપાદાન કારણ કહે છે અને જે સ્વયં કાર્યરૂપમાં પરિણમિત ન થાય, પરંતુ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂળ થવાનો આરોપ જેનામાં આવી શકે તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે. જેવી રીતે ઘડારૂપે કાર્યમાં માટી ઉપાદાન કારણ છે અને કુંભાર ચક્ર, દંડ અને કુંભાર પોતે નિમિત્ત કારણ છે.
- જે પદાર્થ માં કાર્ય નિષ્પન્ન થાય છે તે પદાર્થને ઉપાદાન કારણ અને જે કાર્ય નિષ્પન્ન થયું છે તેને ઉપાદેય કહેવામાં આવે છે. માટીરૂપ ઉપાદાન કારણનું જે ઘડારૂપ કાર્ય થાય છે તેને ઉપાદેય કહેવામાં આવે છે.
- નિમિત્તકારણ ની અપેક્ષાએ એ જ કાર્ય (ઉપાદેય) ને નૈમિત્તિક કહેવામાં આવે છે તે જ ઘડારૂપ કાર્ય-કુંભારરૂપ નિમિત્ત કારણનું નૈમિત્તિક કાર્ય છે.
- તાત્પર્ય એ છે કે માટી અને ઘડામાં ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ છે તથા કુંભાર અને ઘડામાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- કાર્ય થવા માટે પદાર્થની તે સમયની યોગ્યતાને ઉપાદાન કહેવામાં આવે છે. ઉપાદાન એટલે વસ્તુની સહજ શક્તિ. કાર્ય થતી વખતે સંયોગી પરપદાર્થોને નિમિત્ત કહેવાય છે. નિમિત્ત એટલે અનુકૂળ સંયોગી બીજી ચીજ.
- ઉપાદાન નિમિત્તનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનનું કારણ છે. ઉપાદાન સ્વદ્રવ્ય છે અને નિમિત્ત પર દ્રવ્ય છે. બંને સ્વતંત્ર છે, એમ જાણીને પરથી ઉપેક્ષિત થઈને સ્વભાવ આશ્રિત પરિણામવું તે ધર્મ છે.
- જે પદાર્થ સ્વયં કાર્યરૂપ પરિણામે તેને ઉપાદાન કારણ કહે છે. જે પદાર્થ ક્રિયા વખતે હાજર હોય-છતાં પરમાં સ્વયં કાર્યરૂપે ન પરિણામે તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે.
- ઉપાદાન નિમિત્તને કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને જુદા દ્રવ્યો છે. બંને સિત્ત સિત્ત છે.

- બે દ્રવ્યો એક થઈને પરિણમતા નથી બે દ્રવ્યો નું એક પરિણામ થતું નથી. એક દ્રવ્યના બે કર્તા કે બે કર્મ કે બે ક્રિયા ન હોય, કારણ કે એક દ્રવ્ય અનેક દ્રવ્યરૂપ થાય નહિ.
- આ જગતમાં મોહી (અજ્ઞાની) જીવોને પરદ્રવ્યને હું કહું હું એવા પરદ્રવ્યના કર્તૃત્વના મહા અહંકાર રૂપ અજ્ઞાન અંધકાર-કે જે અત્યંત દુઃનિર્વાર છે તે અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે.
- નિશ્ચયથી એક દ્રવ્યને બે ક્રિયા હોવાનું માનનાર આત્માના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને પોતે (આત્મા) કરે છે એમ માને છે. તેથી તેઓ મિધ્યાદષ્ટિ જ છે એવો સિદ્ધાંત જ છે. જડ-ચેતનની ક્રિયા એક હોય તો સર્વ દ્રવ્યો પલટી જવાથી સર્વનો લોપ થઈ જાય-એ મોટો દોષ ઉપજે.
- અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે, “અમુક નિમિત્ત આવ્યું માટે આ કાર્ય થયું- સદ્ગુણ વગેરે નિમિત્તો મળ્યા માટે સમ્યક્ત્વ થયું” આ અજ્ઞાનીનો મોટો ભ્રમ છે.
- આ ભ્રમ જ ઉપાદાન નિમિત્ત સંબંધી ભૂલનું મૂળ કારણ છે. અર્થાત્ સ્વભાવ દષ્ટિ થી ચ્યુત થઈને સંયોગ દષ્ટિને લીધે જ જીવ અનાદિકાળથી સંસાર સમુદ્રમાં ગોથા ખાઈ રહ્યો છે.
- કાર્ય થવાની યોગ્યતા ત્રિકાળરૂપ નથી પણ વર્તમાનરૂપ છે. એટલે દ્રવ્યની જે સમયે જે કાર્યરૂપ પરિણમવાની લાયકાત હોય તે જ સમયે તે દ્રવ્ય તે કાર્ય રૂપે પરિણમે છે. દરેક પરમાણું તેની સ્વતંત્ર લાયકાતથી જ પરિણમી રહ્યો છે. આવી વસ્તુની સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતા છે.
- જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય સત્ છે તેમ દરેક સમયની એક એક પર્યાય પણ તે સમયનું સત્ છે. આનું જ નામ ઉપાદાન.
- સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ વસ્તુ સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવને જ્યાં સુધી ન જાણે ત્યાં સુધી જીવને પરના અહંકારથી સાચી ઉદાસીનતા આવે નહિ. આ સ્વતંત્રતા તે જે ન દર્શાવે તે મૂળ રહસ્ય છે.
- પોતાના ઉપાદાન સ્વભાવના સ્વતંત્રભાવોને ઓળખીને, તે સ્વભાવની એકાગ્રતા દ્વારા નિમિત્તનું લક્ષ છોડે છે તે જીવો પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે. તેમની ભ્રાંતિનો અને રાગનો નાશ થઈને તેઓ સમ્યગ્દર્શન અને કેવળજ્ઞાન પામીને મુક્ત થાય છે.
- જીવ કાં તો નિમિત્ત થી કાર્ય થાય એમ માનીને પરપાર્થકીન થાય છે અને કાં

તો નિમિત્તનો અને સ્વપર્યાયનો વિવેક ચૂકીને સ્વચ્છંદી થાય છે. આ બંને ઉંધા ભાવ છે. આ ભાવ જ જીવને ઉપાદાનની સ્વતંત્રતા સમજવા દેતો નથી.

- ઉપાદાન નિમિત્તનું જ્ઞાન થતાં પરાધીનતાની માન્યતાનો ખેદ ટળે છે અને સ્વાધીનતાનું સાચું સુખ પ્રગટ થાય છે.

■ ઉપાદાન અને નિમિત્ત :

- ઉપાદાન એટલે વસ્તુની સહજ શક્તિ-સ્વાભાવિક શક્તિ કાર્ય થવા માટે વસ્તુની તે સમયની યોગ્યતાને ઉપાદાન કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યના પરિણામનમાં તેની સ્વભાવગત યોગ્યતા જ કારણ છે.
- કાર્ય થતી વખતે સંયોગી પર પદાર્થને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. નિમિત્ત એટલે અનુકૂળ સંયોગી બીજી ચીજ.
- દરેક કાર્ય ઉપાદાન પ્રમાણે જ થાય છે, તે વખતે કોઈ પણ નિમિત્તની હાજરી હોય જ છે, પરંતુ નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી, આ સિદ્ધાંત છે.
- ઉપાદાન અને નિમિત્તને કર્તા કર્મ સંબંધ નથી. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને જુદા દ્રવ્યો છે. બંને ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર છે અને બંનેનું પરિણામન પણ સ્વતંત્ર જ છે.
- બે દ્રવ્યો એક થઈને પરિણામતા નથી. બે દ્રવ્યોનું એક પરિણામ થતું નથી. એક દ્રવ્યના બે કર્તા કે એક દ્રવ્ય અનેક દ્રવ્યરૂપ થાય નહિ.
- ઉપાદાન અને નિમિત્ત વચ્ચે ઉપાદાન-ઉપાદેય અથવા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. દા.ત માટી ઉપાદાન કારણ છે અને ઘડારૂપ કાર્ય નિષ્પન્ન થવું તે ઉપાદેય છે માટે માટી અને ઘડામાં ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ છે. નિમિત્ત કારણની અપેક્ષાએ એ જ કાર્ય (ઉપાદેય) ને નૈમિત્તિક કહેવામાં આવે છે અને તે કાર્ય થવામાં સંયોગી પરપદાર્થને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. ઘડારૂપ કાર્ય થવામાં કુંભાર, ચક્ર, દંડ એ નિમિત્ત છે. કુંભાર અને ઘડા વચ્ચે નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે અમુક નિમિત્ત આવ્યું માટે આ કાર્ય થયું. આ અજ્ઞાનીનો મોટો ભ્રમ છે. આ માન્યતાને જ મિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે.
- સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવ છે. દ્રવ્યની જે સમયે જે કાર્યરૂપ પરિણમવાની યોગ્યતા હોય તે જ સમયે તે દ્રવ્ય તે કાર્યરૂપે પરિણમે છે. દરેક પરમાણું તેની સ્વતંત્ર લાયકાત થી જ પરિણમી રહ્યો છે. આવી વસ્તુની સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતા છે.

- જ્યાં સુધી આવી દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા સમજાય નહિ ત્યાં સુધી પરદ્રવ્ય પરથી સાચી ઉઠાસીનતા આવે નહિ. આ સ્વતંત્રતા તે જૈન દર્શનનું મૂળ રહસ્ય છે. વીતરાગ થવાનો આ સિદ્ધાંત છે.
- પોતાના સ્વભાવની સ્વતંત્રતાને ઓળખી સ્વભાવની ઓકાશ્રતા યતા યચ્ચાચ દષ્ટિ છૂટે છે, નિમિત્તાનું લક્ષ છૂટે છે અને સાચું સુખ પ્રગટે છે.

૭

કર્તા-કર્મ સંબંધ

■ ભૂમિકા :

- આ લોકમાં છ દ્રવ્ય છે. જીવ, અજીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ. છ યે દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. બધાય પોતાનું કાર્ય કરવા સંપૂર્ણ સ્વાધીન અને સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાન છે. પોતાના કાર્ય માટે તેને રંજ માત્ર પણ બીજા દ્રવ્યની અપેક્ષા નથી. તો આવી નિશ્ચિત વ્યવસ્થામાં એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્ય સાથે કર્તા-કર્મ સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે? કોઈપણ દ્રવ્ય વચ્ચે કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી.
- આત્મા શરીરાદિ પરદ્રવ્યનું કાર્ય ક્રિયિત માત્ર પણ કરી શકતો જ નથી. પરનું કરવાની એનામાં શક્તિ જ નથી. છતાં પણ કોઈ એમ માને હું પરનું કાર્ય કરું છું તેમ માનવું એ જ મિથ્યાત્વનું મોટું પાપ છે. એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુની બહાર હોટે છે. અન્ય વસ્તુથી બહાર હોટતી વસ્તુ અન્યને શું કરી શકે?
- સમયસાર ગાથા ૩ માં કહ્યું છે કે દરેક વસ્તુ પોતાના ગુણ પર્યાયને સ્પર્શે છે, ચુંબે છે, પણ પર વસ્તુને અડતી કે સ્પર્શ કરતી નથી, તો અન્ય વસ્તુ અન્ય વસ્તુને કરે શું? દરેક વસ્તુ પોતપોતાથી સ્વતંત્ર પરિણામે છે. એવો સર્વજ્ઞ ભગવાનનો કિવ્ય ધ્વની માં દેહેરો છે. છતાં એક દ્રવ્યને હું કરી શકું છું, પલટી શકું છું- એવી માન્યતામાં અનંત પદાર્થોને હું પલટી શકું છું- એમ માને છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.
- પાણીની બહાર હોટતી અગ્નિ પાણીને અડ્યા વિના ગરમ શી રીતે કરી શકે? શાકની બહાર હોટતી છરી શાકના કટકા શી રીતે કરે? શાકના કટકાની પર્યાય વસ્તુથી પોતાથી જ સ્વયં ધાય છે, તેને બહાર હોટતી છરી અડતી જ નથી તો કરે શું? સ્ત્રીનો હાથ વેલણની બહાર હોટે છે, વેલણ રોટલીથી બહાર હોટે છે, તો બહાર હોટતી વસ્તુ અન્ય વસ્તુને કરે શું? વસ્તુની તે સમયની પર્યાયના યોગ્યતા પ્રમાણે વસ્તુ એના કમ પ્રમાણે પરિણામે છે, એ સિદ્ધાંત છે. આવી વસ્તુની સ્વતંત્રતા છે, તો પણ માત્ર કર્તાપણાનું અભિમાન અજ્ઞાની કરે છે.
- પરનું કાંઈક કરવું તે પરમાર્થ- એ વાત જ તદ્દન ખોટી છે. પરના કામ કરવા તે પરમાર્થ- એવો લોકોને મોટો ભ્રમ થઈ ગયો છે.
પરમ + અર્થ = પરમપદાર્થ = ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ; તે તો આત્મા છે, તેને ઓળખવો તે જ સાચો પરમાર્થ છે. પરમ પદાર્થ એટલે મોક્ષ, તેનો ઉપાય કરવો એટલે આત્માની સમજણ કરવી તે જ પરમાર્થ છે. હું પરનું કામ કરી શકું એ માન્યતામાં આત્માના પરમાર્થનું ખૂન થાય છે. કોઈ આત્મા પરના કામ કરી જ શકતો નથી.

- એક પરમાણું બીજા પરમાણુંને અડતો નથી તો દૂધના તપેલામાં એક ટીપું ઝેર પડતાં બધું ઝેર રૂપ થઈ જાય છે તેનું કારણ કોણ?

દરેક પરમાણું પોતાના કારણ-કાર્ય છે. દૂધના પરમાણું ઝેર રૂપે પોતાથી પરિણમે છે, બીજા ઝેરના રજકણથી નહિ. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને અડે નહિ. આ વીતરાગની વાત માને કોણ ?

- શું જીવ ને અજીવની સાથે કારણ-કાર્ય ભાવ સિદ્ધ થતો નથી? દરેક દ્રવ્યના પરિણામ પોતાથી થાય છે તેને બીજું દ્રવ્ય કરી શકતું નથી. જીવ પોતાના પરિણામથી ઉપજતો હોવા છતાં તેને અજીવની સાથે કાર્ય-કારણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી. હોઠ હલે છે, વાણી નીકળે છે, તેનો કર્તા જીવ છે એમ સિદ્ધ થતા નથી. ઢાળ, ભાત, શાક થાય છે તેને જીવ કરી શકતો નથી. રોટલીના કંટકા (ટુકડા) થાય છે તેનો કર્તા જીવ સિદ્ધ થતો નથી. શરીરના અવયવોનું હલન-ચલન થાય છે તેનો કર્તા જીવ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી પણ તે અજીવના કાર્યનો કર્તા પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

- વાણીના કર્તા નથી તો મુનિઓ ઉપદેશ કેમ આપે છે?

મુનિઓ ઉપદેશ દેતા જ નથી. મુનિઓ ઉપદેશને જાણે છે. ભગવાન કહે છે, મિનવર કહે છે - એમ શાસ્ત્ર માં કયનો આવે પણ ભગવાન વાણીને જાણે જ છે. ખરેખર તો સ્વને જ જાણે છે. સ્વ-પર જાણવું સહજ છે. પરની અપેક્ષા જ નથી. જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ જ છે.

- જો વાણીનો કર્તા આત્મા નથી તો ‘મુનિઓને સત્ય વચનો બોલવા’ એમ શાસ્ત્રોમાં શા માટે કહ્યું છે?

સમ્યક્જ્ઞાનપૂર્વક સત્ય બોલવાનો ભાવ હોય ત્યારે, જો વાણી નીકળે તો તે વાણી સત્ય જ હોય - એવો મેળ બતાવવા માટે નિમિત્તથી કહેવાય કે ‘મુનિઓએ સત્ય બોલવું’, તેમાં એવો આશય છે કે મુનિવરોએ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને (રહીને) વાણી તરફનો વિકલ્પ જ થવા ન દેવો અને જો વિકલ્પ થાય તો અસત્ય વચન તરફનો અશુભરાગ તો ન જ થવા દેવો, પણ આત્મા જડ વાણીનો કર્તા છે એમ કહેવાનો આશય નથી.

- પરદ્રવ્યના કાર્ય ભલે કરી શકતો નથી પણ અનાસક્તિ ભાવે પરને સુખી કરીએ, સગવડતા આપીએ તો ?

પરને હું સુખી કરી શકું છું, અનુકૂળતા આપી શકું છું એ દષ્ટિ જ મિથ્યાત્વની ભ્રમણા છે. પરને સુખી કરી શકું, પરને લાભ કરાવી દઉં, એ કર્તા બુદ્ધિનું અભિમાન છે, અનાસક્તિ નથી.

- એક જીવ ખીજને કુઃખી ન કરી શકે. પરંતુ અશાતા કર્મનો ઉદય તો કુઃખનું કારણ છે ને ?

એમ પણ નથી. કેમ કે અશાતા કર્મનો ઉદય તો બાહ્ય સંયોગો આપે પણ તે સંયોગ વખતે કુઃખની કલ્પના તો જીવ પોતે મોહ ભાવથી કરે તો જ તેને કુઃખ થાય છે; માટે અશાતા કર્મના ઉદયથી કુઃખ થતું નથી પણ મોહ ભાવથી જ કુઃખ થાય છે. અશાતાના સંયોગ વખતે પણ જો પોતે મોહ વડે કુઃખની કલ્પના ન કરે અને આત્માને એના સુખરૂપ સ્વભાવને ઓળખીને તેના અનુભવમાં રહે તો કુઃખ થતું નથી. બાહ્ય સંયોગોને ફેરવી ન શકાય પણ સંયોગ તરફના વેકનને ફેરવી શકાય છે.

- જો કર્મ આત્માને વિકાર ન કરાવતા હોય, તો આત્મામાં વિકાર થાય છે તેનું કારણ કોણ છે ?

કર્મ આત્માને વિકાર કરાવે એ વાત ખોટી છે. આત્માને પોતાની પર્યાય ના દોષથી જ વિકાર થાય છે. કર્મ વિકાર કરાવતું નથી. પણ તે સમયે આત્માની પર્યાય ની તેવી યોગ્યતા છે. જ્ઞાન-અજ્ઞાન અવસ્થા પર તેનો આધાર છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવને રાગ-દ્વેષ કરવાની ભાવના નથી. છતાં રાગ-દ્વેષ થાય છે. તેનું કારણ ચારિત્રગુણની તેની પર્યાયની લાયકાત છે. રાગ-દ્વેષની ભાવના નથી તે તો શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય છે અને રાગ-દ્વેષ થાય છે તે ચારિત્ર ગુણની પર્યાય છે. પુરુષાર્થની નબળાઈથી રાગ-દ્વેષ થાય છે એમ કહેવું તે પણ નિમિત્ત થી કથન છે. ખરેખર તો ચારિત્રગુણની જ તે તે સમયની યોગ્યતાથી જ રાગ-દ્વેષ થાય છે.

- ભગવાન આત્મા નિર્વિકાર અતીન્દ્રિય આનંદનો પિંડ છે તે વિકારનું કારણ છે જ નહિ. પરદ્રવ્ય ઉપર લક્ષ કરવાથી વિકાર થાય છે પણ પરદ્રવ્યથી વિકાર થતો નથી. પરદ્રવ્ય પર લક્ષ કરવાથી પર્યાય સ્વતંત્ર પોતાથી વિકાર રૂપે થાય છે. સ્વદ્રવ્ય શુદ્ધ ચૈતન્ય મૂર્તિ આનંદ સ્વરૂપ છે તેનાથી પર્યાય નિર્વિકાર થતી નથી પણ સ્વદ્રવ્યનું લક્ષ કરતાં પર્યાય પોતે પોતાથી સ્વતંત્ર રૂપે નિર્વિકાર થાય છે અને પરદ્રવ્યનું લક્ષ કરવાથી પર્યાય વિકારી થાય છે. તેથી આત્મા એકલો સ્વભાવથી રાગનો અકારક જ છે. જો આત્મા રાગનો અકારક ન હોય તો પરદ્રવ્યથી હઠવાનો - પરદ્રવ્યનું લક્ષ છોડવાનો ઉપદેશ છે તે નિરર્થક ઠરે. તેથી પરદ્રવ્યના લક્ષે જ વિકાર થતો હોવાથી પરદ્રવ્યથી હઠવાનો ઉપદેશ છે. વિકાર થાય છે તેમાં પરદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એમ જાહેર કરે છે કે આત્મા એકલો સ્વભાવથી વિકારનો અકારક જ છે.

- આત્માને ક્રોધાદિરૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ કોણ કરે છે? શું કર્મનો ઉદય અથવા પ્રતિકૂળ સંયોગ તેને અજ્ઞાનરૂપ નથી કરતો ?

જેમ સફેદ શંખ ગમે તેટલી કાળી માટી વિગેરે આવે છતાં તે કાળી વસ્તુ સફેદ શંખને કાળી કરી શકતી નથી. તેમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને ગમે તેવો આકરો કર્મનો ઉદય આવે ને આકરા પ્રતિકૂળ સંયોગો આવે તો પણ તે જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને અજ્ઞાનરૂપે કરી શકતાં નથી. આત્મા જો ક્રોધાદિ અજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે તો તે પોતાના જ અપરાધથી પરિણમે છે પણ પરદ્રવ્યો આત્માને બીલકુલ વિકાર કરાવી શકતાં જ નથી. દેવ ગુરુ આદિ પરદ્રવ્યના લઈને આત્મા સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચરિત્રરૂપે થાય છે, એમ પણ નથી. પરંતુ આત્મા પોતેજ પોતાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણરૂપે પરિણમે છે. તેથી જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. પરદ્રવ્ય આત્માને અજ્ઞાની કે જ્ઞાની બીલકુલ કરી શકતા નથી. આત્મા પોતે જ પોતાના અપરાધથી ક્રોધાદિરૂપ અને પોતાના ગુણથી જ્ઞાનરૂપે થાય છે.

- ગોમ્મટ સારમાં કર્મને લઈને વિકાર થાય છે એમ કહ્યું છે તે અપેક્ષા બરાબર સમજવી જોઈએ. વિકારી અવસ્થા થાય છે તે પર્યાયની યોગ્યતાના સ્વકાળથી થાય છે, કર્મના લઈને થતી નથી. પણ નિમિત્તને આધીન થઈને વિકાર થાય છે. તેથી ત્યાં નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા કર્મને લઈને થાય છે તેમ કહ્યું છે. સમયસારમાં પણ વિકારનો કર્તા પુદ્ગલ કર્મને કહ્યું છે. ત્યાં દષ્ટિનું દ્રવ્ય પર જોર વર્તે છે તે બતાવવા વિકારરૂપે આત્મા થતો નથી તેમ બતાવીને જે અલ્પ વિકાર છે તેનો કર્તા જીવ છે તેમ કહ્યું છે. ત્યાં એ વિકારી પરિણામનું કર્મનું નથી પણ જીવનું જ છે તેમ બતાવવું છે. જ્યાં જે અપેક્ષાથી કહ્યું હોય ત્યાં તે અપેક્ષા બરાબર સમજવી જોઈએ. તો જ વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેવું સમજમાં આવી શકે.

રાગથી ભિન્ન પડી સુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન કરવું એ સમ્યગ્દર્શન છે. પૂજા, ભક્તિ, યાત્રા આદિ તો અનંતવાર કર્યા, પણ આત્માના સમ્યક્જ્ઞાન વિના ભવના અંત ન આવ્યા, ભવના અભાવ કરવાની આ વાત છે.

એકેક સમયની સ્વતંત્ર લાયકાત છે એવો નિર્ણય થવાથી ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ ઢલ્યા વગર જ્ઞાનમાં એકેક સમયની પર્યાયની સ્વતંત્રતાનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ અને જ્યાં જ્ઞાન ત્રિકાળી સ્વભાવમાં ઢલ્યું ત્યાં સ્વભાવની પ્રતીતિના જોરે પર્યાયમાંથી રાગ-દ્રેષ થવાની લાયકાત ક્ષણે ક્ષણે ઘટતી જ જાય છે. જેણે સ્વભાવનો નિર્ણય કર્યો તેની પર્યાયમાં લાંબો કાળ રાગ-દ્રેષ રહે એવી લાયકાત હોય જ નહિ, એવું જ સમ્યક્ નિર્ણયનું જોર છે.

જીવ અજીવના કાર્ય ભલે ન કરી શકે પણ પોતાના પરિણામ તો ગમે તેમ કરી શકે છે ને ?

જીવ પોતાના પરિણામ પણ ગમે તેમ ન કરી શકે. પણ જે પરિણામ ક્રમસર જ થવાના છે તે જ યાય છે. આડા અવળા ગમે તેમ કરી શકે નહિ. જગતમાં બધું વ્યવસ્થિત ક્રમસર યાય છે, ક્યાંય ફેરફાર થઈ શકતો નથી. ઉતાવળો માણસ ફેરફાર કરવાનું માને ભલે પણ ફેરફાર કાંઈ થઈ શકતો નથી.

પોતાની પર્યાય પણ સ્વકાળે યાય જ છે તેને કરે શું ? અરેખર તો એ જ્ઞાતાદૃષ્ટા જ છે. પ્રયત્નપૂર્વક મોક્ષને કર એમ કયન આવે, કમર કસીને મોહને જીતવો એમ ભાષામાં આવે પણ અરેખર તો એની દૃષ્ટિ માં દ્રવ્ય આવ્યું એટલે એ જ્ઞાતાદૃષ્ટા જ છે - કર્તા નથી. જ્ઞાતાદૃષ્ટામાં જ અનંતો પુરુષાર્થ છે. પર્યાયનું કારણ સ્વદ્રવ્ય પણ નથી.

પરદ્રવ્યથી તો પોતાની પર્યાય થતી નથી પણ પોતાના દ્રવ્યથી પર્યાય થઈ તેમ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે. અરેખર તો પર્યાય પર્યાયની યોગ્યતાથી સ્વકાળે યાય છે એ નિશ્ચય છે. સમ્યગ્દર્શનની પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો માટે મિથ્યાત્વકર્મનો નાશ થયો તેમ તો છે જ નહિ, પણ સમ્યગ્દર્શનનો ઉત્પાદ થયો માટે મિથ્યાત્વ ભાવનો વ્યય થયો તેમ પણ નથી. સમ્યગ્દર્શન પર્યાયનો ઉત્પાદ સ્વતંત્ર થયો છે, મિથ્યાત્વભાવનો વ્યય પણ સ્વતંત્ર થયો છે. કેવળજ્ઞાન પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો તે કેવળજ્ઞાનાવરણી અભાવ થયો માટે તો નહિ, પણ પોતાના દ્રવ્યના કારણે કેવળજ્ઞાન પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો તેમ પણ નથી. પર્યાયનો પર્યાયના ષટકારકથી સ્વતંત્ર ઉત્પાદ થયો છે. દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ ગયું છે તે પર્યાયના સામર્થ્યથી દ્રવ્ય ઉપર જાય છે, દ્રવ્યના કારણથી નહિ. સમ્યગ્દર્શનની પર્યાયનું લક્ષ દ્રવ્ય ઉપર જાય છે એ પર્યાયનું સામર્થ્ય છે. અરેખર તો પર્યાય પર્યાયના સ્વકાળથી, જન્મક્ષણથી પર્યાય થવાની હોય તે જ યાય છે, દ્રવ્યથી પર્યાય યાય છે તેમ કહેવું એ પણ વ્યવહાર છે. ઉત્પાદ પર્યાયનો દ્રવ્ય કારણ નથી અને વ્યય પણ કારણ નથી. તે ઉત્પાદ પર્યાયનો નિશ્ચય છે. સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય દ્રવ્યના આશ્રયથી યાય છે તેમ કહેવું તે અપેક્ષિત કયન છે, સમ્યગ્દર્શન પર્યાય યાય છે તે તેનો જન્મક્ષણ છે પણ તે પર્યાય નું લક્ષ દ્રવ્ય ઉપર છે તેથી દ્રવ્યના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન યાય છે તેમ કહેવાય છે. અરેખર તો સમ્યગ્દર્શન પર્યાયને પરથી ભિન્ન પડવાનો - ભેદજ્ઞાન પર્યાય થવાનો સ્વકાળ છે, જન્મક્ષણ છે ત્યારે જ તે પર્યાય યાય છે.

સમ્યગ્દર્શન થવામાં શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા પ્રતીતિ સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી. કેવળજ્ઞાન થવામાં શુદ્ધોપયોગ કારણ છે બીજું કોઈ કારણ નથી. જૈન દર્શનનું આ પરમ સત્ય સ્વરૂપ છે.

- રાગને જીવ કરે છે, રાગને કર્મ કરે છે, જીવ તથા કર્મ ભેગા મળીને તેમ કરે છે, તેમ કહેવામાં આવે છે તો આ ત્રણમાં ખરું શું સમજવું?

રાગ તે જીવના અપરાધથી થાય છે તેથી જીવ રાગનો કર્તા છે, પણ જીવ સ્વભાવમાં વિકાર થવાનો કોઈ ગુણ નથી. તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરાવવા રાગનો કર્તા-કર્મ છે. કર્મ વ્યાપક થઈને રાગને કરે છે તેમ કહેવામાં આવે છે. પ્રમાણનું જ્ઞાન કરાવવું હોય ત્યારે જીવ અને કર્મ બંને ભેગા મળીને રાગને કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે. જેમ માતા અને પિતા બંનેનો પુત્ર કહેવાય છે તેમ કહેવામાં આવે છે.

ભગવાન આત્મા જ્ઞાયકજ્યોત છે તે વિકારનો કર્તા નથી. વિકારનો કર્તા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર પ્રકારના કર્મો અને તેમના ૧૩ પ્રકારના પ્રત્યયો તે ગુણસ્થાનના કર્તા છે. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. તે વિકારનો કર્તા નથી.

સ્વભાવ દૃષ્ટિ થી જોઈએ તો વિકારનું કારણ સ્વભાવ છે જ નહિ, તેથી વિકારનું નિમિત્ત જે કર્મ છે તેની સાથે વિકારને વ્યાપ્ય-વ્યાપક ગણવામાં આવે છે.

દ્રવ્યગુણત્રિકાળશુદ્ધ જ છે અને પર્યાયમાં વિકાર થાય છે તે પર્યાય ની તે સમયની યોગ્યતાથી ક્ષણિક વિકાર થાય છે. કર્મ થી વિકાર થતો નથી. કર્મનું નિમિત્તનું લક્ષ કરીને તે સમયની યોગ્યતાથી જ વિકાર થાય છે. વિકાર તે સમયનું સ્વતંત્ર પરિણામ છે.

નિશ્ચયથી કે વ્યવહારથી આત્મા પરનું કરી શકતો જ નથી. પરની ક્રિયા સ્વતંત્રપણે થાય છે તેનું જ્ઞાન કરવું અને તે વખતના નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ‘આણે આ કર્યું’ એમ ઉપચાર થી માત્ર કહેવું તે વ્યવહાર છે. પણ જીવ પરનું વ્યવહાર કરી શકે છે એમ માનવું તે વ્યવહારનય નથી, તે તો મિથ્યાત્વ છે.

- શરીર અને રાગ એ બંને તારા (આત્માના) નથી. શરીર તો એના કારણે ષટકારકથી સ્વતંત્ર પરિણામે છે અને રાગ પણ એના કારણે ષટકારકથી પરિણામે છે. તું તો એ બંને નો જાણનાર છે. એક સમયમાં પર્યાય ષટકારકથી સ્વતંત્ર પરિણામે છે, દ્રવ્યના કારણે નહિ. પૂર્વ પર્યાયની કારણે ઉત્તર પર્યાય

પરિણામે છે એમ પણ નથી. દરેક પદાર્થની પર્યાય દરેક સમયે ષટકારકથી સ્વતંત્રપણે જ પરિણામે છે. એ વસ્તુની સ્થિતિ છે. ભાઈ ! તારું તત્ત્વ તો આખું જ્ઞાયકભાવથી ભરેલું છે. એ જાણવા સિવાય શું કરે ?

એક પરમાણું સ્વતંત્ર છે, પોતે કર્તા થઈને પોતાના કાર્યને કરે છે. બીજા પરમાણુંનો તેમાં અત્યંત અભાવ છે. પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાય પર્યાયથી સ્વતંત્ર થાય છે, દ્રવ્યપણાકારણ નહિ. ભાઈ ! વીતરાગની વાત બહુ સૂક્ષ્મ છે.

- જે ન થઈ શકે તે કાર્ય કરવાની બુદ્ધિ કરવી તે મૂર્ખતા છે. દેહ આદિના કાર્યો હું કરી શકું છું, હાથપગ આદિને હું હલાવી શકું છું, પરદ્રવ્યોના કાર્યો ને હું કરી શકું છું એ માન્યતા મૂર્ખતા છે. હું પરજીવોને સુખી કે દુઃખી કરી શકું છું, પરજીવો મને સુખી કે દુઃખી કરી શકે છે, હું પરજીવોને બચાવી કે મારી શકું છું, દેશ-કુટુંબ આદિની સેવા હું કરી શકું છું એવી બુદ્ધિ તે મૂર્ખતા છે. જે પરદ્રવ્ય છે, તેના કાર્ય થઈ શકતા નથી. છતાં તેને કરવાની બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વભાવનાની મૂર્ખતા છે અને જે કાર્ય પોતાના સ્વભાવગત થઈ શકે છે એવા પોતાના સ્વરૂપની સાચી અધ્યા, સાચું જ્ઞાન, સાચું આચરણ એ કરતો નથી, એ મૂર્ખતા છે. આ મૂર્ખતાનું પરિણામ અનંત દુઃખ છે. 'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત.'

- આવી પદાર્થોની સ્વતંત્રતા સમજવાથી લાભ શું?

પદાર્થોની સ્વતંત્રતા સમજવાથી પોતાના પરિણામનો કર્તા પોતે છે બીજો નથી એમ સમજવાથી પરથી ખસીને પોતાના પરિણામ વાળીને આત્માનો અનુભવ કરવો એ લાભ થાય છે. પોતાનો સ્વભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા છે એમ જાણીને જાણનાર દેખનાર રહે તો ચોરાશીના અવતારમાં રખડી રખડી ને કડ નીકળી ગયો છે તે રખડવાનું ટળે અને મુક્તિ થાય એ લાભ થાય છે. પરથી પોતાનું કાર્ય થાય જ નહિ એમ નિર્ણય કરતાં એટલી પરાલંબી શ્રદ્ધા તો છૂટી જાય છે. એટલો એને લાભ થાય છે. હવે સ્વ તરફ એને વળવાનું રહ્યું, સ્વ આશ્રયનો પુરુષાર્થ કરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

પરજીવોનું જીવન કે મરણ તેના કારણે થાય છે, હું તેનું કાંઈ નહિં કરી શકું, હું તો માત્ર જાણનાર છું. એવી શ્રદ્ધા કરવાથી જીવના પરિણામ નિષ્કુર નહિ થઈ જાય ?

અરે ભાઈ ! વસ્તુ સ્વભાવ જેમ છે તેમ તેની શ્રદ્ધા કરવાનું ક્ષણ તો વીતરાગતા છે. ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધાપૂર્વક જે દયાદિના પરિણામ છોડીને માત્ર જ્ઞાતા રહેશે તો વીતરાગ થશે. અજ્ઞાનીઓ કષાયના લક્ષે નિષ્કુર

લાગણી-હીન થાય છે. જ્યારે જ્ઞાનીઓ પોતાના ચૈતન્ય સ્વભાવના લક્ષે એકાગ્ર થઈને વિકારી લાગણીઓ થી રહિત સિદ્ધ થાય છે. તેઓને તો વીતરાણી કહેવાય છે. જે જીવો વિકારી લાગણી કરે છે તે પરને માટે કરતા નથી પણ પોતાને તે જાતનો કષાય હોવાથી તે લાગણી થાય છે. એ લાગણીને જે કરવા જેવી માને-ફરજ માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

■ કર્તા કર્મ અધિકાર :

- આ લોકમાં હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તો એક કર્તા છું અને કોધાદિ ભાવો મારા કર્મ છે, એવી અજ્ઞાનીઓ ને જે કર્તા-કર્મ ની પ્રવૃત્તિ છે તેને બધી તરફથી શમાવતી (મટાડતી) જ્ઞાનજ્યોતિ સુરાયમાન થાય છે. કેવી છે તે જ્ઞાન જ્યોતિ? જે પરમ ઉદાત્ત છે અર્થાત્ કોઈને આધીન નથી, જે અત્યંત ધીર છે અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે આકુળતા રૂપ નથી અને પરની સહાય વિના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને પ્રકાશવાનો જેનો સ્વભાવ હોવાથી જે સમસ્ત લોકાલોકને સાક્ષાત કરે છે-પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

ભાવાર્થ: આવો જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા છે તે પરદ્રવ્ય, પરભાવોના કર્તા પણ રૂપ અજ્ઞાનને દુર કરીને પોતે પ્રગટ પ્રકાશમાન થાય છે.

- આ આત્મા જેમ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ પરિણામે છે તેમ જ્યાં સુધી કોધાદિરૂપ પણ પરિણામે છે, જ્ઞાનમાં અને કોધાદિમાં ભેદ જણાતો નથી, ત્યાં સુધી તેની કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ છે. કોધાદિરૂપ પરિણામ તો તે પોતે કર્તા છે અને કોધાદિ તેનું કર્મ છે. વળી અનાદિ અજ્ઞાનથી તો કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ છે, કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિથી બંધ થાય છે અને તે બંધના નિમિત્તથી અજ્ઞાન છે; એ પ્રમાણે અનાદિ પ્રવાહ છે. આ રીતે જ્યાં સુધી આત્મા કોધાદિ કર્મનો કર્તા થઈ પરિણામે છે ત્યાં સુધી કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ છે અને ત્યાં સુધી કર્મનો બંધ થાય છે.
- કર્તા એટલે ધનારો. સ્વતંત્ર પણે કરે તે કર્તા અને કર્તાનું ઈષ્ટ તે કર્મ. જ્ઞાનીનું ઈષ્ટ જ્ઞાન છે અને અજ્ઞાનીનું ઈષ્ટ રાગ-દ્રેષ. આત્મા કર્તા અને રાગ-દ્રેષાદિ વિકાર એનું કર્મ - એ વિભાવ એટલે સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ભાવ છે, અજ્ઞાન છે. હું કર્તા અને પર્યાયમાં જે રાગ-દ્રેષાદિ વિકાર થાય કે તે વેળા જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બંધાય તે મારું કર્મ - એ અજ્ઞાન છે. આવા અજ્ઞાનને દુર કરીને જે જ્ઞાન ભાવે પરિણામે તે રાગ-દ્રેષનો કર્તા મટીને જ્ઞાતા થાય છે.

કર્મયોગ્ય પરમાણુંઓની કર્મભાવે પરિણમવાની જે તે સમયે યોગ્યતા અને જન્મક્ષણ છે તેથી સ્વયં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મભાવે પરિણામે છે

અને ત્યારે રાગાદિ ભાવ છે તે એમાં નિમિત્ત છે. રાગાદિથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બંધાય છે એમ કહેવું એ તો નિમિત્તનું કથન છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજવું.

- જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સૌ સ્વતંત્ર અને ભિન્ન છે. જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોની પર્યાયમાં (કર્તા-કર્મ સંબંધી) જે ભૂલ થાય છે તે સંસાર છે અને તે ભૂલ મટતાં, ભૂલનો અભાવ થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.
- આત્મા ત્રિકાળ એકરૂપ ચૈતન્યસ્વભાવમય ભગવાન છે. તે શું કરે? શું તે રાગાદિ વિકાર કરે? શું તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કરે? અહાહા.... જ્ઞાનસ્વરૂપી સર્વજ્ઞસ્વભાવી ભગવાન આત્મા રાગાદિ વિકાર કરે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કરે એ વાત જૂઠી છે. માત્ર જાણવું, જાણવું, જાણવું એ જ જેનો સ્વભાવ છે તે રાગાદિ પરને જાણે એ તો ઠીક છે પણ તે રાગાદિ પરને કરે એ માન્યતા વિપરીત છે, અજ્ઞાન છે. ભાઈ! આ દયા, દાન આદિ જે ભાવ થાય તેનો હું કર્તા અને દયા, દાન આદિ ભાવ તે મારું કર્મ તથા તે સમયે પુણ્યકર્મ બંધાય તે પણ મારું કર્મ એવી માન્યતા તે અજ્ઞાન છે.
- આત્મા પરમાર્થે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો નાશ કરતો નથી. પરંતુ જ્યાં સ્વયં શુદ્ધ એક ચિદ્રૂપ જ્ઞાયકના લક્ષે પરિણમ્યો અને ઈર્ષ્યો ત્યાં પોતે વીતરાગદશાને પામ્યો તથા રાગાદિ ઉત્પન્ન જ થયા નહિ અને દ્રવ્યકર્મ પણ અકર્મપણે પરિણમ્યાં તો એટલું દેખીને વ્યવહારથી એમ કહેવામાં આવે છે કે એણે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો નાશ કર્યો. 'હામો અરિહંતાણં' નથી કહેતા? એટલે તે કર્મરૂપી વૈરીને ભગવાને હણ્યાં. પરમાર્થે ભગવાને જડકર્મને તો હણ્યાં નથી પણ રાગાદિ ભાવકર્મને પણ હણ્યાં નથી. ભગવાન તો સ્વરૂપસ્ય થઈ પૂર્ણ વીતરાગતાને અને સર્વજ્ઞતાને પામ્યાં છે, ત્યારે રાગાદિ ભાવકર્મ ઉત્પન્ન જ થયા નહિ અને દ્રવ્યકર્મ અકર્મપણે પરિણમી ગયા; તેથી ભગવાને ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો નાશ કર્યો એમ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે. આવો વીતરાગનો માર્ગ બહુ સૂક્ષ્મ છે, ભાઈ! તેને સમજવા તત્ત્વદષ્ટિ કેળવવી જોઈએ.
- નિર્મળાનંદનો નાથ ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યનો દરિયો છે. તેને દષ્ટિમાં ન લેતાં હું એક કર્તા છું અને અંદર જે પુણ્ય-પાપના ક્રોધાદિ વિકાર થાય છે તે મારું એકનું (એક સ્વભાવી આત્માનું) કર્તવ્ય છે એવી જે માન્યતા છે તે અજ્ઞાન છે, મિથ્યાદર્શન છે. દયા, દાન, વ્રત, તપ આદિ શુભ ભાવ (પરિણામ) અને હિંસાદિ અશુભ પરિણામ એમ શુભાશુભ પરિણામનો હું કર્તા છું અને તે મારાં કાર્ય છે, કર્તવ્ય છે એવી અજ્ઞાનીઓની કર્તા કર્મની પ્રવૃત્તિ છે.

- કર્તા-કર્મનો સ્વાંગ એટલે હું આત્મા કર્તા અને રાગાદિ ભાવ તે મારું કર્મ-એમ સ્વાંગ રચીને જીવ અજીવ પ્રવેશ કરે છે. એ સ્વાંગ જુદો છે કેમકે આત્મા ચૈતન્ય પ્રકાશનો પુંજ એકલા જ્ઞાનનો રસકંદ, પ્રભુ, તે દયા, દાન, આદિ વિકારી પરિણામને કેમ કરે? એ તો સર્વને જાણે, બંધને જાણે, ઉદયને જાણે, નિર્જરાને જાણે અને મોક્ષને જાણે એવો જ્ઞાન સ્વરૂપી ભગવાન છે. તથાપિ હું કર્તા અને રાગાદિ અચેતન વિકાર તે મારું કર્મ એમ અજ્ઞાનીને ભાસે છે. અહાહા ! હું અખંડ એક જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મા છું - એવો જે વિકલ્પ ઉઠે તેનો કર્તા અજ્ઞાની ધાય છે જ્ઞાની નહિ. શુભાશુભ બંને ભાવનો અજ્ઞાની કર્તા ધાય છે, જ્ઞાની નહિ.

હવે પ્રથમ તે સ્વાંગને જ્ઞાન યથાર્થ જાણી લે છે એટલે જે સમયે અવસ્થામાં રાગ છે તે સમયે જ્ઞાનની પર્યાય સ્વને સ્વપણે અને રાગને પરપણે જાણવા રૂપે જ પ્રગટ ધાય છે. અહાહા.....! રાગનો કર્તા તો જીવ નથી પણ રાગ છે મટે રાગ સંબંધી જ્ઞાન યથું છે એમ પણ નથી. રાગનું જ્ઞાન એ તો કથન માત્ર છે. જ્ઞાનનું જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાન આત્માનું કર્મ છે, રાગ આત્માનું કર્મ નથી અને જ્ઞાન રાગનું કર્મ નથી. અહાહા.....! આમ સ્વાંગને યથાર્થ જાણનારું જ્ઞાન-તે જ્ઞાનના મહિમાની આ વાત છે.

- અહાહા.....! આશરીર, મન, વાણી, ઈન્દ્રિય ઈત્યાદિ પર પદાર્થોની અવસ્થા તે મારાં કાર્ય નથી પણ અંદર જે પુણ્ય-પાપના શુભાશુભ ભાવો ધાય છે તે પણ મારા કાર્ય-કર્તવ્ય નથી. એમ સર્વ પરભાવો થી ભિન્ન પડી જ્યાં નિર્દોષ, પવિત્ર ચૈતન્યસ્વભાવમાં એકાગ્ર થયો ત્યાં કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિને મટાડતી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ ધાય છે. જે ભાવે સ્વાર્થ સિદ્ધિનો ભવ મળે કે જે ભાવે તીર્થકરગોત્ર બંધાય તે ભાવ મારું-આત્માનું કાર્ય નથી. ભાઈ ! સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં સર્વ શુભાશુભ વિકલ્પોનું સ્વામિત્વ સહજ છૂટી જાય છે. અહાહા.....! ઈન્દ્ર-અહંમિદ્રાદિ પદ કે ચક્રવર્તી પદ ઈત્યાદિ બધું ધૂળ છે પરમાણુંનું કાર્ય છે, આત્માનું નહિ. આમ બધી તરફથી કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિને મટાડતી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ ધાય છે.
- આમ જ્ઞાની જ્ઞાનમાં પોતાને જાણતો કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ મટાડી દે છે. જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્માનું જેને ભાન નથી એવો અજ્ઞાની કર્મને આધીન થઈને-વિકારી ભાવને પોતાનો માનીને રાગના વિકારનો કર્તા ધાય છે. સ્વાધીનપણે વિકારનો નાશક મારો સ્વભાવ છે એનું એને ભાન નથી.
- આ બધું કરવું, કરવું, કરવું એવો જે ભાવ છે તે રાગ છે અને રાગ મારો એ

માન્યતા મિથ્યાદર્શન છે. આ મિથ્યાદર્શન યુક્ત જે કર્તા-કર્મ ની પ્રવૃત્તિ છે તેને જ્ઞાનજયોતિ મટાડે છે. કેવી છે તે જ્ઞાનજયોતિ? ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ સ્વરૂપલક્ષ્મી તે આત્મસ્વભાવ છે અને તે પરમ ઉદાત્ત છે. કોઈને આધીન નથી. આવા દ્રવ્ય સ્વભાવમાં અભેદ થઈ અર્થાત્ એમાં ઢળીને એકાગ્ર થઈ જે નિર્મળ જ્ઞાનપરિણતિ પ્રગટ થઈ તે એમ જાણે છે કે હું પરમ ઉદાત્ત છું, પૂર્ણાનંદનો નાથ, પરમ ઉત્કૃષ્ટ પંદાર્ય છું. અહાહા....! જ્ઞાનીને પોતાની વર્તમાન અલ્પજ્ઞ દશામાં હું સર્વજ્ઞસ્વભાવી પરિપૂર્ણ આત્મદ્રવ્ય છું એમ જણાય છે અને એમ તે માને છે.

- અરે! લોકોને આવી વાત સાંભળવા મળે નહિ એટલે બિચારા શું કરે? બહારની પ્રવૃત્તિ અને ક્રિયાકાંડના કર્તૃત્વના ઈદમાં ફસાઈ જાય છે. દયા કરો, તપ કરો, ઈત્યાદિ કરો, કરો, કરો એમ કરવાના-કર્તૃત્વના ઈદમાં ફસાઈ જાય છે. પરંતુ બાપુ! કરવું એ તો વસ્તુના સ્વરૂપમાં જ નથી. આત્માના સ્વરૂપમાં જ નથી. કેમકે આત્મા તો સર્વજ્ઞસ્વભાવી છે. અહાહા....! જેમાં બેહદ જ્ઞાન સ્વભાવ સર્વ પ્રદેશે ભર્યો પડયો છે એવો આનંદ, એવી શ્રદ્ધા, એવી કર્તા-કર્મ-કરણ ઈત્યાદિ અનંત અપરિમિત શક્તિઓનો જે ભંડાર છે તે પરમાનંદનો નાથ પ્રભુ આત્મા છે. આવા આત્માને અંતર્મુખ થઈ અંદરથી પકડતાં-ગ્રહતાં જે જ્ઞાન જયોતિ પ્રગટ થઈ એમાં જ્ઞાનીએ જાણ્યું કે હું પરમ ઉદાત્ત છું, ઉદાર છું, સ્વાધીન છું, કોઈને આધીન નથી. અહાહા....! વસ્તુ (આત્મા) સ્વાધીન અને તેને ગ્રહનારી-જાણનારી જ્ઞાનજયોતિ પણ (પરની અપેક્ષા રહીત) સ્વાધીન!
- આવું વસ્તુ સ્વરૂપ ભૂલીને રાગાદિ ક્રિયાનો જ્યાં સુધી કર્તા થાય ત્યાં સુધી જીવ અજ્ઞાની છે, મિથ્યાદષ્ટિ છે. અજ્ઞાન ભાવે તે વિકારનો-દોષનો કર્તા છે. વિકારનો કર્તા કોઈ જડ કર્મ છે એમ નથી. પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપના અભ્યાનમાં અજ્ઞાની જીવ વિકારનો કર્તા છે. આ બધી અજ્ઞાનમય કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિને બધી તરફથી રામાવતી જે જ્ઞાનજયોતિ પ્રગટ થઈ તે પરમ ઉદાત્ત છે, સ્વાધીન છે.
- “ચેતન એ વિજભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ; જો નહિ વિજભાનમાં, કર્તા-કર્મ-પ્રભાવ.” કર્મ નું કર્તાપણુ આત્માને જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે.
- વળી કેવી છે તે જ્ઞાનજયોતિ? અત્યંત ધીર છે. અથાત્ કોઈ પ્રકારે આકુળતારૂપ નથી. અજ્ઞાનીઓ પરનાં કાર્યો કરવામાં અને પરનું પરિણામન બદલવાના વિકલ્પોમાં ઘણી બધી આકુળતા કરે છે. કુટુંબનું આ કરું અને સમાજનું આ

કરું- એમ કુટુંબના, સમાજના, દેશના કાર્યો કરવાના વિકલ્પોથી તેઓ ખૂબ આકુળ-વ્યાકુળ થતા હોય છે, પરંતુ ભાઈ ! એક રજકણ બદલવાનું તારું-આત્માનું સામર્થ્ય નથી. તારો તો જ્ઞાન-સ્વભાવ છે અને તેના આશ્રયે ઉભી થયેલી જ્ઞાનજ્યોતિ ધીર છે, અનાકુળ સ્વરૂપ છે, અત્યંત આનંદ રૂપ છે. ચૈતન્યમય જ્ઞાનજ્યોતિ સાથે અતિન્દ્રિય આનંદ પણ ભેગો જ છે.

- અહાહા...! આ જ્ઞાનજ્યોતિ અત્યંત ધીર છે. ગમે તેવા પ્રતિકુળ સંજોગો હોય તો પણ એમાં મુંઝવણ નથી, આકુળતા નથી. જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થતાં ધર્મ જીવ એમ જાણે છે કે હું પરનું કાંઈ (પરિણામન) કરી શકું નહિ તથા પર મારું કાંઈ (પરિણામન) કરી શકે નહિ. પ્રત્યેક પરિણામનને જાણવાનો મારો સ્વભાવ છે, બદલવાનો નહિ. આવી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થતાં અજ્ઞાન ભાવે જે કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ થતી હતી તે સહેજે દૂર થઈ જાય છે અને નિરાકુળ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.
- શાસ્ત્રોમાં એમ આવે છે કે જેટલું રાગનું પરિણામન થાય તેટલા પરિણામનનો હું કર્તા છું એમ જ્ઞાની જાણે છે. તો આ કેવી રીતે છે? ભાઈ ! એ જ્ઞાન પ્રધાન કથન છે. સમ્યગ્જ્ઞાન થયા પછી ધર્મ જાણે છે કે જેટલું રાગનું પરિણામન છે, એ મારા પોતાના (પર્યાય રૂપ) અસ્તિત્વમાં છે. અને તે મારે લઈને છે, એમાં પરની સાથે શું સંબંધ છે? આમ તે જ્ઞાનમાં જાણે છે પરંતુ દષ્ટિ ના વિષયની અપેક્ષાએ રાગનું કર્તૃત્વ ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં છે જ નહિ. ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવમાં રાગ કે રાગનું કર્તાપણું છે જ નહિ. આવા ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને જાણનારી જ્ઞાનની પર્યાય, પર્યાયમાં અંશે રાગાદિ છે એને પણ જાણે છે અને તે પોતાનું કાર્ય છે, પરિણામન છે અને પોતે તેનો કર્તા છે એમ વ્યવહારે જાણે છે.
- નિશ્ચયથી વિકારનું કર્તા-કર્મપણું જ્ઞાનીને નથી. તથાપિ પર્યાય અપેક્ષાએ વ્યવહારથી તે વર્તમાન વિકારનો કર્તા ભોક્તા છે. જ્યાં જે અપેક્ષાથી કથન હોય તે અપેક્ષા લક્ષમાં લઈ તેનો ભાવ બરાબર સમજવો જોઈએ. પર્યાય માં પરિણામન છે. એ અપેક્ષાએ ત્યાં વ્યવહારથી કર્તા કહેવામાં આવે છે, પણ સ્વભાવ દષ્ટિએ એનું સ્વામિત્વ જ્ઞાનીને નથી. એ અપેક્ષાએ જ્ઞાની રાગનો અકર્તા છે.
- આત્મામાં વિકારને-રાગને ન કરે એવો અકર્તા નામનો ગુણ છે. દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ આદિના રાગને ન કરે એવી આત્મામાં અકર્તૃત્વ નામની શક્તિ છે. જ્ઞાનમાં જ્યાં જ્ઞાયક ભાવને પકડયો ત્યાં શુભાશુભ વિકારભાવોનું

કર્તાપણું મટી જાય છે, આ અકર્તૃત્વ શક્તિનું નિર્મળ પરિણામન છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાયકના લક્ષે ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાનજ્યોતિ અજ્ઞાનરૂપ કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિને બધી તરફથી મટાડી દે તેવી ધીર છે, અનાકુળ છે. અંદર જ્યાં જ્ઞાનસ્વભાવી શુદ્ધ આત્માને ગ્રહ્યો ત્યાં જ્ઞાની-ધર્મી એમ જાણે છે કે હું અત્યંત ધીર છું, અનાકુળ આનંદરૂપ છું. આ જૈન ધર્મ છે.

- વળી તે જ્ઞાનજ્યોતિ પરની સહાય વિના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને પ્રકાશવાનો જેનો સ્વભાવ હોવાથી સમસ્ત લોકાલોકને સાક્ષાત્ કરે છે - પ્રત્યક્ષ જાણે છે. શું કહ્યું ? કે જ્ઞાતા સ્વભાવના આશ્રયે જે જ્ઞાનપર્યાય પ્રગટી તેનો સ્વભાવ જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને પ્રકાશવાનો છે. જ્ઞાનનો સવિકલ્પ સ્વભાવ છે. એટલે જેટલા (અનંત) દ્રવ્ય - ગુણ - પર્યાય છે તે સર્વને ભિન્ન ભિન્ન પણે જાણે એવો એનો સ્વભાવ છે. કેવળ જ્ઞાનની પર્યાયમાં કે શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયમાં પરની સહાય વિના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને - દ્રવ્ય - ગુણ - પર્યાય - બધાને પ્રકાશવાનો સ્વભાવ છે. અહીં કહે છે કે અપરિમિત સ્વભાવથી ભરેલી શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રકાશમય વસ્તુ જે આત્મા - એમાં ઢળતાં જ્ઞાનમાં એવું સામર્થ્ય પ્રગટ થયું કે તે દ્રવ્યને, સ્વને જાણે અને લોકાલોકને પણ જાણે. જ્ઞાનની પર્યાયનો આવો સ્વ - પર પ્રકાશક સ્વભાવ પોતાથી છે. અહો! કરે નહિ કોઈનું (પરિણામન) અને જાણે સૌને - લોકાલોકને એવો જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે. આવો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે પરદ્રવ્ય તથા પરભાવોના કર્તાપણારૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરીને પોતે પ્રગટ પ્રકાશમાન થાય છે. જીઓ શરીર, મન, વાણી, કુટુંબ, દેશ ઇત્યાદીનું હું કરું એ કર્તાપણાનું અજ્ઞાન છે.

જ્ઞાન સ્વભાવી ભગવાન આત્મા આવા અજ્ઞાનને દૂર કરીને પોતે પ્રગટ પ્રકાશમાન થાય છે. પોતે એટલે પરની અપેક્ષા વિના, રાગની મંદતાની અપેક્ષા વિના, વ્યવહારની અપેક્ષા વિના, ભેદના લક્ષ વિના અભેદ એક નિર્મળ જ્ઞાનસ્વભાવના લક્ષે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ પ્રકાશમાન થાય છે.

- જડનાં કામ આત્મા કરે એ માન્યતા મૂઢ મિથ્યાદષ્ટિની છે. જડના કાર્યો જડથી થાય, આત્માથી ત્રણ કાળમાં નહિ - આ વસ્તુસ્થિતિ છે. વિશ્વમાં અનંત પદાર્થો અનંતપણે એકબીજાથી પૃથક્પણે રહેલા છે. તે એકબીજાનું કાર્ય કરે તો અનંતતા રહે નહિ, પૃથક્તા રહે નહિ. અનંત આત્મા, અનંત પુદ્ગલો આદિ વિશ્વમાં અનંત દ્રવ્યો છે. તે સૌ પોતપોતાથી છે. દ્રવ્યગુણ તો પોતાથી છે પણ તે તે દ્રવ્યોની પર્યાયો પણ પોતાથી છે. ત્યારે જ તે અનંતપણે રહે છે. આત્મા અજ્ઞાનપણે રાગને કરે અને જ્ઞાનપણે જાણવાની ક્રિયા કરે.

શરીર, વાણી, પૈસા ઈત્યાદિ જડની ક્રિયા આત્મા કદી ય ન કરે - ન કરી શકે.

- જ્ઞાન અને આત્માને જુદાં નહિ દેખતો જ્ઞાની નિઃશંકપણે જ્ઞાનમાં વર્તે છે. જ્ઞાન અને આત્મા એક છે, માટે જ્ઞાનમાં વર્તે છે તે આત્મામાં વર્તે છે. જાણવું, જાણવું, જાણવું એવો જે જ્ઞાન સ્વભાવ અને આત્મા બંને એક અભેદ છે. તેથી રાગનું લક્ષ છોડી દઈ જે જ્ઞાનમાં વર્તે છે તે આત્મામાં વર્તે છે, પોતામાં વર્તે છે.
- જ્ઞાન જ્ઞાનમાં ત્રિકાળી આત્મામાં એકાગ્ર થયું તે જ્ઞાનની ક્રિયા છે. જ્ઞાન તે હું એમ જે જ્ઞાનનું પરિણમન થયું તે જ્ઞાનની ક્રિયા નિષેધવામાં આવી નથી. પર્યાય સ્વદ્રવ્ય તરફ ઢળતાં જે જ્ઞાનની ક્રિયા થઈ તે ધર્મ - ક્રિયા છે અને તે નિષેધી નથી. પરંતુ પરલક્ષે જે રાગની ક્રિયા થઈ તે નિષેધી છે.

- ત્રણ પ્રકારની ક્રિયા છે :

(૧) શરીર, મન, વાણી, ધનાદિ જે જડ પરદ્રવ્ય છે તેની ક્રિયા તે જડની ક્રિયા.

(૨) પર દ્રવ્યના લક્ષે ઉત્પન્ન રાગની ક્રિયા તે વિભાવરૂપ ક્રિયા.

(૩) સ્વરૂપ ના લક્ષે ઉત્પન્ન જ્ઞાનની ક્રિયા તે સ્વભાવરૂપ ક્રિયા.

જડની ક્રિયા આત્મા ત્રણે કાળમાં કરતો નથી, કરી શકતો નથી અને જ્ઞાન તે આત્મા - એમ જ્ઞાનમાં પોતાપણે નિઃશંક વર્તતો તે રાગની ક્રિયાને પણ કરતો નથી. જ્ઞાન તે આત્મા - એમ સ્વભાવ સન્મુખ થઈ સ્વાનુભવ કરતાં તે જ્ઞાન ક્રિયા કરે છે. આમાં દ્રવ્ય - ગુણ - પર્યાય ત્રણે સિદ્ધ થઈ ગયા. આ જાણવું, જાણવું, જાણવું એવો જેનો સ્વભાવ છે તે દ્રવ્ય આત્મા, જાણવું જે સ્વભાવ તે ગુણ. ગુણ અને ગુણી બે એક અભિન્ન છે - એમ જે સ્વલક્ષે પરિણમન થયું તે જ્ઞાનક્રિયા - પર્યાય. આ જ્ઞાન ક્રિયા તે ધર્મ છે, મોક્ષમાર્ગ છે.

- જ્ઞાન તે આત્મા - એમ સ્વ તરફ ઢળતાં જે સ્વાત્મપ્રતીતિ થઈ તે શ્રદ્ધાન, સ્વાત્મજ્ઞાન થયું તે જ્ઞાન અને સ્વાત્મસ્થિરતા થઈ તે ચારિત્ર. આ શ્રદ્ધાન - જ્ઞાન - ચારિત્રની એકરૂપ પરિણતિ તે મોક્ષમાર્ગ છે અને તે સ્વભાવભૂત છે.
- જીવ અજ્ઞાનવશ શુભાશુભ વિકાર ભાવે પરિણમે છે ત્યારે તે વખતે કર્મપણે પરિણમવાની પૌદ્ગલિક કર્મ - રજકણોની લાયકાત છે તેથી સ્વકાળે તે કર્મની અવસ્થા થાય છે. જીવના શુભાશુભ પરિણામને લઈને નવું કર્મ બંધાય છે - એમ નથી. શુભાશુભ પરિણામ તો બ્રાહ્મ નિમિત્ત માત્ર છે. કર્મ રજકણો પોતાની મેળે સ્વતંત્ર પરિણામી જાય છે.

જીવ જ્ઞાનરૂપે ન પરિણમતાં રાગરૂપે પરિણમ્યો - એ તેનો સ્વકાળ છે માટે રાગરૂપે પરિણમ્યો છે. કર્મનો ઉદય છે માટે ગગરૂપે પરિણમ્યો એમ

નથી તથા જ્ઞાનરૂપે પરિણામતાં કર્મનો અભાવ થયો માટે કર્મનો અભાવ થયો તેથી જ્ઞાનરૂપે પરિણામ્યો એમ પણ નથી. જ્ઞાન અને આત્મા એક છે - એમ જે જ્ઞાનમાં પોતાપણે વર્તતો પરિણમ્યો તે દર્શનમોહનો અભાવ છે માટે પરિણામ્યો છે એમ નથી તથા દર્શન મોહનો ઉદય છે માટે મોહભાવે પરિણામ્યો એમ પણ નથી. (બંનેની પરિણામનધારા સ્વતંત્ર છે) નિમિત્ત છે, બસ એટલી વાત છે. પરમાણુંમાં કર્મરૂપ અવસ્થા થવાનો તેનો સ્વકાળ છે. તેથી પોતાની યોગ્યતાથી કર્મરૂપ પરિણામે છે.

- જીવના વિકારી ભાવને નિમિત્ત માત્ર કરીને કર્મ પોતે પોતાંથી જ પરિણામતું ત્યાં એકદું થાય છે. 'આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલનો પરસ્પર અવગાહ જેનું લક્ષણ છે, એવા સંબંધરૂપ બંધ સિદ્ધ થાય છે.
- અહીં ત્રણ પ્રકારના સંબંધ બતાવ્યા છે.
 - * જ્ઞાન અને આત્માનો તાદાત્મ્યસિદ્ધ સંબંધ.
 - * રાગ અને આત્માનો સંયોગ સિદ્ધ સંબંધ.
 - * કર્મ અને આત્માનો પરસ્પર અવગાહસિદ્ધ સંબંધ.
- * વસ્તુનો સ્વભાવ જ્ઞાન અને વસ્તુ ધ્રુવ આત્મા એ બે નો તાદાત્મ્યસિદ્ધ સંબંધ છે અને તેમાં અભેદભાવે પરિણામવું તે ધર્મ છે.
 - * રાગ અને આત્માનાં સંયોગસિદ્ધ સંબંધ છે છતાં બે ને એક માનીને પરિણામવું તે અજ્ઞાન છે.
 - * કર્મ અને આત્માનો એક ક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે. એટલે કે કર્મ અને આત્મા પરસ્પર એક ક્ષેત્રમાં વ્યાપીને સંનિકટ રહે એવા સંબંધરૂપ બંધ છે. જીવના પરિણામનું નિમિત્ત પામીને કર્મના પુદ્ગલો એક ક્ષેત્રે અવગાહીને રહે છે તોપણ ભાવથી તદ્દન જુદાં છે. એક ક્ષેત્રે રહે છે તેને પરસ્પર અવગાહ જેનું લક્ષણ છે એવા સંબંધરૂપ બંધ કહેવાય છે.
- અનેકાત્મક હોવા છતાં અનાદિ એક પ્રવાહપણે હોવાથી જેમાંથી ઈતરેતરાશ્રય દોષ (આનાથી આ અને એનાથી એ) દુર થયો છે એવો તે બંધ, કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જે અજ્ઞાન તેનું નિમિત્ત છે.
- જીવના રાગ-પરિણામથી બંધ અને એ જ બંધથી રાગ-પરિણામ થાય તો ઈતરેતરાશ્રય દોષ કહેવાય. પરંતુ એમ નથી. અજ્ઞાની જીવ રાગદ્રેષરૂપે પરિણામે ત્યારે નવા કર્મ બંધાય અને તે અમુક સ્થિતિ સુધી એકક્ષેત્રાવગાહે રહે; તથા જે રાગદ્રેષરૂપે પરિણામે છે તેમાં પૂર્વના કર્મનો ઉદય નિમિત્ત હોય છે. આ પ્રમાણે જે પરિણામથી કર્મનો બંધ થયો તે બંધ વિકાર પરિણામનું

નિમિત્ત થતું નથી, પણ તે પરિણામમાં જુના કર્મ નો ઉદય નિમિત્ત થાય છે. તથા જે વિકારી પરિણામ થયા તે નવીન કર્મબંધનું નિમિત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ઈતરેતરાશ્રય દોષ નથી.

- પહેલાં આત્મા શુદ્ધ હતો અને પછી વિકારી થયો, પહેલાં કર્મબંધ નહોતો અને પછીથી કર્મ બંધાયાં એમ નથી. અર્થાત્ આત્માના વિકારી પરિણામથી કર્મ થયા અને કર્મથી વિકારી પરિણામ થયા એમ નથી. બંને અનાદિથી સ્વતઃસિદ્ધ છે. અનાદિકાળથી કર્મકર્મરૂપે અને આત્માના પરિણામ વિકારરૂપે સ્વતંત્રપણે થતાં આવ્યા છે. કોઈથી કોઈ થયા છે એમ નથી. અનાદિથી પુરાણાં કર્મ ખરતાં જાય અને એનું નિમિત્ત પામીને જીવમાં નવા નવા વિકારી પરિણામ થતા જાય તથા એનું નિમિત્ત પામીને નવા કર્મ બંધાતા જાય એમ પ્રવાહ છે; આ પ્રમાણે અનાદિ પ્રવાહપણાને લીધે જીવ-પુદ્ગલનો જે બંધ થાય છે એમાં ઈતરેતરાશ્રય દોષ નથી.

અનાદિ કાળથી આવો જે બંધ છે તે કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જે અજ્ઞાન તેનું નિમિત્ત છે.

કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત અજ્ઞાન છે અને અજ્ઞાનનું નિમિત્ત પૂર્વના જુનાં કર્મનો બંધ છે. અજ્ઞાન કાંઈ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી. અજ્ઞાન-પર્યાય સ્વયં (અશુદ્ધ) ઉપાદાન છે અને તેનું નિમિત્ત પૂર્વનો કર્મબંધ છે. કર્મ છે તે કાંઈ અજ્ઞાન કરાવી દે છે એમ નથી, પરંતુ પોતે જ્યાં લગી રાગદ્વેષ-અજ્ઞાન કર્યા કરે છે ત્યાં લગી કર્મ નિમિત્ત થાય છે.

નિજ ચૈતન્ય સ્વભાવના લક્ષે જેને અજ્ઞાન ટળી જાય છે તેને કર્તાકર્મ પ્રવૃત્તિ મટે છે અને કર્મબંધ પણ ટળી જાય છે. તથા જે સ્વભાવના લક્ષે પરિણામતો નથી તેને અજ્ઞાન છે, તેને કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે અને નવો નવો કર્મબંધ પણ છે. આવી વાત છે - જે ખરાબર સમજવી.

■ કર્તા-કર્મ સંબંધ (સારભૂત) :

- આ અખંડ એકરૂપ ચૈતન્ય ભગવાન તે હું પોતાના અસ્તિત્વનો અજ્ઞાનીને સ્વીકાર નથી. એ તો દયા, દાન, વ્રતાદિના પરિણામ જે રાગ છે તે મારા છે એમ માને છે અને એમ માનીને રાગ ભાવે પરિણામતો તે રાગનો કર્તા થાય છે.
- જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ વિકારો એ બે ની ભિન્નતા જાણતો નથી ત્યાં સુધી જીવને કર્તા કર્મની પ્રવૃત્તિ છે. વિકારી પરિણામ તે મારું કર્તવ્ય અને હું તેનો કર્તા એમ અજ્ઞાની માને છે અને એમ પરિણામે છે.
- શરીર, મન, વાણી ઈત્યાદી પરદ્રવ્યની ક્રિયાનો કર્તા - એ વાત તો અહીં છે

તત્ત્વસ્વરૂપમાં જ (અર્થાત્ અભિન્ન સત્તાવાળા પદાર્થમાં જ હોય) અતઃસ્વરૂપમાં (અર્થાત્ જેમની સત્તા-સત્ત્વભિન્ન ભિન્ન છે. એવા પદાર્થોમાં) ન જ હોય.

જ્યાં વ્યાપ્ય વ્યાપકભાવ હોય ત્યાં જ કર્તા-કર્મ ભાવ હોય; વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ વિના કર્તા-કર્મ ભાવ ન હોય. આવું જે જાણે તે પુદ્ગલને અને આત્માને કર્તા કર્મ ભાવ નથી એમ જાણે છે. આમ જાણતા તે જ્ઞાની થાય છે, કર્તા-કર્મ ભાવરહિત થાય છે અને જ્ઞાતા દષ્ટા-જગતનો સાક્ષીભૂત થાય છે.

વ્યાપ્ય-વ્યાપક કે કર્તા-કર્મ ભાવ એક જ પદાર્થમાં લાગુ પડે છે; ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં તે લાગુ પડી શકતો નથી.

ખરેખર કોઈ બીજાનું ભણું બુદ્ધ કરી રાકે, કર્મ જીવને સંસારમાં રખડાવે, વગેરે માનવું તે અજ્ઞાનતા છે.

નિમિત્ત વિના કાર્ય થાય નહિ, નિમિત્ત પામીને કાર્ય થાય એ કથનો વ્યવહારનય ના છે. તેને નિશ્ચયનયનું કથન માનવું તે પણ અજ્ઞાનતા છે.

જીવ કર્મના ગુણોને કરતો નથી, તેમ જ કર્મ જીવના ગુણોને કરતું નથી; પરંતુ પરસ્પર નિમિત્તથી બંનેના પરિણામ જાણે. આ કારણે આત્મા પોતાના જ ભાવથી કર્તા છે. પરંતુ પુદ્ગલ કર્મથી કરવામાં આવેલા સર્વ ભાવોનો કર્તા નથી.

કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યનું કર્તા છે જ નહિ, પણ સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવરૂપ પરિણામે છે. માત્ર આ જીવ વ્યર્થ કષાયભાવ કરી વ્યાકુળ થાય છે. વળી કદાચિત્ પોતે ઈચ્છે તેમ જ પદાર્થ પરિણામે તો પણ તે પોતાનો પરિણામ્યો, તો પરિણામ્યો નથી, પણ જેમ ચાલતા ગાડાને ધકેલી બાળક એમ માને કે આ ગાડાને હું ચલાવું છું એ પ્રમાણે તે અસત્ય માને છે.

જીવના ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ વચ્ચે ફક્ત નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, કર્તા-કર્મ ભાવ નથી કારણકે બંને વચ્ચે અત્યંતભાવ છે.

■ કર્તા-કર્મપણું (સાર):

- જ્યાં સુધી સ્વરૂપનું ભેદ-જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તો તેને રાગાદિકનો-પોતાના ચેતનરૂપ ભાવકર્મો નો-કર્તા માનો અને ભેદ-વિજ્ઞાન થયા પછી શુદ્ધ વિજ્ઞાનધન, સમસ્ત કર્તાપણાના ભાવથી રહિત, એક જ્ઞાતા જ માનો, આમ એક જ આત્મામાં કર્તાપણું અને અકર્તાપણું - એ બંને ભાવો વિવક્ષાવશાસિદ્ધ થાય છે. આવો સ્યાદ્વાદ મત જૈનોનો છે.... આવું (સ્યાદ્વાદ

અનુસાર) માનવાધી પુરુષને સંસાર - મોક્ષ આદિની સિદ્ધિ થાય છે. ; સર્વથા એકાંત માનવાધી સર્વ નિશ્ચય-વ્યવહારનો લોપ થાય છે.

- આત્માને રાગાદિક ઉપજે છે તે પોતાના જ અશુદ્ધ પરિણામ છે. નિશ્ચયનયથી વિચારવામાં આવે તો અન્ય દ્રવ્ય રાગાદિકનું ઉપજાવનાર નથી અન્ય દ્રવ્ય, તેનું નિમિત્ત માત્ર છે; કારણકે અન્ય દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઉપજાવતું નથી એ નિયમ છે. જેઓ એમ માને છે- એવો એકાંત કરે-કે 'પરદ્રવ્ય જ મને રાગાદિક ઉપજાવે છે', તેઓ નયવિભાગને સમજ્યાં નથી, મિથ્યાદષ્ટિ છે. એ રાગાદિક જીવના સત્ત્વમાં ઉપજે છે, પરદ્રવ્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે-એમ માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.
- વિકાર તે આત્મદ્રવ્યનો ત્રિકાળી સ્વભાવ નથી, પણ ક્ષણિક યોગ્યતારૂપ પર્યાયસ્વભાવ છે, તે ઉદય ભાવહોવાથી પર્યાય અપેક્ષાએ જીવનું સ્વતત્ત્વ છે.
“જડ કર્મ ની સાથે જીવને અનાદિનો સંબંધ છે અને જીવ તેને વશ થાય છે. તેથી વિકાર થાય છે, પણ કર્મના કારણે વિકારભાવ થતો નથી. એમ ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે.”
- કોઈ નિમિત્ત વિકાર કરાવતું નથી પણ જીવ પોતે નિમિત્તાધીન થઈને વિકાર કરે છે. જીવ જ્યારે પારિણામિક ભાવરૂપ પોતાના સ્વભાવ તરફનું લક્ષ કરી સ્વાધીનપણું પ્રગટ કરે છે, ત્યારે નિમિત્તાધીનપણું ટળી શુદ્ધતા પ્રગટે છે.
- જીવ વિકારો પોતાના દોષથી કરે છે તેથી તે સ્વકૃત છે પણ તે સ્વભાવ દષ્ટિના પુરુષાર્થ વડે પોતાનામાં થી ટાળી શકાય છે.... અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે સ્વકૃત છે. અને ટાળી શકાય છે. માટે નિશ્ચયનયથી તે પરકૃત છે... પણ તે પરકૃતાદિ થઈ જતા નથી, માત્ર પોતામાંથી તે ટાળી શકાય છે.

પ્ર. એક જીવ બીજા જીવનો ઘાત કરી શકે?

ઉ. ના, કારણકે

- ★ અસ્તિત્વગુણના કારણે જીવ કે પદાર્થ નો કદી નાશ થતો નથી; તેથી કોઈ કોઈને મારી કે જીવાડી શકે નહિ.
- ★ સંયોગરૂપ જડ શરીર પણ સ્વતંત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. તેનો પણ કોઈ નાશ કરી શકે નહિ.
- ★ શરીરનો વિયોગ થાય તેનો વ્યવહારે ઘાત (નાશ) કહેવાય. જીવ અને શરીરનો વિયોગ પોતપોતાની યોગ્યતાથી થાય છે. તેમાં આયુકર્મ પુરું થયું તે નિમિત્ત છે.
- ★ ઘાત કરનાર જીવ બીજાને ઘાત કરવાનો કષાય ભાવ કરી પોતાના શુદ્ધ

ચૈતન્યભાવનો જ ફક્ત ઘાત કરી શકે ખીજું કંઈ કરી શકે નહિ.

- ★ પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય કોઈનું કર્તા-હર્તા થઈ શકતું નથી
- ★ જગતમાં છ એ દ્રવ્યો નિત્ય ટકીને પ્રત્યેક સમયે પોતાની અવસ્થાનો ઉત્પાદ વ્યય કર્યા કરે છે; એમ અનંત જડ-ચેતન દ્રવ્યો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે; માટે ખરેખર કોઈનો નાશ થતો નથી, કોઈ નવા ઉત્પન્ન થતા નથી. તેમજ ખીજા તેની રક્ષા કરી શકતા નથી; અર્થાત્ આ જગતમાં કોઈ પરને ઉપજાવવાવાળો, રક્ષા કરવાવાળો કે વિનાશ કરવાવાળો છે જ નહિ.

જીવ પર જીવોને દુઃખી-સુખી આદિ કરવાની બુદ્ધિ કરે છે પરંતુ પર જીવો તેના કર્યા દુઃખી-સુખી થતાં નથી; તેથી તે બુદ્ધિ નિરર્થક હોવાથી મિથ્યા છે, ખોટી છે.

- ★ સુખી-દુઃખી થવું ઈચ્છાના અનુસાર જાણવું પણ બ્રાહ્મ કારણોને આધીન નથી.... ઈચ્છા થાય છે તે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસંયમથી થાય છે તથા ઈચ્છામાત્ર આકુળતામય છે અને આકુળતા એ જ દુઃખ છે.

મોહના સર્વથા અભાવથી જ્યારે ઈચ્છાનો સર્વથા અભાવ થાય છે ત્યારે સર્વ દુઃખ મટી સત્ય સુખ પ્રગટે છે.

- ★ જ્ઞાની પોતાના ધ્રુવસ્વભાવના દૃષ્ટિના બળે દુઃખનો સ્વામી થતો નથી પણ રાગ-દ્વેષ ટળતો જાય છે અને જેમ જેમ કષાયનો અભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ તેને સુખનો અનુભવ નિરંતર વર્તતો રહે છે.
- ★ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો એ જ મુદ્દાની વાત છે.

કર્મનો સિદ્ધાંત

■ કર્મ-શાસ્ત્ર ભૂમિકા :

અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર નો ઉદ્દેશ્ય, આત્મા સંબંધી વિષયો પર વિચાર કરવાનો છે. તેથી તેને આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતા પહેલાં જ તેના વ્યવહારિક સ્વરૂપનું પણ કથન કરવું પડે છે. જો એમ કરવામાં ન આવે તો એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે કે મનુષ્ય, પશુ-પંખી, સુખી-દુઃખી આદિ આત્માની દરમ્યાન અવસ્થાઓનું સ્વરૂપ ખરાબર જાણ્યા વગર જ તેની પેલી પારનું સ્વરૂપ જાણવાની યોગ્યતા અગર દષ્ટિ કેવી રીતે પામી શકાય? તે સિવાય એક એ પણ પ્રશ્ન થાય એમ છે કે હાલમાં વર્તમાન અવસ્થાઓ જ આત્માનો સ્વભાવ કેમ ન હોઈ શકે? તેથી અધ્યાત્મશાસ્ત્ર માટે આવશ્યક છે કે તે પહેલાં આત્માના દરમ્યાન વર્તમાન સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ બતાવીને પછી જ આગળ વધે. આ કાર્ય કર્મ-શાસ્ત્રે કર્યું છે. તે દરમ્યાન સર્વ અવસ્થાઓને કર્મજન્ય બતાવીને તેમાંથી આત્માના સ્વભાવની જુદાઈ સુચવે છે.

આત્માનું તથા કર્મનું સ્વરૂપ અર્થાત્ ગુણ ધર્મ ને જાણવાથી એક વાતની શ્રદ્ધા પાકી થઈ જાય છે કે બંને તત્ત્વો અલગ છે અને બંને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે પરંતુ સંયોગ સંબંધથી સાથે રહે છે. અવિનાશાવ સંબંધથી નહિ. કર્મ અને આત્માના સ્વરૂપને જાણ્યા વગર જીવને ભેદ વિજ્ઞાન થઈ શકે નહિ ભેદવિજ્ઞાન વગર સમકિત નહિ અને સમકિત વગર મોક્ષ નહિ, આ દષ્ટિથી કર્મ-શાસ્ત્ર અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર નો જ એક અંશ છે.

જ્યાં સુધી અનુભવમાં આવનારી વર્તમાન અવસ્થાઓની સાથે આત્મા સંબંધી સાચા ખુલાસાઓ ન થાય ત્યાં સુધી દષ્ટિ આગળ ન વધે. જ્યારે આ વાતનું જ્ઞાન થઈ જાય છે કે ઉપરના બંધા જ રૂપ માયિક અથવા વૈભાવિક છે, ત્યારે સ્વયંમેવ જિજ્ઞાસા થાય છે કે આત્માનું સાચું સ્વરૂપ શું છે? આવી જિજ્ઞાસા થયા પછી જ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવું તે સાર્યક ગણાય છે.

જીવ પરમાત્માનો અંશ છે એમ કહેવાનો આશય કર્મ-શાસ્ત્રની દષ્ટિએ એ છે કે જીવમાં જેટલી જ્ઞાન-કળા-શક્તિ વ્યક્ત ખૂલી છે અર્થાત્ દેખાય છે તે દંકાયેલા પરિપૂર્ણ કેવળજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રની એક કળા છે. અર્થાત્ અવ્યક્ત ચેતના ચંદ્રિકાનો એક અંશ માત્ર છે. પરંતુ કર્મનું આવરણ હટી જવાથી ચેતના પરિપૂર્ણરૂપે પ્રગટ થાય છે. કર્મશાસ્ત્ર અનેક પ્રકારના આધ્યાત્મિક

શાસ્ત્રીય વિચારોની ખાણ છે. તે જ તેનું મહત્વ છે. કર્મ શબ્દનો અર્થ તેનું સ્વરૂપ આદિ વિષયથી પરિચિત થઈ - આત્મતત્ત્વ સ્વતંત્ર છે એ જાણી લેવું.

કર્મ શબ્દનો અર્થ : ખાવું, પીવું, હાલવું, ચાલવું, આદિ કોઈપણ પ્રકારની હલનચલન માટેની વાત છે. જીવ કે અજીવ હોય સર્વના કાર્ય અને ક્રિયા માટે કર્મ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

પરંતુ જૈન શાસ્ત્રમાં મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગથી જીવ દ્વારા જે કાંઈ કરવામાં આવે છે તેને કર્મ કહે છે. આત્માના વિકારી ભાવો - રાગ - દ્વેષાત્મક ક્રિયાથી જેટલા આકારા પ્રદેશ જીવે અવગાહ્યા હોય તે આકારા પ્રદેશમાં વિદ્યમાન અનંતાનંત કર્મના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો લોહચુંબકની માફક આકર્ષિત થઈને આત્માના પ્રદેશો સાથે ચીટકી જાય છે તેને કર્મ કહે છે. કર્મ એક પૌદ્ગલીક ચીજ છે. જેમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ હોય તેને પુદ્ગલ કહેવાય છે. કર્મ બનવા યોગ્ય પુદ્ગલો જ્યારે જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને કર્મ કહેવાય છે. જીવ અને કર્મ નો સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. કર્મ બે પ્રકારના છે. દ્રવ્ય અને ભાવ. જ્ઞાનાવરણ આદિ રૂપ પૌદ્ગલીક પરમાણુઓના પીડ તે દ્રવ્યકર્મ અને તેની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ અજ્ઞાનાદિ તથા રાગાદિ ભાવોને ભાવકર્મ કહે છે.

કષાય જ કર્મ બંધનું કારણ છે. રાગ અને દ્વેષ એ બે પ્રકાર કર્મનો બંધ ચાર પ્રકારે થાય છે.

★ પ્રકૃતિબંધ (સ્વભાવ)

★ સ્થિતિબંધ (કાળ)

★ રસબંધ (ઓછી-વધી શક્તિ)

★ પ્રદેશબંધ (આત્માના પ્રદેશો સાથે વિસ્તાર અને સંખ્યા)

કર્મની મૂળ પ્રકૃતિઓના આઠ ભેદ છે.

૧. જ્ઞાનાવરણીય	૫. નામ
૨. દર્શનાવરણીય	૬. ગોત્ર
૩. મોહનીય	૭. આયુષ્ય
૪. અંતરાય	૮. વેદનીય

જીવમાં જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય-સુખ આદિ જે અનંત ગુણો વિદ્યમાન છે તે અનંત ગુણોને આવૃત કરવાની સાથોસાથ જન્મ-મરણ કરાવવામાં તથા ઉંચ-નીચ આદિ કહેવરાવવામાં નિમિત્ત કારણ કર્મ બને છે.

આત્મામાં ઉપાદાન છે : જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ અને શક્તિ.

આત્માનું મૌલિક સ્વરૂપ છે : જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ અને શક્તિ.

આત્માના આ જ મૌલિક ઉપાદાન છે તે કદી બદલાતા નથી. કેટલાક કર્મપરમાણુ ચેતના પર લાગી જાય, તો ય તે તેમાં ફેરફાર કરી નથી શકતા. તેના અસ્તિત્વમાં કોઈ જ પરિવર્તન નથી કરી શકતાં.

પુદ્ગલ ના ચાર ઉપાદાન છે: વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ.

આત્માને કેટલાય નિમિત્ત મળે તો પણ પુદ્ગલનો વર્ણ કદી નથી જતો, તેની ગંધ ઉડી જતી નથી, તેનો રસ ખલાસ નથી થતો, તેનો સ્પર્શ નાશ પામતો નથી. આત્મા તેમાં કશું જ પરિવર્તન કરી નથી શકતો. આત્માના નિમિત્ત થી આ ઉપાદાનોમાં તસુ પણ ફરક પડતો નથી.

પરિવર્તન સ્વભાવગત હોય છે. કર્તૃત્વ ઉપાદાનગત હોય છે. ચેતનાનું પોતાનું ઉપાદાન છે અને કર્મ પુદ્ગલોનું પોતાનું ઉપાદાન છે. ઉપાદાનમાં કોઈ પરિવર્તન લાવી નથી શકતું. ચેતનામાં કર્મ પરિવર્તન નથી કરી શકતું અને કર્મના ઉપાદાનમાં પૌદ્ગલીક તત્ત્વના ઉપાદાનમાં ચેતના કાંઈ પરિવર્તન કરી શકતી નથી.

આત્માની સાથે ભાવકર્મનો સહયોગ છે. ભાવકર્મ એટલે કર્મનું ચિત્ત. એક છે ભાવકર્મ અને બીજું છે દ્રવ્યકર્મ. દ્રવ્યકર્મ ભાવકર્મનું પ્રતિબિમ્બ છે. ચિત્તનું જેવું નિર્માણ થાય છે તેવું જ પુદ્ગલનું નિર્માણ થાય છે.

આ એક શું ખલા છે: ભાવચિત્તનું સંવાદી હોય છે પૌદ્ગલિક ચિત્ત અને પૌદ્ગલિક ચિત્તનું સંવાદી હોય છે સ્થૂળ શરીર. સ્થૂળ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર અને ભાવ શરીર (કર્મ શરીર) આ ત્રણમાં પરસ્પર સંવાદિતા છે. એક જેવું હોય છે તેવું બીજું. બીજું જેવું હોય છે તેવું ત્રીજું પણ હોય છે. આપણે આ યાદ રાખીએ કે સૂક્ષ્મ જગતમાં જે પ્રકારના આપણા ચિત્તનું નિર્માણ થાય છે, જે પ્રકારનું ભાવકર્મ હોય છે, તેવું જ પૌદ્ગલીક કર્મ હોય છે.

આત્મા કયારેય પુદ્ગલને આકર્ષતો નથી. કારણ આત્મા પાસે પુદ્ગલને આકર્ષવાની કોઈ શક્તિ નથી. પરંતુ તેની પાસે એક માધ્યમ છે કે જેના દ્વારા એ પુદ્ગલને આકર્ષે છે. આ માધ્યમ છે ભાવકર્મ કે આસ્રવ. આસ્રવ પાંચ છે. ૧. મિથ્યાત્વ ૨. અવિરતી ૩. પ્રમાદ ૪. કષાય ૫. યોગ. પુદ્ગલોને ઐયનારી આ પાંચ શક્તિ છે. રાગદ્વેષની પ્રત્યેક પળ કર્મ-આકર્ષણની કે કર્મ બંધની પળ છે. રાગ-દ્વેષની અક્ષણ એ જ તટસ્થતાની ક્ષણ છે, ધ્યાનની ક્ષણ છે. આત્મધ્યાનની તેનાથી જ કર્મ બંધન અટકે અને નિર્જરા થાય.

■ જૈન દ્રષ્ટિએ કર્મ :

જૈન દર્શન અનુસાર કર્મનો એક અર્થ છે ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ. બીજો અર્થ છે જીવની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો (કર્મ વર્ગણા) જીવ તરફ આકર્ષાઈને તેને ચોટિ છે (તેના પ્રદેશોને) તે પુદ્ગલોને કર્મ કહેવામાં આવે છે. આમ કર્મ પૌદ્ગલીક દ્રવ્યરૂપ છે. પુદ્ગલનો અર્થ પદાર્થ (Matter) છે.

કર્મ મૂર્ત છે - આત્મા અમૂર્ત છે. તો પ્રશ્ન એ છે કે તો આત્માનો કર્મની સાથે સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે?

જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે. જે પુદ્ગલ પરમાણુઓ કર્મરૂપે પરિણીત થાય છે તેને કર્મવર્ગણા કહે છે અને શરીર જે રૂપે પરિણીત થાય છે તેમને નોકર્મ વર્ગણા કહે છે. લોક આ બંને પ્રકારના પરમાણુઓથી ભરપૂર છે. જીવ પોતાની મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિથી આ પરમાણુઓને પોતાની તરફ આકર્ષતો રહે છે. મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે જીવની સાથે કર્મ સંબંધ હોય અને જીવની સાથે કર્મનો ત્યારે જ સંબંધ થાય છે જ્યારે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ હોય. આ પ્રકારે કર્મથી પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિથી કર્મ પરંપરા અનાદિથી છે. કર્મ અને પ્રવૃત્તિના કાર્ય-કારણ ભાવને નજર સમક્ષ રાખી પુદ્ગલ પરમાણુઓના પિંડરૂપ કર્મને દ્રવ્યકર્મ અને રાગ-દ્વેષ આદિરૂપ કર્મને ભાવકર્મ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મનો કાર્ય-કારણ ભાવ મરઘી અને ઈંડાની માફક અનાદિ છે.

જ્યારે રાગાદિ ભાવોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે આત્માનો કર્મ પુદ્ગલો સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે. આમ આત્માનો આત્માના કર્મ સાથેના સંબંધને લઈને આત્માની ચાર પ્રકારની મુખ્ય અવસ્થાઓ બતાવવામાં આવી છે.

- * ઔદયિક - કર્મના ઉદયથી પેદા થનાર.
- * ઔપશમિક - કર્મના ઉપશમથી ઉત્પન્ન થનાર.
- * ક્ષાયોપશમિક - કર્મના ક્ષય અને ઉપશમથી ઉત્પન્ન થનાર.
- * ક્ષાયિક - કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર.

તે ઉપરાંત પાંચમો ભાવ પારિણામિક ભાવ છે જે આત્માનું સ્વાભાવિક પરિણામન છે.

કર્મનું જીવ ભણી આવવું (આસ્રવનું) કારણ છે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ, જેને યોગ કહે છે. તે કર્મોનો આત્મા સાથે સંબંધ કરાવનાર છે - આ સંબંધ તે બંધ છે.

આસવના કારણમાં ૧. મિથ્યાત્વ ૨. અવિરતી ૩. પ્રમાદ ૪. કષાય ૫. યોગ મુખ્ય છે.

આત્માને લાગેલા કર્મો આત્માની અમુક શક્તિઓને ઢકે છે, અમુક વખતે ઢકે છે, જુદી જુદી તીવ્રતાવાળા ફળો આપે છે અને અમુક જગ્યામાં આત્માને લાગે છે. આ બધાનું પ્રમાણ અને નિયમ શું?

૧. પ્રકૃતિ ૨. સ્થિતિ ૩. રસ ૪. પ્રદેશ

કર્મોને આત્મા ભણી લાવવામાં કારણભૂત આત્માની પ્રવૃત્તિ છે અને તે વખતે આત્માના શું ભાવ છે, એ આત્માની શક્તિને કેવી રીતે ઢાંકશે એ નક્કી કરે છે. આ પ્રવૃત્તિ વખતે કષાયની તીવ્રતા મંદતા પર તેનો આધાર છે. કષાય ચાર પ્રકારના છે.

૧. ક્રોધ ૨. માન ૩. માયા ૪. લોભ.

હકીકતે આ બધા રાગ-દ્રેષનો જ વિસ્તાર છે. કષાય એ જ ખરી જડ છે. કર્મની દશ અવસ્થાઓ :-

૧. બંધ : કર્મ પુદ્ગલોને આત્માની સાથે નીરક્ષીર સંબંધ.
૨. સત્તા : કર્મ પુદ્ગલો પોતાનું ફળ ન આપતા કેવળ સત્તા રૂપે રહે.
૩. ઉદય : કર્મ પુદ્ગલો પોતાનું ફળ આપવા તત્પર થાય.
૪. ઉદીરણ : ખાસ પ્રયત્નથી તેના નિયત સમય પહેલા ફળ આપે.
૫. સંક્રમણ : એક પ્રકૃતિનું-બીજું સજાતીય કર્મ પ્રકૃતિમાં સંક્રમણ.
૬. ઉદ્વર્તના : સ્થિતિ અને રસમાં વધારો થાય.
૭. અપવર્તના : સ્થિતિ અને રસમાં ઘટાડો થાય.
૮. ઉપરામતા : ઉદીત કર્મને શાંત કરવામાં આવે.
૯. નિઘતિ : ઉદીરણ અને સંક્રમણના સંલવનાનો અભાવ.
૧૦. નિકાચના : ઉદ્વર્તના-અપવર્તના સંલવવાનો ખિલકુલ અભાવ.

કર્મનો ઉદય થાય ત્યારે તેના ફળને ભોગવવા દરેક જીવને સ્વતંત્રતા છે. અજ્ઞાની એમને આસક્તિ અને વિહવળતાથી ભોગવે છે. જ્ઞાની એને ધૈર્ય અને સમતાથી ભોગવે છે. સમતાથી ભોગવવામાં ડહાપણ છે. એ એવી રીતે ભોગવી લેવાથી નવા કર્મનો બંધ નથી થતો તેને સંવર કહેવાય છે અને ઉદયમાં આવેલું એ કર્મનું ખરી જવું તેને નિર્જરા કહે છે. બધા જ કર્મો ના ક્ષયની અવસ્થાને મોક્ષ કહે છે.

■ પ્રાસ્તાવિક કર્મનો સિદ્ધાંત :

કોઈ પણ ક્રિયાની પાછળ કારણ હોય છે અને નીચે મુજબ પાંચ કારણો મળે ત્યારે જ કોઈ પણ કાર્ય નિપજે છે. એમાંથી એક પણ ઓછું હોય તો કાર્ય નિપજી શકતું નથી.

૧. કાળ - દરેક વસ્તુ એના નિયત સમયે ધાય છે
૨. સ્વભાવ-ગુણધર્મ - દરેક વસ્તુને પોતાનો સ્વભાવ હોય છે.
૩. ભવિતવ્યતા (નિયતી) - દરેક વસ્તુ બનાવવાનો આધાર હોનહાર છે.
૪. કર્મ-નસીબ-નિમિત્ત - દરેક વસ્તુ પોતાના કરેલા કર્મનું ફળ હોય છે.
૫. ઉદ્યમ પુરુષાર્થ - દરેક વસ્તુને કંઈક બનવા ઉદ્યમ કરવો પડે છે.

આ પાંચે કારણોના સમવાયની જરૂર છે. એ પૈકી કર્મને ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ.

આપણામાં પલટો પામતાં ધર્મો કાણે કાણે ફરતા રહે છે. એમને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. અમુક ધર્મો સ્થાયી રહે છે તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે. આ ગુણ અને પર્યાય જેને હોય તેને આત્મા કહેવામાં આવે છે. વ્યવહાર દષ્ટિથી શુભ-અશુભ કર્મોનો કરનાર, એને ભોગવનાર અને એનો ક્ષય કરનાર આત્મા છે.

નિશ્ચય દષ્ટિથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગ વગેરે પોતાના અનંત ગુણોનો કર્તા અને ભોક્તા આત્મા છે. જે સુખ સ્વરૂપ જ્ઞાનોપયોગ લક્ષણવાળો અને ચેતના સહીત હોય તે અને જે પ્રાણ ધારણ કરે તે આત્મા કહેવાય. વ્યવહાર નજરે જીવને ઓળખવા માટે તેને દશ પ્રાણ ધારણ કરનાર કહ્યો. પાંચ ઈન્દ્રિય, મન, વચન, કાંયા એ ત્રણ બળ, શ્વાસો રચવાસ અને આયુષ્ય સમજાય તેવા છે. આ પ્રાણને ધારણ કરનાર અને તે નજરે એને જીવ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આત્મા પોતે શુદ્ધ છે, અનંત ગુણોમાં રમણ કરનાર છે. એને જ્યારે કર્મો લાગે ત્યારે મૂળ ગુણ પર આવરણ આવે છે. કર્મ પોતે પૌદ્ગલીક ચીજ છે. એ પુદ્ગલ પરમાણું કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ વર્ગણ છે. હેતુ કારણ પ્રાપ્ત ધાય છે ત્યારે એ જીવ સાથે મળી-ચોટી-લાગી જાય છે અને પોતાનું ફળ આપે ત્યારે જ ખસે છે.

આ જીવો પૈકી પુદ્ગલના પરમાણું છુટા હોય ત્યારે તેમને અણુ કહેવામાં આવે છે. અને પરસ્પર મળેલા હોય ત્યારે તેમને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આત્માનો અને કર્મનો સંબંધ થવાને પરિણામે આખો સંસાર છે.

■ કર્મ શું છે?

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની-અનંત દર્શની પ્રભુ વીર, જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષ માર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી ધાય છે. આ ત્રિરત્નની આરાધના આત્માને શુદ્ધ-બુદ્ધ બનાવે છે. અનંત કાળથી મલિન થયેલો આત્મા નિર્મળ બને છે. એ જ સિદ્ધિ છે. આત્માનું જે મુળભૂત સ્વરૂપ છે તે પામી જવાનું છે.

આત્માશાશ્વત છે, નિત્ય છે, અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર-અનંત વીર્યનો (શક્તિ) ધણી છે. આરાધના આત્માની અનંત શાશ્વત શક્તિઓને જાગૃત કરે છે. શક્તિ એટલે ગુણ. સર્વપ્રથમ હું આત્મા હું એ જાણે, એ અનુભવે અને પછી એ માણે. આત્માના ગુણધર્મ એ જ મારો સ્વભાવ. આત્મા દ્રવ્યથી-સ્વતંત્ર છે. જગતનો કોઈ પણ પરમાણુ-પદાર્થ એનો નથી. ક્ષેત્રથી-રખર જેવો-સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ-બ્રહ્માંડમાં પ્રસરી શકે વિશાળ એવો. કાળથી-અનાદિ-અનંત-ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ છે.

એટલે દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી એ તમારો નથી... ફક્ત ભાવથી એ તમારો છે. ૧. સ્વભાવ ૨. પરભાવ-જીવની બે દશા - વિભાવ દશા અને સ્વભાવ દશા. જીવને વૈભાવિક પરિણામનો ધયા કરે તે સ્થૂલ પર્યાય હોય તો પણ લાંબા કાળ સુધી ટકે નહિ. તેનો નારા થઈ જ જાય જ્યારે આત્માના સ્વાભાવિક પર્યાયે પરિણામતો આત્મા વિકાસક્રમમાં આગળ વધે ત્યારે જ્યાં સુધી પરિપૂર્ણ વિકાસ દશા સુધી નથી પહોંચ્યો, ત્યાં સુધી હીયમાન અને વર્ધમાન બંને પરિણામો ધયા કરે. તે છેક અગિયારમાં ગુણસ્થાન સુધી, પણ જો આગળ વધી ગયો અને સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક દશારૂપ વીતરાગને પામી ગયો, તો પછી અસ્થિરતા નહિ, હીયમાન પરિણામ નહિ; પછી તો સદાતેમાં જ સ્થિર આમ સ્વાભાવિક દશા પણ નિત્ય છે.

હવે મોક્ષ માર્ગમાં વિઘ્ન કરનાર અંતરાય રૂપ આઠ કર્મો છે. આત્મા મૂળ સ્વરૂપે તે સિદ્ધ સમાન જ છે. પરંતુ તેના પ્રદેશો ઉપર કર્મોરૂપ મેલ ચઢી જાય છે ત્યારે મેલો બની જાય છે. આવો મેલ કેવી રીતે લાગે છે તે રીતો કર્મો બાંધવાની પ્રકૃતિઓ છે. કર્મો-કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલ પોતાની રીતે સ્વતંત્ર છે. પણ આત્માના રાગાદિ ભાવોને લીધે આત્માની સાથે બંધાય છે. પછી એ કર્મો સત્તાની પ્રકૃતિએ રહે છે અને જેવા રસે કર્મો બંધાય છે એવા રસે તીવ્ર કે મંદ પણે કર્મો ભોગવવા પડે છે. બાંધવામાં જીવ સ્વતંત્ર છે - પરંતુ અજ્ઞાન અને મોહવશ કર્મો બંધાઈ જાય છે ત્યારે પરવશપણે પણ તે કર્મો

ભોગવવા પડે છે. ચેતન પ્રેરણા કરે તો જ કર્મ થાય અને જો કાંઈ ન કરે તો કર્મ થાય જ નહિ. બહુ સીધો હિસાબ છે. રાગ-દ્વેષ જીવનો સ્વભાવ નથી છતાં વિભાવમાં જઈ એ કર્યા જ કરે છે અને તેથી કર્મો આવ્યા જ કરે છે. રાગાદિ ભાવો કરવાનું જીવ છોડી દે, પછી કર્મ નહિ આવે. આઠે કર્મની મૂળ પ્રકૃતિઓ જોઈએ.

કર્મ	બાંધવાની પ્રકૃતિ	સત્તાની પ્રકૃતિ	ભોગવવાની પ્રકૃતિ
૧. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ (આંખના પાટા સમાન છે)	૬	૫	૧૦
૨. દર્શનાવરણીય કર્મ (રાજના પટાવાળા સમાન છે)	૬	૯	૯
૩. વેદનીય કર્મ (મધ તથા અફિણે ખરડયા ખડગ સમાન છે.)	૨૨	૨	૧૬
૪. મોહનીય કર્મ (દાડના કેક સમાન છે.)	૬	૨૮	૫
૫. આયુષ્ય કર્મ (જેલ સમાન છે.)	૧૬	૪	૪
૬. નામ કર્મ (ચિત્રકાર સમાન છે.)	૮	૯૩	૨૮
૭. ગોત્ર કર્મ (કુંભારના ચકરડા સમાન છે.)	૧૬	૨	૧૬
૮. અંતરાય કર્મ (રાજના ભંડારી સમાન છે.)	૫	૫	૫
ટોટલ :	૮૫	૧૪૮	૯૩

આ જે ૧૪૮ જુદી જુદી સત્તાની પ્રકૃતિ બતાવી એ પરભાવ. આપણે હંમેશા ફરીયાદ કરીએ છીએ કે કર્મો આગળ આપણે લાચાર છીએ. કર્મો જો બાંધ્યા છે તો સત્તા ઉદયમાં આવતા ભોગવવા પડશે. કર્મ બાંધનાર પણ આત્મા છે - કર્મ તોડનાર પણ આત્મા છે. આત્માની શક્તિ અસીમિત છે - આપણને એનો અંદાજ નથી. જ્યારે કર્મનો ઉદય થાય ત્યારે શું કરવું ? મહાવીરનો દાખલો લો - જ્યારે સાડાબાર વર્ષ સાધનામાં હતા ત્યારે.... કર્મના ઉદય વખતે કોઈ પ્રતિકાર નહિ, કોઈ પ્રતિભાવ નહિ, કોઈ પ્રતિબંધ નહિ - ફક્ત પોતાના સ્વભાવમાં જ રહ્યા - કોઈ પણ પ્રકારનો રાગ-દ્વેષ કર્યો નહિ

-કર્મના ઉદય સાથે જોડાયા નહિ, ઉદય વખતે રાગાદિ કારણો જે એમાં જોડાય એ મારો વિભાવ...વિભાવથી ફરી કર્મ બંધન-ફરી સત્તા-ફરી ભોગવવાનું-આ કર્મ ચાલુ જ છે - જે તોડવું હોય તો સ્વભાવને-આત્માની શક્તિને સમજો - એનો પ્રગટાવો-ઉપયોગ કરો-કર્મની તાકાત નથી કંઈ ફરી શકે. કર્મો ઉદયમાં આવે તે પહેલા આરાધનાથી તેની નિર્જરા કરો...

● જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પાંચ પ્રકારે સત્તામાં રહે છે.

૧. મતિ જ્ઞાનાવરણીય - બુદ્ધિમાં ખામી હોય.
૨. શ્રુત જ્ઞાનાવરણીય - સૂત્ર ભણવામાં ખામી.
૩. અવધિ જ્ઞાનાવરણીય - અવધિજ્ઞાનમાં ખામી.
૪. મનઃપર્યાય જ્ઞાનાવરણીય - મનઃપર્યવજ્ઞાન પુરેપુરું નહિ.
૫. કેવળ જ્ઞાનાવરણીય - તે કેવળજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી.

● દર્શનાવરણીય કર્મ નવ પ્રકારે સત્તામાં રહે છે.

૧. ચક્ષુદર્શનાવરણીય - ચક્ષુહોય નહિ અથવા આંખમાં ખામી.
૨. અચક્ષુ દર્શનાવરણીય - બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયો અને મનની શક્તિની ખામી.
૩. અવધિ દર્શનાવરણીય - અવધિ દર્શનમાં ખામી.
૪. કેવળ દર્શનાવરણીય - કેવળ દર્શન થાય નહિ એવી સ્થિતિ.
૫. નિદ્રા - સુખે સુવે અને સુખ પુર્વક જાગી જાય.
૬. નિદ્રા-નિદ્રા - તે ગાઢ નિદ્રા-મુશ્કેલીએ જાગે.
૭. પ્રચલા - તે બેઠા બેઠા ઊંઘ આવે.
૮. પ્રચલા પ્રચલા - તે ઉભા ઉભા ઊંઘે.
૯. થીણાદિ નિદ્રા - તે છ માસ સુધી ઊંઘે.

● વેદનીય કર્મ સત્તામાં બે પ્રકારે રહે છે.

૧. શાતા વેદનીય
૨. અશાતા વેદનીય

● મોહનીય કર્મ અઠાવીસ પ્રકારે સત્તામાં રહે છે.

(દર્શન મોહનીય ના ત્રણ પ્રકાર)

૧. મિથ્યાત્વ મોહનીય - વીતરાગ માર્ગ પ્રત્યે દ્વેષ
૨. મિત્ર મોહનીય - બધા ધર્મને સરખા માનવા
૩. સમકિત મોહનીય - વીતરાગ ધર્મ સાચો પણ રાગ-દ્વેષ વધે એવા

કામ કરે

૬૬. અગુરુલધુ નામ	૮૦. સૌભાગ્ય નામ
૬૭. ઉચ્છવાસ નામ	૮૧. સુસ્વર નામ
૬૮. ઉપધાત નામ	૮૨. આદેય નામ
૬૯. પરાધાત નામ	૮૩. જશોકીર્તિ નામ
૭૦. આતાપ નામ	૮૪. સ્થાવર નામ
૭૧. ઉદ્યોત નામ	૮૫. સૂક્ષ્મ નામ
૭૨. તીર્થંકર નામ	૮૬. સાધારણ નામ
૭૩. નિર્માણ નામ	૮૭. અપર્યાપ્ત નામ
૭૪. ત્રસ નામ	૮૮. અસ્થિર નામ
૭૫. બાદર નામ	૮૯. અશુભ નામ
૭૬. પર્યાપ્તા નામ	૯૦. કુર્ભાગ્ય નામ
૭૭. પ્રત્યેક નામ	૯૧. કુસ્વર નામ
૭૮. સ્થિર નામ	૯૨. અનાદેય નામ
૭૯. શુભ નામ	૯૩. અજશોકીર્તિ નામ

● ગૌત્ર કર્મ બે પ્રકારે સત્તામાં રહે છે.

૧. ઉચ્ચ ૨. નીચ

● અંતરાય કર્મ પાંચ પ્રકારે સત્તામાં રહે છે

૧. દાનાંતરાય - પાસે હોવા છતાં મનમાં દેવાના ભાવ ન જાગે.
૨. લાભાંતરાય - લાભ મળતો હોય તો લેવાની ઈચ્છા ન હોય.
૩. ભોગાંતરાય - ઘરમાં વસ્તુ હોય છતાં ભોગવવાની રૂચિ ન હોય.
૪. ઉપભોગાંતરાય - પૈસા હોય પણ જરૂરી ચીજોમાં કરકસર
૫. વીર્યાંતરાય - ધર્મ ધ્યાન-તપ વગેરે કરવાનો મનમાં ઉત્સાહ ન આવે

■ આત્મા અને કર્મ :

- આ જીવને (આત્માને) કર્મબંધન અનાદિકાળથી છે, તે બંધન વડે દુઃખી થઈ રહ્યો છે.
- દુઃખ દૂર કરવાનો જ નિરંતર ઉપાય પણ રહે છે, પરંતુ જરૂર ઉપાય પામ્યા

વિનાતેકુઃખદુરથતુ નથી તથા સહ્યું પણ જતું નથી અને તેથી આ જીવ વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છે.

- એ પ્રમાણે જીવને સમસ્તકુઃખનું મૂળ કારણ કર્મબંધન છે. તેના અભાવરૂપ મોક્ષ છે અને એ જ કર્તવ્ય છે.
- કર્મબંધન સહીત અવસ્થાનું નામ સંસાર અવસ્થા છે.
- સંસારમાં એક જીવદ્રવ્ય તથા અનંતા કર્મરૂપ પુદ્ગલ પરમાણું એ બંને અનાદિકાળથી એક બંધન રૂપ છે. તે માંથી કોઈ પરમાણું જુદા પડે છે તથા કોઈ નવા મળે છે. એ પ્રમાણે મળવું - વિખરાવું થયા કરે છે. જેમ મૂળથી જળ અને દૂધનો, સુવર્ણ અને કિટ્ટીકનો, તુષ અને કણનો તથા તલ અને તેલનો અનાદિ સંબંધ જોવામાં આવે છે. તેનો નવીન મેળાપ થયો નથી. રાગાદિકનું કારણ દ્રવ્યકર્મ છે અને દ્રવ્યકર્મનું કારણ રાગાદિક છે. અનાદિનો આ સ્વયંસિદ્ધ સંબંધ છે.
- હવે જીવદ્રવ્ય તો દેખવા જાણવા રૂપ ચૈતન્યગુણનું ધારક છે; ઈન્દ્રિયગમ્ય ન હોવા યોગ્ય અમૂર્તિક છે તથા સંકોચ - વિસ્તાર શક્તિ સહિત અસંખ્ય પ્રદેશી એક દ્રવ્ય છે તથા કર્મ ચેતનાગુણરહિત, જડ, મૂર્તિક અને અનંત પુદ્ગલ પરમાણુંઓનો પુંજ છે. માટે તે એક દ્રવ્ય નથી. એ પ્રમાણે એ જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે. તો પણ જીવનો કોઈ પ્રદેશ કર્મરૂપ થતો નથી તથા કર્મનો કોઈ પરમાણું જીવરૂપ થતો નથી. પણ પોતપોતાના લક્ષણને ધરી બંને જુદાં જુદાં જ રહે છે. દા.ત. સુવર્ણ અને રૂપાનો એક સ્કંધ હોવા છતાં પીતાદિ ગુણોથી ધરી સુવર્ણ જુદું રહે છે તથા શ્વેતાદિ ગુણોને ધરી રૂપું જુદું જ રહે છે. તેમ એ બંને જુદાં જ જાણવા.
- ઈન્દ્રિયગમ્ય ન હોવા યોગ્ય અમૂર્તિક આત્મા તથા ઈન્દ્રિય ગમ્ય હોવા યોગ્ય મૂર્તિક કર્મો - એ બંનેનું પણ બંધન છે એમ માનવું. વળી એ બંધનમાં કોઈ કોઈનો કર્તા તો છે નહિ, જ્યાં સુધી બંધન છે ત્યાં સુધી એ બંનેનો સાથ રહે, પણ છુટા પડે નહિ, તથા પરસ્પર કાર્ય - કારણપણું તેઓને બન્યું રહે. એટલું જ અહીં બંધન જાણવું. મૂર્તિક અમૂર્તિક નું એ પ્રમાણે બંધન થવામાં કોઈ વિરોધ નથી.
- કર્મ અનંત છે, પણ સમજવા માટે કર્મ મુખ્ય આઠ પ્રકારના છે. ચાર ઘાતિ કર્મ અને ચાર અઘાતિકર્મ. ચાર ઘાતિ કર્મોના નિમિત્તથી તો જીવના સ્વભાવનો ઘાત થાય છે.

૧ / ૨. જ્ઞાનાવરણ - દર્શનાવરણ વડે જીવના જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવી વ્યક્તતા થતી નથી. પણ એ કર્મોના ક્ષયોપશમ અનુસાર કિંચિત જ્ઞાન દર્શનની વ્યક્તતા રહે છે.

૩. મોહનીય વડે જીવના સ્વભાવ નહિ એવા મિથ્યાશ્રદ્ધાન અથવા ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ કષાયોની વ્યક્તતા થાય છે. (દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બે ભેદ છે.

૪. અંતરાય વડે જીવનો સ્વભાવ દીક્ષા લેવાના સામર્થ્યરૂપ જે વીર્ય તેની વ્યક્તતા થતી નથી - પણ તેના ક્ષયોપશમ અનુસાર કિંચિત શક્તિ રહે છે.

ચાર અઘાતીકર્મો ના નિમિત્તથી આત્માને બાહ્ય સામગ્રીનો સંબંધ બને છે.

૧. વેદનીય વડે શરીરમાં વા શરીરની બાહ્ય નાના પ્રકારના સુખ દુઃખના કારણરૂપ પરદ્રવ્યોનો સંયોગ જોડાય છે. (શાતા-અશાતા વેદનીય)

૨. આયુકર્મ વડે પોતાની સ્થિતિ સુધી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનો સંબંધ છૂટી શકતો નથી.

૩. નામ કર્મ વડે ગતિ, જાતિ અને શરીરાદિક નીપજે છે.

૪. જોત્ર કર્મ વડે ઉચ-નીચ કુળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે અઘાતિકર્મ વડે બાહ્ય સામગ્રી એકઠી થાય છે જે વડે મોહના ઉદયનો સાથ મળતાં આ જીવને સુખ-દુઃખ થાય છે.

- આ જીવ અને કર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. જ્યારે તે કર્મનો ઉદય કાળ હોય ત્યારે આત્મા પોતે જ સ્વભાવરૂપ પરિણામન કરતો નથી- વિભાવરૂપ પરિણામન કરે છે-તથા જે અન્ય દ્રવ્યો છે તે તે જ પ્રમાણે સંબંધરૂપ થઈ પરિણામે છે.
- જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ છે તેમ મેઘપટલથી જેટલો પ્રકાશ વ્યક્ત નથી તેટલો તો તે કાળમાં તેનો અભાવ છે તથા મેઘપટલના મંદપણથી જેટલો પ્રકાશ પ્રગટ છે તે એ સૂર્યના સ્વભાવનો અંશ છે. પણ મેઘપટલ જનિત નથી. તેમ જીવનો જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાયના નિમિત્ત થી જેટલો પ્રગટ નથી તેટલો તો તે કાળમાં અભાવ છે. તથા એ કર્મોના ક્ષયોપશમથી જેટલો જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્ય સ્વભાવ પ્રગટ વર્તે છે તે જીવના સ્વભાવનો અંશ જ છે. કર્મોદયજન્ય ઔપાધિક ભાવ નથી-હવે એ પ્રમાણે સ્વભાવના અંશનો અનાદિથી માંડી કદીપણ અભાવ થતો નથી.

અને એ વડે જ જીવના જીવત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શકાય છે. આ જ દેખવા-જાણવાની શક્તિને ધારક કરનાર જે વસ્તુ છે તે જ આત્મા છે. વળી એ સ્વભાવ વડે નવીનકર્મોનો બંધ થતો નથી, કારણકે નિજ સ્વભાવ જો બંધનું કારણ હોય તો બંધથી છૂટવું કેમ થાય ? માટે એમના નિમિત્તથી ઉપજેલા ભાવો નવીનબંધના કારણરૂપ નથી.

હવે જાણવા જેવું તો આ સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા છે, આત્માનું પરિણામન (અવસ્થા) છે, તે પરિણામનમાં ભૂલ છે, ભૂલમાં કર્મ નિમિત્ત છે, પરિણામનમાં જે ભૂલ છે તે ક્ષણિક છે, આત્માનો ત્રિકાળ સ્વભાવ શુદ્ધ પરિપૂર્ણ છે, તેમાં ભૂલ નથી, તે સ્વભાવના ભાનથી ભૂલ ટળી શકે છે, તે ભૂલ ટાળવામાં સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્ત છે. ભૂલ ટળતાં કર્મનો સંયોગ પણ સ્વયં ટળી જાય છે. વર્તમાન પરિણામમાં જે ભૂલ છે તે જાણવી જોઈએ- કર્મ ભૂલ કરાવે છે એમ માને તો તે ભૂલ કેમ ટળે ? ભૂલનું નિમિત્ત કર્મ છે, પણ કર્મ ભૂલ કરાવતું નથી.

- મોહનીય કર્મના ઉદય વડે જીવને અયથાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વ ભાવ થાય છે તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિક કષાય ભાવ થાય છે. તે જો કે જીવના અસ્તિત્વમય છે, જીવથી જુદા નથી, જીવ જ તેનો કર્તા છે અને જીવના પરિણામનરૂપ જ એ કાર્ય થાય છે તો પણ એનું હોવું મોહકર્મના નિમિત્તથી જ છે પણ કર્મ નિમિત્ત દુર થતાં જ તેનો અભાવ જ થાય છે. માટે એ જીવનો નિજ સ્વભાવ નથી પણ ઔપાધિક ભાવ છે તથા એ ભાવો વડે નવીન બંધ થાય છે. માટે મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવો બંધના કારણભૂત છે.

અનાદિ સંસારી જીવને અનંતાનુબંધી આદિ ચારે પ્રકારના કષાય નિરંતર વર્તે છે. અજ્ઞાનીને ઉંચા શુભભાવ હોય ત્યારે પણ તેને તે ચાર પ્રકારના કષાય હોય છે. કારણ કે તીવ્ર-મંદતાની અપેક્ષાએ તે અનંતાનુબંધી આદિ ભેદ નથી પણ જીવના સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ ભાવોને ઘાતવાની અપેક્ષાએ તે ભેદ છે. જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરે છે ત્યારે તે કષાયોનો કમે કમે અભાવ થાય છે.

અઘાતિકર્મના ઉદયથી બ્રાહ્મસામગ્રી મળી આવે છે તેમાં શરીરાદિક તો જીવના પ્રદેશોથી એકદેશાવગાહી થઈ અકબંધરૂપ જ હોય છે. તથા ધન-કુટુંબાદિક આત્માથી ભિન્નરૂપ છે તેથી એ બધા બંધના કારણ નથી, કારણકે પરદ્રવ્ય કાંઈ બંધનું કારણ હોય નહિ, પણ તેમાં આત્માના મમત્વાદિરૂપ

મિથ્યાત્વાદિ ભાવ (અહં બુદ્ધિ, મમત્ત્વ બુદ્ધિ, કર્તૃત્ત્વ બુદ્ધિ, ભોક્તૃત્ત્વ બુદ્ધિ અને જ્ઞેય બુદ્ધિ) થાય છે તે જ બંધના કારણભૂત જાણવા.

આ જગતમાં અનંત આત્માઓ છે, તે દરેક સ્વતંત્ર છે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપપણે નિત્ય ટકીને તે અવસ્થારૂપે પરિણમે છે, અવસ્થામાં પોતાના દોષથી વિકાર થાય છે અને તે વિકારમાં કર્મો નિમિત્ત છે.

સંસારી જીવને અનાદિથી કષાયરૂપ પરિણામન થાય છે, તેથી જીવને દુઃખ થાય છે માટે હે ભવ્ય ! તારે તે સર્વે કષાય ટાળવા યોગ્ય છે.

- વિશેષમાં એમ જાણવું કે નામકર્મના ઉદયથી શરીર, વચન વા મન ઉપજે છે, તેની ચેષ્ટાના નિમિત્તથી આત્મ પ્રદેશનું ચંચળપણું થાય છે તે વડે આત્માને પુદ્ગલ વર્ગણાઓથી એકબંધાનરૂપ હોવાની શક્તિ થાય છે, તેને યોગ કહે છે. તેના નિમિત્ત થી સમયે સમયે કર્મરૂપ હોવા યોગ્ય અનંત પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે. ત્યાં અલ્પ યોગ હોય તો થોડા પરમાણુઓનું તથા ઘણો યોગ હોય તો ઘણાં પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે. એક સમયમાં ગ્રહણ થયેલા પુદ્ગલ પરમાણુઓ જ્ઞાનાવરણાદિ મૂલ પ્રકૃતિ વા તેની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં સિદ્ધાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વયં વહેંચાઈ જાય છે અને તે વહેંચણી અનુસાર તે પરમાણુઓ તે તે પ્રકૃતિઓરૂપ પોતે જ પરિણમી જાય છે.

વિશેષ એ છે કે યોગ બે પ્રકારના છે. શુભયોગ અને અશુભયોગ. ત્યાં ધર્મના અંગોમાં મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ થતાં તો શુભયોગ હોય છે તથા અધર્મના અંગોમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતાં અશુભ યોગ હોય છે. હવે શુભયોગ હોવા અશુભયોગ હો, પરંતુ સમ્યક્ત્વ પામ્યા વિના ધાતિયા કર્મોની તો સર્વ પ્રકૃતિઓનો નિરંતર બંધ થયા જ કરે છે. કોઈપણ સમય કોઈપણ પ્રકૃતિનો બંધ થયા વિના રહેતો જ નથી. પરંતુ એટલું સમજવાનું કે મોહનીય ના હાસ્ય અને શોક યુગલમાં, રતિ અને અરતિ યુગલમાં અને ત્રણે પ્રકારના વેદમાંથી એક કાળમાં કોઈ એક પ્રકૃતિનો જ બંધ થાય છે.

કર્મ બંધનકેવી રીતે થાય છે તે આ પ્રમાણે પણ સમજવું. આત્માના શુભાશુભ ઉપયોગ રૂપ ભાવકર્મ છે તેથી જીવનું વીર્ય સ્ફુરમાન થઈને યોગ ચંચળ થાય છે. રાગ-દ્વેષ સહિત પરમાં પરિણમવું તે ભાવકર્મ છે તે આત્માની સવિકલ્પ દશા હોવાથી ચેતનના વિભાવ પરિણામ છે, તેથી જીવનું વીર્ય સ્ફુરે છે. તેથી મન, વચન, કાયાના યોગ ચંચળ થતાં જીવના પ્રદેશો પણ કંપે છે અને તેથી કાર્મણ વર્ગણા કર્મરૂપે પરિણમીને આત્માના પ્રદેશોમાં જોડાય છે. તે બીજરૂપ હોઈ કાળ પાક્યે વિચિત્ર રૂળ આપે છે. યોગ અને

ઉપયોગથી આત્મા બધુ કરે છે. ભાવકર્મ જીવને પોતાની જ્ઞાતિ છે, માટે ચેતનરૂપ છે અને તે જ્ઞાતિ ને અનુયાયી થઈ જીવ વીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે.

- અઘાતિ પ્રકૃતિઓમાં શુભ યોગ હોય તો જ્ઞાતા વેદનીય આદિ પુણ્ય પ્રકૃતિનો, અશુભ યોગ હોય તો અજ્ઞાતા વેદનીયાદિક પાપ પ્રકૃતિનો તથા મિશ્રયોગ હોય તો કોઈ પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો તથા કોઈ પાપ પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે. એ પ્રમાણે યોગના નિમિત્ત થી કર્મ નું આગમન થાય છે. માટે યોગ છે તે આજ્ઞા છે એમ કહ્યું છે. વળી એ યોગ દ્વારા ગ્રહણ થયેલાં કર્મ પરમાણુઓનું નામ પ્રદેશ છે. તેઓનો બંધ થયો અને તેમાં મૂલ ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો વિભાગ થયો તેથી યોગ વડે પ્રદેશ બંધ વા પ્રકૃતિબંધ થાય છે એમ સમજવું.
- વળી મોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વ-ક્રોધાદિરૂપ ભાવ થાય છે તે સર્વેનું સામાન્ય પણે કષાય એ નામ છે. તેનાથી કર્મ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ બંધાય છે. ત્યાં જેટલી સ્થિતિ બાંધી હોય તેમાં અબાધા કાળ છોડી તે પછી જ્યાં સુધી બંધ સ્થિતિ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી સમયે સમયે તે પ્રકૃતિઓના ઉદય આવ્યા જ કરે છે. ત્યાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ આયુ વિના બાકીની સર્વ ઘાતિ અઘાતિ કર્મ પ્રકૃતિઓનો અલ્પ કષાય હોય તો થોડો સ્થિતિબંધ તથા ઘણો કષાય હોય તો ઘણો સ્થિતિબંધ થાય છે. તથા દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચ એ ત્રણે આયુનો અલ્પ કષાય થી ઘણો અને ઘણો કષાય હોય તો થોડો સ્થિતિબંધ થાય છે.
- વળી એ કષાય વડે જ તે કર્મપ્રકૃતિઓ માં અનુભાગ શક્તિના (ફળદાન-શક્તિના) ભેદો થાય છે. ત્યાં જેવો અનુભાગ બંધ થાય તેવો જ ઉદયકાળમાં એ પ્રકૃતિઓનું ઘણું વા થોડું ફળ નીપજે છે. એ પ્રમાણે કષાયો વડે કર્મપ્રકૃતિઓના સ્થિતિ-અનુભાગ ભેદો પડે છે. તેથી કષાયો વડે સ્થિતિ બંધ અને અનુભાગ બંધ થાય છે.

કષાયો વડે સ્થિતિબંધ-અનુભાગબંધ જ બળવાન છે. એટલા માટે મુખ્ય પણે કષાયો વડે કરેલો સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ બળવાન છે એટલા માટે મુખ્ય પણે કષાય જ બંધનું કારણ જાણવું જેઓએ બંધ ન કરવો હોય તેઓ કષાય ન કરે.

- દ્રવ્યકર્મ : કર્મ છે તે પરમાણુરૂપ અનંત પુદ્ગલદ્રવ્યોથી નિપજાવેલું કાર્ય છે તેથી તેનું નામ દ્રવ્યકર્મ છે.

ભાવકર્મ : મોહના નિમિત્ત થી મિથ્યાત્વ-ક્રોધાદિરૂપ જીવના પરિણામ છે તે અશુભ ભાવથી નિપજાવેલું કાર્ય છે તેથી તેનું નામ ભાવકર્મ છે.

દ્રવ્યકર્મના નિમિત્ત થી ભાવકર્મ થાય છે તથા ભાવકર્મ ના નિમિત્ત થી દ્રવ્યકર્મોનો બંધ થાય છે . ફરી પાછો દ્રવ્યકર્મ થી ભાવકર્મ અને ભાવકર્મ થી દ્રવ્યકર્મો એ જ પ્રમાણે પરસ્પર કારણ-કાર્યભાવ વડે સંસાર પરિભ્રમણ થાય છે .

નોકર્મ : વળી નામકર્મ ના ઉદયથી શરીર થાય છે તે દ્રવ્યકર્મવત્ કિંચિત્ સુખ-દુઃખ નું કારણ છે, માટે શરીર ને નોકર્મ કહીએ છીએ. અહીં નો નો શબ્દ અલ્પતા વાચક છે. હવે શરીર તો પુદ્ગલ પરમાણુઓનો પિંડ છે તથા દ્રવ્યઈન્દ્રિય, દ્રવ્યમન, આસોચ્છાવાસ અને વચન એ શરીરના જ અંગ છે તેથી એને પણ પુદ્ગલ પરમાણુના પિંડ જાણવા. એ પ્રમાણે શરીર તથા દ્રવ્યકર્મ સંબંધ સહીત જીવને એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ બંધાન થાય છે. જે શરીરના જન્મ સમયથી માંડી જેટલી આયુની સ્થિતિ હોય તેટલા કાળ શરીરનો સંબંધ રહે છે - આયુ પૂર્ણ થતાં મરણ થાય છે ત્યારે શરીરનો સંબંધ છૂટે છે. શરીર અને આત્મા જુદાં થઈ જાય છે.

કર્મ : જીવનારાગ, દ્રેષાદિક પરિણામોના નિમિત્ત થી કર્મણાવર્ગણરૂપ જે પુદ્ગલ સ્કંધ જીવની સાથે બંધને પ્રાપ્ત થાય છે. તેને કર્મ કહે છે.

ઉદય : સ્થિતિ ને પૂરી કરીને કર્મોના ફળ આપવાને ઉદય કહે છે.

ઉદીરણા : સ્થિતિ પૂરી કર્યા વિના જ કર્મના ફળ આપવાને ઉદીરણા કહે છે.

ઉપશમ : દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના નિમિત્ત થી કર્મ ની શક્તિની અનુદ્ભૂતિ ને ઉપશમ કહે છે.

ક્ષય : કર્મની આત્યન્તિક નિવૃત્તિને ક્ષય કહે છે.

ઉત્કર્ષણ : કર્મોની સ્થિતિ તથા અનુભાગ વધી જવાને ઉત્કર્ષણ કહે છે.

અપકર્ષણ : કર્મોની સ્થિતિ તથા અનુભાગ ઘટી જવાને અપકર્ષણ કહે છે.

સંક્રમણ : કોઈપણ કર્મ ના સજાતીય એક ભેદને બીજા ભેદરૂપ થઈ જવાને સંક્રમણ કહે છે.

• **સાર :** જીવને અવસ્થામાં વિકારરૂપી રોગ છે, કેમ કે જીવને જે રોગ ભાસે તો તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય કરે. આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ છે એમ જણાવ્યું છે;

તેમાં દ્રવ્યદષ્ટિથી કહે છે કે વિકાર આત્મામાં છે જ નહિ, વિકારનો કર્તા આત્મા નથી, આત્માના સ્વરૂપમાં વિકાર છે જ નહિ. એ સમજાવીને જીવને પર્યાયમૂઢતા છોડાવીને દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવાનું પ્રયોજન છે. કેમકે જો જીવ પોતાને વિકાર જેટલો જ માને અને વિકાર રહીત સ્વભાવને ઓળખે નહિ; તો કોના લક્ષે વિકાર ટાળે ? એ રીતે, પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ અને અવસ્થાનો વિકાર એ બંનેને જાણીને પોતાના જ્ઞાનમાં શુદ્ધ સ્વભાવની મુખ્યતા અને અવસ્થાની ગૌણતા કરતાં જીવને સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન ધાય છે, એને જ નિશ્ચયનયનો અવલંબન કહેવામાં આવે છે અને એ જ ઉપાય વડે જીવનો સંસાર રોગ મટે છે.

● ભૂલ ક્યારે ટળે ?

૧. આત્માને માને પણ તેના પરિણામનને ન માને તો તેની ભૂલ ટળે નહિ.
૨. આત્માને માને અને તેના પરિણામનને પણ માને, પણ પરિણામનમાં ભૂલ છે એમ ન માને તો પણ ભૂલ ન ટળે.
૩. આત્મામાં માને, તેના પરિણામનને માને અને તેના પરિણામનમાં ભૂલ છે એમ પણ માને, પરંતુ ભૂલ રહીત શુદ્ધસ્વરૂપને ન માને તો પણ ભૂલ ન ટળે.
૪. આત્માને માને, તેના પરિણામનને માને, તેના પરિણામનમાં ભૂલ છે એમ માને, અને તેના ત્રિકાળ શુદ્ધસ્વરૂપમાં ભૂલ નથી એમ જાણીને જો ત્રિકાળી શુદ્ધસ્વરૂપનું અવલંબન કરે તો ભૂલ ટળે.
૫. દરેક આત્મા સ્વતંત્ર, સ્વાધીન છે અને પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપપણે નિત્ય ટકીને તે અવસ્થાએ પરિણમે છે, અવસ્થામાં પોતાના દોષથી વિકાર ધાય છે અને તે વિકારમાં કર્મો નિમિત્ત છે.

■ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ શું ?

વસ્તુ તો વસ્તુના ભાવમાં જ છે, કોઈ વસ્તુ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. જો વસ્તુ ના સ્વભાવમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પાણું હોય તો તે વસ્તુ જ રાગ-દ્વેષનું કારણ કરે, અને કેવળી ભગવાનને ઘણાં રાગ-દ્વેષ ધાય કેમકે તેઓ બધી વસ્તુને જાણે છે. કોઈ વસ્તુ પરદ્રવ્ય ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી. સર્વ વસ્તુઓ પોતપોતાના સ્વભાવમાં છે તેમાં કોને ઈષ્ટ કહેવી અને કોને અનિષ્ટ કહેવી ?

પર વસ્તુ ને જે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને તેને અનંત પરદ્રવ્યો પ્રત્યેના રાગ-દ્વેષ કદી ટળે જ નહિ, તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ખરેખર આ આત્માને ઈષ્ટ નથી અને શરીર કાપી નાખનાર અનિષ્ટ નથી - આકું ભાન કરે

તો વીતરાગી દષ્ટિ થઈ જાય અને કોઈપણ પ્રત્યે રાગ-દ્રેષ કરવાનો અભિપ્રાય ટળી જાય-એ જ અનંત સમભાવ છે. જીવને પોતાના વિકાર ભાવ અનિષ્ટ છે અને વિકાર રહીત સ્વભાવ ઈષ્ટ છે.

વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી જ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ છે, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રિકાળ સ્વતંત્ર છે, જે જે સમયે જે પર્યાય યાય તે તે સમયનું વસ્તુ જ સ્વતંત્ર પરિણામન છે. તેથી જે જીવ પરવસ્તુની પર્યાયને ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ માને છે તે જીવ પરવસ્તુના સ્વભાવને જ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ માને છે, કારણ કે પરિણામન તે વસ્તુ નો સ્વભાવ છે. દષ્ટિ અપેક્ષા એ તો પોતાની પર્યાય પણ ઈષ્ટ અનિષ્ટ નથી કેમ કે પરવસ્તુના સ્વભાવને ઈષ્ટ અનિષ્ટ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. ખરેખર દષ્ટિમાં પર્યાય ભેદનો સ્વીકાર નથી.

જ્ઞાની એમ જાણે છે કે દરેક પદાર્થ સ્વતંત્ર છે, કોઈપણ પદાર્થને ફેરવવા હું સમર્થ નથી. આમ હોવાથી તેઓ કોઈ વસ્તુને ઈષ્ટ અનિષ્ટ માનતા નથી અને તેનો સંયોગ વિયોગ હું કરી શકું છું એમ માનતા નથી. પરવસ્તુઓનું પરિણામન ગમે તેવું યાય તે રાગ-દ્રેષનું કારણ નથી, આથી પુરુષાર્થની જાગૃતિ વડે રાગ-દ્રેષ ટળી જાય છે.

પોતાની પ્રભુતા પોતામાં જ છે અને પોતાની પ્રભુતાનું ભાન કર્યું તે જ પ્રભુતા પ્રગટવાનો ઉપાય છે.

ચારિત્રમોહ નામની એક કર્મ પ્રકૃતિ છે, તે તો જડ છે, પણ અજ્ઞાની જીવ સ્વભાવને ભૂલીને તે પ્રકૃતિના ઉદયમાં જોડાતા પર વસ્તુને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને રાગ-દ્રેષ કરે છે. આત્મા સ્વતંત્ર પદાર્થ છે, પરથી જુદો છે, આત્માનું સુખ આત્મામાં જ છે, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેના જ્ઞાનમાં સર્વ પદાર્થો જણાવા યોગ્ય છે પણ જ્ઞાનને કોઈ પદાર્થ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. આવો જ્ઞાન સ્વભાવ જ ઈષ્ટ છે તે ભૂલીને કષાય પાતળો પાડે તો પુણ્ય બાંધે એટલે કે પુણ્યબંધ થી આત્મા બંધાય પણ તેને આત્માનો ધર્મ પ્રગટે નહિ.

જો જીવ પોતાના સ્વાધીન પુરુષાર્થ ને સ્વીકારે તો પર તરફના લક્ષને છોડીને સ્વભાવનું લક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન કરે અને તે સ્વતંત્ર પુરુષાર્થથી જ કાર્ય યાય.

હું એક આત્મા પરિપૂર્ણ વસ્તુ છું, મારો સ્વભાવ નિર્વિકાર અસંયોગી સિદ્ધ સમાન છે. જીવ જ્યારે પોતાના પરિપૂર્ણ નિર્વિકાર અસંયોગી ચૈતન્ય સ્વભાવને ભૂલ્યો ત્યારે આઠ જડ કર્મના નિમિત્તે થતી અપૂર્ણ અવસ્થા, વિકાર અને પર સંયોગો તરફ તેની દષ્ટિ ગઈ અને ત્યાં જ પોતાપણું માન્યું.

જ્ઞાનાવરણ - કર્શનાવરણ - અંતરાયકર્મના કારણે જ્ઞાન - દર્શન અને વીર્યમાં અપૂર્ણતા, મોહનીયને કારણે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રમાં ઉધાઈ અને ચાર અઘાતિ કર્મોના કારણે પર સામગ્રી નો સંયોગ એ રીતે અપૂર્ણતા વિકાર અને સામગ્રી ઉપરની દષ્ટિ તે જ મિથ્યાદષ્ટિ છે; અને ચૈતન્ય સ્વભાવ પોતાથી પરિપૂર્ણ, નિર્વિકાર અને પરસંયોગ રહીત છે એની શ્રદ્ધા - જ્ઞાન - ચારિત્ર તે જ સુખનો ઉપાય છે.

જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ભૂલ્યો તેમાં જ આઠે પ્રકારના ભાવકર્મ આવી જાય છે. એ ભાવકર્મ જ આત્માને દુઃખનું કારણ છે. જડકર્મો તો નિમિત્ત છે. જ્ઞાનમાં પોતાના સ્વભાવની કિંમત આવ્યા વગર ગમે તેટલા ઉપાય કરે તે બધાય ખોટા છે. તારા શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા - જ્ઞાન વડે અનાદિની ભૂલ ટાળવાનો ઉપાય કર એમ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે.

નયચક્ર અનુક્રમ

- સામાન્ય પરિચય
- નયોના જ્ઞાનની આવશ્યકતા
- નયોનું સામાન્ય સ્વરૂપ અને પ્રામાણિકતા
- નયોના મુખ્ય પ્રકાર - વ્યવહાર - નિશ્ચય
- નિશ્ચય નય - ભેદ-પ્રભેદ
- વ્યવહાર નય - ભેદ-પ્રભેદ
- દ્રવ્યાર્થિક - પર્યાયાર્થિક સ્વરૂપ અને વિષય વસ્તુ
- દ્રવ્યાર્થિક - પર્યાયાર્થિક નય ભેદ-પ્રભેદ
- નૈગમ આદિ સાત નય
- ૪૭ નય
- સપ્તભંગી
- અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ
- શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ
- નિશ્ચય- વ્યવહારાભાસ અવલંબીઓનું નિરૂપણ....
- નિશ્ચય - વ્યવહારનું સ્વરૂપ (સાર)

■ સામાન્ય પરિચય :

જૈન શાસ્ત્રોના અર્થ સમજવાની મુખ્ય પાંચ રીત છે.

● શબ્દાર્થ ● નયાર્થ ● મતાર્થ ● આગમાર્થ ● ભાવાર્થ.

● શબ્દાર્થ :- પ્રકરણ અનુસાર વાક્ય કે શબ્દનો યોગ્ય અર્થ સમજવો.

● નયાર્થ :- કયા નયનું કયન છે? તેમાં ભેદનિમિત્તાદિનો ઉપચાર ખતાવનાર વ્યવહાર નયનું કયન છે કે વસ્તુ સ્વરૂપ ખતાવનાર નિશ્ચયનયનું કયન છે. તે નક્કી કરી અર્થ કરવો તે નયાર્થ છે.

● મતાર્થ :- વસ્તુ સ્વરૂપ થી વિપરીત એવા કયા મતનું (સાંખ્ય-બૌદ્ધાદિક) ખંડન કરે છે. અને સ્યાદ્વાદ મતનું કયન સમજવું તે મતાર્થ છે.

● આગમાર્થ :- ત્રિજ્ઞાન અનુસાર જે અર્થ પ્રસિદ્ધ હોય તે પ્રમાણ કરવો તે આગમાર્થ છે.

- ભાવાર્થ :- શાસ્ત્ર કથનનું તાત્પર્ય - સારાંશ હેય - ઉપાદેય રૂપ હેતુ શું છે તે જે બતાવે છે તે ભાવાર્થ છે. નિરંજન જ્ઞાનમયી પરમાત્મા દ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે; તે સિવાય નિમિત્ત અથવા કોઈ પ્રકારનો રાગ ને વિકલ્પ ઉપાદેય નથી. એ કથનનો ભાવાર્થ સમજવો.

પદાર્થોને જાણવાના ઉપાય :

પદાર્થોને જાણવાના કેટલા ઉપાય છે ?

ચાર ઉપાય છે. ૧. લક્ષણ ૨. પ્રમાણ ૩. નય ૪. નિષેધ

૧. લક્ષણ : ઘણાં એક મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થને જુદો કરનાર હેતુને લક્ષણ કહે છે. જેમકે જીવનું લક્ષણ ચેતના.... જે લક્ષણ, લક્ષ્યમાં તો સર્વત્ર હોય અને અલક્ષ્યમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ન હોય તે જ સાચું લક્ષણ છે.

૨. પ્રમાણ : ૧. સ્વ અને પર પદાર્થના નિર્ણય કરનાર જ્ઞાનને પ્રમાણ અર્થાત સાચું જ્ઞાન કહે છે.

૨. સાચા જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે.

૩. અનંત ગુણાયા ધર્મના સમુદાય રૂપ પોતાનું તથા પર વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રમાણ દ્વારા જાણવામાં આવે છે. પ્રમાણ વસ્તુના સર્વ દેશને (બધાં પડખાને) ગ્રહણ કરે છે જાણે છે. સામાન્ય અથવા ધર્મી, તથા વિરોધ અથવા - ધર્મ એ બંને અંશોના સમુદય રૂપ વસ્તુ તે પ્રમાણનો વિષય છે.

૩. નય : ૧. વસ્તુના એક દેશ (ભાગ) ને જાણવાવાળા જ્ઞાનને નય કહે છે.

૨. પ્રમાણ દ્વારા ગ્રહણ કરેલા પદાર્થ ના એક ધર્મને મુખ્યતાથી જે અનુભવ કરાવે છે તે નય છે.

૩. પ્રમાણ દ્વારા નક્કી થયેલી વસ્તુના એક દેશને જે જ્ઞાન ગ્રહણ કરે તેને નય કહે છે.

૪. પ્રમાણ દ્વારા નક્કી થયેલા અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક એક અંગનું જ્ઞાન મુખ્યપણે કરાવે તે નય છે. વસ્તુઓમાં ધર્મ અનંત છે, તેથી તેના અવયવો અનંત સુધી થઈ શકે છે અને તેથી અવયવના જ્ઞાનરૂપ નય પણ અનંત સુધી થઈ શકે છે.

૫. શ્રુત પ્રમાણના વિકલ્પ, ભેદ કે અંશને નય કહેવામાં આવે છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં જ નયરૂપ અંશ પડે છે. જે નય છે તે પ્રમાણ સાપેક્ષરૂપ હોય છે.

૪. નિક્ષેપ : યુક્તિ દ્વારા (નય-પ્રમાણ જ્ઞાન દ્વારા) સંયુક્ત માર્ગ પ્રાપ્ત થતાં કાર્યવશથી નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય (યોગ્યતારૂપ શક્તિ) અને ભાવમાં પદાર્થના સ્થાપનાને નિક્ષેપ કહે છે.

સામાન્ય સ્વરૂપ :

આ છ દ્રવ્યાત્મક લોકમાં અનંત વસ્તુઓ છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ. આ છ દ્રવ્યો માં જીવ દ્રવ્ય અનંત છે. જીવોથી અનંતાનંતગુણા પુદ્ગલો છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, દ્રવ્ય એક છે. કાળદ્રવ્ય અસંખ્યાત છે. છ તો દ્રવ્યના પ્રકાર છે. બાકી બધા મળીને અનંતાનંત દ્રવ્ય છે. આ અનંતાનંત દ્રવ્ય જ લોકની અનંત વસ્તુઓ છે. આ બધી જ વસ્તુઓ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે.

આ સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુઓ જ પ્રમાણનો વિષય છે, અર્થાત્ પ્રમેય છે, જ્ઞાનનો વિષય અર્થાત્ જ્ઞેય છે. આ બધાને સમ્યક્ જાણવાવાળો જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. સમ્યક્જ્ઞાન પ્રમાણ છે અને નય પ્રમાણનો એકદેશ છે.

આ પ્રમાણે પ્રમાણનો વિષય સંપૂર્ણ વસ્તુ છે અને નયનો વિષય વસ્તુનો એકદેશ અર્થાત્ અંશ છે.

નયના બે મુખ્ય પ્રકાર છે. ૧. નિશ્ચય નય ૨. વ્યવહાર નય. જ્યારે સામાન્ય - વિશેષાત્મક વસ્તુને સામાન્ય અને વિશેષ આ અંશોમાં વિભાજીત કરીને સમજવામાં આવે છે તો સામાન્ય અંશને વિષય કરવાવાળો એક નય હોય છે અને વિશેષાંશને વિષય બનાવવાવાળો બીજો નય. પ્રથમનું નામ છે નિશ્ચયનય અને બીજાનું નામ છે વ્યવહાર નય. સામાન્ય ને અભેદ, નિરૂપાધિ, દ્રવ્ય, શક્તિ, સ્વભાવ, શુદ્ધભાવ, પરમભાવ, પરમાર્થ, નિશ્ચય, ધ્રુવ, ત્રિકાળી એમ અનેક નામોથી અભિહિત કરવામાં આવે છે. સામાન્ય શુદ્ધભાવ હોય છે - પરમભાવરૂપ હોય છે એટલે એને વિષય બનાવવાવાળા નયને શુદ્ધ નય, પરમશુદ્ધ નય પણ કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય ધ્રુવ દ્રવ્યાંશ છે અને વિશેષ પર્યાય છે. એટલે સામાન્ય દ્રવ્યને વિષય બનાવવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે અને પર્યાયને વિષય

બનાવવાવાળા નયને પર્યાયાર્થિક નય પણ કહે છે. આ રીતે નયોનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજવું.

દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિક નય કોને જાણે છે ?

વર્તમાન પર્યાય ને જોનારી દષ્ટિ તે પર્યાયદષ્ટિ છે અને ત્રિકાળી સ્વભાવને જોનારી દષ્ટિ તે દ્રવ્યદષ્ટિ છે.

જે ત્રિકાળી દ્રવ્ય સ્વભાવને જાણે અને કહે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. તેમાં ત્રિકાળી દ્રવ્યને જાણનાર જ્ઞાન છે તે અંતરંગનય (અર્થનય અથવા ભાવનય) છે અને તેને કહેનાર વચન તે બહિર્નય (વચનાત્મક અર્થાત્ શબ્દનય) કહેવાય છે; અને જે જ્ઞાન વર્તમાન પર્યાય ને જાણે છે તે જ્ઞાનને અને તેને કહેનાર વચનને પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે. તેમાં પર્યાયને જાણનારું જ્ઞાન તે અંતરંગ નય છે અને તેને કહેનાર વચન તે બહિર્નય છે.

સિદ્ધ દશાને જાણનારું જ્ઞાન તે પર્યાયાર્થિક નય છે, પરંતુ સિદ્ધ દશા પ્રગટવાનો ઉપાય પર્યાયદષ્ટિ નથી, દ્રવ્યદષ્ટિ તે જ સિદ્ધદશા પ્રગટવાનો ઉપાય છે. પણ જે સિદ્ધ દશા પ્રગટે તેને જાણનાર તો પર્યાયાર્થિક નય છે.

વર્તમાન અંશને ગૌણ કરીને ત્રિકાળ શક્તિ તે દ્રવ્ય છે, તે સામાન્ય સ્વભાવ છે અને વર્તમાન અંશ તે વિશેષ છે - પર્યાય છે. એ બે યઈને આખું દ્રવ્ય તે પ્રમાણનો વિષય છે. તેમાંથી સામાન્ય સ્વભાવ તે દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે, વિશેષ પર્યાય તે પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે.

નય ફક્ત શ્રુતજ્ઞાનમાં જ છે, બીજા કોઈ જ્ઞાનમાં નથી. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળ-એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાં અવધિ, - મન:પર્યવ અને કેવળજ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ છે અને મતિ તથા શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે. હવે નય તો પરોક્ષજ્ઞાન છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અંશ તો પ્રત્યક્ષ જ હોય એટલે તેમાં નય ન હોય. કેવળજ્ઞાન પૂર્ણ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે. તેમજ અવધિ અને મન:પર્યવજ્ઞાન પણ પોતપોતાના વિષયમાં પ્રત્યક્ષ છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોમાં પરોક્ષરૂપ નય હોતા નથી.

મતિજ્ઞાન જો કે પરોક્ષ છે, પણ તેનો વિષય અલ્પ છે, તે માત્ર સાંપ્રતિક એટલે વર્તમાન પદાર્થને જ વિષય કહે છે, સર્વક્ષેત્ર અને સર્વકાળવર્તી પદાર્થોને તે ગ્રહણ કરતું નથી. તેથી તેમાં નય પડતા નથી કેમ કે પૂરા પદાર્થના જ્ઞાનપૂર્વક તેમાં ભાગ પાડીને જાણે તેને નય કહેવાય.

શ્રુતજ્ઞાન પોતાના વિષયભૂત સમસ્ત ક્ષેત્ર-કાળવર્તી પદાર્થ ને પરોક્ષપણે ગ્રહણ કરે છે, તેથી તેમાં જ નય પડે છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ જેટલું

સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ થઈ ગયું છે તેટલું તો પ્રમાણ જ છે, જો જેટલું પરોક્ષપણું રહ્યું છે તેમાં નય પડે છે. શ્રુતજ્ઞાન સર્વથા પરોક્ષ જ નથી. સ્વસંવેદનમાં તે અંશે પ્રત્યક્ષ છે. શ્રુતજ્ઞાન પોતાના વિષયને યોગ્ય પદાર્થને સકળ કાળ ક્ષેત્ર સહિત પૂરો ગ્રહણ કરે અને તેમાં એકદેશરૂપ નય હોય છે.

■ નયોના જ્ઞાનની આવશ્યકતા :

સમસ્ત જિનાગમ નયોની ભાષામાં નિબદ્ધ છે. એટલે આગમના ગહન અભ્યાસ માટે નયોનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે. આત્માના સમ્યક્ અવલોકન અર્થાત્ અનુભવને માટે પણ નય વિભાગ દ્વારા ભેદજ્ઞાન કરવું પરમ આવશ્યક છે. આવી રીતે આગમ અને અધ્યાત્મ બંનેના અભ્યાસ માટે નયોના સ્વરૂપ ને ઉડાણથી જાણવાની આવશ્યકતા અસંદિગ્ધ છે.

નયોના અધ્યયનનું મૂળ પ્રયોજન પણ નિજ પરમભાવને જાણીને, માનીને તેમાં જ જામવું-રમવું છે કારણકે એ પરમભાવના આશ્રયથી જ સુખ-શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પરમભાવ જ એકમાત્ર પરમશ્રદ્ધેય છે, પરમજ્ઞેય છે, પરમધ્યેય છે.

જિન આગમમાં મર્મને સમજવાને માટે નયોનું સ્વરૂપ સમજવું આવશ્યક નહિ, અનિવાર્ય છે; કારણ કે સમસ્ત જિનાગમ નયોની ભાષામાં જ નિબદ્ધ છે. નયોને સમજ્યા વગર જિનાગમ નો મર્મ જાણવો તો બહુ જ દૂરની વાત થઈ એમાં પ્રવેશ પણ સંભવ નથી.

જે વ્યક્તિ નયદષ્ટિથી વિહીન છે તેને વસ્તુસ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન નથી થઈ શકતું અને વસ્તુસ્વરૂપ નહિ જાણવાવાળો સમ્યક્દષ્ટિ કેમ થઈ શકે? અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વની ગ્રંથિનું ભેદન આત્માનુભવ વગર સંભવ નથી અને આત્માનુભવ આત્મપરિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે. અનંત ધર્માત્મક અર્થાત્ અનેકાન્ત સ્વરૂપ આત્માનું સમ્યક્જ્ઞાન નયો દ્વારા જ થાય છે. અનેકાન્ત ને નયમૂલક કહેવામાં આવે છે. એટલે એ નિશ્ચિત છે કે મિથ્યાત્વની ગ્રંથિનું ભેદન ચતુરાઈ થી ચલાવવામાં આવેલ નયચક્રથી જ સંભવ છે. આ નયચક્ર અત્યંત તીક્ષ્ણ ધારવાળું છે. જો તેનો બરાબર પ્રયોગ કરતાં ન આવડે તો લાભને બદલે હાનિ થાય છે. જૈનમતનું નયભેદ સમજવું અત્યંત કઠિન છે એટલે નયોની પ્રયોગવિધિમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા નયચક્ર ના સંચાલન માં ચતુર ગુરુ જ શરણ છે.

જો કે આત્મા સ્વભાવથી નયપક્ષાતીત છે તો પણ આત્મા નયજ્ઞાન વિના પર્યાયમાં નયપક્ષાતીત થવામાં સમર્થ નથી. અર્થાત્ વિકલ્પાત્મક

નયજ્ઞાન વિના નિર્વિકલ્પ (નયપક્ષાતીત) આત્માનુભૂતિ સંભવ નથી, કારણકે અનાદિકાળથી કર્મવશને લીધે આત્મા અસત્કલ્પનાઓમાં રખડ્યો છે. જેવી રીતે મીઠું ભોજનની વાનગીઓને સુસ્વાદ બનાવી દે છે તેવી જ રીતે સમસ્ત શાસ્ત્રોની શુદ્ધિનો કર્તા આ નયચક્રને કહે છે. સુનય ના જ્ઞાનથી રહિત જીવોને માટે સમ્યક્શ્રુત પણ મિથ્યાત્વ ધર્મ જાય છે. જૈનદર્શન અનેકાન્તવાદી દર્શન છે અને એ વાદ નયોની ભાષામાં જ વ્યક્ત થાય છે. એટલે એ જાણવા નયોનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે.

■ નયોનું સામાન્ય સ્વરૂપ અને પ્રામાણિકતા :

- 'નય' સ્યાદ્ઘરૂપ સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનનું અંશ છે.
- નયોની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણ દ્વારા જાણવામાં આવેલ પદાર્થના એક અંશમાં હોય છે.
- અનંત ધર્માત્મક પદાર્થના કોઈ એક ધર્મને અથવા પરસ્પરવિરુદ્ધ પ્રતિત ધવાવાળા ધર્મ યુગલોમાંથી કોઈ એક ધર્મને નય પોતાનો વિષય બનાવે છે.
- વસ્તુના કયા ધર્મને વિષય બનાવવામાં આવે - આ જ્ઞાની વક્તાના અભિપ્રાય પર નિર્ભર કરે છે.
- 'નય' જ્ઞાનીના જ હોય છે.
- જ્ઞાની વ્યક્તતા જેને વિષય બનાવે છે એને વિવક્ષિત (મુખ્ય) કહે છે.
- નયોના કથનમાં વિવક્ષિત ધર્મ મુખ્ય હોય છે અને બીજા ધર્મ ગૌણ રહે છે.
- નય ગૌણ ધર્મનું નિરાકરણ નથી કરતો, માત્ર એના સંબંધમાં મૌન રહે છે.
- નય જ્ઞાનાત્મક પણ હોય છે અને વચનાત્મક પણ હોય છે.
- સાપેક્ષ નય જ સમ્યક્નયમાં હોય છે - નિરપેક્ષ નહિ. જે નયોના પ્રયોગમાં યુક્ત તથ્ય ન કહેવામાં આવે - વસ્તુતઃ એ નય જ નથી - નયાભાસ છે.

વસ્તુસ્વરૂપના અધિગમ તથા પ્રતિપાદનમાં નયોનો પ્રયોગ જૈન દર્શનની મૌલિક વિશેષતા છે. અન્યદર્શનોમાં નય નામની કોઈ ચીજ જ નથી. સર્વત્ર પ્રમાણની જ વાત છે.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વાર્થ અધિગમના ઉપાયોની ચર્ચામાં પ્રમાણ અને નય બેઉને સમાન રૂપનો ઉદ્દેશ છે. નય નથી અપ્રમાણ કે નથી પ્રમાણ - કિન્તુ જ્ઞાનાત્મક છે. એટલે પ્રમાણનો એકદેશ છે. એમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.

પ્રમાણ નય નથી થઈ શકતો, કારણ કે એનો વિષય અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ છે. જ્યારે નય પ્રમાણ થઈ શકે છે. કારણ કે એનો વિષય એકાંત અર્થાત્ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનો એક અંશ (ધર્મ) છે. આચાર્ય અકલંકદેવે તો નય ને સમ્યક્ એકાન્ત અને પ્રમાણને સમ્યક્-અનેકાન્ત જાહેર કર્યા છે. પ્રમાણ સર્વનયરૂપ હોય છે કારણ કે નય વાક્યોમાં 'સ્યાત્' શબ્દ લગાવીને બોલવાથી પ્રમાણ કહે છે. અસ્તિત્વાદિ જેટલા પણ વસ્તુના નિજ સ્વભાવ છે અથવા વિરોધી ધર્મોના યુગપત ગ્રહણ કરવાવાળો પ્રમાણ છે અને એને ગૌણ - મુખ્ય ભાવથી ગ્રહણ કરવાવાળો નય છે. નય પ્રમાણથી ભિન્ન છે તથા તેની પ્રામાણિકતામાં કોઈ સંદેહની ગુંઝઈશ નથી. વસ્તુસ્વરૂપના પ્રતિપાદનમાં એ પણ પ્રામાણિક છે. જૈનદર્શનની આ અનુપમ કથનશૈલીને અપ્રમાણ સમજી ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી.

■ નયોના પ્રકાર :

જિનાગમમાં જુદા જુદા સ્થાનો પર જુદી જુદી અપેક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખીને નયોના ભેદ - પ્રભેદનું વર્ગીકરણ જુદા જુદાં રૂપોમાં કરવામાં આવ્યું છે. પ્રવચન સારમાં ૪૭ નયની વાત છે. ગોમટસારમાં એમ કહ્યું છે કે જેટલા વચન-વિકલ્પ છે તેટલા જ નયોના ભેદ છે. 'સ્વાર્થી સિદ્ધિ' અનુસાર નય અનંત પણ હોઈ શકે, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની શક્તિઓ અનંત છે. એટલે પ્રત્યેક શક્તિની અપેક્ષાએ નય અનંત વિકલ્પરૂપ થઈ જાય છે. નયચક્ર પણ એટલું જ જટિલ છે, જેટલી એની વિષયભૂત અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ - વિસ્તાર તો બહુ જ છે - પણ બધા નયોમાં મૂળ બે નય છે.

૧. નિશ્ચય નય ૨. વ્યવહાર નય.

એમાં નિશ્ચય નય દ્રવ્યાશ્રિત છે અને વ્યવહાર નય પર્યાયાશ્રિત છે એમ સમજવું. મુખ્યતઃ અધ્યાત્મ પદ્ધતિમાં નિશ્ચય - વ્યવહાર શૈલીનો પ્રયોગ જોવા મળે છે અને આગમ પદ્ધતિમાં દ્રવ્યાર્થિકનય - પર્યાયાર્થિક નય શૈલીનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે ને નિશ્ચય - વ્યવહારના હેતુપણ કહ્યા છે - આગમ અધ્યાત્મનું હેતુ છે - કારણ છે - સાધન છે. આત્માનું સાક્ષાત્ હિત કરવાવાળું તો અધ્યાત્મ જ છે. આગમ તો એનું સહકારી કારણ છે. આ જ આગળના કથનનો હેતુ છે.

- અભેદ અને અનુપચારરૂપથી વસ્તુનું નિશ્ચય કરવું નિશ્ચયનય છે. ભેદ અને ઉપચારથી વસ્તુનું વ્યવહાર કરવું વ્યવહાર નય છે.

- આત્માશ્રિત કથનને નિશ્ચય અને પરાશ્રિત કથનને વ્યવહાર કહે છે.
- સાચા નિરૂપણ ને નિશ્ચય અને ઉપચરિત નિરૂપણને વ્યવહાર કહે છે. આમ જુદા જુદા શાસ્ત્રકારોએ જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે. તેનો નિષ્કર્ષ આ પ્રમાણે છે.

- ★ નિશ્ચયનયનો વિષય અભેદ છે અને વ્યવહારનયનો ભેદ.
- ★ નિશ્ચયનયનો વિષય સાચું નિરૂપણ કરે છે અને વ્યવહારનયનો ઉપચરિત.
- ★ નિશ્ચયનયનો વિષય સત્યાર્થ છે અને વ્યવહાર નયનો અસત્યાર્થ.
- ★ નિશ્ચયનયનો વિષય અસંયોગી કથન કહે છે અને વ્યવહાર નયનો સંયોગી.
- ★ નિશ્ચય નયનો આત્માશ્રિત કથન કહે છે અને વ્યવહાર નયનો પરાશ્રિત.
- ★ નિશ્ચય નયનો જે દ્રવ્યની જે ભાવ પરિણતિ હોય, તેને એ જ દ્રવ્યની કહે છે પણ વ્યવહાર નય નિમિત્તાદિની અપેક્ષા લઈને અન્ય દ્રવ્યનો ભાવ અથવા પરિણતિ ને અન્ય દ્રવ્ય સુધીની કહી દે છે.
- ★ નિશ્ચયનય પ્રત્યેક દ્રવ્યનું સ્વતંત્ર કથન કહે છે. વ્યવહારનય અનેક દ્રવ્યના અનેક ભાવો-કારણ-કાર્યા દિકને પણ મેળવીને કથન કહે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે નિશ્ચય અને વ્યવહારની વિષય વસ્તુ અને કથન શૈલીમાં માત્ર ભેદ જ નથી પરંતુ વિરોધ દેખાઈ આવે છે, કારણ કે જે વિષય-વસ્તુને નિશ્ચયનય અભેદ અખંડ કહે છે, વ્યવહાર તેમાં ભેદ બતાડવા લાગે છે અને જે બે વસ્તુઓને વ્યવહાર એક બતાવે છે, નિશ્ચય અનુસાર એ કદી પણ એક થઈ શકે નહિ.

વ્યવહાર કહે છે કે જીવ અને દેહ એક જ છે અને નિશ્ચયનય કહે છે કે જીવ અને દેહ કદાપી એક ન થઈ શકે.

અહીં એ વાત ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે કે વ્યવહાર માત્ર એક અખંડ વસ્તુમાં ભેદ નથી કરતો, પરંતુ બે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં અભેદ પણ સ્થાપીત કરે છે. નિશ્ચય માત્ર એક અખંડ વસ્તુમાં ભેદોનો નિષેધ કરી અખંડતાની જ સ્થાપના નથી કરતો, પરંતુ બે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં વ્યવહાર દ્વારા પ્રયોજનવશા સ્થાપિત એકતાનો ખંડન પણ કરે છે.

આવી રીતે નિશ્ચયનયનું કાર્ય પરથી ભિન્નત્વ અને નિજમાં અભિન્નત્વ સ્થાપિત કરવાનું છે તથા વ્યવહારનું કાર્ય અભેદ વસ્તુનો ભેદ કરીને સમજાવવાનું, સાથે સાથે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓના સંયોગ અને તે નિમિત્તક સંયોગીભાવોનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે.

આ જ કારણ છે કે નિશ્ચયનયનું કથન સ્વાશ્રિત અને વ્યવહાર નયનું કથન પરાશ્રિત હોય છે તથા નિશ્ચયનયના કથનને સત્યાર્થ-સાચું અને વ્યવહારનયના કથનને અસત્યાર્થ-ઉપચરિત કહેવાય છે.

ઉપરના જીવ અને દેહના ઉદાહરણમાં જ જુઓ - જ્યાં વ્યવહારનય દેહ અને આત્મામાં એકત્વ સ્થાપીત કરતો જોવામાં આવે છે ત્યાં નિશ્ચયનય એનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર કરે છે. એ એમ કહે છે કે જીવ અને દેહ કદાપી એક થઈ ન શકે. વ્યવહારની દૃષ્ટિ સંયોગી તત્ત્વ પર છે અને નિશ્ચયની દૃષ્ટિ અસંયોગી પર.

એવી રીતે જ્ઞાની (આત્મા) ના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રણેય ભાવ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચય થી જ્ઞાન પણ નથી, દર્શન પણ નથી, ચારિત્ર પણ નથી-જ્ઞાની તો એકમાત્ર શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે.

આમાં વ્યવહારનયથી એક અખંડ આત્માને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના ભેદ કરીને સમજાવ્યું છે, પરંતુ નિશ્ચયનયમાં બંધા જ ભેદોનો નિષેધ કરીને આત્માને અભેદ-જ્ઞાયક સ્થાપિત કર્યો છે.

આવી રીતે વ્યવહારનું કાર્ય નિજમાં ભેદ અને પરથી અભેદ કરતો સમજવાનું છે અને નિશ્ચયનું કાર્ય પરથી ભેદ અને સ્વથી અભેદ કરવાનું છે. આ જ એમના પરસ્પર વિરોધનું રૂપ છે.

જ્યાં એક બાજુ વ્યવહાર નય થી નિમિત્તાદિકની અપેક્ષા એક દ્રવ્ય ને બીજા દ્રવ્યનો કર્તાદિક કહેવામાં આવે છે અને નિશ્ચયનયમાં, ‘હું જ મારો કર્તા-ધર્તા’ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં બીજી બાજુ કર્તા-કર્મનો ભેદ કરવો એ જ વ્યવહાર છે અને એ પ્રગણે ભેદનો નિષેધ કરવો નિશ્ચયનયનું કાર્ય માનવામાં આવે છે.

નિશ્ચય-વ્યવહારની પરિભાષામાં ભેદાભેદ વિશેષણોની સાથે ઉપચાર વિશેષણો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે-બે દ્રવ્યોની એકતા સબંધી જેટલા સંયોગી કથન છે તે બધા ‘ઉપચરિત’ જ હોય છે.

હવે રહી નિશ્ચયને ભૂતાર્થ-સત્યાર્થ અને વ્યવહારને અભૂતાર્થ-અસત્યાર્થ કહેવાવાળી વાત. એનો આશય એમ નથી કે વ્યવહારનય સર્વથા અસત્યાર્થ છે, એનો વિષય છે જ નહિ. એના વિષયભૂત ભેદ અને સંયોગોનું પણ અસ્તિત્વ છે, પરંતુ ભેદ અને સંયોગોના આશ્રય થી આત્માનો અનુભવ નથી થતો-એ અપેક્ષાથી એને અભૂતાર્થ કહ્યો છે. નિશ્ચયનયનો વિષય

અભેદ-અખંડ આત્મા છે, એના આશ્રય થી સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જ કારણથી એને ભૂતાર્થ કહેવામાં આવે છે. સમય સારમાં કહ્યું છે - 'જે જીવ ભૂતાર્થ નો આશ્રય લે છે તે જીવ નિશ્ચય થી સમ્યગ્દષ્ટિ છે.' આ બાબતમાં શ્રી કાનજી સ્વામી કહે છે, જિનવાણી સ્વાદ્વાદૃષ્ટ છે, અપેક્ષાથી કયન કહેવાવાળી છે. એટલે જ્યાં જે અપેક્ષા હોય ત્યાં તે સમજવું જોઈએ. પ્રયોજનવશ શુદ્ધનયને મુખ્ય કરીને સત્યાર્થ કહ્યો છે અને વ્યવહારનયને ગૌણ કરીને અસત્યાર્થ કહ્યો છે. ત્રિકાળી, અભેદ, શુદ્ધ દ્રવ્યની દષ્ટિ કરીને જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવાને માટે ત્રિકાળી દ્રવ્યને અભેદ કહીને ભૂતાર્થ કહ્યો છે અને પર્યાયનું લક્ષ છોડાવવાને માટે એને ગૌણ કરીને અસત્યાર્થ કહ્યો છે. આત્મા, અભેદ ત્રિકાળી ધ્રુવ છે. એની દષ્ટિ કરવાથી ભેદ જોવામાં નથી આવતા અને ભેદ દષ્ટિમાં નિર્વિકલ્પતા નથી હોતી. એટલા માટે અપ્રયોજન વશ ભેદને ગૌણ કરીને અસત્યાર્થ કહ્યો છે. અનંત કાળમાં જન્મ-મરણના અંત કરવાવાળો બીજરૂપ સમ્યગ્દર્શન જીવને થયો નથી-એવા સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવું છે, એનાથી શુદ્ધ જ્ઞાયકને મુખ્ય કરીને સત્યાર્થ કહ્યો છે અને પર્યાય તથા ભેદને ગૌણ કરીને વ્યવહાર કહીને એને અસત્યાર્થ કહ્યો છે. અહીંયા કહે છે કે ત્રિકાળી અભેદ દષ્ટિમાં ભેદ જોવામાં નથી આવતા. એનાથી એની દષ્ટિમાં ભેદ અવિદ્યમાન અસત્યાર્થ જ કહેવામાં આવે છે. કિન્તુ એવું ન સમજતા કે ભેદરૂપ કોઈ વસ્તુ નથી, દ્રવ્યમાં ગુણ છે જ નહિ, પર્યાય છે જ નહિ, ભેદ છે જ નહિ, આત્મામાં અનેક ગુણ છે અને બધા નિર્મળ છે. દષ્ટિનાં વિષયમાં ગુણોનો ભેદ નથી. પરંતુ અંદર વસ્તુમાં તો અનંતગુણ છે. ભેદ સર્વથા કોઈ વસ્તુ જ નથી એમ માનવામાં આવે તો જેવી રીતે વેદાંત મતવાળા ભેદરૂપ અનિત્યને જોઈને અવસ્તુ માયાસ્વરૂપ કહે છે અને સર્વવ્યાપક એક અભેદ નિત્ય શુદ્ધ બ્રહ્મને જ વસ્તુ કહે છે. એવું નક્કી થઈ જશે તથા એનાથી સર્વથા એકાંત શુદ્ધ નયના પક્ષરૂપ મિથ્યાદષ્ટિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

માટીના ઘડાને ઘીનો ઘડો કહેવો વ્યવહાર છે. એટલા માટે વ્યવહાર જુઠો છે. કારણકે ઘડો ધીમય નથી-પણ માટીમય છે. એવી જ રીતે દ્રવ્યને નિશ્ચય અને પર્યાયને વ્યવહાર અને આ વ્યવહાર ધીના ઘડાની જેમ જુઠો છે એમ નથી. જે પ્રકારે ઘડો ધી મય નથી એ પ્રમાણે પર્યાય થઈ જ નથી-એ વાત નથી.

પર્યાય અસ્તિત્વરૂપ છે-પર્યાયને વ્યવહાર કહ્યો છે પણ એ નથી એમ વાત નથી. રાગ પર્યાય અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયનો વિષય છે. આ

પર્યાયને અભૂતાર્થ કહી છે - એ કારણથી પર્યાય છે જ નહિ - ધીના ઘડાની જેમ જુઠ છે - એવું નથી. ક્ષાયિક આદિ ચાર ભાવોને પરદ્રવ્ય - પરભાવ કહ્યા - એટલે પર્યાય નથી - જુઠી છે એવું નથી.

જેવી રીતે સાબુ લગાડયા વગર કપડાં સાફ નથી થતાં અને સાબુ લગાડી પડી હોય તોય કપડાં સાફ નથી થતાં. સાબું લગાવી કપડાં ધોવાથી કપડાં સાફ થાય છે. એની સાર્યકતા લગાડીને ધોવામાં છે.

એવી રીતે વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો પ્રતિપાદન નથી થતો અને વ્યવહારના નિષેધ વિના નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ નથી થતી. નિશ્ચયના પ્રતિપાદનને માટે વ્યવહારનો પ્રયોગ અપેક્ષિત છે અને નિશ્ચય ની પ્રાપ્તિ ને માટે વ્યવહારનો નિષેધ આવશ્યક છે. જો વ્યવહારનો પ્રયોગ નહિ કરીએ તો વસ્તુ આપણી સમજમાં નહિ આવે અને જો વ્યવહારનો નિષેધ ન કરીએ તો વસ્તુની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

વ્યવહારનો પ્રયોગ પણ જિનવાણીમાં પ્રયોજનથી કરવામાં આવ્યો છે અને નિષેધ પણ પ્રયોજનથી કરવામાં આવ્યો છે. સમસ્ત જિનવાણી એક આત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી જ લખાઈ છે. આ ઉદ્દેશ્યથી જ નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સંબંધ નિષેધ - નિષેધક માનવામાં આવ્યો છે.

નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિ :-

જો જિનમતને પ્રવર્તાના ઈચ્છો તો નિશ્ચય વ્યવહારમાંથી એકને પણ ન છોડો, કારણ કે વ્યવહાર વગર તીર્થનો લોપ થઈ જશે અને નિશ્ચય વિના તત્ત્વનો લોપ થઈ જશે. તીર્થનો અર્થ છે ઉપદેશ અને તત્ત્વનો અર્થ છે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ. ઉપદેશની પ્રક્રિયા પ્રતિપાદન દ્વારા સંપન્ન થાય છે તથા પ્રતિપાદન કરવાનું વ્યવહારનું કામ છે. એટલે વ્યવહારને સર્વથા અસત્યાર્થ માનવાથી તીર્થનો લોપ થઈ જશે. શુદ્ધાત્માનો અનુભવ નિશ્ચયનયના વિષય ભૂત અર્થમાં એકાગ્ર થવા પર થાય છે - એટલે નિશ્ચયનયને છોડી દેવાથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. અર્થાત્ આત્માનો અનુભવ નહિ થાય. દ્વાદશાંગ જિનવાણી માં વ્યવહાર દ્વારા જે પણ ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો છે - તેનો સાર એકમાત્ર આત્માનુભૂતિ છે. આત્માનુભૂતિ જ સમસ્ત જિન શાસનનો સાર છે. આવી રીતે અહીંયા ઉપદેશની પ્રક્રિયામાં વ્યવહારનય પ્રધાન છે અને અનુભૂતિની પ્રક્રિયામાં નિશ્ચયનય પ્રધાન છે. જ્ઞાનીજન જ્યારે વ્યવહારનયને હેય અથવા અસત્યાર્થ કહે છે તો તેને ગૌણ કરવાથી જ અસત્યાર્થ કહે છે, અભાવ કરતાં નહિ. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરનું તીર્થ આજે પણ પ્રવર્તીત છે. કારણ કે એમની વાણી માં નિરુપિત શુદ્ધાત્માનો અનુભવ જ્ઞાનીજન આજે પણ કહે છે - આ વ્યવહાર અને નિશ્ચયની અદ્ભૂતસંધિ છે. અનુભવના પ્રેરણાની દેશનારૂપ વ્યવહાર અને અનુભવરૂપ નિશ્ચયની વિદ્યમાનતા જ વ્યવહાર-નિશ્ચયને નહિ છોડવાની પ્રક્રિયા છે.

ખીજી રીતે વિચાર કરીએ તો મોક્ષમાર્ગની પર્યાયને તીર્થ કહેવામાં આવે છે તથા જે ત્રિકાળીધ્રુવ નિજ શુદ્ધાત્માવસ્તુના આશ્રયથી મોક્ષમાર્ગની પર્યાય પ્રગટ થાય છે એને તત્ત્વ કહે છે. એટલે વ્યવહારને નહિ માનવાથી મોક્ષમાર્ગ રૂપ તીર્થ અને નિશ્ચય ને નહિ માનવાથી શુદ્ધાત્મતનો લોપનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે.

એટલા માટે વસ્તુ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાર્થ માનવું. જ્યાં સુધી પૂર્ણતા નથી થઈ - ત્યાં સુધી નિશ્ચય - વ્યવહાર બંને હોય છે. પૂર્ણતા થઈ ગઈ - અર્થાત્ સ્વયંમાં પૂર્ણ સ્થિર થઈ ગયું, ત્યાં બધી પ્રયોજન સિદ્ધિ થઈ ગઈ. એમાં તીર્થ અને તીર્થનું ફળ બધું આવી ગયું.

જે લોકો સમસ્ત નયોના સમુહને રોલિત આ ભાગવત્ શાસ્ત્રો ને નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયના અવિરોધથી જાણે છે - તે મહાપુરુષ સમસ્ત અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના હૃદયને જાણવાવાળા અને શાશ્વત સુખને ભોગવવાવાળા હોય છે.

ચોડીક સ્પષ્ટતા :-

- પ્ર. હવે એક પ્રશ્ન થાય છે કે આટલા બધા નયોથી આત્માને જાણવાનું શું કામ છે? ફક્ત 'આત્મા' છે એમ જાણી લઈએ તો ન ચાલે?
- ઉ. ભાઈ ! આત્મા છે એમ બૌદ્ધિકપણે તો બધા કહે છે. પણ આત્મામાં જેવા અનંત ધર્મો છે તેવા ધર્મો થી તેને ઓળખે તો જ આત્માને જાણ્યો કહેવાય. 'આત્મા' છે એમ કહે પણ અનંત ધર્મો જે રીતે છે તે રીતે ન જાણે તો તેણે આત્માને જાણ્યો ન કહેવાય. આ તો બધું ઈદ્રજાળ જેવું લાગે છે.
- પ્ર. નયોને તો પછી ઈદ્રજાળ કેમ કહી છે ?
- ઉ. નયોમાં અનેક પ્રકારની અપેક્ષા પડે છે, તે દ્વારા વસ્તુમાં રહેલા કયંચિત પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો બતાવે છે. સ્યાદ્વાદથી તેનું સાચું સ્વરૂપ ન સમજે તો તેને ઈદ્રજાળ જેવી ગુંચવણી લાગે છે.

જેમ કે -

એક નય દ્રવ્યને એકરૂપ કહે છે,
બીજી નય દ્રવ્યને અનેકરૂપ કહે છે,
એક નય દ્રવ્યને નિત્ય કહે છે,
બીજી નય દ્રવ્યને અનિત્ય કહે છે,
એક નય દ્રવ્યને સત્રૂપ કહે છે,
બીજી નય દ્રવ્યને અસત્રૂપ કહે છે,
એક નય દ્રવ્યની ક્રિયાથી મુક્તિ કહે છે,
બીજી નય દ્રવ્યની જ્ઞાનથી મુક્તિ કહે છે.

એક નય કર્મ - નોકર્મ ને વ્યવહાર કહી રાગને નિશ્ચય કહે છે, વળી તે જ રાગને એક વ્યવહાર કહી નિર્મળ પર્યાયને નિશ્ચય કહે છે, વળી તે નિર્મળ પર્યાયને વ્યવહાર કહીને ત્રિકાળી ધ્રુવ દ્રવ્યને નિશ્ચય કહે છે. આ રીતે નયો વસ્તુના અનેક ધર્મોને બતાવે છે. પણ જે યથાર્થ ન સમજે તેને ઈદ્રજાળ જેવી ગુંચવણી લાગે છે. ખરેખર તો નયો વસ્તુના સ્વરૂપનું અનેકાન્તપણું બતાવી સમ્યક્ એકાંત એવા ત્રિકાળી ધ્રુવ સામાન્ય દ્રવ્યનો આશ્રય કરાવે છે. તે આ નયો ને જાણવાનું પ્રયોજન છે.

- શાસ્ત્રોના સાચા રહસ્યને ખોલવા માટે નયાર્થ સમજવો જોઈએ. તેને સમજ્યા વિના ચરણાનુયોગનું કથન પણ સમજવામાં આવે નહિ. ગુરુનો ઉપકાર માનવાનું કથન આવે ત્યાં સમજવું કે ગુરુ પર દ્રવ્ય છે માટે તે વ્યવહારનું કથન છે.

ચરણાનુ યોગના શાસ્ત્રમાં પરદ્રવ્ય છોડવાની વાત આવે ત્યાં સમજવું કે તે રાગને છોડવા માટેનું વ્યવહારનયનું કથન છે.

પ્રવચન સાક્ષી શુદ્ધતા અને શુભરાગની મૈત્રી કહી છે. પણ વાસ્તવમાં નિશ્ચય શિષ્ટિનિર્મિત નથી. રાગ તો શુદ્ધતાનો શત્રુ છે, પણ ચરણાનુયોગમાં રહસ્યમાં એવું કથન કરવાની પદ્ધતિ છે અને તે કથન વ્યવહાર નયનું છે. અશુભ થી બચવા માટે શુભ રાગને નિમિત્ત માત્ર મિત્ર કહ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ તો એ છે કે વાસ્તવમાં રાગ તે વીતરાગનો શત્રુ છે, પણ નિમિત્ત નું જ્ઞાન કરાવવા માટે વ્યવહારનય દ્વારા એવું જ કથન થાય છે.

- જે જેનો પૂજા-વ્રત-દાનાદિ શુભ ક્રિયાથી ધર્મ માને તો તે જિન મતની બહાર છે, કારણ કે ભાવપાહુડ ગા. ૮૪-૮૫ ના ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે :- શુભ ક્રિયારૂપ પુણ્યને ધર્મ માની જે તેનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણ કરે તેને

પુણ્યકર્મનો બંધ ધાય છે. તેનાથી સ્વર્ગાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિ ધાય છે. પણ તેનાથી કર્મના કાયરૂપ સંવર - નિર્જરા - મોક્ષ થતો નથી. મોહ ક્ષોભ રહિત આત્માના પરિણામ તે જ ધર્મ છે. આ ધર્મ જ સંસારથી પાર ઉતારનાર મોક્ષનું કારણ છે એમ ભગવાને કહ્યું છે.

આનું વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર સમજવું જોઈએ અને એ નયોના અભ્યાસથી જ સમજણ પડે.

લૌકિકજન તથા અન્યમતિ કોઈ કહે કે પૂજાદિક, શુભક્રિયા તથા વ્રતક્રિયા સહિત જે હોય તે જૈન ધર્મ છે પણ અરેખર એમ નથી. ઉપવાસ, વ્રતાદિ જે શુભક્રિયા છે જેમાં આત્માના રાગરહિત શુભ પરિણામ છે, તેનાથી પુણ્યકર્મ નીપજે છે અને તેનું ફળ સ્વર્ગાદિક ભોગોની પ્રાપ્તિ છે - જે વિકાર રહિત શુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય હોય તે આત્માનો ધર્મ છે. આ જ ધર્મ થી સંવર - નિર્જરા થઈ મોક્ષ ધાય છે. જે કોઈ શુભ રાગ થી પોતાનું હિત થવું માને તે મિથ્યામતાવલંબી છે એમ માનવું.

■ નિશ્ચયનય-ભેદ-પ્રભેદ :

નિશ્ચયનયના બે પ્રકાર છે.

● શુદ્ધ નિશ્ચયનય ● અશુદ્ધ નિશ્ચયનય

● શુદ્ધ નિશ્ચયનયના ત્રણ પ્રકાર છે.

★ પરમશુદ્ધ ★ સાક્ષાત ★ એકદેશ.

★ પરમશુદ્ધ નિશ્ચયનયમાં ત્રિકાળી શુદ્ધ પરમપારિણામિક સામાન્ય ભાવનો ગ્રહણ હોય છે. એના ઉદ્ઘટ્ટરણરૂપ કેટલાક શાસ્ત્રીય કથન આ પ્રમાણે છે.

★ શુદ્ધ નિશ્ચયનય થી સહજજ્ઞાનાદિ પરમસ્વાભાવભૂત ગુણોનો આધાર હોવાથી કારણ શુદ્ધ જીવ છે.

★ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ, સત્તા, ચૈતન્ય અને જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ પ્રાણોથી જીવે છે.

★ નિરુપાધિક ગુણ-ગુણીના અભેદરૂપ વિષય કરવાવાળો સાક્ષાત્ શુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. જેવી રીતે જીવને કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ કહેવું. આ નય આત્માને ક્ષાયિકભાવોથી અભેદ બતાવે છે તથા તેમના જ કર્તા ભોક્તા પણ કહે છે.

★ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધભાવ જીવનો સ્વભાવ કહેવાય છે.

★ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ, અખંડ, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બંને જીવના લક્ષણ છે.

★ એકદેશ શુદ્ધતાથી તન્મય દ્રવ્ય સામાન્યને પૂર્ણ શુદ્ધ બોલું તે એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. જેવી રીતે- એ પરમ ધ્યાનમાં સ્થિત જીવને જે વીતરાગ પરમાનંદ સ્વરૂપ સુખનું પ્રતિભાષ થાય છે તે નિશ્ચય મોક્ષ માર્ગ સ્વરૂપ છે. જે શુદ્ધાત્મા સ્વરૂપ છે - તે પરમાત્મા સ્વરૂપ છે - તે જ એકદેશ પ્રકટતારૂપ વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદની ઉત્પન્ન સુખામૃતરૂપી જળના સરોવરમાં રાગાદિ મલ રહીત હોવાને કારણે પરમહંસ સ્વરૂપ છે.

● અશુદ્ધ નિશ્ચય નય :

સોપાધિક ગુણ-ગુણીમાં અભેદ દર્શાવનાર અશુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. જેવી રીતે- મતિજ્ઞાનાદિને જીવકહેવું. રાગદ્વેષાદિ વિકારી ભાવોને જીવકહેવાવાળું ક્યન આ નયની સીમામાં આવે છે. આ નય ઔદાયિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવોને જીવની સાથે અભેદ બતાવે છે, તેના કર્તા-કર્મ પણ બતાવે છે.

★ જીવનાં કર્મોના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થવાવાળા જે ભાવ છે તે જીવના ભાવ પ્રાણ હોય છે - એવું અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી જાણવું.

★ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આ આત્મા સંપૂર્ણ મોહ-રાગ-દ્વેષાદિરૂપ ભાવકર્મોનો કર્તા-લોકતા હોય છે.

પ્ર . નિશ્ચય નયના ભેદ-પ્રભેદ કરવાથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

ઉ. નિશ્ચયનયના ચાર ભેદ છે.

૧. અશુદ્ધ નિશ્ચયનય ૩. સાક્ષાત શુદ્ધ નિશ્ચયનય

૨. એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનય ૪. પરમ શુદ્ધ નિશ્ચયનય.

★ જગતના બધા જ જીવો અનંત આનંદના કંદ અને જ્ઞાનના ઘનપિંડ હોવા છતાં પણ પોતપોતાના જ્ઞાન આનંદ સ્વભાવ સ્વરૂપથી અજ્ઞાત રહેવાને લીધે પર અને પર્યાયમાં એકત્વ બુદ્ધિ ધારણ કરીને જન્મ-મરણના અનંત દુઃખ સહન કરી રહ્યો છે.

★ પર અને પર્યાય થી પૃથક પોતાના આત્માનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને અનુચરણના અભાવને કારણે જ અનંત સંસાર બની રહ્યો છે.

★ આ સંસારનો અભાવ નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના પરિજ્ઞાન વગર સંભવ નથી.

★ પર અને પર્યાય થી ભિન્ન નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના પરિજ્ઞાન મોટે નિશ્ચય નય ભેદ-પ્રભેદ કરવામાં આવ્યા છે.

- * સર્વ પ્રથમ પરદ્રવ્ય અને તેની પર્યાયોથી ભિન્નતા તથા પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી અભિન્નતા બતાવવી યોગ્ય હતી; કારણ કે પ્રત્યેક દ્રવ્યની 'ઈકાઈ' સ્થાપિત કર્યા વગર-સ્પષ્ટ કર્યા વગર વસ્તુની સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તા સ્પષ્ટ નથી થતી.
- * પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના ભલા-બુરાનો જવાબદાર સ્વયં જ છે, પોતાનું ભલું-બુરું કરવામાં સ્વયં સમર્થ છે અને તેના માટે પૂર્ણ સ્વતંત્ર પણ છે. - આ સ્પષ્ટ કરવું અશુદ્ધ નિશ્ચયનયનું પ્રયોજન છે. પોતાના આ પ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે એ રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ જેવી અપ્રિય અવસ્થાઓને પણ પોતાની સ્વીકાર કરે છે, એના કર્તૃત્વ અને લોકર્તૃત્વનો પણ સ્વીકાર કરે છે; એને કર્મકૃત (કર્મજન્ય) કે પરકૃત કહીને એની જવાબદારી બીજા ઉપર નથી ઠોકતો.

પ્રત્યેક જીવને એ સમજાવવું આ નયનું પ્રયોજન છે કે જો કે પરપદાર્થ અને એના ભાવોનું કર્તા-લોકતા અથવા જવાબદાર આ આત્મા નથી, તથા પીરાગાદિ વિકારી ભાવસ્વરૂપ અપરાધ સ્વયંની ભૂલથી, સ્વયંમાં, સ્વયં જ થયા છે; એટલે એનો કર્તા લોકતા અથવા જવાબદાર આ આત્મા સ્વયં જ છે.

- * જ્યારે આ આત્મા પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અને પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી અભિન્ન પોતાને જણાવા લાગ્યો, ત્યારે તેને કમશ: પર્યાયોથી પણ ભિન્ન ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવની તરફ લઈ જવાના લક્ષથી એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી એમ કહ્યું કે જે પર્યાય પરના લક્ષથી ઉત્પન્ન થઈ, જેની ઉત્પત્તિમાં કર્માદિક પરપદાર્થ નિમિત્ત થયા, જે પર્યાય દુઃખ સ્વરૂપ છે, તેને તું પોતાની શું કામ માને છે? તારો આત્મા તો જ્ઞાન અને આનંદ પર્યાયને ઉત્પન્ન કરે એવો છે. જે પર્યાય સ્વને વિષય બનાવે, સ્વમાં લીન થાય, તે જ પોતાની હોઈ શકે. જ્ઞાની તો તેનો જ કર્તા-લોકતા હોઈ શકે છે. રાગાદિ વિકારી પર્યાયોને પોતાની કહેવી તો સ્વયંને વિકારી બનાવવો છે, અજ્ઞાની બનાવવો છે; કારણકે વિકારનો કર્તા-લોકતા વિકાર જ થઈ શકે છે. ભલે એ પોતાનામાં જ ઉત્પન્ન થઈ છે, પણ તે પોતાની નથી થઈ શકતી. આ પ્રમાણે વિકારથી હટાવવા માટે નિર્મળ પર્યાય થી અલેદ સ્થાપિત કર્યું.

- * નિર્મળ પર્યાય થી અલેદ સ્થાપિત કરવું મૂળ પ્રયોજન નથી, મૂળ પ્રયોજન તો ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવ સુધી લઈ જવાનું છે, તેમાં જ અહંબુદ્ધિ સ્થાપિત કરવાની છે; પણ ભાઈ! એક સાથે આ બધું કેમ થઈ શકે? એટલે ધીરે ધીરે

વાત કહેવામાં આવે છે. 'તું તો નિર્મળ પર્યાયનો ધણી છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, વિકારી પર્યાયોનો નહિ' આ એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું કથન એક પડાવ છે, ગંતવ્ય નહિ. આ આત્મા એક વખત રાગને પોતાનો માનવાનું છોડે, પછી નિર્મળ પર્યાય થી પણ આગળ લઈ જશે. રાગ તો નિષેધ કરવા યોગ્ય છે ને? જો રાગ નિષેધ કરવા યોગ્ય છે તો એ પોતાનો કેવી રીતે હોઈ શકે? જે નિષેધ છે તે હું ન હોઈ શકું, હું તો પ્રતિપાદ્ય છું. રાગ નિષેધ છે માટે વ્યવહાર છે. નિર્મલ પર્યાય કરવા યોગ્ય છે, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એટલા માટે નિશ્ચય છે. નિર્મલ પર્યાયરૂપ નિશ્ચય વિકારરૂપ વ્યવહારનો નિષેધ કરતો, એનો અભાવ કરતો થકો ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું પ્રયોજન નિર્મલ પર્યાયની ત્રિકાળી ધ્રુવની સાથે એકતા સ્થાપીત કરી, વિકારી પર્યાયથી પૃથક્તા સ્થાપીત કરવાની છે.

- * વિકારી પર્યાયથી પૃથક્તા સ્થાપીત થયા પછી હવે કહે છે કે એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયે વિકારી પર્યાયથી ભિન્નતા બતાવવા માટે જે નિર્મળ પર્યાય સાથે અભેદ સ્થાપીત કર્યું હતું એ પણ અપૂર્ણ હોવાથી આત્માના સ્વભાવની સીમામાં કેવી રીતે આવી શકે? આત્માનો સ્વભાવ તો પરિપૂર્ણ છે, એના આશ્રયથી તો પર્યાયમાં પણ પૂર્ણતા પ્રગટ થવી જોઈએ. જો પરિપૂર્ણ સ્વભાવનો પરિપૂર્ણ આશ્રય હોય તો પછી અપૂર્ણ પર્યાય કેમ પ્રગટે? પર્યાયની આ અપૂર્ણતા, પરિપૂર્ણ સ્વભાવને અનુરૂપ નથી, અનુરૂપ પણ નથી. એટલે એને પણ એમાં કેમ ભેળવી શકાય? કેમ ભેળવીને રાખી શકાય? એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયરૂપ સાધકદશા તો પ્રસ્થાન છે, પહોંચવાનું સ્થાન નથી, પથ છે, ગંતવ્ય નહિ; સાધન છે, સાધ્ય નથી તથા હું તો પરિપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન સ્વભાવી છું, હું તો અનંત અતિન્દ્રિય-આનંદનો કર્તા-ભોક્તા છું, હું તો અનંત ચતુષ્ટય લક્ષ્મીનો સ્વામી છું, છેવટે આ ક્ષયોપશમ ભાવથી મને શું લેવા દેવા? અને તેનો ભરોસો પણ શું? આજનો ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ આવતી કાલે મિથ્યાદષ્ટિ બની શકે છે. આજનો સારો ભલો વિક્રાન કાલે સ્મૃતિ ભંગ હોવાથી અલ્પજ્ઞ થઈ જાય છે. આજનો ક્ષયોપશમ સંયમી કાલે અસંયમી બની શકે છે.

નિર્મળ છે તો શું થયું? આ અપૂર્ણ તથા ક્ષણધ્વંશી પર્યાય થી મને શું? આ તો આવતી જતી છે. મારા જેવા સ્થાયી તત્ત્વનું એકત્ત્વ, સ્વામીત્ત્વ, કર્તૃત્ત્વ અને ભોક્તૃત્ત્વ તો જ્ઞાતિક ભાવરૂપ ચિરસ્થાયી અનંત ચતુષ્ટ્યાદિથી જ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે નિર્મળ પર્યાય થી પણ પૃથક્તા સ્થાપિત કરીને પૂર્ણ શુદ્ધ ક્ષાયિક પર્યાયથી યુક્ત દ્રવ્યગ્રાહી શુદ્ધ નિશ્ચયનય પ્રગટ થાય છે, ત્યારે એકદેશ શુદ્ધ પર્યાય નિષેધ થઈ જાય છે. નિષેધ થઈ જવાથી વ્યવહાર થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરતો થકો એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચય નય પણ નિષેધ થઈને વ્યવહારપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને સાક્ષાત શુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રગટ થાય છે.

આ પ્રમાણે કમરા: અશુદ્ધ નિશ્ચય નય, એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયને વ્યવહાર કહી - સાક્ષાત્ નિશ્ચયનય સુધી પહોંચાડી દીધા.

- * જો કે ક્ષાયિક ભાવ સ્થાયી છે, અનંત છે, છતાં પણ અનાદિનો તો નથી જ. હું તો અનાદિ અનંત તત્ત્વ છું. આ ક્ષાયિક પર્યાય થી પણ મારી શું મહિમા? હું તો એવો મહિમાવંત પદાર્થ છું કે જેમાં કેવળજ્ઞાન જેવી અનંત પર્યાયો નીકળી જાય તો પણ મારામાં કોઈ ખોટ (ઓછાઈ) આવવાની નથી. હું તો અખૂટ-અદ્ભૂત પદાર્થ છું. કેવળજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિક ભાવની સંતતિની અપેક્ષા ભલે અનંતકાળ સુધી રહેવાની હોય, પરંતુ વસ્તુતઃ તો પર્યાય હોવાથી એક સમય માત્રની જ છે ને! હું તો માત્ર ક્ષાયિક ભાવ જેટલો નથી, એ તો મારામાં ઉત્પન્ન થનાર તરંગો છે. સાગર તરંગ માત્ર તો ન જ હોઈ શકે. જો કે તરંગો સાગરમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ તરંગોને સાગર કહેવામાં નથી આવતું. સાગરની ગંભીરતા, સાગરની વિશાળતા આ લહેરોમાં ક્યાં છે? સાગર, સાગર છે અને લહેરો, લહેરો છે. સાગર લહેર નથી અને લહેર સાગર નથી. સાચું સત્ય તો એ જ છે, પરમાર્થ તો આ જ છે. એ પ્રમાણે પરમગ્રાહી શુદ્ધ નિશ્ચયનય, સાક્ષાત્શુદ્ધ નિશ્ચય નયનો નિષેધ કરતો થકો ઉદ્ધિત થાય છે અને સાક્ષાત્શુદ્ધ નિશ્ચય નય પણ વ્યવહાર બનીને રહી જાય છે.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય નયનાં ભેદ-અભેદ પરમશુદ્ધ નિશ્ચય નયના વિષયભૂત ત્રિકાળી ધ્રુવતત્ત્વ સુધી લઈ જાય છે. બધાં જ પ્રકારના નિશ્ચયનયોનું વાસ્તવિક પ્રયોજન તો આ જ છે. આ ધ્યેયના પૂરક બીજાપણ અનેક પ્રયોજન હોય છે, હોઈ શકે છે, પણ મૂળ પ્રયોજન તો આ જ છે.

‘ન તથા’ શબ્દથી બધાનો નિષેધ કરવાવાળો - પરમશુદ્ધ નિશ્ચયનય ક્યારે પણ કોઈ પણ નય દ્વારા નિષેધ નથી થતો; કિન્તુ એ બધાનો નિષેધ કરીને સ્વયં નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને નિર્વિકલ્પ આત્માનુભૂતિનો ઉદય થાય છે. વાસ્તવમાં આ આત્માનુભૂતિની પ્રાપ્તિ જ આ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાનું ફળ છે.

■ વ્યવહારનય-ભેદ-પ્રભેદ :

નિશ્ચય વ્યવહારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતી વખતે આ વાત સ્પષ્ટ કરી હતી કે વ્યવહાર નયનું કાર્ય એક અખંડ વસ્તુમાં ભેદ કરીને તથા બે ભિન્ન વસ્તુમાં અભેદ કરીને વસ્તુ સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવાનું છે. વ્યવહાર નયની આ વિશેષતાને લક્ષમાં રાખીને એના મુખ્ય બે ભેદ કરવામાં આવે છે.

૧. સદ્ભૂત વ્યવહાર નય ૨. અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય

એક જ વસ્તુમાં ભેદ વ્યવહાર કરવાવાળો સદ્ભૂત વ્યવહાર નય છે અને ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં અભેદ કરવાવાળો અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય છે. સદ્ભૂત વ્યવહાર નય અનંત ધર્માત્મક એક અખંડ વસ્તુઓમાં ગુણો, કર્મો, સ્વભાવો અને પર્યાયોના આધાર પર ભેદ કહે છે. અર્થાત્ ભેદ કરીને વસ્તુ સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કહે છે. આ ગુણ ધર્મ આદિ સદ્ભૂત છે. અર્થાત્ એ વિદ્યમાન છે, એ વસ્તુના જ ગુણધર્મ છે, જેમાં આ નય ખતાવી રહ્યું છે, આ કારણથી તો આને ‘સદ્ભૂત’ કહેવામાં આવે છે. અખંડ વસ્તુઓમાં ગુણ - ધર્માદિના આધાર પર ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે એ કારણ થી વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે અને ભેદાભેદરૂપ વસ્તુને ભેદાંશને ગ્રહણ કરવાવાળો હોવાથી નય કહેવામાં આવે છે.

અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય ભિન્ન દ્રવ્યોમાં સંયોગ સંબંધ આદિના આધાર પર અભેદ ખતાવીને વસ્તુ સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે. જ્યારે વસ્તુત : ભિન્ન દ્રવ્યોમાં અભેદ વસ્તુગત નથી, એટલે અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય કહે છે.

સદ્ભૂત અને અસદ્ભૂત-બંને વ્યવહારના અનુપચરિત અને ઉપચરિતના ભેદથી બે-બે પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે.

૧. અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય (શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર નય)
૨. ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય (અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર નય)
૩. અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય (શુદ્ધ અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય)
૪. ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય (અશુદ્ધ અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય)

ઉદાહરણ :-

૧. જીવના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ છે. (નિરુપાધિગુણ-ગુણીના ભેદને વિષય કરવાવાળો)
૨. જીવના મતિજ્ઞાનાદિ ગુણ છે. (સોપાધિગુણ-ગુણીના ભેદને વિષય કરવાવાળો).

૩. જીવનો શરીર છે.

(ભિન્ન વસ્તુઓના સંશ્લેષસહિત સંબંધને વિષય કરવાવાળો અનુપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય).

૪. દેવદત્તનું ધન છે.

(ભિન્ન વસ્તુઓમાં સંશ્લેષરહિત સંબંધના વિષય કરવાવાળા ઉપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના સ્વરૂપ વિષય વસ્તુને સ્પષ્ટ કરવાવાળો).

■ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક : (સ્વરૂપ અને વિષયવસ્તુ)

પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય - વિશેષાત્મક છે. વસ્તુના સામાન્ય અંશને દ્રવ્ય અને વિશેષ અંશને પર્યાય કહે છે. આ જ કારણથી વસ્તુના સામાન્ય અંશને ગ્રહણ કરવાવાળા જ્ઞાનના અંશને દ્રવ્યાર્થિક નય અને વિશેષ અંશને ગ્રહણ કરવાવાળા જ્ઞાનના અંશને પર્યાયાર્થિક નય કહે છે તથા બંને અંશોને એક સમયે ગ્રહણ કરવાવાળા જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે.

સામાન્ય-વિશેષાત્મક પદાર્થ પ્રમાણનો વિષય છે. વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે અને વસ્તુનો એક અંશ નયનો વિષય છે અને જે અર્થ પ્રમાણ અને નયથી નિર્ણયિત થાય છે તે નિષ્કેપનો વિષય છે.

દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય સામાન્ય, એક, નિત્ય અને અભેદ સ્વરૂપ વસ્ત્વંશ છે તથા પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય વિશેષ, અનેક, અનિત્ય અને ભેદ સ્વરૂપ વસ્ત્વંશ છે. જેમાં ઉપર્યુક્ત બધું જ સમાહિત છે, તે વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે. અર્થાત્ સામાન્ય-વિશેષાત્મક, એકાનેકાત્મક, નિત્યાનિત્યાત્મક અને ભેદાભેદાત્મક વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે.

જો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ વિચાર કરીએ તો પ્રમાણની વિષયભૂત વસ્તુ

- દ્રવ્યની અપેક્ષા સામાન્ય-વિશેષાત્મક.
- ક્ષેત્રની અપેક્ષા ભેદાભેદાત્મક.
- કાળની અપેક્ષા નિત્યાનિત્યાત્મક.
- ભાવની અપેક્ષા એકાનેકાત્મક છે.

આ જ વિશેષતાને કારણે દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયને દ્રવ્ય, સામાન્ય, અભેદ, નિત્ય, એક તથા પર્યાયાર્થિક નયના વિષયને પર્યાય, વિશેષ, ભેદ, અનિત્ય, અનેક આદિ શબ્દોમાં અભિહિત કરવામાં આવે છે.

નય ચક્રમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોની પરિભાષા આ પ્રમાણે છે :-

પર્યાયને ગૌણ કરીને જે દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને એનાથી વિપરીત દ્રવ્યને ગૌણ કરીને જે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે તે પર્યાયાર્થિક નય છે. સમયસારના 'આત્મખ્યાતિ' નામની ટીકામાં આ બંને નયોની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે.

દ્રવ્ય પર્યાય સ્વરૂપ વસ્તુમાં જે મુખ્યરૂપથી દ્રવ્ય નો અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિક નય અને જે મુખ્યરૂપથી પર્યાય નો અનુભવ કરાવે તે પર્યાયાર્થિક નય છે.

આ પરિભાષાની ઊંડાણમાં દૃષ્ટિ નાખવાથી એક વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે બંને નયના વિષય એક વસ્તુની મર્યાદાની અંદર છે. આ નયોનું મૂળ કાર્ય સમસ્ત વસ્તુઓને મેળવીને જોવાની અપેક્ષા મુખ્યરૂપથી પ્રત્યેક વસ્તુને એના વિલિન પક્ષોથી જોવાની છે - પ્રકાશીત કરવાની છે. આ પ્રમાણે એ પણ પ્રતિક્ષિત થાય છે કે પ્રમાણના વિષયમાં મુખ્ય ગૌણની વ્યવસ્થા નથી - કારણકે એનો વિષય સંપૂર્ણ વસ્તુ છે. એના વિષયમાં વસ્તુના બંને અંશો મુખ્ય રહે છે. નયોનો વિષય વસ્તુનો અંશ બને છે એટલે જે વસ્તુનો જે અંશ જે નયનો વિષય બને છે તે અંશ મુખ્ય હોય છે - બાકીનો અંશ ગૌણ રહે છે. મુખ્ય અંશને વિવક્ષિત અંશ અને ગૌણ અંશને અવિવક્ષિત અંશ પણ કહે છે.

એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે વસ્તુના દ્રવ્યોંશને જાણવા/ખતાવવાવાળો દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને પર્યાયોંશને જાણવા/ખતાવવાવાળો પર્યાયાર્થિક નય છે.

બધી જ વસ્તુઓ સામાન્ય વિશેષાત્મક હોવાને લીધે વસ્તુનો સ્વરૂપ જોવાના ક્રમથી સામાન્ય અને વિશેષને જાણવાવાળી બે આંખો છે :-

૧. દ્રવ્યાર્થિક ૨. પર્યાયાર્થિક

દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ થી જોવાના સમયે પર્યાયાર્થિક ચક્ષુને સર્વથા બંધ રાખવાની છે - જરા પણ ખુલ્લી રાખવાની નથી. જો પર્યાયાર્થિક ચક્ષુને જરા પણ ખુલ્લી રાખી તો દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષયભૂત દ્રવ્ય જોવામાં નહિ આવે. એવી જ રીતે પર્યાયાર્થિક ચક્ષુથી જોવાના વખતે દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુને સર્વથા બંધ રાખવાની છે, જરા પણ ખુલ્લી રાખવાની નથી, અન્યથા પર્યાયાર્થિક નયના વિષયભૂત પર્યાય જોવામાં નહિ આવે. એક નયની વિષયભૂત વસ્તુને જોવા માટે બીજી નયની આંખને સંપૂર્ણ બંધ રાખવી આવશ્યક જ નહિ અનિવાર્ય છે. એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ થી જોતા સમયે પર્યાયાર્થિક ચક્ષુને માત્ર બંધ જ રાખવાની છે - ફોડી નથી નાખવાની - કારણકે સર્વથા બંધ રાખવાથી સમ્યક્ એકાંત હોય છે અને ફોડી નાખવાથી - મિથ્યાએકાંત.

જેવી રીતે લક્ષ્ય-બિંદુને ભેદવા માટે બિંદુક ચલાવનારની એક આંખને પૂરી જ બંધ કરવી પડે છે તે જ પ્રકારે પોતાના વિષયના લક્ષ્યભેદને માટે બીજી નયને સર્વથા ગોણા કરવી પડે છે. એનો નિષેધ આવશ્યક નથી.

ગોણાતા દોષ નથી. એ તો નયોના સ્વરૂપમાં જ સમાહિત છે. એટલે સર્વથા ગોણા શબ્દથી ગભરાવવાની વાત નથી. જો કદાચ જિનવાણીમાં કયાં પણ નિષેધ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો તેને પણ ગોણાતાના અર્થમાં સમજવો જોઈએ.

ભાઈ ! વસ્તુનું સ્વરૂપ અગાધ છે, એનો તળ, એને પાર પાડવું અસંભવ તો નથી પણ ગંભીર અધ્યયન-ચિંતન-મનનની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે છે. જેવી રીતે વસ્તુ સ્વરૂપ અગાધ અને અપાર છે તે જ પ્રકારે તેને પ્રતિપાદન કરવાવાળી પ્રમાણ - ન્યાત્મક શૈલીપણ કંઈ ઓછી ગંભીર નથી-જટિલ વિષય આવવાથી નિરાશ ન થવું-એના અભ્યાસથી અલગ પણ ન થવું. પણ બમણા ઉત્સાહથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, સતત પ્રયાસ ચાલુ રાખવો કારણ કે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવાનો આ જ માર્ગ છે.

■ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયના ભેદ-પ્રભેદ :

દ્રવ્યાર્થિક નય જેનો વિષય અભેદ છે એના ભેદ કેમ સંભવ છે? છતાં પણ જિનાગમમાં પ્રયોજનવશ એના પણ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે. વસ્તુ નો જે અંશ (દ્રવ્યાંશ) દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે, તે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ અથવા બંનેથી નિરપેક્ષ છે? આવા પ્રકારના અનેક પ્રશ્ન (વિકલ્પ) એના સંદર્ભમાં ઉપસ્થિત થાય છે. એનો યોગ્ય સમાધાન કરવાના પ્રયોજન થી જ દ્રવ્યાર્થિક નયના ભેદ-પ્રભેદ કરવામાં આવ્યા છે. તેમા બે ભેદ મુખ્ય છે.

૧. શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય ૨. અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય.

શુદ્ધ દ્રવ્ય જ જેનું પ્રયોજન છે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને અશુદ્ધ દ્રવ્ય જ જેનું પ્રયોજન છે તે અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય છે. આ કથનમાં સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ સમજવાની વાત એ છે કે અહીં દ્રવ્યની શુદ્ધતા અથવા અશુદ્ધતાથી શું આશય છે અર્થાત શુદ્ધતા અથવા અશુદ્ધતાનો આધાર શું છે?

આ પ્રકરણમાં કર્મોપાધિ, ભેદકલ્પના અને ઉત્પાદ-વ્યયથી નિરપેક્ષતા જ શુદ્ધતા અને તેમની સાપેક્ષતા જ અશુદ્ધતા છે. આ આધાર પર શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય અને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય-બંને નયો ત્રણ ત્રણ પ્રકારના થઈ જાય છે. જેના નામ આ પ્રમાણે છે.

૧. કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય
૨. ભેદકલ્પના નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય
૩. ઉત્પાદ વ્યય નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય
૪. કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય
૫. ભેદ કલ્પના સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય
૬. ઉત્પાદ વ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય

૧. જે કર્મોથી સિખ્ત જીવને સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ ગ્રહણ કરે છે.
૨. જે ગુણ-ગુણી આદિ ચતુષ્ટય અર્થમાં ભેદ નથી કરતો તે નય.
૩. જે નય ઉત્પાદ-વ્યયને ગૌણ કરીને કેવળ સત્તા ને ગ્રહણ કરે છે.
૪. જે નય બધા રાગાદિ ભાવોને જીવ અથવા જીવના કહે છે તે નય.
૫. જે નય દ્રવ્યમાં ગુણ-ગુણી આદિના ભેદ કરીને એની સાથે સંબંધ કરાવે છે.
૬. જે નય ઉત્પાદ-વ્યય સાથે મળેલી સત્તા ને ગ્રહણ કરીને દ્રવ્યને એક સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ કહે છે તે નય.

એના સિવાય દ્રવ્યાર્થિકનયના બીજા ચાર પ્રકાર પણ ખતાવવામાં આવ્યા છે.

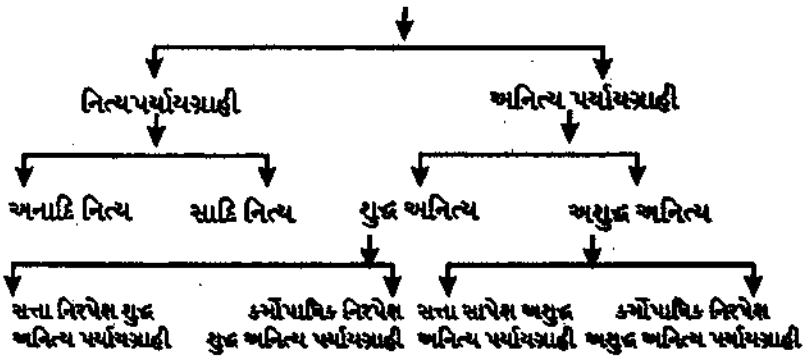
૧. અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય- જે નય સમસ્ત સ્વભાવોમાં આ દ્રવ્ય છે એ રીતે દ્રવ્યની સ્થાપના કરે છે.
૨. સ્વદ્રવ્યાદિકગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય- જે સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં સત્ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે.
૩. પર દ્રવ્યાદિકગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય- પરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં અસત્ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે.
૪. પરમભાવગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક નય- જે શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને ઉપચરિત સ્વભાવ રહીત પરમ સ્વભાવને ગ્રહણ કરે છે.

પર્યાયાર્થિક નયના ભેદ-પ્રભેદ :

જિનાગમમાં પર્યાયાર્થિક નયના ભેદોની ચર્ચામાં એના છ પ્રકાર ખતાવવામાં આવ્યા છે.

- ૧ અનાદિનિત્ય પર્યાયાર્થિક નય - પુદ્ગલની પર્યાય સુમેરૂ પર્વત આદિ નિત્ય છે.
 - ૨ આદિનિત્ય પર્યાયાર્થિક નય - સિદ્ધ પર્યાય નિત્ય છે.
 - ૩ અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય - પર્યાયમાં પ્રતિસમય વિનાશશીલ છે.
 - ૪ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક - એક સમયમાં પર્યાય ત્રયાત્મક છે.
 - ૫ કર્મોપાધિક નિરપેક્ષી - સંસારી જીવોની પર્યાય સિદ્ધ શુદ્ધ અનિત્ય જીવોની પર્યાય સમાન શુદ્ધ છે.
 - ૬ કર્મોપાધિક સાપેક્ષી - સંસારી જીવોના જન્મ મરણ અશુદ્ધ અનિત્ય યાય છે.
- તેને નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરી રાકાય.

પર્યાયાર્થિક નય

તે સિવાય એક સમયવર્તી પર્યાયના અતિરિક્ત અનેક સમયની ઔપચારિક પર્યાયનાં કથનને ધ્યાનમાં રાખીને નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારો પણ જોવા મળે છે.

૧. અનાદિ - અનંત પર્યાય ૨. સાદિ - અનંત પર્યાય
૩. અનાદિ - સાન્ત પર્યાય ૪. સાદિ સાન્ત પર્યાય...

ઉદાહરણ :

૧. સુમેરૂ પર્વત, અકૃત્રિમ જિનબિમ્બ અને જિન ચેત્યાલય આદિ પુદ્ગલ પર્યાય.
૨. જીવની સંસાર પર્યાય.
૩. જીવની સિદ્ધ પર્યાય.
૪. જીવની મનુષ્ય પર્યાય.

એક વાત ધ્યાન રાખવાની છે, જે પર્યાયો ને અહીંયા અનાદિ-અનંત આદિ બતાવવામાં આવી છે એ પણ પ્રતિસમય પલટાય છે, છતાં પણ લગભગ એવીને એવી જ રહે છે - એ અપેક્ષાએ એમને એક પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

■ નૈગમાદિક સાત નય :

મિનાગમમાં પ્રતિપાદન નયોના વર્ગીકરણ નિશ્ચય - વ્યવહાર, દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક અને નૈગમાદિક સાત નયોથી અતિરિકત જ્ઞાન નય, અર્થ નય અને શબ્દ નયના રૂપમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે

આમ તો બધાં જ નય સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનના અંશ હોવાથી જ્ઞાનાત્મક જ હોય છે. છતાં પણ અહિંયા વસ્તુ વિષયની અપેક્ષા તેના ત્રણ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.

૧. જ્ઞાન નય - જ્ઞાનને જાણવાવાળો નય.
૨. શબ્દ નય - શબ્દોને જાણવાવાળો શબ્દ નય.
૩. અર્થ નય - અર્થને જાણવાવાળો નય.

જગતના સંપૂર્ણ પદાર્થોને પણ ત્રણ ભાગમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે.
(૧) જ્ઞાનાત્મક (૨) અર્થાત્મક (૩) શબ્દાત્મક.

જ્ઞાનની જે પર્યાયમાં સત્ - અસત્ પદાર્થો ઝળકે છે, તે જ્ઞાનપર્યાય જ્ઞાનાત્મક વસ્તુ છે, જ્ઞાન પર્યાયમાં ઝળકવાવાળા પદાર્થ અર્થાત્મક વસ્તુ છે અને એ પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા શબ્દ શબ્દાત્મક વસ્તુ છે.

‘ગાય’ નામનો પદાર્થ અર્થાત્મક વસ્તુ છે. એને જાણવાવાળી જ્ઞાન પર્યાય જ્ઞાનાત્મક વસ્તુ છે અને ‘ગાય’ નામનો શબ્દ શબ્દાત્મક વસ્તુ છે. આ પ્રકારે ‘ગાય’ નામક શબ્દના ત્રણ અર્થ થઈ ગયા.

૧. ગાયને જાણવાવાળું જ્ઞાન.
૨. ગાય નામનો પશુ.
૩. ગાય નામનો શબ્દ.

આનો તાત્પર્ય એ થયો કે ગાય નામના પશુને તો ગાય કહે છે. ગાયને જાણવાવાળા જ્ઞાનને પણ ગાય કહે છે તથા ગાય શબ્દની પણ ગાય સંજ્ઞા છે.

નિષ્કર્ષરૂપમાં કહી શકાય કે જ્ઞાનમાં પ્રતિબિમ્બિત ગાય જ્ઞાનાત્મક ગાય છે, ઉચ્ચરિત યા લખેલ ‘ગાય’ શબ્દ શબ્દાત્મક ગાય છે અને દૂધ

દેવાવાળી અસલી ગાય અર્થાત્મક ગાય છે.

આ રીતે જ્ઞાનમાં પ્રતિબિમ્બિત વસ્તુ 'જ્ઞાનાત્મક' વસ્તુ છે, વસ્તુ સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાવાળો શબ્દ 'શબ્દાત્મક' વસ્તુ છે અને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમય પદાર્થ 'અર્થાત્મક' વસ્તુ છે.

આ આધાર પર કહી શકાયકે જ્ઞાનાત્મક વસ્તુને વિષય બનાવવાવાળો નય જ્ઞાન નય છે, અર્થાત્મક વસ્તુને વિષય બનાવવાવાળો નય અર્થ નય છે અને શબ્દાત્મક વસ્તુને વિષય બનાવવાવાળો નય શબ્દ નય છે. શબ્દ નય થી અર્થ નયનો વિષય અધિક છે અને અર્થ નય થી-જ્ઞાન નયનો. જ્ઞાન નયની વિષય વસ્તુ અસીમ છે, કારણકે સત્ પદાર્થો સંબંધી જ્ઞાનને તો પોતાનો વિષય બનાવે છે, વધારામાં અસત્ કલ્પનાઓ પણ જ્ઞાન નયનો વિષય બને છે.

લોકમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તેને તો જ્ઞાન જાણે જ છે, કિન્તુ જેની લોકમાં સત્તા પણ નથી - એવી વસ્તુઓ પણ જ્ઞાનનો જોય બને છે. અસીમ કલ્પના લોકમાં વિચરણ કરવાવાળા જ્ઞાનને રોકવામાં કોણ સમર્થ છે?

જો કે લોકનો વિસ્તાર અનંત છે પણ કલ્પના લોકનો વિસ્તાર તો એનાથી પણ અનંત ગણો છે. માની લોકે હું એક એવા માણસની કલ્પના કરું છું, જેના હજાર મુખ હોય અને બે હજાર હાથ. શું કોઈ મન:પર્યય જ્ઞાનધારી મારા મનની આ વાત નહિ જાણી શકે?

આ એકદમ કાલ્પનિક પણ નથી, કારણકે દશ મુખવાળા રાવણની તો અગણિત લોકોએ કલ્પના કરી જ રાખી છે. જો દશ મુખવાળા રાવણની સત્તા લોકમાં સંભવ નથી તથા મેં અને તમે દશ મુખવાળા રાવણના પૂતળાને તો જોયો જ છે. તો શું આ બધું અસત્ય છે? શું એની સત્તાનો સર્વથા અભાવ છે?

આ તો નિશ્ચિત છે કે જમીન પર આવ્યા પહેલા આ વાત કોઈના જ્ઞાનમાં આવી હશે. દશ મુખવાળો માણસ ભલે અસંભવ હોય, તો પણ તેનું પૂતળું અસંભવ નથી તો પછી શિંગડાવાળો ગધેડો ભલે હોય કે ન હોય તો પણ તેનો પૂતળો અને ચિત્ર તો બની શકે છે ને! લોકમાં બનવા પહેલા જ્ઞાનમાં બનશે.

વાસ્તવિક લોક જેટલું સુંદર છે, વિચિત્ર છે, જ્ઞાનનો લોક એનાથી પણ સુંદર અને વિચિત્ર બની શકે છે.

આ જ્ઞાનનો લોક, કલ્પના જગત, વિકલ્પજાળ અથવા સંકલ્પિતજ્ઞાન નેગમ નય રૂપ જ્ઞાનનો વિષય છે. સત્ અને અસત્ સંપૂર્ણ કલ્પનાઓ, વિકલ્પો અને સંકલ્પોનો આ જગત નેગમ નયનો વિષય છે, જ્ઞાન નયનો

વિષય છે; આ જ કારણ થી નૈગમ નય ને જ્ઞાન નય પણ કહેવામાં આવે છે અને અર્થ નય તો એ છે જ.

દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બિત મોર, મોર તો છે જ નહિ, મોરનું પરિણામન પણ નથી; દર્પણની સ્વરૂપ અવસ્થા છે, દર્પણનું જ પરિણામન છે અને જાણવાવાળા જ્ઞાનનો જોય પણ દર્પણ છે, દર્પણની નિર્મળ અવસ્થા છે, મોર નથી. આવી જ રીતે જ્ઞાનમાં પ્રતિબિમ્બિત થવાવાળું સત્-અસત્ પદાર્થ તત્સબંધી વિકલ્પ-સંકલ્પ-કલ્પનાઓ જ્ઞાન જ છે, જ્ઞાનનું પરિણામન છે. જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. એને જાણવાવાળો જ્ઞાનનો જોય, જ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનની પર્યાય છે, એ જોયરૂપ જ્ઞાનમાં ઝળકાવાળો કોઈપણ અન્ય પદાર્થ નથી. આવી સ્થિતિ હોવાથી જેવી રીતે મોર પર ખુશ થયેલા લોકો, દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બિત મોરને જોઈને તેને દર્પણ કહેવાને બદલે મોર કહી દે છે, એવી રીતે જ્ઞાન પર્યાયમાં પ્રતિબિમ્બિત સત્ અસત્ જોયોને જોઈને એ જ્ઞાન પર્યાય ને એમાં પ્રતિબિમ્બિત જોયોરૂપ કહી દે છે.

જો કે દર્પણ માં મોરની સત્તા નથી, એટલે એ અસત્ જ છે. છતાં પણ એનું પ્રતિબિમ્બ તો છે ને - આ અપેક્ષાથી એને કથંચિત સત્ પણ કહી શકાય, એટલે એ કથંચિત સત્ પણ છે અને કથંચિત અસત્ પણ છે.

આ રીતે સત્ અને અસત્ સંકલ્પિત જોયોને જાણવાવાળી જ્ઞાન પર્યાયને જાણવી જ્ઞાન નયનું કાર્ય છે.

● નૈગમ નય :

હવે નૈગમ નયનું સ્વરૂપ જાણીએ.

અનિષ્પત્ત અર્થમાં સંકલ્પ માત્રને ગ્રહણ કરવાવાળા નયને નૈગમ નય કહે છે. જે નય અતીત અને વર્તમાનને વિકલ્પરૂપથી સાધે છે તે નૈગમનય છે. એ પરિભાષામાં આધાર પર નૈગમ નયના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧. ભૂત નૈગમ નય ૨. ભાવી નૈગમ નય ૩. વર્તમાન નૈગમ નય

આ નય સંકલ્પને ગ્રહણ કરવાવાળો નય છે. જગતમાં કંઈ બની રહ્યું છે કે નહિ - એનાથી એને કોઈ પ્રયોજન નથી. સંકલ્પના આધાર પર અનિષ્પત્ત કાર્યમાં પ્રયોજનવશ નિષ્પત્ત કાર્ય ની જેમ વ્યવહાર કરવાવાળો આ નય સત્ અને અસત્ બંધાને પોતાનો વિષય બનાવે છે.

આ પરિવર્તનશીલ જગતના પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના વિચારાત્મક જગતમાં અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ તો કર્યા કરે છે, પણ સાથે સાથે પોતાનો સંભવ - અસંભવ વિકલ્પોને સાકાર કરવાને માટે અનેક પ્રકારના સંકલ્પ પણ

કરે છે - છતાં પણ આ આવશ્યક નથી કે જે યોજનાઓ તેણે પોતાના વિચારોમાં બનાવી છે - તે બધી સાકાર થશે જ . કદાચ તે સાકાર થાય કે ન થાય - પણ અત્યારે એ બધી વિકલ્પોમાં તો છે જ . આ સંકલ્પ - વિકલ્પોને વિષય બનાવવાના કારણે આ નૈગમ નય ને જ્ઞાન નય કહેવામાં આવે છે કારણ કે સંકલ્પ વિકલ્પ જ્ઞાનાત્મક વસ્તુ છે . અસત્ અર્થાત્ જ્ઞાનાત્મક જગતને વિષય બનાવવાવાળો આ નૈગમ નય (જ્ઞાન નય) લોકવ્યવહારમાં સર્વાધિક પ્રચલિત અને ઉપયોગી નય છે .

પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં - પ્રતિષ્ઠાચાર્યો દ્વારા આપવામાં આવેલી આ સુચના , ' આજે નીલાંજનાનો નૃત્ય ધરો અને રાજા ઋષભદેવ દિક્ષા ગ્રહણ કરશે ' ને આપણે અસત્ય માનીશું ? કદાપી નહિ તો શું સાચે જ આજે નીલાંજના નૃત્ય કરશે અને રાજા દિક્ષા ગ્રહણ કરશે ? ના, આ પણ સત્ય નથી - કારણકે રાજા ઋષભદેવે તો કોડા કોડી સાગર પહેલાં દીક્ષા લઈ લીધી છે - આજે તો તે સિદ્ધ દશામાં બિરાજમાન છે . સંપૂર્ણ સ્થિતિને ભલીભાંતિ સમજવા વાળા શ્રોતાઓને આમાં કોઈ પરેશાની થતી નથી . તેઓ સારી રીતે જાણે છે આ ભૂતકાલીન ઘટનાઓનો વર્તમાનવત્ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે . આ જ્ઞાન જગતનું અદ્ભુત ઉત્પાદન છે , જેને નૈગમ નય પોતાનો વિષય બનાવે છે .

ભેદ-પ્રભેદ :

આ નૈગમનયાદિ સપ્તનય આમ તો દ્રવ્યાર્થિક - પર્યાયાર્થિક નયના ભેદ જ છે . દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ પ્રકાર છે : નૈગમ, સંગ્રહ, અને વ્યવહાર
પર્યાયાર્થિકના ચાર પ્રકાર :- ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ, એવંભૂત.
નૈગમ નયની ચર્ચા આપણે વિસ્તારથી કરી . એના ભેદ પ્રભેદ આ પ્રમાણે કરી શકાય .

જ્ઞાન નયની અપેક્ષાથી :

૧. ભૂતનૈગમ નય ૨. વર્તમાન નૈગમ નય ૩. ભાવિ નૈગમ નય

અર્થ નયની અપેક્ષાથી :

૧. દ્રવ્યનૈગમ ૨. પર્યાયનૈગમ ૩. દ્રવ્યપર્યાય નૈગમ .

* દ્રવ્યનૈગમ : શુદ્ધ દ્રવ્ય નૈગમ, અશુદ્ધ દ્રવ્યનૈગમ

* પર્યાય નૈગમ : અર્થપર્યાય, વ્યંજનપર્યાય, અર્થ - વ્યંજનપર્યાય

* દ્રવ્યપર્યાય નૈગમ : શુદ્ધ દ્રવ્ય અર્થ, અશુદ્ધ દ્રવ્ય અર્થ, શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન, અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય

● સંગ્રહ નય :

સંગ્રહ નયનો વિષય માત્ર સત્ પદાર્થ જ છે. સત્ નો અર્થ છે સત્તા - અસ્તિત્વ. સત્તા બે પ્રકારની છે. ૧. મહાસત્તા ૨. અવાંતર સત્તા

મહાસત્તાને વિષય બનાવવાવાળો સંગ્રહનય શુદ્ધ સંગ્રહનય કહેવાય છે. અવાંતરને વિષય બનાવવાવાળો સંગ્રહનય અશુદ્ધ સંગ્રહનય કહેવાય છે.

● વ્યવહાર નય :

સંગ્રહ નય દ્વારા સંગ્રહીત પદાર્થોમાં વિધિપૂર્વક ભેદ કરવો વ્યવહાર નય છે. આ પણ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બે પ્રકારના છે. જે નય સંગ્રહ નય દ્વારા અભેદરૂપથી ગ્રહીત વસ્તુઓનો પરમાણુ સુધી ભેદ કરે છે તે વ્યવહાર નય કહેવાય છે - એમ સ્વામી કાર્તિકેય કહે છે.

જો વ્યવહાર નય સંગ્રહ નય દ્વારા સંગ્રહીત પદાર્થોનો અંતિમ ખિંદુ સુધી વિભાજન કરે છે તો સંગ્રહ નય વ્યવહાર નય દ્વારા વિભાજીત પદાર્થોનો એ અંતિમ ખિંદુ સુધી સંગ્રહીત કરે છે કે જેમાં સંપૂર્ણ જગત સમાહિત થઈ જાય છે. આ રીતે સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય એકબીજાના વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાવાળા હોવા છતાં પણ એકબીજાના પૂરક નય છે. જો સંગ્રહ નય સંધિ છે, સમાસ છે તો વ્યવહાર નય વિચ્છેદ છે, વિગ્રહ છે. જો સંગ્રહ નય ભેદમાં અભેદ સ્થાપીત કરવાવાળો અભેદ નય છે તો વ્યવહાર નય અભેદમાં ભેદ કરવાવાળો ભેદ નય છે. આ બંને નયોની દિશા એકદમ એકબીજાથી વિપરીત જ છે. ‘આ જીવે ઉગ્ર પુરુષાર્થ દ્વારા શીઘ્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી’ આ અકાલ નયનું કથન છે પરંતુ એની અંદર સ્વકાળમાં પુરુષાર્થ પણ છે જ.

પર્યાયાર્થિક નયના ચાર ભેદ :

ઋજુસૂત્ર નય :- ભૂત-ભવિષ્યકાળ સંબંધી પર્યાયની અપેક્ષા નહિ કરતાં વર્તમાન કાળ સંબંધી પર્યાયને જે વિષય કરે છે તેને ઋજુસૂત્ર નય કહે છે.

શબ્દ નય :- જે નય લિંગ, વચન, કારકઆદિના વ્યભિચારને દુર કરે તેને શબ્દનય કહે છે. જેમકે દાર (પુરુષ) ભાર્યા (સ્ત્રી), કલત્ર (નપુંસક) એ ત્રણે શબ્દો ભિન્ન લિંગના હોવા છતાં તેઓ એક જ ‘સ્ત્રી’ પદાર્થના વાચક છે, પણ આ નય સ્ત્રી પદાર્થને લીંગના ભેદથી ત્રણ ભેદરૂપ માને છે.

- સમભિરૂઢ નય : - જે નય જુદા જુદા અર્થોને ઉલ્લંઘી એક અર્થને રૂઢિથી ગ્રહણ કરે તેને સમભિરૂઢ નય કહે છે. જેમ કે 'ગો' શબ્દના અનેક અર્થ (વાણી, પૃથ્વી, ગમન આદિ) ધાય છે. પણ પ્રચલિત રૂઢિથી તેનો અર્થ ગાય ધાય છે. વળી આ નય પર્યાયના ભેદથી અર્થને ભેદરૂપ ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે ઈન્દ્ર, શડ, પુરંદર, એ ત્રણે શબ્દો એક જ સિંગના પર્યાયાવાચી શબ્દના જ વાચક છે; પણ આ નય એ ત્રણેના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરે છે.
- એવમ્ભૂત નય : - જે શબ્દોનો જે ક્રિયારૂપ અર્થ છે તે ક્રિયારૂપ પરિણમતા પદાર્થને જે નય ગ્રહણ કરે તેને એવમ્ભૂત નય કહે છે. જેમ કે પૂજારીને પૂજા કરતી વખતે પૂજારી કહેવાયો.

જે સમયે જે આત્મા જે પદાર્થને જાણી રહ્યો છે, તે સમયે તે આત્મા તે જ છે અર્થાત્ તેને તે સમયે તે નામથી જ પુકારવો જોઈએ. અગ્નિ ને જાણવામાં સંલગ્ન આત્મા અગ્નિ જ છે - આ અભિપ્રાય એવંભૂત નયનો છે.

■ ૪૭ નય :

નિશ્ચય-વ્યવહાર, દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક અને નૈગમાદિ સાત નયોની ચર્ચા કરવા ઉપરાંત આચાર્યકુન્દકુન્દની પ્રસિદ્ધ પરમાગમ પ્રવચનસારની આચાર્ય અમૃતચંદ્રકૃત તત્ત્વપ્રદીપિકા નામની ટીકાના પરિશિષ્ટમાં સમાગત ૪૭ નયોની ચર્ચાકરી લેવી આવશ્યક છે. કારણકે આ પ્રકરણ પણ અનેકાન્તમયી આત્મ વસ્તુને સમજવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

યુક્ત ૪૭ નય પણ એક પ્રકારથી આધ્યાત્મિક નય જ છે. કારણકે આચાર્ય અમૃતચંદ્રને એમને આત્મા પર જ ઘટીત કર્યા છે. “આ આત્મા કોણ છે અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે?” જો આવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો આ નો જવાબ આ પ્રમાણે છે. પ્રથમ તો આત્મા વાસ્તવમાં ચૈતન્ય સામાન્યથી વ્યાપ્ત અનંત ધર્મોનો અધિષ્ઠાતા એક દ્રવ્ય છે, કારણકે એ અનંત ધર્મોમાં વ્યાપ્ત હોવાવાળો જે અનંત નય છે, એમાં વ્યાપ્ત થવાવાળો જો એક શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રમાણ છે, એ પ્રમાણપૂર્વક સ્વાનુભવથી પ્રમેય ધાય છે.

જે ૪૭ નયો થી અહીં આત્માનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ ૪૭ નય આ પ્રમાણે છે.

૧. દ્રવ્યનય	૨. પચાચનય
૩. અસ્તિત્વ નય	૪. નાસ્તિત્વ નય
૫. અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ નય	૬. અવ્યક્તવ્ય નય
૭. અસ્તિત્વ-અવ્યક્તવ્ય નય	૮. નાસ્તિત્વ-અવ્યક્તવ્ય નય
૯. અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ	૧૦. વિકલ્પ નય - અવ્યક્તવ્ય નય
૧૧. અવિકલ્પ નય	૧૨. નામ નય
૧૩. સ્થાપના નય	૧૪. દ્રવ્ય નય
૧૫. ભાવ નય	૧૬. સામાન્ય નય
૧૭. વિશેષ નય	૧૮. નિત્ય નય
૧૯. અનિત્ય નય	૨૦. સર્વગત નય
૨૧. અસર્વગત નય	૨૨. શુન્ય નય
૨૩. અશુન્ય નય	૨૪. જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનય
૨૫. જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈત નય	૨૬. નિયતિ નય
૨૭. અનિયતિનય	૨૮. સ્વભાવ નય
૨૯. અસ્વભાવ નય	૩૦. કાલ નય
૩૧. અકાલ નય	૩૨. પુરુષકાર નય
૩૩. દેવ નય	૩૪. ઈશ્વર નય
૩૫. અનીશ્વર નય	૩૬. ગુણી નય
૩૭. અગુણી નય	૩૮. કર્તૃ નય
૩૯. અકર્તૃ નય	૪૦. ભોકર્તૃ નય
૪૧. અભોકર્તૃ નય	૪૨. ક્રિયા નય
૪૩. જ્ઞાન નય	૪૪. વ્યવહાર નય
૪૫. નિશ્ચય નય	૪૬. અશુદ્ધ નય
૪૭. શુદ્ધ નય	

નિજ ભગવાન આત્માનો ઊંડાણથી પરિચય પ્રાપ્ત કરવાને માટે સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાનના અંશરૂપ ૪૭ નયો દ્વારા અહીં ભગવાન આત્માના ૪૭ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, કારણકે ન તો ભગવાન આત્માના અનંત ધર્મોનું પ્રતિપાદન સંભવ છે અને ન તેને જાણવાવાળા અનંત નયોને વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય.

■ સપ્તભંગી :

સપ્તભંગી બે પ્રકારની હોય છે. ૧. પ્રમાણ સપ્તભંગી, ૨. નય સપ્તભંગી. નય સપ્તભંગી ના નિરૂપણ વગર નયોની ચર્ચા અધુરી જ રહેશે.

કોઈપણ વસ્તુને પ્રતિપાદનના સંદર્ભમાં સર્વ પ્રથમ એક વાત સામે આવે છે કે આનું પ્રતિપાદન સંભવ પણ છે કે નહિ? જો વાણી દ્વારા કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિપાદન સંભવ જ ન હોય તો પછી વ્યર્થ બૌદ્ધિક વ્યાયામથી શું લાભ છે?

આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવો અસ્વાભાવિક પણ નથી; કારણકે જિનવાણીમાં મૂળ પ્રતિપાદ્ય ભગવાન આત્માને સ્થળે સ્થળે વચન અગોચર, વચનાતીત, વિકલ્પાતીત કહેવામાં આવ્યો છે.

એટલે વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે આ વ્યક્તવ્ય છે કે અવ્યક્તવ્ય? સ્યાદ્વાદી જિનાગમ એનો એ જવાબ આપે છે કે વસ્તુ કથંચિત વ્યક્તવ્ય છે અને કથંચિત અવ્યક્તવ્ય પણ છે.

હવે જો આપણે વસ્તુના અસ્તિત્વના સંદર્ભમાં વિચાર કરીએ તો સર્વ પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે વસ્તુના અસ્તિત્વના સંબંધમાં કાંઈ કહી શકાય છે કે નહિ? અગર કહી શકાય છે તો શું કહી શકાય છે? અને જો નથી કહી શકાતું તો શું નથી કહી શકાતું? આ હવે બધું સ્પષ્ટ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

કહી શકાય એ સંદર્ભમાં ત્રણ સ્થિતિઓ બને છે. ૧) અસ્તિત્વ કહી શકાય છે ૨) નાસ્તિત્વ કહી શકાય છે ૩) કમથી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બંને કહી શકાય છે.

નહિ કહી શકાય એ સંદર્ભમાં ચાર સ્થિતિઓ બને છે. ૧) કંઈ પણ કહી શકાય એમ નથી ૨) અસ્તિત્વ કહી શકાય એમ નથી ૩) નાસ્તિત્વ કહી શકાય એમ નથી ૪) અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બંને એક સાથે કહી શકાય એમ નથી.

આ પ્રમાણે ત્રણ ભંગ વ્યક્તવ્ય સંબંધી અને ચાર ભંગ અવ્યક્તવ્ય સંબંધી એમ સાત ભંગ થયા જેને આપણે કથંચિત શબ્દ લગાવી એમ કહીએ:

૧. કથંચિત્ ઘટ છે.

૨. કથંચિત્ ઘટ નથી.

૩. કથંચિત્ ઘટ છે અને કથંચિત્ ઘટ નથી પણ.

૪. કથંચિત્ ઘટ અવ્યક્તવ્ય છે.
૫. કથંચિત્ ઘટ છે પણ અવ્યક્તવ્ય છે.
૬. કથંચિત્ ઘટ નથી અને અવ્યક્તવ્ય છે.
૭. કથંચિત્ ઘટ છે, કથંચિત નથી અને કથંચિત્ અવ્યક્તવ્ય છે.

આ પ્રકારે એક - અનેક, નિત્ય - અનિત્ય, ભિન્ન - અભિન્ન, દ્વૈત - એદ્વૈત આદિના સંદર્ભમાં પણ સાત સાત ભંગ બને છે. આ સાત ભંગોના સમાહારને જ સપ્તભંગી કહે છે.

આચાર્ય અમૃતચંદ્રની યુક્ત સાત ભંગોની અપેક્ષા આ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી કથન કરવાથી 'અસ્તિ' છે.
૨. દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી કથન કરવાથી 'નાસ્તિ' છે.
૩. દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી અને પરદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી ક્રમશઃ કથન કરવાથી 'અસ્તિ અને નાસ્તિ' છે.
૪. દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી અને પરદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી યુગપત્ કથન કરવાથી 'અવ્યક્તવ્ય' છે.
૫. દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી અને યુગપદ્ સ્વપર - દ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી કથન કરવાથી 'અસ્તિ અને અવ્યક્તવ્ય' છે.
૬. દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી કથન કરવાથી 'નાસ્તિ અને અવ્યક્તવ્ય' છે.
૭. દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી, પરદ્રવ્ય ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી અને યુગપદ્ સ્વપર - દ્રવ્ય ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવથી કથન કરવાથી 'આસ્તિ - નાસ્તિ અને અવ્યક્તવ્ય' છે.

સર્વે વસ્તુ

૧. સ્વરૂપાદિથી 'અશૂન્ય' છે.
૨. પરરૂપાદિથી 'શૂન્ય' છે.
૩. સ્વરૂપાદિથી અને પરરૂપાદિથી 'અશૂન્ય અને શૂન્ય' છે.
૪. સ્વરૂપાદિથી અને પરરૂપાદિથી એક સાથે 'અવાચ્ય' છે.
ભંગોના સંયોગથી કથન કરવાથી.
૫. 'અશૂન્ય અને અવાચ્ય' છે.
૬. 'શૂન્ય અને અવાચ્ય' છે.
૭. 'અશૂન્ય, શૂન્ય અને અવાચ્ય' છે.

ઉદાહરણથી સમજણ :

દેવદત્ત નામના પુરુષના દૃષ્ટાંતથી આ સમજી શકાય.

‘એ દેવદત્ત સ્યાદપુત્ર, સ્યાદ અપુત્ર, સ્યાદ પુત્રાપુત્ર, ઈત્યાદિ રૂપ છે.’ તાત્પર્ય એ છે કે વિભિન્ન અપેક્ષાઓ થી દેવદત્ત પુત્ર પણ છે, પિતા પણ છે, મામા પણ છે, ભાણેજ પણ છે, ભાઈ પણ છે, પતિ પણ છે, શત્રુ પણ છે, મિત્ર પણ છે. એ તો ઠીક પણ એ દેવદત્તને આ વિભિન્ન રૂપોમાંથી પ્રત્યેક રૂપમાં સાત-સાત ભંગ ઘટીત થઈ શકે છે. જેવી રીતે, એ પુત્ર પણ છે, અપુત્ર પણ છે, પુત્રાપુત્ર પણ છે ઈત્યાદિ, પિતા છે, અપિતા છે, પિતા-અપિતા પણ છે ઈત્યાદિ, મામા પણ છે, અમામા પણ છે, મામા-અમામા પણ છે ઈત્યાદિ.

પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા નિત્ય-અનિત્ય, એક-અનેક, ભાવ-અભાવ આદિ જેટલા પણ ધર્મ-યુગલ છે એ બધામાં આ સાત ભંગ અવતરિત થાય છે. વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મમાં સપ્તભંગીની યોજના કરી શકાય છે અને વસ્તુના સ્વરૂપને સમજવા માટે કરવી પણ જોઈએ.

■ અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ (સ્યાદ્વાદ) :

વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક છે. પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક ગુણધર્મો થી યુક્ત છે. અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે અને વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપને સમજાવવાવાળી સાપેક્ષ કથન પદ્ધતિને સ્યાદ્વાદ કહે છે. અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદમાં ઘોત્ય-ઘોતકનો સંબંધ છે.

સ્યાદ્વાદ સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવાવાળો અહંત સર્વજ્ઞનો અસ્ખલિત (નિર્બાધ) શાસન છે. એકહે છે અનેકાન્ત સ્વભાવવાળી હોવાથી બધી વસ્તુઓ અનેકાન્તાત્મક છે. જે વસ્તુ તત્ છે તે જ અતત્ છે, જે એક છે, તે અનેક છે, જે સત્ છે તે જ અસત્ છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે - એ પ્રમાણે એક વસ્તુમાં વસ્તુત્ત્વની ઉત્પાદક પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું પ્રકાશિત થવું અનેકાન્ત છે.

અનેકાન્ત શબ્દ ‘અનેક’ અને ‘અંત’ બે શબ્દો મળીને થયો છે. અનેકનો અર્થ થાય છે એકથી અધિક. એકથી અધિક બે પણ થઈ શકે છે અને અનંત પણ. બે અને અનંત વચ્ચે અનેક અર્થ સંભવ છે તથા અંતનો અર્થ છે ધર્મ અથવા ગુણ. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનેક ગુણ વિદ્યમાન છે, એટલે જ્યાં

અનેકનો અર્થ અનંત થાય ત્યાં અંતનો અર્થ ગુણ લેવો જોઈએ. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે અર્થ થાય-અનંત ગુણાત્મક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે. પરંતુ જ્યાં અનેકનો અર્થ બે લેવામાં આવે ત્યાં અંત નો અર્થ ધર્મ થાય. ત્યારે એ અર્થ થાય-પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા બે ધર્મનો એક જ વસ્તુમાં હોવું અનેકાન્ત છે.

ગુણ અને ધર્મમાં કાંઈક અંતર છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનેક શક્તિઓ છે, જેને ગુણ અથવા ધર્મ કહેવાય છે. એમાંથી જે શક્તિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થાય છે અથવા સાક્ષેપ થાય છે તેને ધર્મ કહે છે. જેવી રીતે નિત્યતા-અનિત્યતા, એકતા-અનેકતા, સત્-અસત્, મિત્રતા-અમિત્રતા આદિ. જે શક્તિઓ વિરોધાભાસથી રહીત છે, નિરપેક્ષ છે તેમને ગુણ કહે છે. જેવી રીતે આત્માનું જ્ઞાન, દર્શન, સુખ આદિ પુણ્યલભ્ય રૂપ, રસ, અંધ-આદિ.

જે ગુણોમાં પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી, એક વસ્તુમાં એમની એકી સાથે બધા જ વાદી પ્રતિવાદી સહજ સ્વીકાર કરી લે છે, પરંતુ જેમાં વિરોધ જેવું પ્રતિભાસિત થાય છે તેમને સ્યાદ્વાદી જ સ્વીકાર કરે છે અને બાકીના માણસો એમાંથી કોઈ એક પક્ષને ગ્રહણ કરી પક્ષપાતી બની જાય છે. એટલે અનેકાન્તની પરિભાષામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓના પ્રકાશન પર વિરોધ જોર આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થવાવાળા અનેક યુગલ જોવા મળે છે. એટલે વસ્તુ કેવળ અનેક ધર્મો (ગુણો) નો પિંડ નથી, પરંતુ પરસ્પર વિરોધી જોવામાં આવે એવા અનેક ધર્મ-યુગલોનું પિંડ છે. એ પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા ધર્મોનો સ્યાદ્વાદ પોતાની સાપેક્ષ શૈલીથી પ્રતિપાદન કરે છે.

પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ છે. એ બધાનું કથન એકી સાથે તો સંભવ નથી, કારણકે શબ્દોની શક્તિ સીમિત છે, એ એક સમયમાં એક જ ધર્મને કહી શકે છે. એટલે અનંત ધર્મોમાં એક વિવક્ષિત ધર્મ મુખ્ય હોય છે, જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. બાકી બધા અન્ય ધર્મ ગૌણ હોય છે, કારણકે એના સંબંધમાં અત્યારે (હમણાં) કંઈ પણ કહેવામાં આવતું નથી.

એ મુખ્યતા અને ગૌણતા વસ્તુમાં વિદ્યમાન ધર્મોની અપેક્ષાથી નથી. પરંતુ વ્યક્તાની ઈચ્છાનુસાર હોય છે. વિવક્ષા-અવિવક્ષા વાણીના ભેદ છે, વસ્તુના નહિ. વસ્તુમાં તો બધાં જ ધર્મો પ્રતિ સમય પોતાની પૂરી હેસિયતથી વિદ્યમાન રહે છે, એમાં મુખ્ય ગૌણનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. કારણ કે વસ્તુમાં તો એ પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત થવાવાળા ધર્મોને પોતામાં ધારણ કરવાની શક્તિ છે, એ તો એ વસ્તુમાં અનાદિ કાળ થી વિદ્યમાન છે અને

અનંત કાળ સુધી રહેશે. એમને એકી સાથે કહેવાનું સામર્થ્ય વાણીમાં ન હોવાથી વાણીમાં મુખ્ય-ગૌણના ભેદ જોવા મળે છે. વસ્તુ તો પરથી નિરપેક્ષ જ છે. એને પોતાના ગુણ-ધર્મો ધારણ કરવામાં કોઈ પણ પરની અપેક્ષા રચમાત્ર પણ નથી. એમાં બધા ધર્મો એકી સાથે વિદ્યમાન રહે છે, દ્રવ્યદષ્ટિથી વસ્તુ જે સમય નિત્ય છે, પર્યાય દષ્ટિથી તે જ સમય અનિત્ય પણ છે. વાણીથી જ્યારે નિત્યતાનું કથન કરવામાં આવે ત્યારે અનિત્યતાનું કથન સંભવ નથી. એટલે વાણીમાં સ્થાત્-પદનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, સ્થાત્ પદ અવિવક્ષિત ધર્મોને ગૌણ કરે છે, પણ અભાવ નથી કરતો. એના પ્રયોગ વિના અભાવનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘અનેકાન્તમયી વસ્તુનો કથન કરવાવાળી પદ્ધતિ સ્થાદ્વાદ છે.’
જેન દર્શન પ્રમાણે એકાન્ત પણ બે પ્રકારનું હોય છે અને અનેકાન્તપણ.
૧. યથા સમ્યક્ એકાન્ત. ૨. મિથ્યા એકાન્ત. એવી જ રીતે
૧. સમ્યક્ અનેકાન્ત. ૨. મિથ્યા અનેકાન્ત.

નિરપેક્ષ નય મિથ્યા એકાન્ત છે અને સાપેક્ષ નય સમ્યક્ એકાન્ત છે. તથા સાપેક્ષ નયોનું સમૂહ અર્થાત્ શ્રુત પ્રમાણ સમ્યક્ અનેકાન્ત છે અને નિરપેક્ષ નયોનું સમૂહ અથવા પ્રમાણભાસ મિથ્યા અનેકાન્ત છે. સિત્ત સિત્ત નયો ને સ્થાદ્વાદીરૂપ સૂતરના દોરામાં પરોવવાથી સંપૂર્ણ નય શ્રુત પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. પરમાગમના બીજસ્વરૂપ અનેકાન્તમાં સંપૂર્ણ નયો (સમ્યક્ એકાન્ત) નો વિલાસ છે એમાં એકાન્તોનો વિરોધને સમાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે કારણ કે વિરોધ વસ્તુમાં નથી, અજ્ઞાનમાં છે. સ્થાત્ પદના પ્રયોગથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અહીંયા જે કથન કરવામાં આવ્યું છે એ અંશના સંબંધમાં છે, પૂર્ણ વસ્તુના સંબંધમાં નથી. સાત આંધળા અને હાથીનો દષ્ટાંત પ્રખ્યાત છે. અનેકાન્ત અને સ્થાદ્વાદ સિદ્ધાંત એટલું ગૂઢ અને ગંભીર છે કે અને સૂક્ષ્મતાથી અને ઊંડાણ થી સમજ્યા વગર એના તળ સુધી પહોંચવાનું અસંભવ છે કારણ કે ઉપર ઉપરથી જોવાથી ખોટું પ્રતીત ધરે.

શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ :

જિનેન્દ્ર શાસનનું સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કરનાર પવિત્ર શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તેના આશયને જીવ બરાબર સમજે તો તે અવશ્ય ચાર ગતિના અનંત દુઃખોનો નાશ કરીને નિર્વાણને પામે. તેના આશયોને સમ્યક્ પ્રકારે સમજવા માટે નીચેની બાબત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે :

શાસ્ત્રમાં કેટલાક કથનો સ્વાશ્રિત નિશ્ચય નયના હોય છે. (જેઓ સ્વનું પરથી પૃથક્પણો નિરૂપણ કરે છે) અને કેટલાક કથનો પરાશ્રિત વ્યવહાર નયના હોય છે. (જેઓ સ્વનું પર સાથે ભેળસેળપણો નિરૂપણ કરે છે.) ત્યાં નિશ્ચય નય ના કથનોનો તો સીધો જ અર્થ કરવો જોઈએ અને વ્યવહાર નયના કથનોને અભૂતાર્થ સમજી તેમનો સાચો આશય શો છે તે તારવવું જોઈએ. જો આમ કરવામાં ન આવે તો વિપરીત સમજણ થવાથી મહા અનર્થ થાય આ સમજવું. 'પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે, તે પોતાના ગુણ-પર્યાયને અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યને કરે છે. પરદ્રવ્યને ગ્રહી-છોડી શકતું નથી. તેમજ પરદ્રવ્ય તેને ખરેખર કાંઈ લાભ-નુકશાન કે સહાય કરી શકતું નથી. જીવનો શુદ્ધ પર્યાય સંવર-નિર્જરા-મોક્ષના કારણભૂત છે અને અશુદ્ધ પર્યાય આસ્રવ-બંધના કારણભૂત છે.' આવા મૂળભૂત સિદ્ધાંતને કયાંય બાધ ન આવે એવી રીતે હંમેશા શાસ્ત્રના કથનોનો અર્થ કરવો જોઈએ.

શાસ્ત્રનો ખરાબર અભ્યાસ કરી, સર્વ દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા સમજી, નવ પદાર્થોની યથાર્થ સમજણ કરી, ચૈતન્યગુણમય જીવદ્રવ્ય સામાન્યનો આશ્રય કરી, સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટાવી માર્ગને પ્રાપ્ત કરી, ભવભ્રમણનાં કુંભોના અંતને પામીએ એ જ ભાવના છે, એ જ આશય છે, એ જ પ્રયોજન છે.

વ્યવહાર નયનું શ્રદ્ધાન છોડી, નિશ્ચય નયનું શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. વ્યવહાર નય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્ય વા તેમના ભાવોને વા કારણ - કાર્યદિકને કોઈને કોઈમાં ભેળવી નિરૂપણ કરે છે, માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. તથા નિશ્ચય નય તેમને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે, કોઈને કોઈમાં ભેળવતો નથી, માટે એવા જ શ્રદ્ધાન થી સમ્યક્ત્વ થાય છે તેથી તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

આ વાત બહુ સરળ-સીધી અને સહજ સમજાય એમ છે.

પ્ર : જો એમ છે, તો જિન માર્ગમાં બંને નયોને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે - એ કેવી રીતે ?

ઉ : જિનમાર્ગમાં ક્યાંક તો નિશ્ચય નયની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, તેને તો 'સત્યાર્થ આમ જ છે' એમ જાણવું ; તથા ક્યાંક વ્યવહાર નયની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, તેને 'આમ છે નહિ, નિમિત્તાદિન અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે' એમ જાણવું આ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પરંતુ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી 'આમ પણ છે અને આમ પણ છે'. એમ ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવા વડે તો બંને નયોનો ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું નથી.

પ્ર. : જો વ્યહારનય અસત્યાર્થ છે, તો તેને ઉપદેશ જિનમાર્ગમાં શા માટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું.

ઉ. : જેમ અનાર્યને - મલેચ્છને મલેચ્છભાષા વિના અર્થ ગ્રહણ કરાવાનું શક્ય નથી, તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્યનો ઉપદેશ અશક્ય છે. તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે.

નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ દેવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યહારનય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

પ્ર. : ૧. વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન યાય-એ કેવી રીતે ?
૨. વ્યવહાર નયને અંગીકાર ન કરવો-એ કેવી રીતે?

ઉ. : ૧. નિશ્ચય નયથી તો આત્મા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન, સ્વભાવોથી અભિન્ન સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. તેને જેઓ ન ઓળખે, તેમને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ તેથી તેમને સમજાવવા, વ્યવહાર નયથી શરીરાદિક પરદ્રવ્યોની સાપેક્ષતા વડે નર-નારક-પૃથ્વીકાયાદિરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે 'મનુષ્યજીવ છે', 'નારકીજીવ છે' ઇત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઓળખાણ થઈ; અથવા અભેદ વસ્તુમાં ભેદ ઉપજાવી જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણપર્યાયરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે 'જાણનારો જીવ છે', 'દેખનારો જીવ છે' ઇત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઓળખાણ થઈ. વળી નિશ્ચયથી તો વીતરાગભાવ મોક્ષમાર્ગ છે; પણ તેને જેઓ ન ઓળખે તેમને એ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ; તેથી તેમને સમજાવવા વ્યવહાર નયથી તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની સાપેક્ષતા વડે વ્રત-શીલ-સંયમાદિરૂપ વીતરાગ ભાવના વિશેષો દર્શાવ્યા ત્યારે તેમને વીતરાગ ભાવની ઓળખાણ થઈ. આ જ પ્રમાણે, અન્યત્ર પણ વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન થવાનું સમજવું.

૨. અહીં વ્યવહારથી નર-નારકાદિ પર્યાયને જ જીવ કહ્યો. તેથી કાંઈ તે પર્યાયને જ જીવ ન માની લેવો. પર્યાય તો જીવ પુદ્ગલના સંયોગરૂપ છે. ત્યાં નિશ્ચયથી જીવદ્રવ્ય જુદું છે. તેને જ જીવ માનવો. જીવના સંયોગથી શરીરાદિકને પણ જીવ કહ્યા તે કહેવા માત્ર જ છે. પરમાર્ય શરીરાદિક જીવ યતાં નથી. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. બીજું, અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન દર્શનાદિ ભેદ કર્યા તેથી કાંઈ તેમને ભેદરૂપ જ ન માની લેવા; ભેદ તો

સમજવા માટે છે. નિશ્ચયથી આત્મા અલેદ જ છે; તેને જ જીવ વસ્તુ માનવી. સંજ્ઞા- સંખ્યાદિ ભેદ કહ્યા તે કહેવામાત્ર જ છે; પરમાર્થે તેઓ જુદાં જુદાં નથી. આવું શ્રદ્ધાન કરવું. વળી, પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની અપેક્ષાએ વ્રત-શીલ-સંયમાદિને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેથી કાંઈ તેમને જ મોક્ષમાર્ગ ન માની લેવા; કારણ કે પરદ્રવ્યના ગ્રહણ-ત્યાગ આત્માને હોય તો આત્મા પરદ્રવ્યનો કર્તા-હર્તા થઈ જાય, પણ કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને આધીન છે નહિ. આત્મા તો પોતાના ભાવ, જે રાગાદિક છે, તેમને છોડી વીતરાગી થાય છે, માટે નિશ્ચય થી વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે. વીતરાગભાવોને અને વ્રતાદિકને કદાચિત્કાર્યકારણપણું છે. તેથી વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહ્યા, પણ તે કહેવામાત્ર જ છે. પરમાર્થે બ્રાહ્મક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. આ જ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ વ્યવહાર નયને અંગીકાર ન કરવાનું સમજી લેવું.

પ્ર. વ્યવહાર નય પરને ઉપદેશ કરવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું પણ પ્રયોજન સાધે છે?

ઉ. પોતે પણ જ્યાં સુધી નિશ્ચય નયથી પ્રરૂપિત વસ્તુને ન ઓળખે ત્યાં સુધી વ્યવહારમાર્ગ વડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે. તેથી નિચલી દશામાં પોતાને પણ વ્યવહાર નય કાર્યકારી છે. પરંતુ વ્યવહાર નયને ઉપચાર માત્ર માની તેના દ્વારા વસ્તુનું શ્રદ્ધાન બરાબર કરવામાં આવે તો તે કાર્યકારી થાય અને જે નિશ્ચયની માફક વ્યવહાર પણ સત્યભૂત માની 'વસ્તુ આમ જ છે' એવું શ્રદ્ધાન કરવામાં આવે તો તે ઊલટો અકાર્યકારી થઈ જાય. જે કેવળ વ્યવહારને જ સમજે છે, તેને તો ઉપદેશ જ ઠેવો યોગ્ય નથી. જે વીરીતે જે સાચા સિંહને ન સમજે તેને તો બિલાડું જ સિંહ છે, તેવી જ રીતે નિશ્ચયને ન સમજે તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પામે છે.

- શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક

નિશ્ચય - વ્યવહારાભાસ-અવલંબીઓનું નિરૂપણ :

હવે, નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને નયોના આભાસને અવલંબે છે એવા મિથ્યાદષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરીએ છીએ -

કોઈ જીવો એમ માને છે કે જિનમતમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે નય કહ્યા છે માટે અમારે તે બંનેનો અંગીકાર કરવો. આમ વિચારી, જે પ્રમાણે કેવળ નિશ્ચયભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું તે પ્રમાણે તો તેઓ

નિશ્ચયનો અંગીકાર કરે છે અને જે પ્રમાણે કેવળ વ્યવહાર ભાસના અવલંબીઓનું કયન કર્યું હતું તે પ્રમાણે વ્યવહારનો અંગીકાર કરે છે. જો કે એ પ્રમાણે અંગીકાર કરવામાં બંને નયોમાં પરસ્પર વિરોધ છે. તો પણ કરે શું? બંને નયોનું સાચું સ્વરૂપ તો ભાસ્યું નથી અને જિનમતમાં બે નય કહ્યા છે. તેમાંથી કોઈને છોડ્યો પણ જતો નથી. તેથી ભ્રમપૂર્વક બંને નયોનું સાધન સાધે છે. તે જીવો પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા.

હવે તેમની પ્રવૃત્તિઓની વિરોધતા દર્શાવીએ છીએ :-

અંતરંગમાં પોતે નિર્ધાર કરી યથાવત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને ઓળખેલ નથી પરંતુ જિન આજ્ઞા માની નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ બે પ્રકારના મોક્ષમાર્ગ માને છે. હવે મોક્ષમાર્ગ તો કાંઈ બે નથી, મોક્ષ માર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ નિરૂપણ કર્યું છે તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે અને જ્યાં મોક્ષમાર્ગ તો છે નહિ પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે, તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે; કારણ કે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સર્વત્ર એવું જ લક્ષણ છે. સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય, ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. માટે નિરૂપણની અપેક્ષાએ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ જાણવો. પરંતુ એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે.

વળી તેઓ નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને ને ઉપાદેય માને છે તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરોધ સહીત છે.

-શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક

■ નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ : (સાર)

નિશ્ચય એટલે યથાર્થ - વસ્તુ સત્યાર્થપણે જેમ હોય તેમ જ કહેવું. વ્યવહાર એટલે કે, વસ્તુ સત્યાર્થપણે તેમ ન હોય પણ પર વસ્તુ સાથેનો સંબંધ બતાવવા - મેળવીને કે ભેદ કરીને કયન કરવું.

	નિશ્ચય	વ્યવહાર
૧.	યથાર્થ	અયથાર્થ
૨.	સ્વાભાવિક ભાવ	નિમિત્તાધીન ભાવ
૩.	સત્યાર્થ	અસત્યાર્થ
૪.	ભૂતાર્થ	અભૂતાર્થ
૫.	ધ્રુવભાવ	ઉત્પન્નધ્વંશી ભાવ

૬.	ત્રિકાળ ટકે એવો ભાવ	ક્ષણ માત્ર ટકે એવો ભાવ
૭.	સ્વલક્ષી ભાવ	પરલક્ષી ભાવ
૮.	ખરેખરું સ્વરૂપ	કથન માત્ર સ્વરૂપ
૯.	સ્વદ્રવ્યાગ્રિત	સંયોગાગ્રિત
૧૦.	પોતાના ભાવ ને પોતાનો કહેવો	બીજાના ભાવને બીજાનો કહેવો
૧૧.	નિરાકુળતા	આકુળતા
૧૨.	આશ્રય કરવા લાયક	આશ્રય કરવા લાયક નથી.

નિશ્ચય નહિ હોય તો તત્ત્વલોપ થશે (નાશ પામશે). વ્યવહાર નહિ હોય તો તીર્થ લોપ થશે.

આત્માનું હિત-નિશ્ચય થી જ થાય.

આત્માનું હિત-વ્યવહારથી પણ ન થાય-તેના વગર પણ ન થાય. જેની જેટલી કિંમત-તેટલી ચુકવવી પડે-વધુ પણ નહિ ઓછી પણ નહિ.

“જે જે જ્યાં જ્યાં યોગ્ય છે તેહ સમજવું ત્યાં”

વ્યવહાર રત્નત્રયથી-નિશ્ચય રત્નત્રય થતું નથી એ ક્યારેય પણ ભૂલવું નહિ. વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય ન થાય. વ્યવહારથી ધર્મ કહ્યો છે - નહિ તો બધા સ્વચ્છંદ થઈ જશે.

“વ્યવહાર નય અભૂતાર્થ દર્શિત, શુદ્ધ નય ભૂતાર્થ છે; ભૂતાર્થ ને આગ્રિત જીવ સુદષ્ટિ નિશ્ચય હોય છે.” વ્યવહાર નય અભૂતાર્થ છે અને શુદ્ધ નય ભૂતાર્થ છે, એમ ઋષીધરોએ દર્શાવ્યું છે; જે જીવ ભૂતાર્થ નો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દષ્ટિ છે. એને જાણ્યા વિના જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી આત્માના જ્ઞાન અધ્યાન રૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી એમ આશય જાણવો.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય

■ સામાન્ય ભૂમિકા :

- આખું વિશ્વ ત્રણ પદાર્થમાં સમાઈ જાય છે.
છ દ્રવ્ય-તેના ગુણો અને તેની પર્યાયો.
- ગુણોના વિશેષ કાર્યને (પરિણામનને) પર્યાય કહે છે.
- છ દ્રવ્યોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણવાથી સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન અને પરપદાર્થની કર્તૃત્વબુદ્ધિનો અભાવ થાય છે.
- જે દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં અને તેની સર્વ હાલતોમાં (અવસ્થામાં) રહે તેને ગુણ કહે છે.
- ગુણોના સમૂહને દ્રવ્ય કહે છે.
- ગુણોના બે પ્રકાર છે. સામાન્ય-વિશેષ.
સર્વ દ્રવ્યોમાં હોય તેને સામાન્ય ગુણ કહે છે.
જે બધા દ્રવ્યોમાં ન હોય, પણ પોતપોતાના દ્રવ્યમાં (ખાસપણે) હોય તેને વિશેષ ગુણ કહે છે.
- સામાન્ય ગુણો અનેક છે પણ મુખ્યપણે જાણવા યોગ્ય છ છે.
૧. અસ્તિત્વ ૩. દ્રવ્યત્વ ૫. અગુરુલઘુત્વ
૨. વસ્તુત્વ ૪. પ્રમેયત્વ ૬. પ્રદેશત્વ
- દ્રવ્યમાં સામાન્ય ગુણ ન હોય તો દ્રવ્યપણું જ ન રહે. વિશેષ ગુણ ન હોય તો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી જુદું ન જણાય, અર્થાત કોઈ દ્રવ્ય પર દ્રવ્યથી જુદું ઓળખી ન શકાય.
- દરેક ગુણ પોતાના સ્વદ્રવ્યના ક્ષેત્રમાં નિરંતર પોતાનું જ કાર્ય કરે છે, કદી પરનું કે બીજા ગુણનું કાર્ય કરે નહિ, એ દરેક ગુણના કાર્ય ક્ષેત્રની મર્યાદા છે.
- જગતમાં છ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો ભિન્નભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે અને તે બધાથી હું જ્ઞાન સ્વભાવી આત્મા ભિન્ન છું - એ પ્રકાર ભેદ જ્ઞાનરૂપી અપૂર્વ ધર્મ પ્રગટ થાય.
- દરેક દ્રવ્ય પોતાના કમબઝ ધારાવાહી પર્યાય વડે પોતાનામાં જ વર્તે છે. એ રીતે દરેક દ્રવ્ય પોતામાં વ્યવસ્થિત નિયત મર્યાદાવાળું હોવાથી કોઈ દ્રવ્યને બીજાની જરૂર પડતી નથી.
- દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણે સત્ છે. તેમાં સદૃશ સામાન્ય સત્ દ્રવ્ય તથા ગુણ નિત્ય સત્ છે અને પર્યાય એક સમય પૂરતું અનિત્ય સત્ છે.

■ પર્યાય શું છે ?

- ગુણોના પરિણામનને પર્યાય કહે છે. ગુણના વિશેષ કાર્યને (પરિણામનને) પર્યાય કહે છે. જ્યારે ગુણોનો સમૂહ જે દ્રવ્ય છે તે જ્યારે સ્વયં પરિણામન કરે અર્થાત્ પલટાય છે, તો ગુણોનો પરિણામન પણ સ્વતઃ થઈ જાય છે. એનાથી એ ફલીત થાય છે કે ક્યારે પણ દ્રવ્યનું પરિણામન રોકી શકાતું નથી. એટલે પર્યાય વગર દ્રવ્ય પણ ક્યારે હોઈ શકે જ નહિ, એવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે.
- એ કારણે જ આગમ વચન પણ છે, “ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્ય યુક્તમ્ સત્”, “સત્ દ્રવ્ય લક્ષણ”, અર્થાત્ વસ્તુની સત્તા પણ ત્યારે જ સંભવ છે જ્યારે તે અર્થાત્ ગુણોના સમુહરૂપ દ્રવ્ય, સ્વયં દ્રવ્યરૂપ રહીને ઉત્પાદ - વ્યય કરતું રહે અર્થાત્ પૂજ્યતાનું રહે, ત્યારે જ તેનું અસ્તિત્વ રહેવું સંભવ છે.
- પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે કે બાહ્ય અવસ્થા, યુવા અવસ્થા અને વૃદ્ધા અવસ્થા, ત્રણે અવસ્થાઓ પલટાઈને જ થઈ છે પરંતુ જેની આ અવસ્થાઓ થઈ છે એ તો ત્રણે સમયમાં જ ધ્રુવરૂપ ત્યાંનો ત્યાં જ રહ્યો છે.
- અનંત ગુણોનો ધારક આ આત્મા સ્વયં ધ્રુવરૂપ કાયમ રહીને પ્રત્યેક સમયે ઉત્પાદ - વ્યયરૂપ પરિણામન કરતો જ રહે છે અને કરતો રહેશે. આવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે.
- જ્યારે કોઈ પણ દ્રવ્ય પરિણામન કરે છે તો પોતાની સીમા, મર્યાદા, પોતાની સ્વયંની પર્યાય સુધી જ સીમીત રહે છે, અન્ય દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયરૂપ પોતે પરિણામન કરી રહ્યું છે, એમાં બીજો દ્રવ્ય કેવી રીતે હસ્તક્ષેપ કરી શકે?
- જો આ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થઈ જાય તો અનંત આકુળતાનો નારા થઈ શાંતિ વર્તવા લાગે છે અને ઉપયોગની બહાર તરફની દોટ નિર્બળ થતી જાય છે.
- આ એક વસ્તુની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા છે જે સમજવી જોઈએ.
- પર્યાયના બે ભેદ છે. (૧) વ્યંજન પર્યાય (૨) અર્થ પર્યાય.
પ્રદેશત્વ ગુણના વિકારને વ્યંજન પર્યાય કહે છે.
પ્રદેશત્વ ગુણના સિવાય અન્ય સમસ્ત ગુણોના વિકારને અર્થ પર્યાય કહે છે.
- આ બંનેના બે બે ભેદ પડે છે. ૧. સ્વભાવ ૨. વિભાવ.
- દ્રવ્યમાં નવીન પર્યાયની પ્રાપ્તિને ઉત્પાદ કહે છે. દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયના ત્યાગને વ્યય કહે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના કારણભૂત દ્રવ્યની કોઈ પણ અવસ્થાની નિત્યતાને ધ્રોવ્ય કહે છે.

■ ‘છ કારક’ :

‘આત્મા સ્વભાવને પામેલો, સર્વજ્ઞ અને સર્વ (ત્રણે) લોકના અધિપતિઓથી પૂજિત સ્વયંમેવ થકો હોવાથી ‘સ્વયં ભૂ’ છે એમ જિનેન્દ્ર દેવે કહ્યું છે.

- પ્રવચનસાર ગાથા ૧૬.

આત્મા સ્વયંમેવ છ કારકરૂપ હોવાથી અથવા ઉત્પત્તિ અપેક્ષાએ દ્રવ્યભાવ ભેદે ભિન્ન ઘાતિ કર્મોને દૂર કરીને સ્વયંમેવ આવિર્ભૂત થતો હોવાથી ‘સ્વયં ભૂ’ કહેવાય છે.

આથી એમ કહ્યું કે - નિશ્ચયથી પરની સાથે આત્માને કારકપણાનો સંબંધ નથી કે જેથી શુદ્ધાત્મ સ્વભાવની પ્રાપ્તિને માટે સામગ્રી (બાહ્ય સાધનો) શોધવાની વ્યગ્રતાથી જીવો નકામા પરતંત્ર ધાય છે.

કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ - એ છ કારકોના નામ છે.

૧. કર્તા : જે સ્વતંત્રપણે (સ્વાધીન પણે) કરે તે કર્તા.
૨. કર્મ : કર્તા જેને પહોંચે - પ્રાપ્ત કરે તે કર્મ.
૩. કરણ : સાધકતમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ સાધન તે કરણ.
૪. સંપ્રદાન : કર્મ જેને દેવામાં આવે અથવા જેના માટે કરવામાં આવે તે.
૫. અપાદાન : જેનાથી કર્મ કરવામાં આવે એવી ધ્રુવ વસ્તુ તે અપાદાન.
૬. અધિકરણ : જેમાં અર્થાત્ જેને આધારે કર્મ કરવામાં આવે તે અધિકરણ.

આ છ કારકો વ્યવહાર અને નિશ્ચય એમ બે પ્રકારના છે. જ્યાં પરના નિમિત્તથી કાર્યની સિદ્ધિ કહેવામાં આવે તે વ્યવહાર કારકો અને જ્યાં પોતાના ઉપાદાન કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ કહેવામાં આવે તે નિશ્ચય કારકો છે. વ્યવહાર કારકોનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે.

કુંભારે ઘડો બનાવ્યો... સાધનોથી, જળ ભરનાર માટે, ટોપલામાંથી માટી લઈને, જમીનની આધારથી

૧. કર્તા : કુંભાર છે.
૨. કર્મ : ઘડો છે.
૩. કરણ : દંડ, ચક્ર, દોરી, વગેરે સાધન કરણ છે.
૪. સંપ્રદાન : જળ ભરનાર માટે કુંભાર ઘડો કરે છે તેથી જળ ભરનાર સંપ્રદાન છે.
૫. અપાદાન : ટોપલામાંથી માટી લઈને ઘડો કરે છે એથી ટોપલો અપાદાન છે.
૬. અધિકરણ : જમીનના આધારે ઘડો કરે છે તેથી જમીન અધિકરણ છે.

આમાં બધાંય કારકો જુદાં જુદાં છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ અન્ય અન્ય છે. પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય કોઈનું કર્તા હોવાથી થઈ શકતું નથી. માટે આ વ્યવહાર છ કારકો અસત્ય છે. તેઓ માત્ર ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય થી કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયથી કોઈ દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય સાથે કારકપણાનો સંબંધ છે જ નહિ.

નિશ્ચયકારકોનું દષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે.

૧. કર્તા : માટી સ્વતંત્રપણે ઘડાણ કાર્યને કરે છે તેથી માટી કર્તા છે.
૨. કર્મ : માટી સ્વતંત્રપણે ઘડાણ કાર્યને પહોંચે છે, પ્રાપ્ત કરે છે તેથી માટી કર્મ છે. ઘડો માટી થી અભિન્ન હોવાથી માટી પોતે કર્મ છે.
૩. કરણ : પોતાના પરિણામન સ્વભાવથી માટીએ ઘડો કર્યો તેથી માટી પોતેજ કરણ છે.
૪. સંપ્રદાન : માટીએ ઘડાણ કર્મ પોતાને જ આપ્યું તેથી માટી પોતે જ સંપ્રદાન છે.
૫. અપાદાન : માટીએ પોતાનામાંથી પિંડરૂપ અવસ્થા નષ્ટ કરીને ઘડાણ કર્મ કર્યું અને પોતે તો ધ્રુવરહી તેથી પોતેજ અપાદાન છે.
૬. અધિકરણ : માટીએ પોતાના જ આધારે ઘડો કર્યો તેથી પોતેજ અધિકરણ છે.

આ રીતે નિશ્ચયથી છ યે કારકો એક જ દ્રવ્યમાં છે. પરમાર્થે એક દ્રવ્ય બીજાને સહાય નહિ કરી શકતું હોવાથી અને દ્રવ્ય પોતે જ (કર્તા), પોતાને (કર્મ), પોતાનાથી (કરણ), પોતાને માટે (સંપ્રદાન) પોતાનામાંથી (અપાદાન), પોતાનામાં (અધિકરણ) કરતું હોવાથી આ નિશ્ચય છ કારકો જ પરમ સત્ય છે.

ઉપર્યુક્ત રીતે દ્રવ્ય પોતે જ પોતાની અનંત શક્તિરૂપ સંપદાથી પરિપૂર્ણ હોવાથી પોતે જ છ કારક રૂપ થઈને પોતાનું કાર્ય નિપજાવવાને સમર્થ છે. તેને બાહ્ય સામગ્રી કાંઈ મદદ કરી શકતી નથી. માટે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનાર આત્માએ બાહ્ય સામગ્રીની અપેક્ષા રાખી પરતંત્ર થવું નિરર્થક છે. શુદ્ધોપયોગમાં લીન આત્મા પોતે જ છ કારક થઈને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

૧. કર્તા : આત્મા પોતે અનંત શક્તિરાખી જ્ઞાયક સ્વભાવ વડે સ્વતંત્ર હોવાથી પોતે જ કર્તા છે.

૨. કર્મ : પોતે અનંત શક્તિવાળા કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી કેવળજ્ઞાન કર્મ છે અથવા કેવળજ્ઞાનથી પોતે અભિન્ન હોવાથી આત્મા પોતે જ કર્મ છે.
૩. કરણ : પોતાના અનંત શક્તિવાળા પરિણામન સ્વભાવરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાધન વડે કેવળજ્ઞાન કરતો હોવાથી આત્મા પોતે જ કરણ છે.
૪. સંપ્રદાન : પોતાને જ કેવળજ્ઞાન દેતો હોવાથી આત્મા પોતે જ સંપ્રદાન છે.
૫. અપાદાન : પોતાનામાંથી મતિ-શ્રુતાદિ અપૂર્ણ જ્ઞાન દૂર કરીને કેવળજ્ઞાન કરતો હોવાથી અને પોતે જ સહજ જ્ઞાનસ્વભાવ વડે ધ્રુવ રહેતો હોવાથી પોતે જ અપાદાન છે.
૬. અધિકરણ : પોતાનામાં જ અર્થાત્ પોતાના જ આધારે કેવળજ્ઞાન કરતો હોવાથી પોતે જ અધિકરણ છે.

આ રીતે સ્વયં (પોતે જ) છ કારકરૂપ થતો હોવાથી તે 'સ્વયંભૂ' કહેવાય છે. અથવા અનાદિકાળથી અતિ દૃઢ બંધાયેલા (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાયરૂપ) દ્રવ્ય તેમજ ભાવ ઘાતિ કર્મોને નષ્ટ કરીને સ્વયંભેવ આર્વિભૂત થયો અર્થાત્ કોઈની સહાય વિના પોતાની જ મેળે પોતે પ્રગટ થયો તે 'સ્વયંભૂ' કહેવાય છે.

સર્વ દ્રવ્યના પ્રત્યેક પર્યાયમાં આ છ કારકો એક સાથે વર્તે છે, તેથી આત્મા અને પુદ્ગલ શુદ્ધ દશામાં કે અશુદ્ધ દશામાં સ્વયં છ એ કારકરૂપ પરિણામન કરે છે અને બીજા કારકોની (અર્થાત્ નિમિત્તકારણોની) અપેક્ષા રાખતા નથી.

આ છ એ કારક - તે દ્રવ્યમાં રહેલા સામાન્ય અને અનુજીવી ગુણો છે. દરેક સમયે તેઓના છ પર્યાયો નવા નવા થયા કરે છે.

૧૧

ક્રમબદ્ધ પર્યાય

- ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો આશય એ છે કે આ પરિણામનશીલ જગતની પરિણામન વ્યવસ્થતા 'ક્રમ નિયમિત' છે. જગતમાં જે કાંઈ પરિણામન નિરંતર થઈ રહ્યું છે તે સર્વ એક નિશ્ચિત ક્રમમાં વ્યવસ્થિત રૂપે થઈ રહ્યું છે.
- પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પર્યાયો ક્રમશઃ જ થાય છે, એક સાથે નહિ. પર્યાયોમાં પણ એ નિશ્ચિત હોય છે કેકોના પછી કઈ પર્યાય આવશે. જેના પછી જે પર્યાય થવાની હોય છે, તે જ થાય છે, અન્ય નહિ. આનું નામ કર્મબદ્ધ પર્યાય છે.
- પ્રત્યેક દ્રવ્યની તે પરિણામન વ્યવસ્થતા માત્ર વ્યવસ્થિત જ નહિ, સ્વાધીન પણ છે; અન્ય દ્રવ્યને આધીન નથી. એક દ્રવ્યના પરિણામનમાં બીજા દ્રવ્યોનો કાંઈ પણ હસ્તક્ષેપ નથી.
- પ્રત્યેક કાર્ય પોતાના સ્વકાળે જ થાય છે તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્યની પર્યાયો ક્રમ નિયમિત છે. એક પછી એક પોતપોતાના સ્વકાળે નિશ્ચય-ઉપાદાન અનુસાર થયા કરે છે.
- ધ્યાનદેવા યોગ્યવાત એ છે કે અહીં માત્ર એમ નથી કહેવામાં આવ્યું કે પર્યાયો ક્રમે થાય છે, પરંતુ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે નિયમિત ક્રમમાં થાય છે. આશય એ છે કે "જે દ્રવ્યની જે પર્યાય જે કાળે જે નિમિત્તે અને જે પુરુષાર્થપૂર્વક જેવી થવાની છે તે દ્રવ્યની તે પર્યાય તે કાળે તે જ નિમિત્તે અને તે જ પુરુષાર્થપૂર્વક તેવી જ થાય છે, અન્યથા નહિ." આ નિયમ છે.
- શ્રી કાર્તિકેય સ્વામીએ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કઈ રીતે વસ્તુ સ્વરૂપનું ચિંતવન કરે છે. આ સિદ્ધાંત છે. "જે જીવને જે દેશમાં (ક્ષેત્રમાં), જે કાળમાં, જે ભાવથી, જે વિધિથી (નિમિત્તથી), જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ તથા રોગ અને દારિદ્ર્ય ઈત્યાદિ જેવું સર્વજોદેવે તેમના જ્ઞાનમાં જાણ્યું છે તે જ પ્રકારે નિયમથી તે જીવને તે દેશમાં, તે કાળમાં, તે ભાવથી. તે વિધિથી બધું જ થાય છે. (પરિણામન થાય છે.) તેનું નિવારણ કરવા માટે ઈન્દ્ર, નરેન્દ્ર અથવા જિનેન્દ્ર દેવ (તીર્થંકર) કોઈ પણ સમર્થ નથી."
- સર્વજ્ઞ દેવ સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની સર્વ પદાર્થની અવસ્થાઓને જાણે છે. સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જે કાંઈપણ પ્રતિભાસિત થયું છે, એ બધું નિશ્ચયથી ક્રમ પ્રમાણે જ થાય છે. એમાં હીન-અધિક કાંઈ પણ થતું નથી.

- આ નિર્ણયમાં એકાંતવાદ અથવા નિયતવાદ નથી. પરંતુ સર્વજ્ઞની પ્રતીતિ પૂર્વક સાચું અનેકાન્તવાદ અને જ્ઞાન સ્વભાવની ભાવના તથા જ્ઞાનનો અનંત પુરુષાર્થ સમાયેલો છે.
- આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય' ની સિદ્ધિમાં સર્વજ્ઞતા સૌથી બળવાન હેતુ છે. જે સર્વને જાણે તે સર્વજ્ઞ. 'કેવળજ્ઞાન' શબ્દનો મહિમા આવવો જોઈએ.
- કેવળજ્ઞાનનો વિષય તો સમસ્ત દ્રવ્યો અને તેમની ત્રણ કાળ સંબંધી સમસ્ત પર્યાયો છે. જે કાંઈ થઈ ગયું છે, થઈ રહ્યું છે અને ભવિષ્યમાં થવાનું છે; સર્વજ્ઞ ભગવાનના જ્ઞાનમાં તો તે બધું જ વર્તમાનવત્ સ્પષ્ટ ઝળકે છે.
 “સર્વ દ્રવ્યોની પૃથક્ પૃથક્ ત્રણ કાળે થનારી અનંતાનંત પર્યાયો છે. આ બધામાં કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે. એવું ન કોઈ દ્રવ્ય છે અને ન પર્યાય સમૂહ છે કે જે કેવળજ્ઞાનના વિષયથી બહાર હોય. કેવળજ્ઞાનનું મહાત્મ્ય અપરિમિત છે.”
- વ્યવહાર નયથી કેવળી ભગવાન સર્વ જાણે છે અને દેખે છે. નિશ્ચય નયથી કેવળજ્ઞાની (સર્વજ્ઞ) આત્માને જાણે છે અને દેખે છે 'જે આત્મજ્ઞ તે સર્વજ્ઞ'.
- વસ્તુની પર્યાય ક્રમબદ્ધ જ ધાય છે તથાપિ સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરવાવાળાને જ આનો યથાર્થ નિર્ણય ધાય છે અને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરવાવાળાની જ્ઞાન સ્વભાવની સન્મુખતાથી નિર્મળ પર્યાયો ધાય છે; આના સિવાય ન તો ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય ધાય છે અને ન તો શુદ્ધપર્યાય ધાય છે. આ રીતે આમાં સમ્યક્ પુરુષાર્થ છે.
- નિશ્ચયથી જે સમસ્ત દ્રવ્યોને અને તેમની સમસ્ત પર્યાયોની શ્રદ્ધા કરે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને તેમાં શંકા કરે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.
- હું તે સિદ્ધોને વંદન કરું છું - જે નિશ્ચય નયથી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થયા છે અને વ્યવહાર નયથી લોકાલોકને સંસારરહિત પ્રત્યક્ષ દેખતા - જાણતા થકા સ્થિર રહ્યા છે.
- તીર્થંકર ભગવાનના પ્રભા મંડળ (આભામંડળ) માં ભવ્ય જીવોને પોત-પોતાના સાત ભવ દેખાય છે. તે સાત ભવોમાં ત્રણ ભૂતકાળના, ત્રણ ભવિષ્યકાળના અને એક વર્તમાન ભવદેખાય છે. આ જો બધું ક્રમનિયમિત-ક્રમબદ્ધ હોય તો જ જણાય ને ! જેવું સર્વજ્ઞ ભગવાને જોયું છે એવું જ ધાય છે, એમાં સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞતાની દૃઢ પ્રતીતિ જ છે.

- જગતની પ્રત્યેક સત્તા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પ્રતિ સમય નવા પર્યાયનો ઉત્પાદ અને વર્તમાન પર્યાયનો વ્યય થતો રહે છે તથા દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપે કાયમ જ ટકી રહે છે. ‘આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય’.
- પ્રત્યેક વસ્તુ વ્યવસ્થિત એક નિશ્ચિતક્રમ અનુસાર જ પરિણમિત થાય છે. કઈ વસ્તુમાં કયા સમયે કઈ પર્યાય ઉત્પન્ન થશે-એ નિશ્ચિત જ છે માટે ક્રમબદ્ધ પર્યાય એવસ્તુના પરિણામની વ્યવસ્થિતતા છે. પ્રતિસમયની યોગ્યતા અનુસાર નિશ્ચિત ક્રમમય પરિણામ થવાનો નિયમ જ ક્રમબદ્ધ પર્યાય છે.
- સંપૂર્ણ જિનાગમમાં ‘ક્રમબદ્ધ પર્યાય’ ઠેરઠેર ચર્ચાયેલ જ છે.
- ક્રમબદ્ધ પર્યાયનું સ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યકતા તો એનું સ્વરૂપ સમજવાથી જ સમજી શકાય છે.
- હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ કોણે જોયું ? કોણે જાણ્યું ? એમના કોણે નક્કી કર્યું ?

આનું એકમાત્ર સમાધાન આ જ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને એમના કેવળજ્ઞાનમાં આ જોયું અને જાણ્યું. સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પ્રત્યેક વસ્તુની ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્યની સમસ્ત પર્યાયો વર્તમાનવત્ જણાય છે. તથા વસ્તુનું પરિણામન સર્વજ્ઞ દ્વારા જણાયેલ ક્રમાનુસાર જ થાય છે.

અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન વસ્તુના પરિણામનનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવાવાળું નથી; નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર પરિણામન તો વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

કેવળજ્ઞાન તો તે ક્રમનો જ્ઞાતા છે, જે ક્રમથી વસ્તુ પરિણામન થાય છે. ઈશ્વર કે સર્વજ્ઞ વસ્તુનો હર્તા-કર્તા નથી. સર્વજ્ઞતા ક્રમબદ્ધ પરિણામની જ્ઞાયક છે-કારક નથી.

- ક્રમબદ્ધ પર્યાયનું સ્વરૂપ સમજવાથી સહજ જણાય છે કે મોક્ષ માર્ગ પ્રગટ કરવા માટે નિજ ત્રૈકાલિક જ્ઞાયક સ્વભાવમાં તન્મય થવું અનિવાર્ય છે.

ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો મુખ્યહેતુ જીવની કર્તૃત્વ બુદ્ધિ કઢાવી નાખી જ્ઞાતાપણું સ્થાપીત કરવાનો છે.

“હું માત્ર જાણનાર છું, કાંઈ કરનાર નથી-પરદ્રવ્યના પરિણામનમાં મારે કાંઈ કરવાનું નથી-જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, તે પોતાના સ્વભાવથી જ ક્રમ અનુસાર થઈ રહ્યું છે-તેનો પણ હું માત્ર જાણનાર જ છું”.

- જો કમબદ્ધ પર્યાયમાં સર્વજ્ઞ પણ કાંઈ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી તો પછી સામાન્ય માનવી શું કામ ‘હું કરું, હું કરું’ એવી કર્તૃત્વ બુદ્ધિમાં રાચી રહ્યો છે? બહુ સમજવાની જરૂર છે.

“હું કરું, હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાનતાણે, સૃષ્ટિ મંડાણ છે સર્વ એણી પેરે, જોગી જોગેશ્વરા કોઈક જાણે.”

આ વિશ્વની આખી વ્યવસ્થા જ સ્વયંસંચાલીત છે. કોઈએ કાંઈ કરવાનું જ નથી.

- કમબદ્ધ પર્યાયને સમજવામાં એકાંત નિયતવાદ તથા પુરુષાર્થ હિનતાનો ભય સર્વાધિક બાધક તત્ત્વ છે. એકાંત નિયતવાદ થી ભયાકાંત લોકો કહે છે - “જો બધું જ નિશ્ચિત માની લેવામાં આવે તો લોકમાં કાંઈ વ્યવસ્થતા જ નહિ રહે.” પુરુષાર્થ નથી કરવો અથવા પુરુષાર્થ શબ્દની પરિભાષા જેમને ખબર નથી - સત્ય પુરુષાર્થ કોને કહેવાય - તે લોકોને આમાં પુરુષાર્થ હિનતાનો ભય રહે છે. પણ જે કાંઈ નથી કરતો એ પણ પુરુષાર્થ નહિ તો ખીજું શું છે? શાસ્ત્રોમાં અર્થ - કામ - ધર્મ અને મોક્ષને પુરુષાર્થ કહ્યા છે. સામાન્ય માનવી અર્થ અને કામના પુરુષાર્થથી પરિચિત છે. પણ ધર્મ અને મોક્ષના સત્ય પુરુષાર્થની તેને ખબર નથી. ખરેખર જોઈએ તો વીર્યગુણના કારણે પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રત્યેક પર્યાય પોતાના સમયે પુરુષાર્થપૂર્વક જ થાય છે. પુરુષાર્થ રહિત કાંઈ જ નથી. અજ્ઞાની જીવ પંચેન્દ્રિય વિષયોમાં સુખબુદ્ધિને કારણે અર્થ અને કામ પુરુષાર્થમાં મગ્ન, તન્મય, એકાગ્ર રહે છે, વ્યસ્ત રહે છે અને તેને પુરુષાર્થ માને છે. જ્ઞાની જીવ ધર્મ અને મોક્ષ પુરુષાર્થમાં સ્વભાવ સન્મુખ રહે છે અને આ જ સત્ય પુરુષાર્થ છે.

- આ રીતે યોડાક લોકોને વ્યવસ્થિત પરિણામન સ્વીકારવામાં અવ્યવસ્થતા દેખાય છે. પરંતુ જો સમગ્ર પરિણામન વ્યવસ્થા પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં આવે તો કાંઈ પણ અવ્યવસ્થિત નથી પરંતુ સમગ્ર વ્યવસ્થતા અતિ સુંદરતમ છે એ ખ્યાલમાં આવશે.

- જગતમાં જે કાંઈ પણ વ્યવસ્થિત દેખાય છે તે તો વ્યવસ્થિત જ છે પરંતુ જે કાંઈ પણ અવ્યવસ્થિત દેખાય છે તે પણ પૂર્ણ વ્યવસ્થિત સુનિશ્ચિત ક્રમાનુસાર જ થાય છે. ભલે એ આપણને અવ્યવસ્થિત લાગે - પરંતુ જગતમાં કાંઈ પણ અવ્યવસ્થિત નથી. જે અવ્યવસ્થિત આપણને જગતમાં દેખાય છે તે ખરેખર એમ છે જ નહિ - કારણકે એ વ્યવસ્થિત જ છે - ખરેખર અવ્યવસ્થિત આપણી દૃષ્ટિમાં છે જેની મતિ અવ્યવસ્થિત છે તેને - ગ... વ્યવસ્થિત દેખાય છે.

- ક્રમબદ્ધ પરિણામનનો અર્થ માત્ર કાળની નિયતી જ નહિ, પરંતુ એમાં પાંચ સમવાય - ૧. સ્વભાવ ૨. કાળલબ્ધિ ૩. નિયતી (ભવિતવ્યતા) ૪. નિમિત્ત અને ૫. પુરુષાર્થ - એ બધાના નિશ્ચિત થવાનો (હોવાનો) નિયમ છે. આ પાંચે ભેગા થાય ત્યારે કાર્ય થાય છે. આત્માની ઉપલબ્ધિમાં પણ આ પાંચે જોઈએ.
- પુરુષાર્થ આ પાંચ સમવાયમાં છે અને પુરુષાર્થની મુખ્યતા હોવાથી બીજા ચારે સમવાય આમાં આવી જાય છે. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનું આવું સાચું સ્વરૂપ સમજવું અને એમાં શ્રદ્ધા કરવી એ જ સત્ય પુરુષાર્થ છે.
- તો પ્રશ્ન થાય છે કે હવે કરવું શું ? કરવાની છે આપણી મતિને વ્યવસ્થિત અને આપણે કરીએ છીએ જગતને વ્યવસ્થિત. જે ખરેખર વ્યવસ્થિત થવાનું નથી. એટલે આપણી સમાજમાં વ્યવસ્થિત કરવાની છે. આપણે ભૂલ કરીએ છીએ ક્યાં અને સુધારીએ છે ક્યાં ? આ જ દિવસ સુધી જેટલી ભૂલો થઈ છે તે વાણીમાં, ક્રિયામાં કે જ્ઞાનમાં થઈ છે. વસ્તુમાં કોઈ દિવસ ભૂલ થતી નથી. વસ્તુઓ તો જેમ છે તેમ વ્યવસ્થિત જ છે અને તેનું પરિણામ પણ સુનિશ્ચિત ક્રમાનુસાર જ થાય છે.
- “જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત”...
- આજ સુધી આપણે આ વ્યવસ્થિત જગતને ક્રમબદ્ધ પરિણામન સહિત જાણ્યું નથી, માન્યું નથી, શ્રદ્ધયું નથી, અનુભવ્યું નથી. એને અવ્યવસ્થિત જ માન્યું છે. આ થઈ પ્રથમ ભૂલ. એ સુધારવી પડે.

અને હવે જો આ જગત વ્યવસ્થિત થઈ જાય તો મારી માન્યતા સાચી થઈ જાય. તો આ જગતને સુધારવાની બીજી ભૂલ. તારી માન્યતા સાચી કરવા જગતને સુધારવાની જરૂર નથી. તારી માન્યતા બદલવાની જરૂર છે. જગત તો જેવું છે તેવું જ છે. તારી વાણીમાં, ક્રિયામાં, જ્ઞાનમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. તારી મતિ સુધારવાની છે. એનો અર્થ એ થયો કે તારી અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી માન્યતાઓ બદલવાની છે. જે દષ્ટિ મિથ્યા છે, તે દષ્ટિ બદલી સમ્યગ્દષ્ટિ કરવાની છે. ખરેખર તો વ્યવસ્થિત છે તે માત્ર જાણવાની જ છે, નવું કંઈ કરવાનું નથી. આજ દિવસ સુધી વૈજ્ઞાનિકોએ જે સંશોધન કર્યું છે તે શું છે ? જે જગતમાં વ્યવસ્થિત હતું તેને જ જાણ્યું છે અને ખરેખર તારો સ્વભાવ પણ એ જ છે. મોટે સ્વભાવગત જાણવું અને જોવું એ જ ધર્મ છે, કરવું એ મિથ્યાત્વ છે.

- કમબદ્ધના સિદ્ધાંતમાં જે પાંચ સમવાય છે તેમાં સ્વભાવ, નિયતિ, નિમિત્ત, અને પુરુષાર્થમાં કોઈને આસરંકા થતી નથી. પણ ક્યારેય એ 'કાળલબ્ધિ' માં બધાને શંકા થાય છે. બધું જલ્દી જલ્દી કરી નાખવું છે. વધારેમાં વધારે બોળે આ જ છે. આ એટલા માટે થાય છે કે જગત બહુ જ ઉતાવળમાં છે. એને હંમેશા જલ્દી હોય છે. સમય પહેલા કરવામાં પુરુષાર્થ માને છે. પણ જલ્દી કેમ થાય ? કાળલબ્ધિ જ્યારે જ્યારે પાકે ત્યારે જ થાય. એક સમયમાં એક જ પર્યાય થાય છે. ચિત્તમાં ઘેર્ય પેદા કરવું પડશે, નહિ તો કાર્ય બગડશે. ઉતાવળે આંખા ન પાકે. ઉતાવળ કરવાવાળાને આ કમબદ્ધ નહિ સમજાય.
- આ કમબદ્ધ પર્યાય વ્યવસ્થાપકોને નહિ સમજાય. બધા જ અવ્યવસ્થતા સુધારવા વ્યવસ્થાપક બની ગયા છે. ખરેખર તો પોતાની વ્યવસ્થતા સુધારવાની જરૂર છે. જગતને વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર નથી.
- જો 'કમબદ્ધ પર્યાય' બરાબર સમજાઈ જાય અને તેનાથી પર્યાયો સંબંધી નિશ્ચિતતા આવી જાય તો જે ઉપયોગ આજ સુધી પર્યાયમાં ભટકતો હતો - બહાર હતો - ત્યાં સમય અને શક્તિ વેડફ્યા વગર - પર્યાય પરથી દષ્ટિ હતી જાય અને ઉપયોગ જો સ્વભાવ સન્મુખ થાય - દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટ થાય, તો જે જોર અનિત્ય પર હતું તે જો નિત્ય તરફ વળે તો સમ્યગ્દર્શન થઈ જાય.
- એક વખત જો વ્યવસ્થાની (પર્યાયની) નિશ્ચિતતા આવી જાય પછી પર્યાય પર દષ્ટિ નહિ જાય - નિઃશંકતાથી નિર્ભયતા આવે છે અને નિર્ભયતાથી નિઃસંગતા આવે છે - પરનો સંગ અભિપ્રાયમાંથી પણ છૂટી જાય છે - નિઃસંગ જીવ સ્વતંત્ર છે - અનંત સુખ શાંતિ પામે છે.
- આત્માનુભૂતિ - સ્વાનુભૂતિ - સમ્યગ્દર્શન - પ્રગટ કરવા માટે નિજ ત્રેકાલિક ભગવાન આત્માનું (જ્ઞાયકનું) લક્ષ્ય કરવું પડશે, આશ્રય લેવો પડશે. જ્ઞાનની પર્યાય જ્યારે જ્ઞાયક સ્વભાવમાં તન્મય થઈ પોતાનું સમર્પણ કરી દેશે ત્યારે આત્મ અનુભવ થઈ જશે.
- આ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. તમારી ભાવિની બધીજ પર્યાયોને કમમાં મુકી દો અને નિશ્ચિત થઈ જાવ - કલ્યાણ થઈ જશે. આ જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા બે જ કાર્ય કરવાના છે.

૧. ત્રિકાળી ભગવાન આત્મા અને તેના સ્વરૂપની સમજણ અને શ્રદ્ધા.

૨. કમબદ્ધ પર્યાયની સાચી સમજણ અને શ્રદ્ધા.

આની અંદર સર્વજ્ઞતાની શ્રદ્ધા, પરમાત્માની શ્રદ્ધા, નિજ આત્માની નિર્ભળ શ્રદ્ધા આવી જાય છે અને એ જ સમ્યગ્દર્શન છે.

કારણશુદ્ધ પર્યાય (પૂજિત પંચમ ભાવ પરિણતિ) :

- ઔદયિકભાવ, ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ કે ક્ષાયકભાવ એ ચારે ભાવો સાપેક્ષ છે, ઉત્પાદ-વ્યયવાળી પર્યાયરૂપ છે.

જેમ સમુદ્રમાં મોજાં હોય છે તેમ આત્મામાં રાગાદિ વિકારી ભાવો અથવા તેના અભાવથી પ્રગટતી નિર્મળ પર્યાયો છે. તે બધા અપેક્ષિત ભાવો છે, ક્ષણિક ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે. તેથી તે ભાવો સમ્યગ્દર્શનના આશ્રયભૂત નથી.

- આત્મામાં એક “કારણશુદ્ધ પર્યાય” અથવા વિશેષ પારિણામિક ભાવ છે તે નિરપેક્ષ છે, તેમાં ઉદ્યાદિની અપેક્ષા નથી; તેને નિરપેક્ષ પર્યાય અથવા ધ્રુવ પર્યાય પણ કહેવાય છે.

જેમ સમુદ્રમાં પાણીનાં જળની સપાટી એક સરખી હોય છે તેમ આત્મામાં “કારણશુદ્ધ પર્યાય છે”, તે સદા એક સરખી છે, તેને ઉદ્યાદિની અપેક્ષા લાગતી નથી, તે વિશેષ પારિણામિક ભાવરૂપ છે. આત્મામાં સદા સદૃશપણો વર્તે છે. આ કારણ શુદ્ધ પર્યાય દરેક ગુણમાં પણ છે.

- આત્માના ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણરૂપ સામાન્ય પારિણામિક ભાવ અને વર્તમાન કારણ શુદ્ધ પર્યાયરૂપ વિશેષ પારિણામિક ભાવ, એ બંને થઈને પારિણામિકભાવની પૂર્ણતા છે. તેને નિરપેક્ષ સ્વભાવ અથવા શુદ્ધ નિરંજન એકરૂપ અનાદિનિધન ભાવ પણ કહેવાય છે.

જેમ સમુદ્રમાં પાણીનું દળ, પાણીનો શીતળ સ્વભાવ અને પાણીની સપાટી-એ ત્રણે અભેદરૂપ તે સમુદ્ર છે. તે ત્રણે હંમેશા એવા ને એવા જ રહે છે; તેમ આત્મામાં, આત્મદ્રવ્ય, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો અને તેનું સદૃશ ધ્રુવ-વર્તમાન અર્થાત્ કારણશુદ્ધ પર્યાય-એ ત્રણે થઈને વસ્તુસ્વરૂપની પૂર્ણતા છે, તે જ પરમપારિણામિક ભાવ છે અને તે જ સમ્યગ્દર્શનના આશ્રયભૂત છે.

જેમ “સમુદ્રની સપાટી” એમ બોલાય છતાં સમુદ્રનું પાણી, તેની શીતળતા અને તેની વર્તમાન એકરૂપ સપાટી-એ ત્રણે જુદા નથી; તેમ આત્મામાં દ્રવ્ય-ગુણ તે સામાન્ય પારિણામિક અને તેની કારણશુદ્ધ પર્યાય તે વિશેષ પારિણામિક એમ કહેવાય છતાં દ્રવ્ય-ગુણ અને તેનું ધ્રુવરૂપ વર્તમાન એ ત્રણે (અર્થાત્ સામાન્ય પારિણામિક અને વિશેષ પારિણામિક) ખરેખર જુદા નથી પણ અભેદ છે, તે જ વસ્તુસ્વરૂપની પૂર્ણતા છે, તેના જ આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનાદિ યાય છે.

- સહજ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી, અનાદિ-અનંત, અમૂર્ત, અતિન્દ્રિય સ્વભાવવાળા અને શુદ્ધ એવાં સહજજ્ઞાન-સહજદર્શન-સહજચારિત્ર-સહજ પરમવીતરાગ

સુખાત્મક શુદ્ધ - અતઃ તત્ત્વસ્વરૂપ જે સ્વભાવ અનંતયતુષ્ટયનું સ્વરૂપ તેની સાથેની જે પૂજિત પંચમભાવ પરિણતિ (તેની સાથે તન્મયપણે રહેલી જે પૂજ્ય એવી પારિણામિક ભાવની પરિણતિ) તે જ કારણશુદ્ધ પર્યાય છે.

- તે વર્તમાન કારણરૂપ છે, તેથી જેને વર્તમાન કાર્ય (સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને મોક્ષકાર્ય) પ્રગટ કરવું હોય તેને તે ઉપયોગી છે, કેમકે તે કારણનો આશ્રય કરતાં કાર્ય પ્રગટી જાય છે. દ્રવ્યથી તે કારણશુદ્ધ પર્યાય કાંઈ જુદી નથી. દ્રવ્ય ત્રિકાળ એવું ને એવું પૂરેપૂરું વર્તમાનમાં વર્તી રહ્યું છે. અરે જીવ ! તું જ્યારે જુએ ત્યારે વર્તમાન કારણપણે પુરું દ્રવ્ય તારી પાસે જ છે.... તે તું જ છે, માત્ર તારા નયનની આજસે તે તારા કારણને જોયું નથી તેથી જ તારું કાર્ય અટક્યું છે - હવે અંતરમાં નજર કરીને આ કારણને જો... આ કારણનો સ્વીકાર કરીને તેનો આશ્રય કરતાં તારું નિર્મળ કાર્ય થઈ જશે. આ સ્વ-આકાર કારણના સ્વીકારથી જ સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્ય થાય છે.

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ :

- વસ્તુ સ્વરૂપમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જુદા જુદા નથી.
- જે દ્રવ્ય-ગુણ તથા તેની નિરપેક્ષ કારણશુદ્ધ પર્યાય છે તે ત્રિકાળ એકરૂપ છે, તેમાં સદાય સદૃશ પરિણામન છે. અપેક્ષિત પર્યાયમાં ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ વિસદૃશ પરિણામન છે. સંસાર કે મોક્ષ બંને પર્યાયનો સમાવેશ અપેક્ષિત પર્યાયમાં થાય છે.
- જ્યારે તે અપેક્ષિત પર્યાયનું વલણ ધ્રુવવસ્તુ તરફ-પરમ પારિણામિક ભાવ તરફ-જાય ત્યારે ધ્રુવ વસ્તુ એકરૂપ સંપૂર્ણ હોવાથી, ત્યાં તે પર્યાયનો ઉપયોગ સ્થિર રહી શકે છે, અને જેમ જેમ તે સ્થિર રહે છે તેમ તેમ તે પર્યાયની નિર્મળતા વધતી જાય છે.
- આ પરમપારિણામિક ભાવના સ્વરૂપને માનવું-શ્રદ્ધામાં લેવું તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.
- સમ્યગ્દર્શનના ધ્યેયરૂપ પરમપારિણામિક ભાવ ધ્રુવ છે અને તેની સાથે ત્રિકાળ અભેદરૂપ રહેલી કારણશુદ્ધ પર્યાય છે તેને પૂજિત પંચમ ભાવ પરિણતિ કહેવામાં આવી છે.
- દ્રવ્યદષ્ટિમાં જે પર્યાય ગૌણકરવાની વાત છે તે તો ઔદિયકાદિ ચાર ભાવોની પર્યાય સમજવી; આ પંચમ ભાવપરિણતિ અર્થાત્ કારણશુદ્ધ પર્યાય ગૌણ થઈ શકે નહિ, કેમકે તે તો વસ્તુ સાથે ત્રિકાળ અભેદ છે. સમ્યગ્દર્શનાદિ

નિર્મળ પર્યાયોને દ્રવ્ય-ગુણ અને કારણશુદ્ધ પર્યાય- એ ત્રણોની અભેદતાનું જ અવલંબન છે, ત્રણનું જુદું જુદું અવલંબન નથી.

- ધર્માસ્તિકાય વગેરે ચાર દ્રવ્યોની પર્યાય સદા એકરૂપ પારિણામિકભાવે જ વર્તે છે, તેનો જ્ઞાતા તો જીવ છે; જીવની પ્રગટ પર્યાયમાં તો સંસાર મોક્ષ વગેરે વિસદશતા છે, પણ તે સિવાયની એક સદશ એકરૂપ નિરપેક્ષ કારણશુદ્ધ પર્યાય સદા પારિણામિક ભાવે વર્તે છે, તે ઉપાધિરહીત છે અને સર્વે નિર્મળ પર્યાયો પ્રગટવાનું કારણ છે, દ્રવ્યની સાથે તે સદા અભેદપણે વર્તે છે. આ કારણશુદ્ધ પર્યાયને પરમ પારિણામિક ભાવની પરિણતિ કહીને એમ બતાવ્યું છે કે જેવી ત્રિકાળ સામાન્ય વસ્તુ છે, એવું જ તેનું વિશેષ પણ સદશપણે વર્તે છે.
- આ કારણશુદ્ધ પર્યાયનો વ્યક્ત ભોગવટો હોતો નથી; ભોગવટો તો કાર્ય પર્યાયનો હોય છે. સંસાર અને મોક્ષ તે બંને કાર્ય પર્યાય છે.
- જગતમાં સંસાર પર્યાય, સાધક પર્યાય કે સિદ્ધ પર્યાય સામાન્ય પણે અનાદિ અનંત છે,તેમ આ કારણશુદ્ધ પર્યાય તો એકેક જીવને અનાદિ અનંત સદશપણે છે, તેનો કદી વિરહ નથી. આ કારણશુદ્ધ પર્યાય નવી પ્રગટતી નથી પણ તેનું ભાન કરનાર જીવને સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્ય નવું પ્રગટે છે.
- કારણશુદ્ધ પર્યાયમાં પર્યાય શબ્દ આવે છે તેથી એમ ન સમજવું કે તે પર્યાયદષ્ટિનો વિષય છે. તે પર્યાય દ્રવ્ય સાથે સદા તન્મયપણે વર્તતી થકી દ્રવ્યદષ્ટિના વિષયમાં સમાય છે. ત્રિકાળી આખા દ્રવ્યનો એક વર્તમાન ભેદ હોવાથી તેને મોટે પર્યાય શબ્દવાપર્યો છે...ને વર્તમાનકાર્ય (મોક્ષમાર્ગ) કરવા મોટે તેનું વર્તમાન કારણ બતાવ્યું છે. આ કારણ ઉપર જેની દષ્ટિનું જોર છે તેને સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્ય થાય છે અને દ્રવ્ય-જે શુદ્ધ શુદ્ધ છે તેની સાથે સદા તન્મયપણે વર્તતી થકી તે પણ સદાય શુદ્ધ જ છે તેથી તેને કારણશુદ્ધ પર્યાય કહેવામાં આવે છે. કારણશુદ્ધ પર્યાય સહજ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે.

દ્રવ્ય-ગુણનો વર્તમાન વર્તતો સ્વ-આકાર તે કારણ શુદ્ધ પર્યાય છે, બીજા કારણોનો આશ્રય છોડીને આ સ્વ-આકાર કારણના સ્વીકારથી જ સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્ય થાય છે.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ તારું કર્તવ્ય છે, તેનું કારણ તારા સ્વભાવમાં જ મોજૂદ છે. અંતરમા જ્યારે દષ્ટિ કર ત્યારે મોક્ષ માર્ગનું કારણ તારામાં રહેલું જ છે. આ કારણને ઓળખીને તેની સાથે એકતા કરવાથી મોક્ષમાર્ગ રૂપી કાર્ય થઈ જાય છે. સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના પરિણામ-જે કારણશુદ્ધ પર્યાય છે તે મોક્ષનું નિશ્ચય કારણ છે.

■ ભૂમિકા :

આ કાળને વિષે પૂર્વે કદી નહિ જાણેલો, નહિ પ્રતીતિ કરેલો અને નહિ આરાધેલો એવો સન્માર્ગ જીવને પ્રાપ્ત થવો દુષ્કર છે તેમ સ્વાભાવિક જણાય છે. તેમ છતાં પણ જો કોઈ મુમુક્ષુ જીવને માર્ગપ્રાપ્તિનો એકમાત્ર લક્ષ હોય, તો માર્ગ પ્રાપ્તિ અવરય થવી સંભવે છે. તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષ માર્ગને પામનાર જીવની મુમુક્ષુતા કેવા (યથાર્થ) પ્રકારની હોય, તે સત્પુરુષોના વચનોના આધારે વિચારવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ તો મુમુક્ષુ જીવને માર્ગપ્રાપ્તિના પ્રબળ નિમિત્ત બે પ્રકારે છે
૧. સત્ શાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય ૨. પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો યોગ.

અનંતકાળે જ્ઞાની સત્પુરુષનો સમાગમ વિશિષ્ટ પ્રકારના પૂર્વ પુણ્યના ઉદયને લઈને થાય છે. તે કાળે જો આત્માર્થી જીવની યોગ્યતા તે સત્પુરુષને ઓળખે તેવી સુયોગ્ય પ્રકારની હોય, અર્થાત્ સમાગમ થવા છતાં ઓળખી ન શકે તેવા બાધક પરિણામ તેને વર્તતા ન હોય તો તે જીવની આત્મકલ્યાણની અભિલાષા સફળ થવી સંભવે છે, કારણકે ઉપાદાનની યોગ્યતા વિના યોગ પણ અયોગરૂપ જ થઈ પડે છે.

જે સત્પુરુષો જ્ઞાનદશાને સંપ્રાપ્ત થયા, તેઓ પૂર્વે મુમુક્ષુતામાં યથાર્થપણે પ્રવર્તીને, તે ભૂમિકામાંથી આગળવધીને અનુભૂતિ પર્યંત પહોંચ્યા, તેમાં જે પ્રકારે તેઓ પ્રવર્ત્યા, તેનું અનુભવપૂર્ણ વચનોમાં તે મહાત્માઓએ વિરાઠ, ભાવવાહી શૈલીમાં વર્ણન કર્યું છે. આત્માર્થી જીવને આવા વચનો પોતાની ભૂમિકાને સ્પર્શનો વિષય હોવાથી પ્રયોજ ન ભૂતપણે વિચારણીય છે.

- મુમુક્ષુ જીવનાં પરિણામમાં સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની તીવ્રતમ ભાવના હોય છે. તેમજ સ્વરૂપ સમજવાની / ઓળખવાની અપૂર્વ જિજ્ઞાસા પણ હોય છે. અર્થાત્ અનંત જન્મ-મરણથી મુક્ત થવાની વેદનાપૂર્વક ઉત્પન્ન જિજ્ઞાસા હોય છે. તેને લઈને પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાનો જ્ઞાનમાં અવકાશ થાય છે. અંદરથી ઉત્પન્ન થયેલી જિજ્ઞાસાનો આ ખાસ પ્રકાર છે.
- તદુપરાંત પૂર્ણ નિર્દોષતાની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ પરિપૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય બાંધનાર અને તે ધ્યેયને પૂરી લગનથી અનુસરવાની ધગશવાળો જીવ આત્માર્થીની યોગ્ય ભૂમિકાવાળો હોય છે. તેથી તેને આત્મહિત એજમાત્ર પ્રયોજન રહે છે.

- આત્માથી જીવને નિજ પ્રયોજનના વિષયમાં તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મદષ્ટિપૂર્વક સહજ પ્રવર્તવાનું થાય છે.
- સ્વરૂપ સંબંધી અપૂર્વ જિજ્ઞાસાને લઈને પૂર્વે ગ્રહેલાં, માનેલા વિપરીતતાના પ્રકારો શિથિલ થાય અને ગૌણ થઈ જાય ત્યારે જ સત્યને સમજવાનો યોગ્ય અવકાશ થાય છે.
- આ ભૂમિકામાં ભાવના નું તત્ત્વ મુખ્યપણે કામ કરે છે. અર્થાત્ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની તીવ્ર ભાવના મુમુક્ષુ જીવને ક્યાંય અટકવા દેતી, નથી. સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની ભાવનાની તીવ્રતા એટલી બધી હોયકે સ્વાનુભૂતિ યથા પહેલાં ગમે તેવા ઉચ્ચકોટિના શુભ પરિણામ થવા છતાં અંદરમાં ખટક રહ્યા કરે.
- સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની તીવ્ર લગનીવાળી ભાવના, રાગરસને શિથિલ કરનારી હોવાથી અને ભેદ વિજ્ઞાનના અભ્યાસને નીપજાવનારી હોવાથી આ ભૂમિકામાં જ્ઞાનની નિર્મળતાનું કારણ થાય છે.
- સમ્યક્દર્શન પહેલાની ભૂમિકાનું જ્ઞાન યથાર્થ પ્રકારે નિર્મળ થતાં સમજણમાં વિપર્યાસ થવાનો પ્રસંગ રહેતો નથી. અર્થાત્ સત્ શાસ્ત્રો અને સત્ પુરુષોનાં વચનોની સમજણમાં યથાર્થતા રહે છે. યથાર્થ જ્ઞાન શુષ્કતાને તોડવાવાળું અને ભાવનાનું ઉત્પાદક છે. આમ મુમુક્ષુની ભૂમિકામાં ભાવનાનું પડખું મુખ્ય છે.
- “ચૈતન્યને ચૈતન્યમાંથી પરિણમેલી ભાવના એટલે કે રાગ-દ્વેષમાંથી નહિ ઉગેલી ભાવના- એવી યથાર્થ ભાવના હોય તો તે ભાવના ફળ્યે જ છૂટકો. જો ન ફળે તો ચૌદ બ્રહ્માંડને શૂન્ય થવું પડે અગર તો આ દ્રવ્યનો નાશ થઈ જાય પરંતુ એમ બને જ નહિ, ચૈતન્ય પરિણામ સાથે કુદરત બંધાયેલી છે. એવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે”. આ અનંત તીર્થંકરોએ કહેલી વાત છે.
- “આકાશ પાતાળ ભલે એક થાય, પણ ભાઈ; તારાધ્યેયને તું ચુકીશ નહિ, તારા પ્રયત્નો તું છોડીશ નહિ. આત્માર્થને પોષણ મળે તે કાર્ય કરવું, જે ધ્યેયે ચડ્યો તે પૂર્ણ કરજે, જરૂર સિદ્ધ થશે” સંસાર પ્રત્યે જીવની ભાવના જો મોળી પડી જાય તો માર્ગ જરૂર મળે. વિભાવનો રસ નીતરતા સ્વભાવ સન્મુખ જીવ થવા લાગે છે.
- “મારે કાંઈ જોઈતું નથી. કોઈ પર પદાર્થની લાલસા નથી. આત્મા જ જોઈએ. એવી જેને તીખી તમત્રા લાગે તેને માર્ગ મળ્યે જ છૂટકો છે. અંદરમાં ચૈતન્યરૂપિ સંબંધી વિકલ્પમાં પણ તે રોકાતો નથી. એવો નિઃસ્પૃહ થઈ જાય

છે કે મારે મારું અસ્તિત્વ જ જોઈએ છે. આવી અંદર જવાની તીખી તમન્ના લાગે તો આત્મા પ્રગટ થાય, પ્રાપ્ત થાય”.

- જીવન આત્મામય જ કરી લેવું જોઈએ. ભલે ઉપયોગ સૂક્ષ્મ કાર્ય કરી શકતો ન હોય, પણ પ્રતીતિમાં એમ જ હોય કે આ કાર્ય થી લાભ છે. મારે આ જ કરવું છે. તે વર્તમાન પાત્ર છે.
- આત્માથી જીવ સ્વકાર્યમાં ઉદ્દમવંત હોવાથી, સમયને વ્યર્થ ગુમાવતો નથી. અર્થાત્ અપ્રયોજનભૂત વિષયમાં (પ્રવૃત્તિમાં) સમય જાય તે તેને પોસાતું નથી. પરંતુ ગમે તેવી કટોકટીમાં પણ અંતર-મંથન, વિચારણા અને સ્વાધ્યાય આદિનો સમય મેળવી લે છે - ખેંચી કાઢે છે.
- પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત કરનાર કોઈ પણ સાધક અવસ્થામાં રોકાતો નથી. કદી પણ ચાલતા પરિણામનમાં સંતોષાઈ જતો નથી. પરંતુ પોતાને કરવાનું ઘણું બાકી છે તેના ભાનમાં રહીને આગળ વધે છે. સત્ની ઊંડી જિજ્ઞાસા તેને હોવાથી તેનો પ્રયત્ન ચચાર્થ પ્રકારે ચાલે છે. અને છેવટે તેની પરિણતિ સરળ થઈ - આત્મ સન્મુખ થઈ, આત્મામાં પરિણમે તે સ્થિતિ યોગ્ય મુમુક્ષુજીવને પ્રાપ્ત થાય છે.
- સમ્યકદર્શન પ્રાપ્ત કરનાર જીવ પ્રાયઃ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે, જે વિચારની ભૂમિકાવાળી દશા છે. આ ભૂમિકામાં ભેદજ્ઞાનના વારંવારના પ્રયાસરૂપ અભ્યાસ સહિત વિશેષ - ઊંડા ચિંતનનપૂર્વક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્તવ્ય છે.
- સત્પુરુષના વચનો અને શાસ્ત્રો જરૂર માર્ગ ચીંધે છે. તો પણ મુમુક્ષુ જીવને પોતાની ઊંડી રૂચિ અને પ્રયોજનભૂત વિષયમાં સૂક્ષ્મ ઉપયોગથી માર્ગ તો પોતાનાથી જણાય છે. આવું કારણ આપે તેને કાર્ય થાય જ તે અનાદિ નિયમ છે.
- “ખંધા તાળાની ચાવી એક-જાયકનો અભ્યાસ કરવો”. મોહ રાગ-દ્વેષરૂપ તાળાં ખોલવા માટે જાયકનો અભ્યાસ કરવારૂપ એક જ ચાવી લગાડવી. આ અમૂલ્ય માર્ગદર્શન છે.
- ‘હું જાયક છું’ તે પ્રકાર “સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ માટેના સર્વ પ્રકારોમાં મૂળભૂત પ્રકાર છે” તેમ જાણીને તે પ્રકારે પ્રયત્નનો અભ્યાસ પોતાની લગનીથી થવો ઘટે છે. આ પ્રકારે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનમાં જાયક ભાવના ધોલનપૂર્વક પ્રયત્ન થવો જોઈએ. અંતર્મુખી ચિત્તની વિચારધારામાં જ્ઞાનસ્વભાવી (જાયક) આત્માના અવભાસન - ભાવભાસન પૂર્વક સહજ પુરુષાર્થ ઉત્પન્ન થાય, તો આત્મદર્શન થાય - આવો સહજ પુરુષાર્થ જેટલો ઉગ્ર તેટલું નિર્વિકલ્પ શીઘ્ર થાય.

સ્વાનુભૂતિની આ સિવાય બીજી કોઈ વિધી નથી. કોઈ બહારની ક્રિયા માર્ગ દેખાડતી નથી, જ્ઞાન જ માર્ગ દેખાડે છે. મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત સાચી સમજણથી થાય છે, બીજી ક્રિયાથી નહિ.

- આવા પ્રયત્નના કાળમાં જે (સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ) વિકલ્પો ચાલે છે, તે વિકલ્પોમાં અંદરથી દુઃખ લાગે છે. - વિકલ્પમાં જરાપણ શાંતા - શાંતિ કે સુખ નથી જ એમ મુમુક્ષુજીવને અંદરથી લાગવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મંદ કષાયરૂપ વિકલ્પમાં શાંતિ (સુખ અથવા શાંતા) અને તીવ્ર કષાય વાળા વિકલ્પમાં દુઃખ લાગે ત્યાં સુધી માર્ગ મળતો નથી. યથાર્થપણે તો વિકલ્પ ભાવમાં દુઃખ લાગે તો અંદરથી માર્ગ મળ્યા વગર રહે નહિ.
- ઉડે ઉડે પણ રાગના એક કણને પણ લાભરૂપ માને છે, તેને આત્માના દર્શન થતાં નથી. ખરા આત્માથીને તો પાત્રતા વિશેષને લીધે ઘણાં ઉચ્ચકોટિના શુભ પરિણામ થવા છતાં, તે ખટકે છે અને તેવી ખટક શુદ્ધતા પ્રગટે નહિ ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે. તેવા મુમુક્ષુ જીવને સ્વરૂપ નિશ્ચય પૂર્વક પુરુષાર્થનું અંદરથી ઉત્થાન થતાં, પરિણતિ અવશ્ય પલટાઈ જાય છે.
- આત્માની રૂચિવાળા જીવને તો પોતાનું સ્વકાર્ય શીઘ્ર કરવાની લગની હોવાથી, ઉદયને વશ કરવા પડતાં કાર્યો ડાબલરૂપ લાગે છે - બોજરૂપ લાગે છે અને તેને કયાંય ગમતું નથી. તેને કદી પણ એવા પરિણામ ન થાય કે મારું કાર્ય પછી કરીશ.

વળી ખરો આત્માથી જીવ, જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું આરાધન એક નિષ્ઠાથી કરવા તત્પર વૃત્તિવાળો હોય છે, તેથી વિદ્યમાન જ્ઞાનીના સમાગમમાં તેમના પ્રત્યે સર્વાર્પણ બુદ્ધિએ વર્તે છે. એક ન્યાયે તે મોક્ષનું બીજ છે.

- આત્મજ્ઞ સત્ પુરુષ શ્રીમદ રાજચંદ્રજીએ મુમુક્ષુનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

મહાવીરના બોધને પાત્ર કોણ ?

૧. સત્ પુરુષના ચરણનો ઈચ્છક.
૨. સદૈવ સૂક્ષ્મ બોધનો અભિલાષી.
૩. ગુણ પર પ્રશસ્તભાવ રાખનાર.
૪. બ્રહ્મવ્રતમાં પ્રીતિમાન.
૫. જ્યારે સ્વદોષ દેખે ત્યારે તેને છેદવાનો ઉપયોગ રાખનાર.
૬. ઉપયોગથી એકપણ ભરનાર.
૭. એકાંતવાસને વખાણનાર.

૮. તિર્થાટી પ્રવાસનો ઉછરંગી.

૯. આહાર, વિહાર, નિહારનો નિયમી.

૧૦. પોતાની ગુરુતા દબાવનાર.

એવો કોઈ પુરુષ તે મહાવીરના બોધને પાત્ર છે, સમ્યક્દર્શને પાત્ર છે.

- અનંત સમાધિનું સુખ અને શાંતિની પ્રાપ્તિનો એવો મોક્ષમાર્ગ એનું મૂલ્ય આંકનાર આત્માર્થી જીવ છે.

- ભવભ્રમણાનું અને સર્વ દુઃખનું મૂળ કારણ

૧. મિથ્યાત્વ ૨. અજ્ઞાન ૩. અસંયમ છે

તેથી તે ટાળવાનો પૂરો ઉદ્યમ કરવો ઘટે છે. ભવભ્રમણા ચાલુ રહે તેવા ભાવમાં આ ભવ વ્યતીત થવા દેવો યોગ્ય નથી. જેને સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની ખરેખર વાસ્તવિકપણે સમજાણી નથી તે જીવ ભ્રમમાં બાહ્ય ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે, આગળ વધે છે અને અંતરની વસ્તુથી દૂર જાય છે. ઉડિ ઉડિ એને એમ રહ્યા કરે છે આમ કરતા કરતાં મારુ કાર્ય થઈ જશે. આવી અયથાર્થતા ખરા મુમુક્ષુમાં હોતી નથી.

- ખરા મુમુક્ષુને ઉદ્યત્ની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં 'આત્મલક્ષ' રહે છે. એટલે કે ચાલતા પરિણામનમાં જે કાંઈ ઈષ્ટ અનિષ્ટપણા રૂપ પરિણામ વર્તે છે, તેમાં જેટલો પોતાનો રસ છે, તેનું જાગૃતિપૂર્વક સૂક્ષ્મ અવલોકન રહ્યા કરે છે અને તેથી વિભાવરસ મોળો પડતો જાય છે. તેથી સ્વકાર્યની સુગમતા થવાનો અવકાશ થાય છે અને ચૈતન્ય તત્ત્વના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત થાય છે.
- આત્મજાગૃતિ એ મુમુક્ષુતાનું આસલક્ષણ છે. આ આત્મજાગૃતિનો મુખ્ય ભાવ એવો છે કે 'હું જ્ઞાન માત્ર છું' તેવી અંતર સાવધાની - તે જાગૃતિનું સ્વરૂપ છે.

આત્મા સમજવા માટે જેને અંતરમાં ખરેખરી ધગસ અને તાલાવેલી જાગે, તેને અંતરમાં સમજણનો માર્ગ યથા વિના રહે જ નહિ. પોતાના ધગસના બળે અંતરમાં માર્ગ કરીને તે આત્મ સ્વરૂપને પામે જ.

- વળી જેનું હોનાહાર સારું જ છે તેવા જિજ્ઞાસુની ભૂમિકામાં વર્તતા આત્માર્થી જીવને એવો નિશ્ચિત ભાવ રહે છે કે હું મોક્ષ પામવાને લાયક જ છું. તેમાં તેને શંકા પડતી નથી.

- ખરા જિજ્ઞાસુને સ્વભાવની લગનીના બળે જ્ઞાનની કોઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય તો તે નીકળી જાય છે. જાયક ભાવને પકડવાની ખાસ ભાવના છે, તેને કોઈ અટકવાના પ્રકારની ગંધ રહી ગઈ હોય તો તે લગનીના બળે નીકળી જાય છે.

- ઉપરોક્ત અનેક પ્રકારે મુમુક્ષુ જીવની યથાર્થ યોગ્યતા હોય, તો તે યોગ્યતા જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું પ્રબળ કારણ છે.
- છ માસ સુધી જો આત્માના લક્ષે ધૂન લાગે, તેવો સતત પુરુષાર્થ ઉપડે, તો આત્માનો અનુભવ યથા વિના રહે જ નહિ. જો ખરેખર જીવને આત્માની રુચિ થઈ હોય, તો તેને સતત પણે-નિરંતર આત્માનું ચિંતન અને ધોલન ચાલ્યા જ કરે. અને આવી અનન્યરુચિવાળો જીવ આગળ વધીને પોતાનું કામ કરી લે છે. આવો જીવ સત્ સમાગમે પોતાનું પરમાત્મ સ્વરૂપ સાંભળતા અંદરથી ઉલ્લાસીત થાય છે. જેને અતિન્દ્રિય આનંદની તાલાવેલી જાગી છે તેને આત્મા સિવાય બીજે ક્યાંય મીઠાસ લાગે નહિ; બીજે ક્યાંય રસ પડે નહિ. જગતના પદાર્થોનો (વિષયો) રસ ફિક્કો થઈ જાય છે અને બધેથી રસ ઉડી જાય.
- પરથી વિરક્તતા અને વિભાવની તુચ્છતા આવ્યા વિના પરિણામ અંદરમાં આવી શકે નહિ, આ સહજ સ્થિતિનો નિયમ છે.

■ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિમાં બાધક કારણો પણ પ્રયોજના લક્ષે વિચારણીય છે.

- સમ્યક્દર્શન રૂપ વીતરાગી દશાની સિદ્ધિ યથા પહેલા મુમુક્ષુતામાં પણ જગતના કોઈ પદાર્થમાં ઊડે ઊડે સુખની કલ્પના રહી જાય છે. બાહ્ય (પદાર્થોરૂપ) સંયોગોની અનુકુળતાની દૃષ્ટિના કારણે જ્યારે જડ વિષયોમાં સુખની અથવા અનુકુળતાની કલ્પના હોય ત્યારે તેનાથી તદ્દન વિપરીત એવા અતિન્દ્રિય સુખમય સન્માર્ગ કેવી રીતે ભાસ્યમાન થાય?

ખરેખર તો નિયમ આ છે. “ઈન્દ્રિય-વિષયના રસમાં જ્ઞાનરસનો અભાવ છે અને જેને જ્ઞાનરસ છે, અર્થાત અતીન્દ્રિય સુખનો - સ્વભાવનો રસ છે, તેને ઈન્દ્રિય વિષયના રસનો અભાવ છે”.

- વીતરાગ માર્ગની પ્રાપ્તિ રોકનાર સૌથી વધુ પ્રતિબંધક એવો જીવનો સ્વછંદ નામનો મહાદોષ છે. જે અનેક પ્રકારે જીવને સ્વછંદ પ્રવૃત્તિમાં રોકી રાખે છે.

મુમુક્ષુની ભૂમિકામાં, જ્ઞાનના ક્ષયોપશમવાળો જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે. આવું અધ્યયન પ્રાયઃ પરલક્ષી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ હોય ત્યાં તે જીવને, ‘હું સમજું છું’ તેવો પોતાના વિશે અભિપ્રાય બંધાય છે. આ એક ભ્રમ છે કે જેને કારણે સ્થૂળપણે અથવા સૂક્ષ્મપણે સ્વછંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. મુમુક્ષુ જીવે અત્યંત જાગૃત રહી આ પ્રબળ પ્રતિબંધક દોષથી બચવું આવશ્યક છે. આ પ્રકારના દોષને લીધે જીવ જ્ઞાની સત્ પુરુષને ઓળખી શકતો નથી. જ્ઞાનીના વચનોમાં શંકા કરવા લાગે છે. જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યે તેને

આસ્યાનો અભાવ થઈ જ્ઞાનીના કયનમાંથી ભૂલ શોધવાની વૃત્તિ એ અભક્તિના પરિણામમાં પરિણમે છે.

સ્થૂળ સ્વછંદના સદ્ભાવમાં જીવને સ્વ-પર ના દોષનો નિષેધ આવવાને બદલે ઉલ્ટો પક્ષ થાય છે. અને તે એટલું પણ ભૂલી જાય છે કે નિષ્પક્ષપણે પોતાના દોષનું અવલોકન થવું તે મુમુક્ષુતાનું સ્વરૂપ છે. તેના બદલે સ્થૂળ સ્વછંદને લીધે તે બીજાના દોષ-ભાવનું સમર્થન કરે છે.

- ધારણાજ્ઞાનનું અભિમાન એ સ્વછંદનું રૂપ છે. જ્યાં સુધી સ્વછંદરૂપી અંધત્વ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનીના વચનો તેના અંતઃ કરણને સ્પર્શતા નથી. તેથી જ્ઞાની પ્રત્યે પરમ વિનયભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેને પોતાના સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે.
- હઠાગ્રહ, અસરળતા, જીદ-વગેરે પ્રકારના પરિણામ પણ આત્માર્થને બહુ બાધક છે. માર્ગ સહજતાથી, વિવેક અને ધીરજથી પ્રાપ્ત થાય છે. માર્ગ પ્રાપ્તિમાં સરળતા એક મુખ્ય કારણ છે. શાતા આદિ મંદક્રધાય અન્ય ભાવમાં રોકાવું તે નિશ્ચયથી અસરળતા છે અને પ્રતિબંધનું કારણ છે.
- લોકભય, સમાજભય અથવા અપકિર્તીના ભયને લીધે વિનયની ઓછપ રહે છે. કોઈને કુટુંબ, પરિગ્રહ આદિ સંયોગને વિષે જ્ઞાની કરતાં પણ અધિક રાગ, કોઈને પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચાર/વચનનું તોલન કરવામાં આવે છે તો કોઈને માનવશ ગ્રંથ સંબંધી વાંચનની... વ્યાખ્યાનની કુશળતા અથવા જાણપણું હોવાથી તેની વિશેષતા દર્શાવીને મોટાઈની ઈચ્છા રહ્યા કરે છે. કોઈને કુળ અથવા સંપ્રદાયની પરંપરાથી અંગીકાર કરેલા ક્રિયાકાંડ અથવા રૂઢિનો આગ્રહ રહ્યા કરે છે. આ બધા કારણો જીવને જ્ઞાનીનું સમીપપણું યતા રોકે છે.
- વળી, ઉલ્લાંસીત વીર્યથી પોતાનું નિજહિત કરવાનો જે ઉત્સાહ તેનું ઉત્પન્ન ન થવું તેને પ્રમાદ કહે છે. આવા પ્રમાદનો યથાર્થ સમજણપૂર્વક ત્યાગ ન થાય તો શાસ્ત્રથી થયેલું જાણપણું કાંઈ કાર્યકારી થતું નથી અને પ્રમાદમાં મનુષ્યભવનો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત થઈ જાય છે.
- વળી અપરિપક્વ વિચાર દશા અને અધૂરા નિશ્ચયને લીધે જીવને વિભ્રમ સાથે વિકલ્પ-શંકા વગેરે રહ્યા કરે છે અને તેથી તેને સત્પુરુષની ઓળખાણ અને પ્રતીતિ નથી થતી.
- વળી, વિપરીત અભિનિવેશનો જ્યાં સુધી સદ્ભાવ રહે છે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો નાશ થતો નથી.

- વળી પ્રાયઃ મુમુક્ષુ જીવને આત્મકલ્યાણની ભાવના હોવાથી તેના ઉપાયરૂપે જે કાંઈ ક્રિયા કરે છે તેના મુખ્ય બે ભેદ છે. એક જ્ઞાન ક્રિયા અને બીજી ત્યાગ ક્રિયા. આ બંને ક્રિયા માર્ગે ભૂલવાના અથવા દોષ થવાના અનેક પ્રકાર છે, તેથી તે વિષયમાં પણ ઘણો બધો વિચાર કર્તવ્ય છે.
- વળી શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલાં અનેક ભેદ-પ્રભેદ અને નય વિવિધતાઓ સમજવાનો પ્રયાસ કરતા વિકલ્પો વધવાનું કારણ બને છે. અથવા ઘણા વિકલ્પોમા રોકાવાનું કારણ ઉત્પન્ન થાય છે. સમુદ્ર જેવા વિશાળ શાસ્ત્ર-જ્ઞાનના તરંગો ઉપર તરવાને બદલે તે તરંગોમાં ડૂબી જવાની સ્થિતિ થાય છે. પ્રાયઃ તો પોતાને પ્રયોજનભૂત વિષય કેટલો અને અપ્રયોજનભૂત વિષય કેટલો તેની વહેંચણી કરવાની ક્ષમતા ન હોવાને લીધે ક્ષયોપશમનના પ્રકાર અનુસાર જેમાં ક્ષયોપશમવધુ ચાલે તેમાં પ્રવીણપણું પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નવંત તે રહે છે. આ પ્રકારની જ્ઞાન પ્રાપ્તિની પદ્ધતિ વડે પરમાર્થને ચૂકી જવાય છે. અર્થાત તે જ્ઞાન તેને હિતરૂપ થતું નથી પરંતુ અહિતરૂપ થાય છે.
- વળી શાસ્ત્રનું ભણતર ધારણા વગેરે આવડતને સાચા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માનીને પોતાને જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે અથવા વર્તે છે તેવા ભ્રમમાં જેને અતિ પરિણામીપણું કહેવાય એવા દોષમાં અભિમાનપૂર્વક વર્તે છે. ત્યારે શુષ્ક જ્ઞાનપણું ઉત્પન્ન થાય છે અને જિજ્ઞાસાનો અભાવ થઈ જાય છે. તેમાં બહુ મોટું નુકસાન થવાની શક્યતાઓ રહેલી છે. કારણકે અનાદિ અજ્ઞાન અને વિપરીત સંસ્કારોનું બળ ઘટવાનું (કાર્ય) માત્ર પરમાર્થ તત્ત્વની જિજ્ઞાસાના કાળમાં જ બને છે. ત્યારે જ સત્યનું અવભાસન થાય તેવો પરિણામમાં અવકાશ થાય છે. તેથી જ્ઞાન માર્ગે જનાર મુમુક્ષુઓ જ્યાં સુધી પ્રગટપણે આત્મજ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી ગમે તેટલું વિશાળ વાંચન અને ધારણા હોય તો પણ પરમાર્થના વિષયમાં જિજ્ઞાસુ રહેવું ઘટે છે. તે ખાસ પ્રકારની પાત્રતાના સદ્ભાવનું એક લક્ષણ છે. આવી પાત્રતામાં પ્રયોજવાન વિષય સામે આવે ત્યારે જિજ્ઞાસા વધુ સતેજ થાય અને પરમ તત્ત્વને ઊંડી જિજ્ઞાસાથી ગ્રહણ કરવાનું બને.
- આ સિવાય શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ વિદ્યતાને લીધે તેમજ પૂર્વ કર્મના તે પ્રકારના પુણ્યયોગને લીધે સામાજિક આદર સત્કાર મળવા લાગે છે, તેમાં જીવફસાઈ જાય છે અને વધુ માન મેળવવાની દષ્ટિ તેને રહ્યા કરે છે. તેથી આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ ભૂલી બહારમાં માનાર્થે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે છે. આ રીતે જ્ઞાન માર્ગે જનારા જીવને સત્પુરુષોએ ચેતવીને અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

- વળી ક્રિયામાર્ગે ધર્મ બુદ્ધિપર્વક બાહ્ય વિષયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યાં પ્રથમ પરમાં પોતાપણાનો અધ્યાસનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે. તે અધ્યાસનો ત્યાગ થયા પહેલાં અર્થાત્ પરમાં સ્વપણાના અધ્યાસ સહિત, પરપદાર્થનો માત્ર બાહ્ય-ત્યાગ અજ્ઞાન સહિત હોવાને લીધે, ત્યાગના અભિમાનને ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. આ ઉપરાંત બાહ્ય તપના અનેક પ્રકારને સાધના જાણીને તેના ફળમાં રિદ્ધિ, સિદ્ધિ અથવા સંયોગોની અનુકુળતાનો મોહ પણ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે. આત્માના અંતરસ્વભાવના આનંદના અભાવમાં, બહારની અનુકુળતાના સુખનો મોહ-સિદ્ધિ મોહ-નો અભાવ જીવ કરી શકતો નથી.
- વળી વર્તમાન ત્યાગીપણાને લીધે, તેમજ પૂર્વકર્મના પુણ્ય યોગને લીધે, સામાજિક આદર સત્કાર મળે છે. તેમાં જીવ ફસાઈ જાય છે અને તેથી વધુ ને વધુ માન મેળવવાની દૃષ્ટિ તેને રહ્યા કરે છે. ત્યાગની પ્રવૃત્તિ માનાર્થે કરવા લાગે છે. તેથી આત્મામાં અંતર શુદ્ધિની ક્રિયાનો ઉપાય તેને સૂઝતો નથી-મળતો નથી. આમ ક્રિયામાર્ગે રોકાવાનું આ સંભવિત કારણ છે.
- વળી યથાર્થ નિર્ણય અને યથાર્થ લક્ષ વિના, માત્ર શાસ્ત્રનું ભણતર અને જાણપણું તેમજ યુક્તિ અને તર્કની મદદ વડે આત્માનું ચિંતવન તે વારંવાર કરવા છતાં પણ તે ચિંતવન તત્ સંબંધિત વ્યામોહ ઉપજવાનું કારણ બને છે. પરલક્ષી ધારણાવાળા જીવને આ રીતે આત્મ ચિંતવન પણ અવગુણનું કારણ બને છે.
- વળી આત્માનુભવના અભાવમાં જીવ નિજ, સ્વરૂપના જ્ઞાનના વિષયમાં નિઃશંક હોતો નથી. અર્થાત્ તે જે જ્ઞાન માટે પોતે શંકિત છે તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રસંગ તેને બને છે. તેમાં અજ્ઞાનને લીધે અન્યથા ઉપદેશ થવાનું સંભવે છે. તે ઉપદેશ કરનાર જીવ અપરિણામિ રહીને ઉપદેશ કરે છે. તેમાં આત્મસ્વરૂપ અને આત્મરસ પ્રગટતા નથી તેથી અજ્ઞાનીનો ઉપદેશ દેશના લબ્ધિમાં નિમિત્ત થતો નથી.

જ્યાં સુધી સ્વરૂપને સમજવાની પરિપક્વ સ્થિતિ અને શક્તિ યાય નહિ, ત્યાં સુધી વક્તાપદનું જોખમ અનંત સંસારની વૃદ્ધિ છે. તેથી મૌન રહેવાની શિખામણ દ્વારા આત્માર્થીનું લક્ષ ખેંચ્યું છે.

૧૩

પાત્રતા

■ નિર્ણય કરવાવાળાની અંતર્ભૂમિકા :

- જેના અંતરમાં એ પ્રશ્ન (વિચાર) આવ્યો કે “હું ભ્રમથી ભૂલીને પ્રાપ્ત પર્યાયમાં જ તન્મય થઈ ગયો છું, પરંતુ આ પર્યાયની થોડાજ સમયની સ્થિતિ છે”. આવા વિચાર કરવાવાળાં જીવને નિર્ણય કરવાની ઉગ્ર તત્પરતા છે.
- એવો જીવ પોતાના આ જીવનની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ખોવા નથી ઈચ્છતો. એવા જીવને કાયોપરામ વિશુદ્ધિ અને દેશના લબ્ધિ તો પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે અને હવે નિર્ણય કરીને પ્રાયોગ્ય અને કરણ લબ્ધિ પાર કરીને નિશ્ચિતરૂપથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી લેશે.

- પદ્મનંદિપંચવિર્શતિકા માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

“તત્પ્રતિ પ્રીતિયિત્તેન યેન વાર્તાડપિ હિ શ્રુતા ।

નિશ્ચિત સ ભવેદ ભવ્યો ભાવિ નિવાર્ણભાજન ॥”

જેણે આત્માની વાર્તા પ્રીતિયિત્ત પૂર્વક સાંભળી છે, એ નિશ્ચયરૂપથી ભવ્ય છે અને ભાવિ નિર્વાણનું પાત્ર છે.

- ‘પરમાત્મા પ્રકાશ’ માં પણ આચાર્ય યોગીન્દ્ર દેવે આવા આશયની પ્રાર્થના કરી છે, “હે ભગવાન, હું તો સંસાર ભ્રમણ કરી કરી ને ત્રાસી ગયો છું, મને બધું જ મળ્યું, પરંતુ એકમાત્ર શુદ્ધાત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ નથી થઈ, એટલે મને મારા શુદ્ધાત્મા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કેમ ધાય એ ઉપાય બતાવો. મારે હવે એક પણ ભવ ધારણ નથી કરવો”.
- આવા પ્રકારની ભાવનાવાળો જીવ જ્યારે નિર્ણય કરવાને સન્મુખ ધાય છે તો એ સમયે એની અંતર્ભૂમિકા અત્યંત ઉગ્ર ધાય છે, એવી ભાવનાવાળા જીવની રુચિ હવે સંસાર, શરીર, ભોગોથી હટીને એકમાત્ર પોતાનું આત્મહિત અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિ તીવ્રતાની સાથે અગ્રસર ધાય છે.
- શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ‘ પાત્રતા ’ વિશે કહ્યું છે કે,

“કામ એક આત્માર્થનો, ખીજો નહિ મન રોગ”.

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષા,
ભવે ખેદ, પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ”.

“ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, ધાય ન તેને જ્ઞાન,
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન”.

- આવી ભાવના જાગૃત થવાથી એ જીવ બહારમાં તો જેમ છે તેમ જ દેખાય છે પરંતુ અંતરની રુચિનો વેગ પલટાઈ જાય છે. આત્માના કલ્યાણના ઉપાયરૂપ

જે નિજ આત્મતત્ત્વ અનુસંધાનમાં પોતાની વૃત્તિ લગાવી દે છે. પોતાના આત્મામાં પોતાપણું સ્થાપીત કરી પ્રયત્નશીલ થઈ જાય છે.

■ મુમુક્ષુતાની શ્રેણીઓ :

- કોઈપણ સાધક જ્યારે એવું જીવન જીવે કે અંતરંગમાં મોક્ષ સિવાય તેને બીજી કોઈ પણ ઈચ્છા ન હોય ત્યારેએ સાધક ખરેખર મુમુક્ષુ કહેવાય. મતલબ કે અભિપ્રાયમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજું કંઈ ન રહે ત્યારે જીવનમાં મુમુક્ષુતા પ્રગટે છે. તેવા મહાપુરુષને વિશે સર્વ પ્રકારના દુઃખોનો આત્યંતિક ક્ષય કરનારું એવું આત્મજ્ઞાન પ્રગટે છે.
- અંતરંગ પરિણામોની વિશુદ્ધિ, સાચાદેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિની તરતમ્યતા, મુમુક્ષુતાજનક સદ્ગુણોની સંખ્યા અને પ્રમાણ, આત્મજાગૃતિનું સાતત્ય આદિ અનેક માપદંડોને અનુરૂપ મુમુક્ષુતાના જો કે અનેક ભેદો છે પરંતુ સામાન્ય પણે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ તેના ત્રણ ભેદો પાડી શકાય.

★ જઘન્ય :

સત્સંગના યોગથી, સદ્ગુરુના અતિશય પ્રભાવથી કે સત્સાસ્ત્રોના અવલોકનથી કાંઈક ધર્મ પ્રત્યે રુચિ ઉપજે, ધર્મ ખરેખર કરવા યોગ્ય છે એવી સામાન્ય માન્યતા થાય અને મોક્ષના પુરુષાર્થમાં થોડો થોડો પણ જોડાય ત્યારે મુમુક્ષુતાનો પ્રારંભ થાય છે.

★ મધ્યમ :

ઉપરોક્ત દશામાં જ્યારે વિશેષ દૃઢતા આવે, સમજણ પૂર્વક જ્યારે સદ્ગુણોને વિશે રુચિ ઉપજે અને તેમનું ગ્રહણ થવા લાગે, સામાન્ય મુશ્કેલીઓ આવવા છતાં પણ ધર્મની આરાધનામાં લાગ્યો જ રહે અને પરીક્ષા-પ્રધાની થઈ સદ્ગુણ-દુર્ગુણ, સદાચાર-દુરાચાર, સદ્ગુરુ-નામગુરુ વગેરેના ભેદપૂર્વક મોક્ષની આરાધનામાં આગળ વધે ત્યારે મધ્યમ કક્ષાની મુમુક્ષુતા હોય છે.

★ ઉત્કૃષ્ટ :

અત્યંત દૃઢપણે જ્યારે આસ્તિક્યાદિ (આત્મા, પુણ્ય, પાપ, ધર્મ, પુનર્ભવ આદિ પદાર્થોમાં જેને શ્રદ્ધા હોય તેને આસ્તિક કહેવામાં આવે છે.) ભાવોમાં નિષ્ઠા થવાથી મુમુક્ષુતાના અનેક ગુણો પ્રકર્ષતાથી પ્રગટી વૃદ્ધિગત થતા જાય, આખો દિવસ અને રાત જ્યારે પરમાર્થ-પરમાર્થનો જ અંતરમાં જાપ રહે, સૂક્ષ્મ બોધની અંતરમાં વિચાર કરવાની શક્તિ જાગૃત થવાથી સત્યાર્થ તત્ત્વોની પ્રતીતિ સ્પષ્ટ પણે થઈ જાય તેવી અનેક ગુણોથી ભરપુર તીવ્ર જિજ્ઞાસુ દશાને ઉત્કૃષ્ટ મુમુક્ષુ દશા કહેવામાં આવે છે.

● મુમુક્ષુતાના ગુણો

૧. સ્વચ્છંદનિરોધ	૫. સહનરીલતા	૯. મૈત્રી
૨. શ્રદ્ધા	૬. વિશાળ બુદ્ધિ	૧૦. પ્રમોદ
૩. સરળતા	૭. વિનય	૧૧. કરુણા
૪. વૈરાગ્ય	૮. જિતેન્દ્રીયપણું	૧૨. માધ્યસ્થ ભાવ.

“દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિરો”

“ પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન,

પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન”

આ બધી વાતો પાત્રતામાં આવે છે.

■ પાત્રતા વિશેષ વાત :

વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેન્દ્રીયપણું આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે. અનંત જન્મ-મરણ કરી ચુકેલા આ આત્માની કરુણા તેવા અધિકારીને ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કર્મ મુક્ત થવાના જિજ્ઞાસુ કહી શકાય છે. તે જ પુરુષ યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી મુક્ત થવાના પુરુષાર્થમાં યોગ્ય છે. મનુષ્યત્વ, આર્યદેશ, ઉત્તમકુળ, શારીરિક સંપત્તિ એ અપેક્ષીત સાધન છે અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસા એ છે.

સત્પુરુષના ચરણનો ઈચ્છક, સદૈવ સૂક્ષ્મબોધનો અભિલાષી, ગુણ પર પ્રશસ્તભાવ રાખનાર, બ્રહ્મવર્તમાં પ્રીતિ રાખનાર, ઉપયોગથી એક પણ પણ ભરનાર, એકાંતવાસને વખાણનાર, તીર્થાદિ પ્રવાસનો ઉછરંગી, આહાર વિહાર-નિહારનો નિયમી, પોતાની ગુરુતાને દખાવનાર, એવો કોઈપણ પુરુષ તે મહાવીરના બોધને પાત્ર છે. સમ્યક્દશાને પાત્ર છે.

જ્યાં સુધી મૃષા અને પરસ્ત્રી ત્યાગ કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે. ત્યાં સુધી આત્મામાં છળકપટ હોવાથી ધર્મ પરિણમતો નથી. ધર્મ પામવાની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. જ્યાં સુધી મૃષા ત્યાગ અને પરસ્ત્રી ત્યાગ એ ગુણો ન હોય ત્યાં સુધી વક્તા અને શ્રોતા હોઈ શકે નહિ.

‘મુમુક્ષુતા’ તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાશક્તિથી મૂંઝાઈ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં કાણે કાણે પ્રવર્તવું.

મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ (લક્ષણ) પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા છે અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ થાય છે. સ્વચ્છંદ યોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે ત્યાં તેટલી બોધબીજ યોગ્ય ભૂમિકા થાય છે.

સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાપ્તે દબાયો છે, ત્યાં પછી માર્ગ પ્રાપ્તિને રોકનારા ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે એમ અમે જાણીએ છીએ.

- ★ આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા.
- ★ પરમ વિનયની ઓછાઈ.
- ★ પદાર્થનો અનિર્ણય.

ઘણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઈને કોઈ ધર્મ મતમાં હોય છે અને તેથી તે ધર્મ મત પ્રમાણે પ્રવર્તવાનું કરે છે, એમ માને છે; પણ એનું નામ ‘મુમુક્ષુતા’ નથી.

‘મુમુક્ષુતા’ તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ એક ‘મોક્ષ’ ને વિષે જ યત્ન કરવો અને ‘તીવ્ર મુમુક્ષુતા’ એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં કાણે કાણે પ્રવર્તવું.

● વિશાળ બુદ્ધિ :

૧. સત્યની સ્વીકૃતિ માટે તૈયારી.
૨. હંમેશા નવું ઝીલવાની શક્તિ.
૩. મારું એ સાચુ નહિ, જે સાચુ એ મારું.
૪. કોઈપણ જાતના પૂર્વગ્રહો, કદાગ્રહો વગર રાખેલું ખુલ્લું મન.
૫. ગરજ, મત, સંપ્રદાયની ભાવનાનો ત્યાગ, માન્યતાનો ત્યાગ.

● મધ્યસ્થતા :

સમભાવ, સમતા, સમદષ્ટિ, રાગ-દ્વેષ વગરની સ્થિતિ. જ્યાં સુધી પૂર્ણ પરમતત્ત્વની અનુભૂતિ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ જાતનો આગ્રહ રાખ્યા વગર મધ્યસ્થભાવ...તત્ત્વસ્થભાવ...

“તુ ગમે તે ધર્મ માનતો હોય તેનો મને પક્ષપાત નથી, માત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે જે રાહથી સંસાર મળ નાશ થાય છે, રાગ-દ્વેષના પરિણામ નાશ પામે છે તે ભક્તિ, તે ધર્મ અને તે સદાચારને તું સેવજે.”

એક જ વસ્તુને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી જુદી જુદી રીતે જોઈ શકાય એવું વસ્તુનું અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે તે મધ્યસ્થભાવ છે.

● સરળતા :

૧. માન, માયા વગેરેનો ત્યાગ. વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું માનવું.
૨. કોઈપણ જાતની વક્તા વગર વાસ્તવિકતાને સ્વીકારવું.
૩. પોતે માની લીધેલી મોટાઈનો ત્યાગ.
૪. વિનય એ સરળતાનું પ્રથમ લક્ષણ છે.
૫. સરળતા એ ચિત્તની વિશુદ્ધિ છે. છળકપટ એ મહિનતા છે. કુદરતી રીતે

સ્વચ્છ મન સ્વભાવથી જ સરળ હોય છે. સરળતા ગુમાવી દેવાના ત્રણ કારણ હોય છે. * તૃષ્ણા * અહંભાવ * સાંપ્રદાયિક દષ્ટિ

૬. સરળતા એ મુક્તતા, નિરાભિમાનતા, ગ્રંથિ વિમોચન છે.

● નિતેન્દ્રીયપણું :

૧. પાંચેય ઈન્દ્રિયના વિષયો પરનો વિજય, રસ, રંગ, ગંધ, શ્રવણ, સ્પર્શ પરનો સંયમ.

૨. જીવનપર પ્રભુત્વ આત્માનું - નહિ કે ઈન્દ્રિયોનું.

૩. એ માટે યોગ્ય યમ, નિયમ, વ્રત, પરચખખાણ.

૪. એ માટે સત્ય પુરુષાર્થ.

૫. સ્વજાગૃતિપૂર્વક જીવનનો ઉપક્રમ.

સત્સંગ અને સ્વાધ્યાયરૂપી સત્સાધનોની જેમણે પોતાના જીવનમાં નિષ્ઠાપૂર્વક આરાધના કરી હોય તેવા સાધકોને અનેક સદ્ગુણોનો આર્વિભાવ થતો હોય છે. શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન ધારણા માટેની પાત્રતા પ્રગટ કરવા એક સુનિશ્ચિત અને સુસંકલિત સદ્ગુણ ગ્રાહકતા કાર્યક્રમને અંગીકાર કરી, પોતાના સર્વ પ્રયત્નોથી તેની સિદ્ધી કરવી.

■ પાત્રતા સારભુત :

પૂર્વના તથા પ્રકારનાં મહત્ત પુણ્યયોગથી સત્પુરુષનો યોગ જીવને અનંત કાળમાં દુર્લભ હોવા છતાં પણ અનેકવાર થયો છે. તો પણ તે યોગનું મહત્ત્વ નહિ સમજાયું હોવાને લીધે, તેમજ પોતાની બોધ-બીજ યોગ્ય ભૂમિકા અને પાત્રતા નહિ હોવાને લીધે, તે સત્સંગનું નિષ્ફળપણું થયું છે તેથી ધર્મ (આત્મા) ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે નિજ અવલોકનાર્થ પાત્રતા અને મુમુક્ષુની યથાર્થ ભૂમિકા બહુજ જરૂરી છે.

કોઈ બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કે શાસ્ત્ર ભણતરથી જીવ માર્ગને પામી શકતો નથી. એક માત્ર પાત્રતાથી જ પામે છે. તેથી પાત્રતાનું મહત્ત્વ સમજવું યોગ્ય છે. તેથી મુમુક્ષુ જીવે - વિચારવાન જીવે સર્વ પ્રથમ આ અતિ મહત્ત્વના વિષય અંગે ગંભીરપણે વિચાર મનન-મંથન કરીને એનું યથા તથ્ય મુલ્યાંકન કરી સર્વ ઉદ્યમથી પોતામાં આવવું યોગ્ય છે. તો જ માર્ગ પ્રાપ્તિ સુલભ થશે. માર્ગ પામવા માટે અન્ય કોઈ ઉપાય નથી.

કોઈ પણ જીવ જ્યારે નિજ - હિત માટે તત્પર થાય ત્યાં પાત્રતા શીઘ્ર પ્રગટે છે. તે માટે અમુક પૂર્વક્રમ નિયત નથી; આ માર્ગની સુવિધા છે. નિજ હિત ની જેટલી ગરજ તેટલી પાત્રતા વિશેષ. આ પાત્રતાના માપનું ધોરણ છે.

અનંતકાળથી સ્વરૂપનો પરિચય ન હોવાથી વિભાવ સહજ થઈ ગયો છે. તેથી સુદીર્ઘ કાળ સુધી સત્સંગમાં રહી બોધ-ભૂમિકાનું સેવન થતાં વિભાવની સાધારણતા ટળે અને સ્વરૂપની (સ્વભાવની) સાવધાની આવે.

મુમુક્ષુ જીવને પોતાનું યોગ્યપણું ધાય તેની વિચારણા કરવી, જેનું મુખ્ય સાધન આત્મલક્ષ્યપૂર્વક 'સત્સંગ' છે.

- * 'પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન;
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન.'
- * ' મંદ વિષય ને સરળતા સહ આજ્ઞા સુવિચાર
કરણા કોમળતા આદિ ગુણ-પ્રથમ ભૂમિકા ધાર '
- * 'દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્યહોય મુમુક્ષુઘટ વિશે'
- * 'કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ,
ભવે ખેદ, પ્રાણી દયા ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.'
- * દુર્લભ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિનું મુશ્કેલીનું

૧. એકેન્દ્રિય	૭. આર્યક્ષેત્ર
૨. વિકલેન્દ્રિય	૮. ઉત્તમકુળ
૩. પંચેન્દ્રિય	૯. સુંદર રૂપ
૪. સંજ્ઞી	૧૦. ઈન્દ્રિય પદ્ધતિ
૫. પર્યાપ્ત	૧૧. નિર્વ્યાધિ આયુષ્ય
- (આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, આસોચ્છવાસ, ભાષા, મન),
૬. મનુષ્યત્વ
ઉત્તરોત્તર આ એકબીજાથી દુર્લભ છે.

૧. ઉત્તમ બુદ્ધિ	૫. સુધર્મનું શ્રદ્ધાન
૨. સુધર્મનું શ્રવણ	૬. સુધર્મનું સંયમ
૩. સુધર્મનું ગ્રહણ	૭. વિષયસુખથી વ્યાવર્તન
૪. સુધર્મનું ધારણ	૮. કોધાદિ કષાયથી નિવર્તન
૯. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તન

આ પણ ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી અતિ દુર્લભ છે.

આ બધાથી શુદ્ધાત્મભાવના સ્વરૂપ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે.

■ યોગ્યતા :

- શબ્દાર્થ: સામર્થ્ય, શક્તિ, લાયકાત, તાકાત, પાત્રતા.

- યોગ્યતા જ વિષયનું પ્રતિનિયામક કારણ છે.
- ખરેખર કોઈ કાર્ય થવામાં કે ન થવામાં તેની યોગ્યતા જ સાક્ષાત સાધક હોય છે.
- યોગ્યતા એટલે સ્વાભાવિક શક્તિ.
- દ્રવ્યના પરિણામનમાં તેની સ્વભાવગત યોગ્યતા જ કારણ છે.
- અમુક વખતે અમુક પ્રકારની પર્યાય કેમ થઈ ?
'એવી જ તે ઉપાદાનની યોગ્યતા'
- આ 'ઉપાદાનની યોગ્યતા' તે ત્રિકાળી શક્તિ રૂપ નથી. પણ એક સમયની પર્યાય રૂપ છે, એકેક સમયની પર્યાયમાં પોતાની સ્વતંત્ર તાકાત છે. તેને 'ઉપાદાનની યોગ્યતા' કહેવામાં આવે છે.
- સમય સમયની પર્યાયના સ્વતંત્ર ઉપાદાનની લોકોને ખબર નથી, એટલે નિમિત્ત આવે તો પર્યાય ધાય એમ ભ્રમ થી માને છે. તેમા એકલી સંયોગી પરાધીન દષ્ટિ છે. અહો ! એકેક સમયની પર્યાયનું સ્વતંત્ર ઉપાદાન ! તેનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો વીતરાગ દષ્ટિ થઈ જાય છે. વસ્તુ સ્વરૂપ જ આ છે.
- ઉપાદાનની યોગ્યતા કહો, પર્યાયની તાકાત કહો, અવસ્થાની લાયકાત કહો, પર્યાય ધર્મ કહો, સ્વકાળ કહો, કાળ લબ્ધિ કહો, પોતાનો ઉત્પાદ કહો, ક્રમબદ્ધ પર્યાય કહો, નિયત કહો કે તે પ્રકારનો પુરુષાર્થ કહો - એ બધું એક જ છે.
- જ્યાં જ્યાં જે જે કાર્ય ધાય છે ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણેની ઉપાદાનની લાયકાત થી જ ધાય છે. સમય સમયનું ઉપાદાન સ્વાધીન-સ્વયંસિદ્ધ છે. ઉપાદાનની સ્વાધીનતાનો જેનો નિર્ણય નથી તેને સમ્યગ્દર્શન પામવાની યોગ્યતા નથી.
સમ્યગ્દર્શનમાં 'આત્માના અભેદ સ્વભાવ' નો આશ્રય એવો જ એક પ્રકાર છે. ભેદના આશ્રયે અભેદ આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતો નથી. જે ભેદના આશ્રયે લાભ માને તો મિથ્યાત્વ છે.
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે,
જે જે જ્યાં જ્યાં યોગ્ય છે, તેહ સમજવું ત્યાં;
તે તે પ્રમાણે આશ્રયે, આત્માથી જન એહ.
આનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે વસ્તુ સ્થિતિનો જે સહજ સ્વીકાર જ્ઞાન કરી લે અને એની જે યથાર્થ શ્રદ્ધા થઈ જાય તો સમ્યગ્દર્શન ધાય જ.
- કાર્યની ઉત્પત્તિ - પાંચ સમવાય મળવાથી ધાય છે.
(૧) સ્વભાવ (૨) નિયતી (હોનાહાર) (૩) નિમિત્ત
(૪) કાળલબ્ધિ (૫) પુરુષાર્થ.

સ્વભાવનો અર્થ એવો છે કે જે વસ્તુમાં જેવા કાર્ય રૂપ થવાની યોગ્યતા હોય છે તેવું કાર્ય થાય છે.

નિયતી નો અર્થ એવો છે કે કાર્યરૂપ થવાની તે યોગ્યતા કમબઝ છે. જે થવાનું છે તે જ થાય છે.

નિમિત્ત નો અર્થ એ છે કે યોગ્યતા નિમિત્ત સાક્ષેપ કાર્યરૂપ પ્રગટ થાય છે.

કાળલબ્ધિ- એક કાળે જ્યારે એક જ કાર્ય થાય છે ત્યારે વસ્તુમાં એક કાળે એ પ્રકારની યોગ્યતા પણ એક જ પ્રકારની જેવા મળે છે. અને જ્યારે એ કાર્ય એ પ્રમાણે થવાનું છે તો તે પ્રમાણે તેવો પુરુષાર્થ ઉપડે જ છે. પુરુષાર્થમાં બીજા ચાર આવી જાય છે.

- સાધારણ નિયમ એ છે કે પ્રત્યેક કાર્ય પોતાના ઉપાદાનની યોગ્યતાનુસાર જ થાય છે. ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારના છે.

★ ત્રિકાળી ઉપાદાન.

★ અનંતર પૂર્વ ક્ષણવર્તી પર્યાય સંયુક્ત દ્રવ્ય ક્ષણિક ઉપાદાન.

★ તત્સમયની પર્યાયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન.

જે કાર્ય થયું તે જ તે સમયની પર્યાયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન કારણ અને તે પર્યાય કાર્ય.

તત્સમયની પર્યાયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન કારણ જ વાસ્તવિકમાં કાર્યનું પરમાર્થ કારણ છે.

- દ્રવ્યનું જ સ્વરૂપ પ્રતિસમય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક છે. તેથી પરિણામનમાં ઉપાદાનની યોગ્યતા જ મુખ્ય છે. પરંતુ ઉપાદાનની યોગ્યતાના સદ્ભાવમાં પણ નિમિત્ત વિના કાર્ય થતું નથી. યોગ્ય નિમિત્તના સદ્ભાવમાં જ દ્રવ્યનું પરિણામન થાય છે. છતાં નિમિત્તના સદ્ભાવમાં પણ દ્રવ્યનું પરિણામન તો પોતાથી જ થાય છે. કારણ કે ઉપાદાન પોતાના પરિણામનમાં સ્વતંત્ર છે, નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી.
- તત્સમયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન જ વાસ્તવમાં સમર્થ ઉપાદાન છે અને તે જ કાર્ય અંગેનું સાચું નિયામક કારણ છે.
- પદાર્થનું જેવું પરિણામન થવા યોગ્ય છે તેવી જ બુદ્ધિ થઈ જાય છે, તેવો જ અધ્યવ્યસાય થવા લાગે છે, તેવું જ નિમિત્ત તે કાળે મળી જાય છે. આ સહજ પ્રક્રિયા છે અને એ સમજવાથી આકુળતા-વ્યાકુળતાનો અભાવ થઈ સમતા શાંતિ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

- જીવ અને પુદ્ગલ એ બન્ને દ્રવ્યો ક્રિયાવર્તી શક્તિ તેમ જ ભાવવર્તી શક્તિ ધરાવે છે. બાકીના ચાર દ્રવ્યો માત્ર ભાવવર્તી શક્તિ ધરાવે છે. પ્રદેશોના હલનચલનરૂપ પરિસ્પંદનને ક્રિયા કહેવાય છે. અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં યતા તેના પ્રવાહ રૂપ પરિણામનને ભાવ કહેવાય છે. પ્રદેશ ચલાનત્મક યોગ્યતાનું નામ ક્રિયા છે અને પરિણામનશીલ યોગ્યતાનું નામ ભાવ છે.
- નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યની એક જ સમયની પર્યાયમાં હોય છે. બન્ને દ્રવ્ય પોત પોતાની તત્સમયની યોગ્યતાને કારણે જ સ્વતંત્રરૂપે સ્વયં પરિણામિત થાય છે.
- પ્રત્યેક કાર્ય પોતાના ઉપાદાનની યોગ્યતાનુસાર થાય છે એ નિયમ મુજબ એ નિમિત્ત થાય છે કે જીવમાં પોતાનામાં જ એવી યોગ્યતા છે કે જેના કારણે તે બંધાય છે અને તેની આ યોગ્યતા અનાદિકાળથી છે. આને જ વૈભાવિક શક્તિનું વિભાવરૂપ પરિણામન કહેવામાં આવે છે. અહીંયા આ વિભાવ પરિણામનમાં કારણભૂત (નિમિત્ત) સામગ્રીને જ કર્મ કહેવામાં આવે છે, જે પ્રતી સમય બંધાતા રહે છે અને અબાધા કાળ સુધી સત્તામાં રહે છે. પછી ઉદયમાં આવી પોતાનું કાર્ય કરી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.
- જીવમાં નિમિત્તબદ્ધ અશુદ્ધ થવાની યોગ્યતા અનાદિકાળથી જ છે. પુદ્ગલમાં પણ સ્વભાવથી જ એવી યોગ્યતા છે કે જેથી તે જીવની અશુદ્ધતાનું નિમિત્ત પામીને તેના પ્રદેશો સાથે બંધાય છે. મૂળમાં આવી યોગ્યતાઓ જ ઉભયબંધનું કારણ છે અને એનો કાળ પાક્તાં ક્રમબદ્ધ ઉદયમાં આવે છે.
- પુદ્ગલમાં કર્મરૂપ અવસ્થાને જીવ ઉત્પન્ન નથી કરતો. તે તો પુદ્ગલનું પરિણામન પુદ્ગલની પોતાની તત્સમયની યોગ્યતાથી જ થાય છે. પરંતુ યોગાનુયોગ જીવની પણ તત્સમયની યોગ્યતાથી ત્યાં હાજરી હોવાથી જીવના પરિણામ તે વખતે નિમિત્તભૂત ન હોય તેમ નથી થતું. જીવના પરિણામ ખરેખર બંધનું કારણ નથી. બન્ને દ્રવ્યોનું પરિણામન તત્સમયની યોગ્યતાથી સ્વતંત્રપણે જ થાય છે. કર્મોના ઉદયથી જીવના પરિણામ બગડે એવું પણ નથી. બન્ને ની નિમિત્તરૂપ હાજરી જ ત્યાં હોય છે અને ખરેખર આ બન્ને વચ્ચે બીજો કોઈ સંબંધ નથી. આ જ તેમનો નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે. કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી એ સમજવું.

કાર્ય કારણને અનુરૂપ હોય છે અને નિમિત્ત કારણ કાર્યને અનુકૂળ હોય છે તત્સમયની યોગ્યતા એ જ ઉપાદાન કારણ છે.

- જ્યારે અનાદિકાલીન મોહના નારા માટે ઉદયમવંત જીવ પોતાના ત્રિકાળી ધ્રુવ ઉપાદાન કારણના આશ્રયથી વર્તમાન પર્યાયમાં અનન્તર પૂર્વક્ષણવર્તી પર્યાયમાં મિથ્યાત્વાદિ અનુત્પન્ન દરાને પ્રાપ્ત થઈ તત્સમયની યોગ્યતારૂપ પુરુષાર્થથી સમ્યક્ત્વાદિ નો ઉત્પાદ કરે છે ત્યારે મોહાદિ સ્વયં પોતાની યોગ્યતાથી વ્યયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.
- કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થામાં આપણે સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરીએ તો પરાશ્રય બુદ્ધિ છોડીને સ્વસન્મુખતાના પુરુષાર્થથી (દ્રવ્ય દષ્ટિથી) સ્વયં સ્વસમયની યોગ્યતાથી આત્માનુભૂતી-સ્વાનુભૂતી અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ પરિણામન એક કાર્ય છે તથા તે કાર્યનું ઉપાદાન કારણ તો જીવ પદાર્થ પોતે જ છે. તે વખતે અંતરંગ નિમિત્ત કારણ દર્શન મોહાદિ કર્મોના ઉપશમાદિ તથા બાહ્ય નિમિત્ત જ્ઞાની ગુરુનો ઉપદેશ (દેશના લબ્ધિ) છે.
- સમજવાનું તો એ જ છે કે પોતાની યોગ્યતાનુસાર જ ઉપલબ્ધિ અનુપલબ્ધિ થાય છે; કારણ કે જે શક્તિ કોઈ પદાર્થમાં ન હોય તો તે કોઈ અન્ય દ્વારા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. જેમ રેતીમાં તેલ નથી હોતું તો તેમાંથી કોઈપણ વિધિથી તેલ કાઢી શકાતું નથી. નિયમ એવો છે કે ઉપાદાન સ્વયં પરિણામિત થઈ ને કાર્યનું ઉત્પાદક બને છે કારણ કે તે પરિણામનશીલ છે.
- પર્યાય હંમેશા દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દ્રવ્યમાં સમાય છે. નથી તે બહારથી આવતી કે નથી તે બહાર જતી. પરંતુ પર્યાય જ્યારે પર ને લક્ષ બનાવીને પ્રગટ થાય છે તો વિકારી થઈ જાય છે અને સ્વને (ત્રિકાળી ધ્રુવ જ્ઞાયકને) લક્ષ્ય બનાવી નીકળે છે તો શુદ્ધ કહેવાય છે. શુદ્ધ દ્રવ્યના આશ્રયથી શુદ્ધ કહેવાય છે. અને ત્રિકાળી દ્રવ્ય પણ તે પર્યાય નો જ શુદ્ધ છે જે પર્યાય તેને શુદ્ધ તરીકે જુએ છે. પ્રત્યેક સમયની પર્યાય તત્સમયની યોગ્યતાનુસાર ક્રમબદ્ધ પ્રવાહરૂપે થયા જ કરે છે. એમાં કરવાનું ક્યાં છે ? જે થાય છે તેમાં કરવાનું શું હોય ? માત્ર જાણવાનું છે કે આ થયા કરે છે.
- તત્ત્વ નિર્ણય દ્વારા નિમિત્ત ઉપાદાનના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજવાથી પરના કર્તૃત્વની મનઃસ્થિતિ બદલી શકાય છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ ઉપાદાનથી થાય છે; નિમિત્તથી નહિ, પરંતુ નિમિત્ત વિના પણ નહિ. જે નિમિત્ત ને નમાને તે અજ્ઞાની છે અને જે નિમિત્તને કર્તા માને તે પણ અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ છે.

મોક્ષાર્થીની ભૂમિકામાં સત્પુરુષના

પ્રત્યક્ષ યોગનું મહત્ત્વ

■ ભૂમિકા :

- સુન્માર્ગના અનુભવી સત્પુરુષની વિદ્યમાનતામાં, તેમનું સાનિધ્ય સેવતાં, ઉક્ત દોષોમાંથી છૂટવાનું સંભવ છે. તેમ જાણીને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો સમાગમ માર્ગ પ્રાપ્તિનું પ્રબળ કારણ છે. ચૈતન્યને સ્પર્શીને નીકળતી સત્પુરુષની વાણી પાત્રતાવાળા જીવના હૃદયમાં ઉતરી જાય છે, તેના અંતરંગને સ્પર્શે છે અને તે જીવ સમ્યક્ત્વની નજીક યઈ જાય છે. તેથી વિચારવાન જીવ સત્પુરુષના સાનિધ્યમાં રહ્યા છે અને તેમના પ્રત્યે અતુલ ભક્તિ અને આજ્ઞાશીલપણું પરમ આદરપૂર્વક સંમત કરીને તેમ જ વર્ત્યા છે.
- જીવ જેનાથી અનાદિથી અજાણ છે, તેવા પરમાર્થના વિષયમાં, માત્ર મતિ કલ્પનાથી, પરમાર્થનું જ્ઞાન અથવા પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અર્થાત અંતર્મુખ પરિણામન રૂપ આરાધન નિજ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થતું નથી. સ્વછંદે જીવ બ્રહ્મધર્મ સાધનવાળી પ્રવૃત્તિમાં બહિર્ભાવમાં વર્તે છે, તેમાં પરમાર્થની કલ્પના કરે છે. આવી ભૂલને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની સિવાય કોણ ખતાવે ? તેથી જ પ્રત્યક્ષ સત્સંગ અનિવાર્ય છે અને અનંત ઉપકારી છે.
- જો કે વર્તમાન હીણા કાળમાં, સત્પુરુષનો યોગ અત્યંત દુર્લભ છે. તો પણ પૂર્વના મહા પુણ્યને લીધે તેવો યોગ સંપ્રાપ્ત થાય તો તેની ન યઈ શકે તેટલી કિંમત છે.

“જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જેણે ઈચ્છવી, તેણે જ્ઞાનીની ઈચ્છાએ વર્તવું” એમ જિનઆગમ આદિ સર્વ શાસ્ત્ર કહે છે. પોતાની ઈચ્છાએ પ્રવર્તતા અનાદિ કાળથી રખડ્યો. જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની ઈચ્છાએ એટલે આજ્ઞાએ નહિ વર્તાય ત્યાં સુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી.

- બીજા પદાર્થમાં જીવ જો નિજબુદ્ધિ કરે તો પરિભ્રમણ દશા પામે છે અને નિજને વિષે નિજબુદ્ધિ થાય તો પરિભ્રમણ દશા ટળે છે. જેના ચિત્તમાં એવો માર્ગ વિચારવો અવશ્યનો છે, તેણે તે જ્ઞાન જેના આત્મામાં પ્રકાશ પામ્યું છે તેની દાસાનુદાસપણે અનન્ય ભક્તિ કરવી, એ પરમ શ્રેય છે. જ્ઞાનીના પ્રત્યક્ષ સમાગમે અનેક પડખાથી મુમુક્ષુ જીવને આત્માર્થનું પોષણ મળે છે અને અનેક પ્રકારના દોષ, માન, સ્વછંદ, લોભ આદિ કષાય તથા મિથ્યાત્વના સૂક્ષ્મ દોષો અને અજ્ઞાન ટળવાનું કારણ બને છે.

- મોટા પુરુષની આજ્ઞા માનવી, તેમનાથી ડરવું એ તો તને તારા અવગુણથી ડરવા જેવું છે, તેમાં તારા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષાદિ અવગુણ દબાય છે. માથે મોટા પુરુષ વિના, કષાયના રાગમાં તણાઈ જવાનો સંભવ છે. મોટા પુરુષનું શરણ લેતા તારા દોષોનું સ્પષ્ટીકરણ થશે અને ગુણો પ્રગટ થશે. ગુરુનું શરણ લેતા ગુણાનિધિ ચૈતન્યદેવ ઓળખાશે.
- ગુરુ તારા ગુણ ખિલવવાની કળા દેખાડશે. ગુરુ આજ્ઞાએ રહેવું તે તો પરમ સુખ છે. કર્મજનિત વિભાવમાં જીવ દબાઈ રહ્યો છે, તે ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તવાથી કર્મ સહેજે દબાય છે અને ગુણ પ્રગટે છે.
- વળી, દેશના લખ્ધિનો આ અનાદિ સિદ્ધાંત છે કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનીના નિમિત્તે થાય છે; અજ્ઞાનીના નિમિત્તે નહિ. છતાં લોકદૃષ્ટિ અને માનાદિ કારણોથી જીવ જ્ઞાનીના સમાગમથી દૂર રહે છે. સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો સમાગમ, સુયોગ્ય પાત્રતા થયે જ સત્ સમજાય છે અથવા ઉપર લક્ષ આવે છે અને કર્મે કરીને સત્ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અનંતકાળ નિજ - છંદે (કલ્પનાએ) ચાલી પરિશ્રમ કરે, તો પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક સહજ માત્રમાં જ્ઞાન પામે. મહાત્માઓનો આ અનુભવ છે. પ્રત્યક્ષયોગે માર્ગ પ્રાપ્તિ કરનાર જીવને જ આ ગુપ્ત તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે અને તે અમર થઈ જાય છે.

- દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને તત્ત્વ પામવાનું ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત છે. તેમાં તેવું નિરૂપણ હોવાથી, ચારે અનુયોગમાં દ્રવ્યાનુયોગનું મહત્ત્વ વિરોધ છે. આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીના સમાગમમાં વિચારવા યોગ્ય છે અથવા અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે. તે પણ દૃઢ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાની પ્રત્યેની અત્યંત ભક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે તો જ તેનું સાર્થકપણ છે.
- શાસ્ત્રોમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે જ્ઞાનીની 'પ્રત્યક્ષ' આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ.
- સત્પુરુષનો યોગ થયા પછી આત્મજ્ઞાન કાંઈ દુર્લભ નથી, તથાપિ સત્પુરુષને વિશે, તેના વચનને વિશે, તે વચનના આશયને વિશે, પ્રીતિ ભક્તિ ધાર્ય નહિ ત્યાં સુધી આત્મવિચાર પણ જીવમાં ઉદય આવવા યોગ્ય નથી અને સત્પુરુષનો જીવને યોગ થયો છે, તેવું જીવને ખરેખર ભાસ્યું છે તેમ પણ કહેવું કઠણ છે.

- સત્પુરુષના એકેક વાક્યમાં, એકેક રાખ્દમાં અનંત આગમ રહ્યા છે. આમાં આત્મહિતના રહસ્યને પ્રદર્શીત કરવામાં આવ્યું છે.
- પૂર્વે યથેલા જ્ઞાની અને તેમના વચનો રૂપ શાસ્ત્રો કરતાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીના સમાગમનો (મુમુક્ષુ જીવે) તક્ષાવત જાણવો આવશ્યક છે.

“પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહિ, પરોક્ષ જિન ઉપકાર,
એવો હક્ષ થયા વિના, હજે ન આત્મચિન્માર.”

પૂર્વે યથેલા અનંત જ્ઞાનીઓ જોડે મહાજ્ઞાની યથે ગયા છે, પણ તેથી કાંઈ જીવનો દોષ જાય નહિ, એટલે કે અત્યારે જીવમાં માન હોય, તે પૂર્વે યથે ગયેલા જ્ઞાની કહેવા આવે નહિ, પરંતુ હાલ જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની ખિરાજમાન હોય તે જ દોષને જણાવી, કઢાવી શકે. જેમ દૂરના ક્ષીર સમુદ્રથી અત્રે તૃષાતુરની તૃષા છીપે નહિ પણ એક મીઠા પાણીનો કળશ અત્રે હોય તો તેથી તૃષા છીપે.

- આત્મકલ્યાણમાં પ્રતિબંધ રૂપ કારણોમાં-અજ્ઞાન બળવાન હોવાથી, જીવના પરિણામમાં પરભાવ (કષાયરસ) ની મલીનતા અને વિક્ષેપ મટાડવા કુષ્કર છે. તો પણ તે વિશે વારંવાર વિચારીને તેને મટાડવા ઘટે છે. સરળપણું-વૈરાગ્ય-પોતાના દોષનું જોડું-પાત્રતા એ વગેરે મલિનતા મટાડવાના સાધનો છે. દર્શનમોહ મંદ કરવાના ઉપાય છે. અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની પુરુષની અત્યંત ભક્તિ તે વિક્ષેપ મટાડવાનું સાધન છે. જે મૂર્તિમંત આત્મજ્ઞાન સ્વરૂપ છે એવા પ્રગટ જ્ઞાની પુરુષ વિના બીજા કોઈ આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ વિધિએ દર્શાવી શકવા યોગ્ય નથી અને તેવા જ્ઞાની પુરુષથી આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા વિના કલ્યાણનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. વળી ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષ યોગે આત્મા જાણ્યા વિના, “આત્મા જાણ્યો છે” એવી કલ્પના મુમુક્ષુ જીવે સર્વથા ત્યાગવા યોગ્ય છે.

- પ્રાયઃ મુમુક્ષુ જીવ આત્મહિતના હેતુથી જે કાંઈ પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં વિકલ્પ અને બ્રાહ્મક્રિયા સહિત પ્રવર્તે છે. ત્યાં અનાદિ સંયોગે દષ્ટિ અને પર્યાયબુદ્ધિને વશ તે ક્રિયા અને વિકલ્પમાં અહંપણું સહજ યથે આવે છે. આ પ્રકારના દોષથી બચવા માટે માથે જ્ઞાની ગુરુ જોઈએ.

- આ વાત આગમ પ્રસિદ્ધ છે કે એક જ્ઞાની પ્રત્યેનાં વિરોધમાં અનંત જ્ઞાનીનો વિરોધ છે અને પ્રત્યક્ષ એવા એક જ્ઞાનીના સમ્યક્ આદરમાં અનંત જ્ઞાનીઓનો આદર છે. આ બ્યવહારથી છે. આ વિષયને નિશ્ચયથી વિચારવામાં આવે તો કોઈપણ જ્ઞાનીના અનાદર કાળે નિશ્ચયથી પોતાના આત્મસ્વરૂપનો અનાદર વર્તે છે. અને પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનીની આજ્ઞા સર્વાર્પણપણે આરાધતા સ્વભાવનો

આદર ધાય છે કારણ કે જ્ઞાનીની વિરાધના તીવ્ર દર્શન મોહાવેશને લીધે ધાય છે અને તે કાળે પરિણામ પ્રચુર મલિન ધાય છે. તે જ રીતે જ્ઞાનીના પરમ આદર ભાવમાં મુમુક્ષુને દર્શન મોહની મંદતા ભજે છે. તે સ્થિતિમાં તે જ્ઞાનીનો બોધ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા-પાત્રતામાં આવે છે.

- જ્ઞાની પુરુષનાં વચનને લૌકિક આશયમાં ન ઉતારતા અલૌકિક દષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે. ક્યારેક ઉપર ઉપરથી સાધારણ દેખાતી વાત પણ ઊંડા પરમાર્થ પ્રત્યે લઈ જનારી હોય છે. એવું જ્ઞાનીનું વચન ગાંભીર્ય નિરંતર લક્ષમાં યોગ્ય છે. સર્વ જીવોને હિતકારી એવી જ્ઞાનીની વાણીને કાંઈપણ આત્માર્થ સિવાયના એકાંત દષ્ટિકોણથી ગ્રહણ ન કરાય તેની અત્યંત સાવધાની રાખવા યોગ્ય છે નહિ તો અહિત થવાની સંભાવના છે. તે કારણથી મુમુક્ષુ જીવને અલ્પ કાળે અને અલ્પ પ્રયાસે સર્વ સાધન સિદ્ધ થવાનું અને અનેક પ્રકારે અનિષ્ટોથી બચવાનું કારણ જોઈને પોતાનું ચિત્ત સત્પુરુષ પ્રત્યેની આશ્રય ભાવનામાં વર્તે છે.

અનંત કાળનો અજાણ્યો, અંદરનો માર્ગ સૂઝે નહિ, સાચો નિર્ણય તો પોતાને જ કરવાનો છે. પરંતુ તે ગુરુ વચનના યોગે સુગમ પણે ધાય છે. તેમ જાણી ઊંડો ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને તે વચનમાં રહેલો પરમાર્થ અવશ્ય સમજાય છે.

- જ્ઞાન પ્રાપ્તિના બે નિમિત્ત છે. એક શાસ્ત્ર અને બીજા સત્પુરુષ. તુલનાત્મક દષ્ટિ કોણથી વિચારતા સત્પુરુષને પ્રાધાન્ય આપવા યોગ્ય છે કારણ કે શાસ્ત્ર પણ સત્પુરુષના યોગે સમજવું સુગમ પડે છે. અનાદિનો દષ્ટિ-વિપર્યાસ શાસ્ત્રના મર્મ સુધી પહોંચવામાં બાધક ધાય તે સમજી શકાય તેવું છે. જ્ઞાની પાસેથી શાસ્ત્ર સમજવાની દષ્ટિ મળે થી શાસ્ત્ર ખરેખર ઉપકારી ધાય છે. સત્શાસ્ત્રમાં રહેલા ગૂઢ રહસ્યો જ્ઞાની પાસેથી જ સમજાય છે.

ઘણું કરીને સત્પુરુષને વચને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર પણ આત્મજ્ઞાનનો હેતુ ધાય છે. કેમકે પરમાર્થ આત્મશાસ્ત્રમાં વર્તતો નથી, સત્પુરુષમાં વર્તે છે.

- “અનંત કાળથી આઘડ્યો, વિના ભાન ભગવાન,
સેબ્યા નહિ ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિ અભિમાન,
સંત મરણ જામય વિના, સાધન કર્યા અનેક,
પાર ન તેથી પામીઓ, ઉગ્યો ન અંશ ચિત્તેક.”

“માનાદિ શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય,
જાતા સદ્ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય.”

“આત્માર્થીને શ્રી ગુરુના સાન્નિધ્યમાં પુરુષાર્થ સહેજે થાય છે. ‘હું તો સેવક છું’ તેવી દષ્ટિ રહેવી જોઈએ. ‘હું કાંઈક છું’ એમ ધાય તો સેવકપણું છૂટી જાય છે. સેવક થઈને રહેવામાં લાભ છે. સેવકપણાનો ભાવ ગુણ-સમુદ્ર આત્મા પ્રગટવાનું નિમિત્ત થાય છે.”

“ચેતીને રહેવું ‘મને આવડે છે’ એમ આવડતની હુંફના રસ્તે ચડવું નહિ. વિભાવના રસ્તે તો અનાદિથી ચડેલો જ છે. ત્યાંથી રોકવા માથે ગુરુ જોઈએ. એક પોતાની લગામ અને બીજી ગુરુની લગામ હોય તો જીવ પાછો વળે. આવડતના માનથી દૂર રહેવું સારું છે. બહાર પડવાના પ્રસંગોથી દૂર ભાગવામાં જ લાભ છે. તે નિઃસાર છે. સારભૂત એક આત્મસ્વભાવ છે.”

- જો કે આ કાળમાં આવા મહાત્માઓનો યોગ અત્યંત દુર્લભ છે તેમાં સંશય નથી. પરંતુ આત્માર્થી જીવોનો યોગ બનવો પણ કઠણ છે. ત્યાં કદાચિત પૂર્વના મહાપુણ્યોદયે દુર્લભ એવો સત્પુરુષનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય તો પરમહિત બુદ્ધિથી તેમાં પ્રવર્તવું જોઈએ અને પ્રાપ્ત સત્સંગની, જરા પણ કારણો ખાતર ઉપેક્ષા ન થાય તેની સાવધાની રાખવી જોઈએ. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય આ વાત વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવી છે કે સત્સંગ થયો હોય તો, સત્સંગમાં સાંભળેલ શિક્ષા બોધ પરિણામ પામીને જીવનમાં ઉત્પન્ન થયેલ મિથ્યા આગ્રહ કદાગ્રહાદિ દોષો છૂટી જાય કે જેથી તે મુમુક્ષુના પરિચયમાં આવનાર બીજા જીવોનો અવર્ણવાદ કરવાનો પ્રસંગ તો ન આવે, ઉલટું એમ ધાય કે ખરેખર આ જીવને કોઈ મહાપુરુષ મળ્યા છે અને તેથી જ તે અત્યંત સરળતાથી વર્તી શકે છે.

જીવને સ્વરૂપ જાણ્યા સિવાય છૂટકો નથી. ત્યાં સુધી યોગ્ય સમાધિ નથી. તે જાણવા માટે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય મુમુક્ષતા અને જ્ઞાનીનું ઓળખાણ એ છે. જ્ઞાનીને જે યથાયોગ્યપણે ઓળખે છે તે જ્ઞાની ધાય છે. ક્રમે કરીને જ્ઞાની ધાય છે.

“બીજું કાંઈ શોધમાં, એક સત્પુરુષને શોધીને (ઓળખીને) તેના ચરણ કમળમાં સર્વ ભાવ અર્પણ કરી દઈ વત્યો જ પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે”

- ઉપરના સર્વ વિસ્તારનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યમાન જ્ઞાની નો યોગ, આત્માર્થી જીવ માટે, જેનું કોઈ પ્રકારે મૂલ્ય ન થઈ શકે તેટલો ઉપકારી પ્રસંગ છે. અંતરંગ, નિસ્પૃહતાધારી એવા સત્પુરુષો જગતને એક વટેમાર્ગની માફક આત્મકલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવતા જાય છે. આવા જ્ઞાનીની ઓળખાણ અને

પ્રતીતિ યોગ્યતાવાળા મુમુક્ષુ જીવને ધાય છે. તે માટે યોગ્ય મુમુક્ષુતા ન હોય તો અનાદિની બાહ્ય દૃષ્ટિને લીધે જીવને પ્રતીતિ અને ઓળખાણ પડતી નથી. તેથી તેવા જીવો ભ્રમથી અજ્ઞાનીની વિદ્રતા અને વક્તાપણામાં મોહ પામે છે અને અજ્ઞાનીનું અનુસરણ કરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીના યોગથી વંચીત રહી જાય છે. જે નાથી આત્મામાં ગુણ પ્રગટે તેનું નામ જ્ઞાન અને તેનું જે નિમિત્ત તે જ્ઞાની - સત્પુરુષ.

■ સમ્યક્-સંબુદ્ધ જીવની દશામાં યતાકેરકારો :

- પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ચૌદ ગુણ સ્થાનથી પાર છે એવું ભાસવા લાગે અર્થાત્ સાક્ષાત્ સિદ્ધ પદરૂપ અંતરમાં આત્મદ્રવ્ય છે તેવો પોતારૂપે પોતાથી ભાસે છે. દેવ ગુરુ - શાસ્ત્ર આત્માનું સ્વરૂપ સિદ્ધ સમાન કહે છે તેથી નહિ પણ મને એમ જ ભાસે છે.
- જે અનંત મહિમાવંત સ્વરૂપ ભાસ્યું અને તેથી તેનો અપૂર્વ મહિમા ઉત્પન્ન થયો, તે કારણથી આખા જગતનો મહિમા ઉડી જાય છે. તેથી ઉદયના સર્વ પ્રસંગોમાં પોતાનું કોઈ પ્રયોજન નથી એમ ભાસવા લાગે છે. પોતાનું અવભાસેલું સ્વરૂપ જ પ્રયોજનભૂત છે એવો નિશ્ચય વર્તે છે.
- ચાલતા પરિણામનમાં ઉક્ત પ્રયોજનભૂત સ્વના લક્ષે મુખ્ય ગૌણના ખાસ પ્રકારના બે પડખાં પડી જાય છે. જેમ કે શાસ્ત્રોનું અવગાહન - અધ્યયન ધાય છે, તે સર્વ વિશાળતાવાળા પ્રતિપાદન માંથી પોતાના પ્રયોજનવાળા વિષયને જ મુખ્ય કરાય છે. બાકીનું સર્વ ફક્ત જાણવાનો વિષય છે, આદરવાનો નહિ તેમ જાણીને ગૌણ થઈ જાય છે. જે કે સર્વ સંક્ષી છન્નસ્ય જીવોને પરિણામમાં મુખ્ય ગૌણ રૂપે પરિણામન સહજપણે ધાય છે. પરંતુ અહીં 'જ્ઞાયક' ની મુખ્યતાવાળો નિર્ણય વર્તતો નથી પરિણામમાં જેની મુખ્યતા ધાય ત્યાં જીવની સર્વ શક્તિ લાગે તેવો નિયમ છે. તે 'જ્ઞાયક' ની મુખ્યતાવાળું આ પરિણામન થયું હોવાથી ઉક્ત નિર્ણયની સફળતા થયા વિના રહેતી નથી. તેવું પરિણામન થયા કરે છે.
- જ્ઞાનલક્ષણથી જ્ઞાયક સ્વભાવનો નિર્ણય ધાય છે. તેમાં લક્ષણ પ્રગટ પર્યાયમાં હોવા છતાં, પર્યાયત્વ લક્ષણમાં રહેતું નથી. પરંતુ લક્ષમાં જ્ઞાન સ્વભાવ રહે છે. અર્થાત્ લક્ષણપૂર્વક લક્ષ્યનો નિર્ણય થવા છતાં લક્ષણ ગૌણ થઈ જાય છે અને લક્ષ્ય મુખ્ય થઈ જાય છે, એટલે લક્ષ્યનું લક્ષ રહે છે, પણ લક્ષણનું નહિ. તેમજ વસ્તુની ઓળખાણ યતાં લક્ષ્ય - લક્ષણનો ભેદ પણ અસ્ત થઈ જાય છે.

અને આખી વસ્તુ ટકીને પરિણમી રહી છે. તેમાં જ્ઞાન લક્ષણાવંત પોતાનું સ્વરૂપ છે કે જે લક્ષણ - લક્ષ્યથી અલેદ છે એમ સમજાય છે.

- આવો સ્વરૂપ નિશ્ચય સવિકલ્પ જ્ઞાનની દશામાં થાય છે. પરંતુ જેનો સ્વપણે નિશ્ચય થયો છે તે તત્ત્વ વિકલ્પરહિત, લેદરહિત અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ હોવાથી, નિર્ણય થનારને હવે નિર્વિકલ્પતાનો કાળ પાકી ગયો છે. તેથી તે હવે વિકલ્પમાં અટકશે નહિ. નિર્વિકલ્પ સ્વભાવમાં 'હું પણ' ના જોરમાં તે સર્વ વિકલ્પોને વમી નાખશે જ. અર્થાત્ તે જીવનો નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના જોરવાળો પુરુષાર્થ તદ્દાકાર પરિણામન ધર્ષ જાય, તેટલી ઉગ્રતા ધારણ કરશે જ.
- અહીં જે ચૈતન્ય સ્વભાવ પોતારૂપે લક્ષ્યગત થયો છે તેને નિશ્ચય નયનો પક્ષ બંધાણો છે અને અનાદિનો વ્યવહાર નયનો પક્ષ છૂટયો છે, તો પણ તે જીવ નિશ્ચયના પક્ષમાં અટકી જતો નથી. અર્થાત્ તે પક્ષમાં પણ દક્ષ છે. સહજપણે તેને વર્તમાન નિશ્ચયના પક્ષવાળી પર્યાય ઉપર પણ વજન નથી, જોર નથી, તેનું લક્ષ તો અનંત મહિમાવંત આત્મસ્વરૂપ ઉપર છે. તેથી પરિણામનમાં ભલે આગળ વધતો જાય તો પણ તેના પર લક્ષ નથી. તેટલું વિચિત્રપણ સહજ હોવાને લીધે તે અવશ્ય પક્ષાંતિકાંત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.
- આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય, ચૈતન્ય વીર્યની સ્ફૂરણાનું કારણ થાય છે. મુમુક્ષુ જીવને આ સ્ફૂરણ (પરિણામનું અસાધારણપણું હોવાને લીધે) ખ્યાલમાં પકડાય તેવું છે. કારણકે અદ્ભૂત સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં પ્રતિ ભાસતા પોતાના ગુણાનિધાનની (સ્વભાવની) અનન્યરુચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે 'રુચિ અનુયાયી વીર્ય' તે સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચૈતન્ય વીર્યની અપૂર્વ સ્ફૂરણા ઉત્પન્ન થાય છે

“પહેલાં આ શ્રદ્ધામાં, જ્ઞાનમાં, રુચિમાં અને લક્ષમાં આવવું જોઈએ, તો એના વીર્યમાં સ્વભાવ-સન્મુખની સ્ફૂરણા ચાલ્યા કરે. આ સમ્યક્ પહેલાની વાત છે. આ જ સમ્યક્દર્શનનો ઉપાય છે બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી.”

અહીં સમ્યક્દર્શનનો ઉપાય આ રીતે બતાડયો છે.

- ★ મુમુક્ષુ જીવને વિચાર દશાનાં કાળમાં પહેલાં જ્ઞાનમાં સ્વરૂપ લક્ષ થાય
- ★ સાથે સાથે રુચિ અનન્યભાવે પરિણમે.
- ★ શ્રદ્ધામાં એટલે વિશ્વાસ સહિત નિઃશંક જ્ઞાનમાં આ તત્ત્વ આવે.
- ★ હવે પુરુષાર્થની સ્ફૂરણા એટલે જોરવાળા પરિણામની દિશા બદલાઈને સ્વ-સન્મુખ સહજ ચાલ્યા કરે.

- ★ સ્વ-સન્મુખની દિશા બદલાયા વિના દશા બદલાતી નથી. આ રીતે સમ્યક્દર્શન રૂપ દશા થયા પહેલા ઉક્ત પ્રકારે દિશા બદલાય છે.
- સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની તીખી ભાવનાપૂર્વક, સ્વરૂપની અંતર વિચારણામાં આત્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે, તે નિશ્ચય જ્ઞાન ની ઉપયોગરૂપ દશામાં થાય છે. તે ઉપયોગ થયા બાદ ઉપયોગનું લબ્ધ પરિણતરૂપ થાય છે. આવું જ્ઞાનનું લબ્ધ થયું તેવું પૂર્વે કદી થયું નથી. અર્થાત્ પૂર્વે જે જ્ઞાનનું લબ્ધ હતું તેમાં રાગ અને પર તે હું તેવું લબ્ધ હતું. હવે એવા ઉધા લબ્ધનું જોર કામ કરતું નથી. જેમ સવળી દશામાં સમ્યક્દષ્ટિને લબ્ધ જ્ઞાનમાં આત્મા હોવાથી-પરમાં ગયેલા ઉપયોગનું જોર ચાલતું નથી. યથાર્થ સ્વરૂપના ભાવભાસનથી ચૈતન્યની સ્ફુરણ થાય છે અને તે ઉદ્યમ ભેદજ્ઞાન કરવામાં કાર્યગત થાય છે. આ રીતે વર્તમાન જ્ઞાન-બળમાં, લબ્ધ-ઉપયોગની સંધિ થવારૂપ કાર્ય જ અનુભવને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલેકે ઉપયોગ અને લબ્ધના વિષયની સંધિ થવાથી સ્વકાર્ય અવશ્ય સફળ થાય છે.
- આવા સમ્યક્ સન્મુખ જીવની, તત્ત્વાભ્યાસ, સ્વરૂપ ચિંતવન-મંથનની પરિણતી કેવી હોય છે તે આ પ્રમાણે છે.
- “હું પૂર્ણાનંદનો નાથ જ્ઞાયક પ્રભુ હું એમ જ્ઞાયકના લક્ષે (તે) જીવ સાંભળે છે. તેને સાંભળતા અને ચિંતવનમાં પણ હું પરિપૂર્ણ જ્ઞાયક છું-એમ જોર રહે છે. તે જીવને સમ્યક્સન્મુખતા રહે છે. મંથનમાં પણ લક્ષ જ્ઞાયકનું રહે છે. આ ચૈતન્યભાવ પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે-એમ એના જોરમાં રહે છે. તેને ભલે હજુ સમ્યક્દર્શન ન થયું હોય, જેટલું કારણ આપવું જોઈએ તેટલું કારણ ન આપી શકે તો પણ તે જીવને સમ્યક્ની સન્મુખતા થાય છે. એ જીવને અંદર એવી લગની લાગે કે હું જગતનો સાક્ષી છું, જ્ઞાયક છું. એવા દ્વ સંસ્કાર અંદરમાં પાડે કે જે સંસ્કાર ફરે નહિ. જેમ સમ્યક્દર્શન થતાં અપ્રતિષ્ઠભાવ કહ્યો છે તેમ સમ્યક્ સન્મુખતા એવો દ્વ સંસ્કાર પાડે કે તેને સમ્યક્દર્શન થયે જ છૂટકો.”
- “આ વસ્તુ પ્રયોગમાં લાવવા માટે અંદર મૂળમાંથી પુરુષાર્થનો ઉપાડ આવવો જોઈએ કે હું આવો મહાન પદાર્થ-એમ નિરાલંબનપણે કોઈના આધાર વિના અધ્ધરથી ધૂન ચાલતાં. ચાલતાં એવો રસ્તો આવે કે બહારમાં આવવું ગોઠે નહિ. હજુ છે તો વિકલ્પ પણ એમ જ લાગે કે આ હું...આ...હું...એમ ધોલનનું જોર ચાલતાં ચાલતાં એ વિકલ્પો છૂટીને અંદરમાં ઉતરી જાય છે.”

અહીં પ્રયોગની વાત કરી છે. એટલે કે માત્ર વિચાર કરવાની વાત કરી નથી. જો કે વિચાર દશા વિના જ્ઞાનદશા થતી નથી અને તત્ત્વની વિચારણામાં પણ સ્થૂળ વિચારણા છોડીને સ્વભાવની સૂક્ષ્મ વિચારણા ચાલે તે પછી જ્ઞાનદશા થવી સંભવે છે. તેવો ક્રમ છે.

અહીં તેનું ધ્યાન બીજે રહેતું નથી, તે પોતાના જ વિષયમાં તીવ્ર જાગૃતિવાળો અને અન્ય સર્વથી ઉદાસીનતાવાળો ભાવ છે, કહેવા (બોલવા) માત્ર નથી. પરંતુ આવી ખરી ધૂન લાગે તો સ્વરૂપ પ્રગટ થયા વિના રહે નહિ.

આ રીતે નિર્વિકલ્પ આત્મદ્રવ્યમાં 'આ હું' એમ થઈ જતાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતા નથી અથવા વિકલ્પ છૂટી જાય છે. અહીં નિજમાં નિજબુદ્ધિ - થતા દ્રવ્ય સ્વભાવ પોતારૂપે પ્રથમ લાગે છે. અહીં માત્ર સામાન્ય લાગવું નથી. પરંતુ તેનું જોર વધતાં - તદ્દરૂપ સ્વીકાર પરિણમન થઈ જાય છે. તેમાં વિકલ્પ છૂટીને અંદરમાં ઉતરી જાય છે. આ રીતે નિર્વિકલ્પ સમ્યક્દર્શનની દશા ઉત્પન્ન થતા પહેલા તેના કારણરૂપ (વ્યવહારથી) સ્વસન્મુખ મતિ - શ્રુતજ્ઞાનની દશા, અનન્ય રુચિ અને પુરુષાર્થના જોરવાળું પરિણમન થતાં સમસ્ત ગુણોના પરિણમનને સ્વ દ્રવ્યાકાર ભાવે પરિણામી સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન કરે છે કે જે પરિણામ અનંતભવનું છેદક છે. સમ્યક્દર્શન થતાં પહેલા પૂર્વ પર્યાયનો આવો ક્રમ છે. અંતરંગ પરિણામોની આવી સ્થિતિ થયા વિના કોઈને કદી સમ્યક્દર્શનની ઉત્પત્તિ બીજા પ્રકારે થતી નથી. તેમ સમજવા યોગ્ય છે. અહીં સ્વરૂપના નિર્ણયને 'યથાર્થ નિર્ણય' કહેવાનું એક સબળકારણ તે પણ છે કે ઉક્ત 'યથાર્થ નિર્ણય' થતાં દિશા બદલીને પરિણામ સ્વ સન્મુખ પ્રવર્તના રૂઝ થાય છે. તેમ જ પુરુષાર્થ સહિત ભેદજ્ઞાન કરતાં કરતાં પુરુષાર્થ વધીને અભેદ અનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ત્યારે વિકલ્પના કાળે જે પરોક્ષપણે ભાસ્યમાન થયેલ તે સ્વરૂપનો જ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો તેમ જણાય છે. આ લક્ષણ પણ નિર્ણયની યથાર્થતાને સિદ્ધ કરે છે.

સાર : તત્ત્વના અન્વેષણ કાળે (ઓળખાણ કરવાના કાળે) શુદ્ધાત્મા ને યુક્તિ માર્ગ દ્વારા સમજવામાં આવે છે. પછી આરાધન કાળે (ત્યાં યુક્તિ અર્થાત ભેદ - પ્રભેદની આવશ્યકતા નહિ હોવાથી) તો આત્મા અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ છે. (ત્યાં નય પ્રમાણના ભેદ નથી).

પરથી સિત્ત જ્ઞાયક સ્વભાવનો નિર્ણય કરી, વારંવાર ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મતિ - શ્રુતના વિકલ્પો તૂટી જાય છે. ઉપયોગ ઊંડાણમાં ચાલ્યો જાય છે અને ભોંયરામાં ભગવાનના દર્શન પ્રાપ્ત થાય, તેમ

હોંડાણમાં આત્મભગવાન દર્શન દે છે. આમ સ્વાનુભવની કળા હાથમાં આવતા, કઈ રીતે પૂર્ણતા પમાય તે બધી કળા હાથમાં આવી જાય છે. કેવળજ્ઞાન સાથે કેલી શરૂ થાય છે.”

■ ચૌદ ગુણસ્થાનક :

- સંસારમાં અનાદિકાળથી ભટકતો આત્મા અલ્પજ્ઞ મટીને સર્વજ્ઞ બને, કર્મથી બદ્ધ મટી મુક્ત બને એવા પ્રકારનો પોતાનો સર્વોચ્ચ વિકાસ થાય તે માટે જ્ઞાની ભગવંતોએ ચૌદ ગુણસ્થાનકની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે.
- તે તે ગુણમાં વર્તવાનું સ્થાન તે ગુણસ્થાનક કહેવાય. અનાદિકાળથી જીવ જે ભાવથી વર્તી રહ્યો છે તે ભાવમાં પણ અલ્પજ્ઞાનાશ વગેરે ગુણો વિદ્યમાન હોવાથી એ પ્રથમ ગુણસ્થાનકવર્તી કહેવાય છે. પહેલા ગુણકાણાની નીચે કોઈ જીવ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ હોતો નથી. માટે પ્રથમ ગુણ સ્થાનકના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧. તાત્ત્વિક. ૨. અતાત્ત્વિક.

જ્યાં સુધી આત્મા ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ કરીને માર્ગાનુસારી ન બને ત્યાં સુધી તેનામાં રહેલા સર્વ આંશિક જ્ઞાનાદિ ગુણો અતાત્ત્વિક હોવાથી તેનું અતાત્ત્વિક પ્રથમ ગુણસ્થાન ગણાય છે. વિકાસક્રમને ઓળખવા ગુણસ્થાનક જરૂરી છે.

- મિથ્યાત્વ યાને દર્શન મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી અનાદિકાળથી સંસાર પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. પહેલા ગુણસ્થાનની અતિ ઉચ્ચકોટિના કક્ષામાં આ જીવ વર્તતો હોય છે ત્યારે ઘણું કરીને તે પોતાનું જીવન મોક્ષમાર્ગને અનુકુળ બને તે માટે સ્વભાવથીજ પ્રયત્નરીલ હોય છે. સદાચાર અને સદ્વિચાર પ્રત્યે તેને ઘણો પ્રેમ જાગે છે. સત્સંગથી મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવાને તે તલસતો હોય છે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય, દયા, દાન, શીલ, તપ વગેરે સદ્ગુણો પ્રત્યે બહુમાન જાગે છે.
- જેમ જેમ ગુણસ્થાનક વધે છે તેમ એ ગુણો પણ વધતા વધતા અંતમાં પૂર્ણ થાય છે. મોહ અને યોગના નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આત્માના ગુણોની તારતમ્યરૂપ અવસ્થા વિશેષને ગુણસ્થાનક કહે છે.
- આ ગુણસ્થાનકના ચૌદ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧. મિથ્યાત્વ

૩. મિશ્ર

૨. સાસાદન

૪. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ

૫. દેશવિરત	૧૦. સૂક્ષ્મસામ્પરાય
૬. પ્રમતવિરત	૧૧. ઉપશાંત મોહ
૭. અપ્રમતવિરત	૧૨. ક્ષીણ મોહ
૮. અપૂર્વકરણ	૧૩. સંયોગી કેવળી
૯. અનિવૃત્તિકરણ	૧૪. અયોગી કેવળી.

ગુણસ્થાનોનું આ નામ પાડવાનું કારણ મોહનીય કર્મ અને યોગ છે.

- પ્રથમ ચાર ગુણસ્થાનક તો દર્શન મોહનીય કર્મના નિમિત્તથી છે. પાંચમા ગુણસ્થાનકની માંડીને બારમા ગુણસ્થાનક પર્યંત આઠ ગુણસ્થાનક ચારિત્ર્યમોહનીય કર્મના નિમિત્તથી છે. તેરમું અને ચૌદમું ગુણસ્થાનયોગોના નિમિત્તથી છે.

★ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન : દર્શનમોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. તેમાં આત્માના પરિણામ મિથ્યાત્વરૂપ થાય છે.

★ સાસદન ગુણસ્થાન : દર્શનમોહનીય કર્મના ઉદય, ઉપરામ, ક્ષય અને ક્ષયોપરામ એ ચાર અવસ્થાઓમાંથી કોઈ પણ અવસ્થાની અપેક્ષા રાખતું નથી. દર્શનમોહનીય કર્મની અપેક્ષાથી પારિણામિક ભાવ છે, કિન્તુ અનંતાનુબંધી ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદય હોવાથી એ અપેક્ષાથી ઔદાયિકભાવ પણ કહી શકાય છે. અનંતાનુબંધીના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો ઘાત થઈ ગયો છે તેથી અહીં સમ્યક્ત્વ નથી અને મિથ્યાત્વનો પણ ઉદય આવ્યો નથી. તેથી મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાથી અનદુયરૂપ છે.

★ મિત્ર : આ ગુણસ્થાનમાં આત્માના પરિણામ સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અથવા અભયરૂપ હોય છે. આ ગુણસ્થાન બીજાની જેમ પાછા પડતા આવે છે.

★ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ : દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપરામ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપરામનના નિમિત્તથી થાય છે. આ ગુણસ્થાનકમાં આત્માના સમ્યગ્દર્શન પર્યાયનો પ્રાકુર્ભાવ થઈ જાય છે. અનંતાનુબંધી કષાયતૂટે છે.

★ દેશવિરત : શ્રાવકના બાર વ્રત અંગીકાર થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભના, ઉપરામથી શ્રાવકવ્રતરૂપ દેશ ચરિત્ર થાય છે. આ ગુણસ્થાનમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દર્શનનું અવિનાભાવિ સમ્યગ્જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે.

- ★ પ્રમત્તવિરત : આ ગુણસ્થાને મુનીવ્રત ધારણ કરે છે. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉપશમ થવાથી પ્રાદુર્ભૂત સકલ સંયમને ઘાતવામાં સમર્થ નથી, તેથી ઉપચારથી સંયમનો ઉત્પાદક કહ્યો છે. તેથી આ ગુણસ્થાનવર્તી મુનીને પ્રમત્તવિરત અર્થાત ચિત્રલાચરણી કહે છે. આ ગુણસ્થાનકમાં સમ્યક્ ચારિત્ર પચાર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.
- ★ અપ્રમત્તવિરત : સંજવલ અને નોકષાયનો મંદ ઉદય થવાથી પ્રમાદરહિત સંયમ ભાવ થાય છે, તેકારણથી આગુણસ્થાનતવર્તી મુનીને અપ્રમત્તવિરત કહે છે. જે હજારો વખત છઠ્ઠાથી સાતમામાં અને સાતમામાંથી છઠ્ઠામાં આવે જાય તેને સ્વસ્થાન અપ્રમત્ત કહે છે અને જે શ્રેણી ચઢવાની સન્મુખ હોય, તેને સાતિશય અપ્રમત્તવિરત કહે છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ અને દ્વિતિયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ જ શ્રેણી ચઢે છે, પ્રથમોપશમ સમ્યક્સ્વવાળા તથા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્સ્વવાળા શ્રેણી ચઢી શકતા નથી.
- ★ અપૂર્વકરણ : જે કરણમાં ઉતરોત્તર અપૂર્વ અને અપૂર્વ પરિણામ થતાં જાય અર્થાત ભિન્ન સમયવર્તી જીવોના પરિણામ સદા વિસદશ જ હોય અને એક સમય પણ જીવોના પરિણામ સદશ પણ હોય અને વિસદશ પણ હોય તેને અપૂર્વકરણ કહે છે અને એ જ આઠમું ગુણ સ્થાનક છે. અહીંથી શ્રેણી ચડાય છે. જ્યાં ચારિત્રમોહનીય કર્મની બાકી રહેલી ૨૧ પ્રકૃતિઓના ક્રમથી ઉપશમ તથા ક્ષય કરાય તેને શ્રેણી કહે છે.
- ★ અનિવૃત્તિકરણ : જે કરણમાં ભિન્ન સમયવર્તી જીવોના પરિણામ વિસદશ જ હોય અને એક સમયવર્તી જીવોના પરિણામ સદશ હોય તેને અનિવૃત્તિકરણ કહે છે. એ જ નવમું ગુણસ્થાન છે. ત્રણેય કરણના પરિણામ પ્રતિસમય અનંતગુણી વિશુદ્ધતા માટે થાય છે.
- ★ સૂક્ષ્મ સામ્પ્રાય : અત્યંત સૂક્ષ્મ અવસ્થા ને પ્રાપ્ત લોભ કષાયના ઉદયનો અનુભવ કરતા જીવને સૂક્ષ્મસામ્પ્રાય નામનું દશમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.
- ★ ઉપશાંતમોહ : ચારિત્ર મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થવાથી યથાખ્યાત ચારિત્રને ધારણ કરવાવાળા મુનિને અગિયારમા ઉપશાંત મોહ નામનું ગુણસ્થાન છે. આ ગુણસ્થાનનો કાળ સમાપ્ત થતાં મોહનીયના ઉદયથી જીવ નીચલા ગુણસ્થાનમાં આવી જાય છે, નીચે પડે છે.

- ★ ક્ષીણમોહ : મોહનીય કર્મનો અત્યંત ક્ષય થવાથી સ્ફટિક ભાજનવત જળની માફક અત્યંત નિર્મળ અવિનાશી યથાખ્યાત ચારિત્રના ધારક મુનીને ક્ષીણ મોહ નામનું બારમું ગુણસ્થાન ધાય છે. એક શાતાવેદનીય માત્રનો બંધ ધાય છે.
- ★ સંયોગીકેવળી : બધી જ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થવાથી લોકાલોક પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન તથા મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગના ધારક અરહંત ભદ્રારકને સંયોગી કેવળી નામે તેરમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ કેવળી ભગવાન પોતાના દિવ્યધ્વનીથી ભવ્ય જીવોને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપીને મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરે છે.
- ★ અયોગીકેવળી : મન, વચન, કાયા, ના યોગોથી રહિત કેવળજ્ઞાન સહિત અરહંત ભદ્રારક (ભગવાન) ને ચૌદમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણસ્થાનનો કાળ અ, ઈ, ઉ, ઋ, ૠ એ પાંચ હ્રસ્વસ્વરોના ઉચ્ચાર કરવાની બરાબર છે. બધી પ્રકૃતિઓનો નારા કરીને અરહંત ભગવાન મોક્ષધામે (સિદ્ધશિલાએ) પધારે છે.

સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય

- યોગ્ય મુમુક્ષુતાના સદ્ભાવમાં, મહામંગલકારી પ્રત્યક્ષ યોગરૂપ સત્સમાગમમાં આત્માથી જીવ સહજ માત્રમાં પોતાનો જ્ઞાયક સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરી શકે છે કે જેને લીધે ભેદજ્ઞાન પ્રગટે અને સ્વાનુભવ થાય.
- સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કહો, સ્વરૂપનું ભાવભાસન અર્થાત્ અવભાસન કહો, આત્મસ્વરૂપનો પ્રતિભાસરૂપ નિશ્ચય કહો તે સર્વ એકાર્થ છે. આ તબક્કે જીવ સ્વરૂપની ઓળખાણથી સ્વરૂપ સન્મુખતામાં આવે છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ સન્મુખ દશામાં આવે છે.
- પ્રાયઃ સમજણ કરવાની ભૂમિકામાં શાસ્ત્રના આધારે મુમુક્ષુ જીવ આત્માનું સ્વરૂપ વિચારી નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે આત્માના અનેક ગુણ ધર્મોના ભેદ સંબંધી અને અભેદતા સંબંધી વિકલ્પો લંબાવીને નિર્ણય કરે છે. આવો નિર્ણય અનાદિથી રાગની પ્રધાનતા વાળી વિકલ્પની ભૂમિકામાં જ કરવામાં આવે છે, આવા કલ્પીત નિર્ણયના આધારે આગળ વધી શકાતું નથી. અથવા પરલક્ષી જ્ઞાનના ક્ષયોપરામમાં માત્ર ધારણા રહી જાય છે પરંતુ એવી ધારણા થી આગળ વધાતું નથી.
- જ્યાં સુધી નિર્જ્ઞાત દર્શન ની અનુભૂતિની દશા પ્રગટ થતી નથી, જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહ્યો છે તેવો પૂર્ણ પરમાત્મા (અસ્તિત્વ) પોતાને અંતરંગમાં ભાસવા ન લાગે ત્યાં સુધી તે વિષયમાં જિજ્ઞાસુ રહીને અંતરશોધ ચાલુ રહેવી ઘટે છે.
- આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી જિજ્ઞાસાની ભૂમિકા લંબાય છે અને તે અપૂર્વ જિજ્ઞાસા જ નિર્ણયને લઈ આવે છે. ત્યારે જિજ્ઞાસાનું કાર્ય પુરું થાય છે. હવે જ્ઞાનમાં અવભાસિત થયેલ આત્મસ્વરૂપની અનન્ય રૂચી પૂર્વક પુરુષાર્થ ની સ્કુરણ ચાલુ થાય છે.
- બાહ્ય દેખાવની અપેક્ષાએ સ્વાધ્યાય, પૂજા, ત્યાગ, વ્રત, દાન, યાત્રા, ઉંધા અભિપ્રાયના સદ્ભાવમાં, આત્માના લક્ષ વિનાની તે પ્રવૃત્તિઓ પ્રયોજન ભૂતકાર્ય માટે નિષ્ફળ થાય છે. પ્રાયઃ રૂઢિગત પણે એટલેકે આત્મજાગૃતિના અભાવ પૂર્વક તે તે ક્રિયાઓમાં ગોઠવાઈ જાય છે અને ઉઠે ઉઠે સંતોષાઈ જાય છે અને તે અનર્થનું કારણ બને છે. યથાર્થ પ્રકારે નિર્ણય ન બદલાયો હોવાથી અનાદિ વિપરીત નિર્ણય યથાવત્ રહે છે.

- ધર્મના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરનાર જીવ, ભલે લૌકિક પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને, અશુભ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહીને, દોષ મટાડવાની ઈચ્છાથી અને ગુણ ભાવનાથી- શરૂઆત કરે છે. આમાં પર્યાય આશ્રિત પ્રયોજન મુખ્ય હોય છે. આ વ્યવહાર નયના વિષયમાં જાય છે અને મુખ્ય તો નિશ્ચય છે. નિશ્ચય નયના વિષયભૂત દ્રવ્યને મુખ્ય રાખવું જોઈએ. ધર્મ તો દ્રવ્યની મુખ્યતામાં દ્રવ્યના આશ્રયે જ પ્રગટ થાય છે. જ્યાં સુધી વ્યવહાર નય પક્ષનો સદ્ભાવ રહે છે ત્યાં સુધી યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ત્યાગ થતો નથી.
- કેટલાક જીવો જિનોક્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતાં તેને એમ સમજાય છે કે એક ત્રિકાળી દ્રવ્યના આશ્રયે શુદ્ધતા ધર્મ પ્રગટે છે. નિશ્ચય નયનો જ પક્ષ મુખ્ય કરી કૃત્રિમ નિર્ણય અનુસાર તે વારંવાર ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્માના વિકલ્પો કરે છે અને વાણીમાં પણ ત્રિકાળીની મુખ્યતાવાળા વચનોનો વધુ પ્રયોગ કરે છે. આવી રીતે યથાર્થ સ્વરૂપ નિશ્ચયના અભાવમાં કૃત્રિમ પ્રકારે નિશ્ચય નયનો પક્ષ કરનારને પણ મિથ્યાત્વનો અભાવ થતો નથી. સહજ આત્મસ્વરૂપને સહજતા સાથે સુસંગતતા છે, કૃત્રિમ મુખ્યતા સાથે નહિ. આ પ્રકારે નિશ્ચયનયનો પણ અયથાર્થ પક્ષ કાર્યકારી નથી.
- સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિ નયપક્ષ રહિતના પરિણામ સ્વરૂપ છે તે સ્પષ્ટ છે અને તે પૂર્વે દ્રવ્યશ્રુતના અવલંબન ને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવાનું કહ્યું છે. આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાન લક્ષણથી આત્માને ઓળખી શકાય છે. જ્ઞાન સાકાર છે અને અનુભવ ગોચર છે. તેમજ જ્ઞાનની પ્રગટ દશામાં જ્ઞાન સ્વભાવ પણ વ્યાપ્ત છે. જેવો જ્ઞાન સ્વભાવ જ્ઞાનની વ્યક્ત પર્યાયમાં વ્યાપેલો છે, તેવો જ જ્ઞાન સ્વભાવ સામાન્ય અવ્યક્ત દ્રવ્યમાં વ્યાપેલો હોવાથી જ્ઞાન દ્વારા જ આત્મસ્વભાવને ઓળખી શકાય છે.
- સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની ઊંડી ભાવના અને અપૂર્વ અંતર જિજ્ઞાસા સહિત આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા અર્થે, દ્રવ્યશ્રુતનું અવલંબન મોક્ષાર્થી જીવ પ્રાયઃ લે છે. ખરી ભાવનાપૂર્વકની અપૂર્વ અંતર જિજ્ઞાસાનું સ્વરૂપ ખરાબર સમજી લઈએ તો તત્ત્વ નિર્ણય-સ્વરૂપનો નિર્ણય સહજે થઈ જાય છે.
- ખરી જિજ્ઞાસાના કાળમાં એક એવો અજંપો ઉભો થાય છે કે ક્યાંય ચેન ન પડે, ઊંઘ પણ ઉડી જાય અથવા ઘટી જાય અને અંદરમાં વૃત્તિ સ્વરૂપ શોધમાં જ ફર્યા કરે.

* ત્યારે દ્રવ્યશ્રુત ઉપરથી લક્ષ હટીને તેનું જે વાચ્ય- પોતાનું સ્વરૂપ છે તેના ઉપર લક્ષ જાય.

- ★ એવા કાળમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની-ગુરુનો યોગ મળે તો તે મહદ્ ભાગ્ય છે. કારણ કે પાત્રતાવશ પરમસત્તા દાતાર પ્રત્યે મુમુક્ષુ જીવને અત્યંત બહુમાન અને ભક્તિના પરિણામ થઈ આવે છે.
- ★ પૂરી અર્પણતા ઉત્પન્ન થવાથી અન્ય સર્વ વિષયોમાં પરિણામો નીરસપણાને પામે છે.
- ★ આ ભૂમિકામાં જ્ઞાનની નિર્મળતા થાય છે.
- ★ આ પ્રકારે સમ્યક્ત્વની પૂર્વ ભૂમિકામાં જ્ઞાનની નિર્મળતા થાય તો સ્વરૂપ અવભાસે છે. તે સિવાય સ્વરૂપનું ભાવભાસન થઈ શકતું નથી.
- ★ ઉપરોક્ત પ્રકારે અપૂર્વ અંતર જિજ્ઞાસા અને રુચિને વશ રાગ રસ કીકકો પડતા જિજ્ઞાસુ જીવ જ્યારે અંતર વિચારની ભૂમિકામાં 'જ્ઞાનની પ્રધાનતામાં' જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે જ્ઞાન પોતે પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવના પ્રગટ અંશ દ્વારા નિજ અવલોકનથી નિશ્ચય કરે છે.
- ★ જાણન પર્યાય અને જાણન ગુણ એવા લક્ષણ વડે આત્માને જાણી શકાય છે. એ એક જ ઉપાય છે. બીજો કોઈ ઉપાય નથી. જ્યાં જ્યાં જાણન પર્યાય છે ત્યાં ત્યાં અનંતી પર્યાય છે અને જ્યાં જ્યાં જાણન ગુણ છે ત્યાં ત્યાં અનંતગુણ છે. 'તે આત્મા છે' એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ.
- ★ જ્ઞાન પોતે પોતાના જ્ઞાન માત્ર સ્વરૂપના અવલોકનથી નિશ્ચય કરે, ત્યારે જ્ઞાનની જોયથી ભિન્નતા અને નિરપેક્ષતા અવલોકનથી સમજાય છે કે જ્ઞાન જ્ઞાનના આધારે જ છે. સાથે સાથે પોતાના અનંત સામર્થ્યનો અને આનંદ સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ આવે છે. આ સ્વભાવનું અવભાસન છે.
- ★ એકવાર પ્રસન્ન ચિત્તથી ચૈતન્યસ્વભાવ લક્ષણ થયો એટલે તે જીવ નિર્વીણનો જ પાત્ર છે. આ જ સ્વભાવ છે, એમ સ્વભાવ સન્મુખ જ જોર હોવાથી તે અનુભવ અવશ્ય કરીને કેવળજ્ઞાન લેવાનો જ છે.
- જ્ઞાનમાં જેમ જેમ સમજણ દ્વારા ભાવભાસન વધતું જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય વધતું જાય છે અને એ વધતા જતાં જ્ઞાન સામર્થ્ય દ્વારા મોહ શિથિલ થતો જાય છે.
- આજ સુધી અસ્તિત્વ ભાસ્યું નથી. અસ્તિત્વ ભાસવાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તિત્વ એ સમ્યક્ત્વનું અંગ છે. અસ્તિત્વ જો એક વખત ભાસે તો તે દષ્ટિની માફક નજરાય છે અને નજરાયાથી આત્મા ત્યાંથી ખસતો નથી. જો આગળ વધે તો પણ પગ પાછા પડે છે. પ્રકૃતિ જોર આપતી નથી.

- નિર્મોહી એવા સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ ભાસતા મોહ પ્રકૃતિનું જોર શિથિલ થઈ જાય છે. એક બાજુ દર્શન મોહનું બળ રસ શિથિલ થાય છે. કષાય શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને બીજી બાજુ અખંડ આત્મદ્રવ્ય પ્રત્યેનો અપૂર્વ મહિમા ઉભટી પડે છે. કારણ એવું જ કોઈ મહા મહિમાવંત આત્મદ્રવ્ય છે અને ચૈતન્ય સ્વભાવ તરફ જોર વળી જાય છે. આ રીતે મૂળમાંથી અનેક પ્રકારે ફેર પડે છે અને ત્યારે જ જીવ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ પામી શકે છે.
- સ્વરૂપ અસ્તિત્વ ભાસવાથી સમ્યક્ત્વ થાય છે. દષ્ટિ (અજ્ઞા) નો વિષય નિર્વિકલ્પ ભાવે સત્તાને (અસ્તિત્વને) વિષય કરવું તે છે. તેવું કાર્ય અહીં પ્રથમ જ્ઞાનમાં નિજ અસ્તિત્વરૂપ ભાસવારૂપ થાય છે. આમ જ્ઞાનપૂર્વક અજ્ઞાન થાય છે.

આ રીતે આત્માની ઓળખાણ રૂપ “અથર્થ સ્વરૂપ નિશ્ચય” નું સ્વરૂપકે જે જિજ્ઞાસા અને લગનની બળે સંપ્રાપ્ત હોય છે. આ સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિનું કારણ અથવા સ્વરૂપની અનન્ય રુચિ રૂપ સમ્યક્ સન્મુખની દશા હોવાથી અનેક પડખેથી તેની ચર્ચાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમાં સ્વરૂપનો અપૂર્વ મહિમા, સહજ પુરુષાર્થનો વારંવારનો ઉપાડ (ચૈતન્યવીર્યની સ્ફૂરણ) શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય, તત્ત્વચિંતન, સ્વરૂપનું ધોલન આદિ સર્વ કાર્યમાં જાયકનું જ લક્ષ રહેતાં તદ્જનિત પરિણતી અને પ્રતીતિ-અંતર મેળવણી કરવા આવશ્યક છે.

બાર ભાવના

■ અનુપ્રેક્ષા : એક અનુશીલન

મેં ધ્યેય હૂં, શ્રદ્ધેય હૂં, મૈ જ્ઞેય હૂં મૈ જ્ઞાન હૂં ।
 બસ એક જ્ઞાયક ભાવ હૂં મૈ, મૈ સ્વંય ભગવાન હૂં ॥
 इस सत्य को पहचानना ही भगवान का सार है ।
 ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥

અનુપ્રેક્ષા અર્થાત્ ચિંતન, વારંવાર ચિંતન. કોઈપણ વિષયમાં ઊંડાણપૂર્વક જવા માટે એના સ્વરૂપનો વારંવાર વિચાર કરવો એ જ ચિંતન છે. જો ચિંતન વસ્તુ સ્વરૂપના નિર્ણય માટે કરવામાં આવે તો એ વિષયમાં જો રુચિ હોય તો નિર્ણીત વિષય પર વારંવાર ચિંતનનો આધાર બને છે.

ચિંતન ધ્યાનનો પ્રારંભિક છે. રૂચી ધ્યાનની નિયામક હોવાથી ચિંતનની પણ નિયામક છે. જે વિષય આપણી રૂચીનો હોય છે તેના પર સહેજ ધ્યાન જાય છે, એનું ચિંતન મનન પણ સહજ જ ચાલે છે. કોઈપણ વિષયને જાણવાની ઈચ્છા (જીજ્ઞાસા) પણ ચિંતનને પ્રેરીત કરે છે. જીજ્ઞાસા જેટલી પ્રબળ હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં ચિંતન ગંભીર હોય છે.

અનુપ્રેક્ષા ચિંતન સ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનાત્મક છે, ધ્યાનાત્મક નથી. વૈરાગ્ય ઉત્પાદક તત્ત્વ પરનું ચિંતન જ અનુપ્રેક્ષા છે.

ચિંતનની ધારાનું કે ધ્યાનનો ધ્યેય જો સમ્યક્ ન હોય સ્પષ્ટ ન હોય તે ચિંતન અને ધ્યાન ભવ તાપનાશક ન થતા ભવ-ભવ ભટકાવવાના પણ હેતુ બની શકે છે. માટે ચિંતનની ધારાનું નિયમન આવશ્યક જ નહિ અનિવાર્ય છે.

ચિંતનની ધારાનું સમ્યક્ નિયમન જ બાર ભાવનાઓનું મૂળ પ્રતિપાદન છે. સંયોગોની ક્ષણભંગુરતા, વિકારોની વિપરીતતા, સ્વભાવનું સામર્થ્ય અને સ્વભાવના આશ્રયથી ઉત્પન્ન પર્યાયોની સુખાકારી અને દુર્લભતા એ જ બાર ભાવનાઓના પ્રતિપાદનનું મૂળ કેન્દ્ર બિંદુ છે. કારણ કે આવા પ્રકારનું ચિંતન જ વૈરાગ્ય ઉત્પાદક અને તત્ત્વપરક હોવાથી સમ્યક્ દિશા બોધ આપી શકે છે. આમાં છ ભાવનાઓ વૈરાગ્ય ઉત્પાદક અને છ ભાવનાઓ તત્ત્વપરક છે.

- બાર ભાવનાઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

૧. અનિત્ય	૫. અન્યત્વ	૯. નિર્જરા
૨. અશરણ	૬. અશુચિ	૧૦. લોક
૩. સંસાર	૭. આસ્રવ	૧૧. બોધિકુર્લભ
૪. એકત્વ	૮. સંવર	૧૨. ધર્મ.

બાર ભાવનાઓ ના ક્રમમાં ભેદવિજ્ઞાનનો ક્રમિક વિકાસ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. આ બાર ભાવનાઓનું ચિંતન બધા માટે હિતકારી છે.

- અનિત્ય ભાવના :

સંયોગ ક્ષણભંગુર સભી, પર આત્મા ધ્રુવધામ છે ।
પર્યાય લયધર્મા પરંતુ દ્રવ્ય શાશ્વત ધામ છે ॥
ઈસ સત્યકો પહિચાનના હી ભાવનાકા સાર છે ।
ધ્રુવધામ કી આરાધના, આરાધના કા સાર છે ॥

- અશરણ ભાવના :

મિન્દગી એક પલ કભી કોઈ બઢા નહી પાયેગા ।
રસ રસાયન સુત સુભટ કોઈ બચા નહી પાયેગા ॥
સત્યાર્થ હૈ બસ ખાત યહ, કુછ ભી કહો વ્યવહારમે ।
જીવન-મરણ અશરણ, શરણ કોઈ નહી સંસારમે ॥

- સંસાર ભાવના :

સંસાર હૈ પર્યાય મેં, નિજ આત્મા ધ્રુવધામ છે ।
સંસાર સંકટમય પરંતુ આત્મા સુખધામ છે ॥
સુખભાવ સે જો વિમુખ વહ પર્યાય હી સંસાર છે ।
ધ્રુવધામ કી આરાધના, આરાધના કા સાર છે ॥

- એકત્વ ભાવના :

એકત્વ હી શિવ સત્ય હૈ, સૌન્દર્ય હૈ એકત્વ મેં ।
સ્વાધીનતા સુખ-શાંતિકા આવાસ હૈ એકત્વ મેં ॥
એકત્વ કો પહિચાનના હી ભાવનાકા સાર હૈ ।
એકત્વ કી આરાધના, આરાધના કા સાર હૈ ॥

- અન્યત્વ ભાવના :

મિસ દેહમે આતમ રહે, વહ દેહ ભી જબ અન્ય હૈ ।
તબ કયા કરે ઉનકી કયા જો ક્ષેત્ર સે ભી ભિન્ન હૈ ॥
જો જાનતે ઈસ સત્યકો વે હી વિવેકી ધન્ય હૈ ।
ધ્રુવધામ કી આરાધના કી ખાત હી કુછ અન્ય હૈ ॥

● અશુચિ ભાવના :

ઈસ દેહ કે સંયોગમેં જો વસ્તુ પલભર આયેગી ।
વહ ભી મલિન મલ-મૂત્રમય દુર્ગન્ધમય હો જાયેગી
કિન્તુ રહ ઈસ દેહમેં નિર્મલ રહા જો આત્મા ।
વહ જોય હૈ, શ્રદ્ધેય હૈ બસ ધ્યેય ભી વહ આત્મા ॥

● આસ્રવ ભાવના :

સંયોગ જા ચિદ્વૃત્તિયા ભ્રમરૂપ આસ્રવ રૂપ હૈ ।
દુઃખરૂપ હૈ, દુઃખ કરણ હૈ, અશરણ મલિન જડરૂપ હૈ ॥
સંયોગ વિરહિત આત્મા પાવન શરણ ચિદરૂપ હૈ ।
ભ્રમરોગહર સંતોષકર સુખકરણ હૈ સુખરૂપ હૈ ॥

● સંવર ભાવના :

મેં ધ્યેય હું, શ્રદ્ધેય હું, મેં જોય હું, મેં જ્ઞાન હું ।
બસ એક જ્ઞાયક ભાવ હું મેં, મેં સ્વંય ભગવાન હું ॥
યહ જ્ઞાન, યહ શ્રદ્ધાન બસ યહ સાધના આરાધના ।
બસ યહી સંવરતત્ત્વ હૈ, બસ યહી હી સંવરભાવના ॥

● નિર્જરા ભાવના :

શુદ્ધાત્મા કી રુચિ સંવર સાધના હૈ નિર્જરા ॥
ધ્રુવધામ નિજભગવાનકી આરાધના હૈ નિર્જરા ।
વૈરાગ્યજનની બંધ કી વિધવંસની હૈ નિર્જરા ।
હૈ સાધકોકી સંગીની આનંદજનની નિર્જરા ॥

● લોકભાવના :

નિજ આત્મા કે ભાન બિન ષટ્દ્રવ્યમય ઈસ લોક મેં ।
ભ્રમરોગ વશ ભવ-ભવ ભ્રમણ કરતા રહા ત્રૈલોક્યમેં ॥
નિજ આત્મા હી લોક હૈ, નિજ આત્મા હી સાર હૈ ।
આનંદજનની ભાવના કા, એકહી આધાર હૈ ॥

● બોધિદુર્લભ ભાવના :

નર દેહ ઉત્તમ, દેશ પુરણ, આયુ શુભ આજીવીકા ।
દુર્વાસનાકી મંદતા પરિવારકી અનુકુલતા ॥
સત્ સજ્જનોકી સંગતી સદ્ધર્મ કી આરાધના ।
હૈ ઉત્તરોત્તર મહાદુર્લભ આત્માકી સાધના ॥

● ધર્મભાવના :

નિજ આત્માકો જાનના, પહિચાનના હી ધર્મ હે ।
 નિજ આત્મા કી સાધના આરાધના હી ધર્મ હે ॥
 શુદ્ધાત્મા કી સાધના આરાધના કા મર્મ હે ।
 નિજ આત્મા કી ઔર બદતી ભાવના હી ધર્મ હે ॥

■ બાર ભાવના : વિસ્તૃત :

‘ દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા ’ અર્થાત્ બાર ભાવના વીતરાગ જૈન ધર્મમાં આધ્યાત્મિક સાધનાનું એક મહત્વપૂર્ણ ઉત્તમ અંગ છે. જિનાગમમાં તેનો સંવરના ઉપાયમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે. તેની એક મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા એ છે કે અઢી દ્વીપની - પાંચ ભરત, પાંચ ચૈરાવત અને પાંચ વિદેહ - એ પંદરેય કર્મભૂમિમાં ધનારા ત્રણે કાળના સર્વ તીર્થંકરો, ગૃહસ્થ દશામાં નિરપવાદ નિયમથી, આ ‘બાર ભાવના’ ના ચિંતનપૂર્વક જ વૈરાગ્યની સાતિશય વૃદ્ધિ પામીને, લોકાંતિક દેવો દ્વારા નિયોગજનિત અનુમોદના ધતાં, સ્વયં દીક્ષિત ધાય છે.

અનુપ્રેક્ષા એટલે ભાવના, ચિંતન, મનોગત અભ્યાસ, પરિશીલન, વૈરાગ્યભાવના. સંસાર, શરીર, તેમજ ભોગ વગેરેના અનિત્ય, અશુચિ, અશરણ આદિ સ્વભાવનું - અંતરમાં નિત્ય, શરણ અને પરમ શુચિસ્વરૂપ નિજત્રિકાળશુદ્ધ જ્ઞાયક આત્માના લક્ષ તેમજ સાધના સહિત - સંવેગ તેમજ વૈરાગ્ય અર્થે ફરી ફરી ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે.

૧. અનિત્ય	૫. અન્યત્વ	૯. નિર્જરા
૨. અશરણ	૬. અશુચિત્વ	૧૦. લોક
૩. સંસાર	૭. આસ્રવ	૧૧. બોધિદુર્લભ
૪. એકત્વ	૮. સંવર	૧૨. ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા

એ પ્રમાણે અનુપ્રેક્ષાના બાર ભેદ છે. આ બારેય સ્વરૂપનું ભવકુખરામક જ્ઞાન વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અર્થે વારંવાર અનુચિંતન અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

બાર અનુપ્રેક્ષાઓમાં પ્રત્યેક અનુપ્રેક્ષા દ્રવ્ય-અનુપ્રેક્ષા અને ભાવ-અનુપ્રેક્ષાના ભેદથી બે પ્રકારે છે. સાધકભાવ શુદ્ધ પરિણતિમય અંતરંગ વિરક્તિની પુષ્ટિ અર્થે ભવ-તન-ભોગના અધ્રુવ, અશરણ અને અશુચિપણાનું તેમજ સંસાર વગેરેનું વિકલ્પયુક્ત ચિંતન તે દ્રવ્ય-અનુપ્રેક્ષા છે અને વિકલ્પ યુક્ત ચિંતન સાથે જ્ઞાનીને અંતરમાં જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્માના અવલંબનને વર્તતી જે વિકલ્પાતીત વીતરાગ શુદ્ધ પરિણતિ તે

ભાવ અનુપ્રેક્ષા છે. આ શુદ્ધ પરિણતીમય ભાવ અનુપ્રેક્ષા જ સાધક જીવને જેટલે સંવર નિર્જરાનું કારણ છે. વિકલ્પયુક્ત ચિંતનમય દ્રવ્ય અનુપ્રેક્ષા તો શુભ રાગ છે; તે તો આસ્રવ બંધનું કારણ છે, સંવર નિર્જરાનું નહિ. સાધક જીવને જેટલે અંશે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રમય શુદ્ધ પરિણતી પ્રગટ થઈ છે તેટલે અંશે તેને આસ્રવબંધ થતો નથી પરંતુ જેટલે અંશે શુભાશુભ રાગ છે તેટલે અંશે તેને નિયમથી આસ્રવબંધ થાય છે. જ્ઞાનીને અંતરંગ શુદ્ધ પરિણતી સાથે વર્તતા ‘અનિત્ય’ આદિ ચિંતનના શુભરાગને વ્યવહારે ‘અનુપ્રેક્ષા’ કહેવાય છે, પરંતુ ‘અનુપ્રેક્ષા’ તો સંવરનું કારણ હોવાથી, તે શુભરાગયુક્ત ચિંતન પરમાર્થે અનુપ્રેક્ષા નથી, અનિત્ય આદિના ચિંતન કાળે વર્તતી અંતરંગ શુદ્ધ પરિણતી જ નિશ્ચય અનુપ્રેક્ષા છે. બાર અનુપ્રેક્ષાનું માહાત્મ્ય તેમજ ફળ અચિંત્ય છે. અનાદિ કાળથી આજ સુધી જે કોઈ ભવ્ય જીવો પૂર્ણાનંદમય મુક્ત દશાને પામ્યા છે તે બધા આ અનિત્ય આદિ બાર ભાવનાઓનું એક, અનેક અથવા બધીયનું તત્ત્વતઃ અંતરંગ શુદ્ધિ યુક્ત ચિંતન કે ધ્યાન કરીને જ પામ્યા છે. ભૂતકાળમાં જે તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, ગણધરો વગેરે શ્રેષ્ઠ પુરુષો સિદ્ધિને વર્યા અને જેઓ ભવિષ્યમાં વરશે તે બધું આ ભાવનાઓના તાત્ત્વિક શુદ્ધિ યુક્ત ચિંતનનું જ અચિંત્ય ફળ છે. ખરેખર, એ બધું જ્ઞાનવૈરાગ્યવર્ધક ભાવનાઓનું જ માહાત્મ્ય છે. આ બાર ભાવનાઓના ચિંતનનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી આત્માર્થી જીવોના હૃદયમાં રહેલો કષાયરૂપ અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે, પરદ્રવ્યો પ્રત્યેનો રાગભાવ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો વિલય થઈને જ્ઞાનરૂપ દીપકનો પ્રકાશ થાય છે. માટે મોક્ષેચ્છુ આત્માએ બાર ભાવનાઓનું ચિંતન નિરંતર કરવું જોઈએ, કેમકે અંતરંગ શુદ્ધિયુક્ત આ બાર ભાવના સમસ્ત વિભાવો તેમજ કર્મોના ક્ષયનું કારણ થાય છે.

અનિત્યાદિ બાર ભાવનાના તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક ચિંતનનું સામાન્યપણે પ્રયોજન એ છે કે ધર્મધ્યાનમાં જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને આ દ્વાદશાંગનું પ્રેક્ષા આધારરૂપ છે, અનુપ્રેક્ષાના બળે ધ્યાતા પુરુષ ધર્મ-ધ્યાનમાં સ્થિર રહે છે. વસ્તુ સ્વરૂપમાં જે એકાગ્રચિત્ત થાય છે તે તેનું વિસ્મરણ થતાં તેનાથી ચલિત થઈ જાય છે. પરંતુ વારંવાર તેને એકાગ્રતા માટે જો ભાવનાનું આલંબન મળી જાય તો તે ચલિત નહિ થાય માટે આત્મહિતના ઈચ્છુક જીવોએ આ બાર ભાવના ભાવવી જોઈએ.

અહો! પરમ વૈરાગ્યની જનની એવી આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓનો મહિમા શું કથી શકાય ! આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓજ ખરેખર પ્રત્યાખ્યાન

પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને સામાયિક (સમાધિ) વગેરે છે. મોટે આ અનુપ્રેક્ષાઓનું નિરંતર ચિંતન કરવું જોઈએ. ભગવાન શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે નિશ્ચય અને વ્યવહારથી કયવામાં આવેલી આ અનુપ્રેક્ષાઓનું જે શુદ્ધ મનથી ચિંતવન કરે છે તે પરમ નિર્વાણને પામે છે.

આ બાર ભાવનાઓમાં જ્ઞાન વૈરાગ્યને સીંચનારા ભાવોથી હૃદય આહ્લાદિત થઈ જાય છે. હે ભવ્યાત્મા ! સર્વ પ્રકારે ઉદ્ધમ કરી, મોહ છોડી તું એ આત્મસ્વભાવનું ચિંતવન કરકે જેથી સંસાર પરિભ્રમણનો સર્વથા નાશ થાય....!

■ બાર ભાવનાનું વર્ણન :

૧. અધ્યુવ અનુપ્રેક્ષા :

જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તેનો નિયમથી નાશ થાય છે. અર્થાત્ પરિણામ સ્વરૂપથી તો કોઈ પણ (વસ્તુ) શાશ્વત નથી.

વ્યવહારથી : - ઉત્તમ ભવન, સવારી, વાહન, રાધન, આસન, દેવ, મનુષ્ય, રાજા, માતા પિતા, કુટુંબી અને સેવક આદિ બધાય સંયોગો અનિત્ય અર્થાત છૂટા પડી જનાર છે. બધા પ્રકારની સામગ્રી-પરિગ્રહ, ઈન્દ્રિયો, રૂપ, નિરાગતા, યૌવન, બળ, તેજ, સૌભાગ્ય અને સૌંદર્ય વગેરે અધ્યુવ મેઘધનુષ્યની જેમ નશ્વર છે. અહમિંદ્રના પદ, ચક્રવર્તી અને બળદેવ આદિની પર્યાયો-પાણીના પરપોટા, ઈન્દ્રધનુષ, વીજળી, અને વાદળોની શોભા સમાન-ક્ષણભંગુર છે. જ્યાં દૂધ અને પાણીની જેમ જીવ સાથે નિબદ્ધ, દેહ પણ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યાં ભોગો ભોગનાં સાધનભૂત પૃથકવર્તી પદાર્થો-સ્ત્રી આદિ પરિકરનો સંયોગ શાશ્વત કેમ હોઈ શકે ? ન જ હોઈ શકે.

નિશ્ચયથી : - પરમાર્થથી જ્ઞાન આનંદ સ્વરૂપ આ આત્મા દેવ, આસુર અને નરેન્દ્રના વૈભવોથી ને શરીરાદિ પરપદાર્થોથી તદન ભિન્ન ત્રિકાળ શુદ્ધ તેમજ શાશ્વત પરમ પદાર્થ છે. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક તેનું અનુપ્રેક્ષણ કરવાથી શાશ્વત સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. અશરણ અનુપ્રેક્ષા : - મરણ સમયે ત્રણ લોકમાં જીવને મરણથી બચાવનાર કોઈ નથી. મણિ, મંત્ર, ઔષધ, રક્ષક સામગ્રી, હાથી, ઘોડા, રથ અને સમસ્ત વિદ્યાઓ વગેરે કોઈ શરણ આપનાર નથી. સ્વર્ગ જેનો કિલ્લો છે, દેવો સેવક છે, વ્રજ શસ્ત્ર છે અને ઐરાવત ગજરાજ છે એવા ઈન્દ્રને પણ કોઈ શરણ નથી. તેને પણ મૃત્યુથી બચાવનાર કોઈ નથી. નવ નિધિ, ચૌદ રત્ન,

ઘોડા, મત્ત ગજેન્દ્રો અને ચતુરંગીણા સેના વગેરે કાંઈ પણ ચક્રવર્તીને શરણ રૂપ નથી. જોતજોતામાં કાળ તેને કોળીયો કરી જાય છે. તો પછી જીવને નિશ્ચયે શરણ કોણ છે ?

નિશ્ચયથી : જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભય ઈત્યાદિથી આત્માનું રક્ષણ કરવાવાળો સર્વ દ્રવ્યકર્મ - ભાવકર્મ - નોકર્મથી ભિન્ન ત્રિકાળશુદ્ધ નિજ જ્ઞાયક આત્મા જ શરણ છે. આત્મા સ્વયં પંચપરમેષ્ઠી રૂપ પરિણામન કરે છે. તેથી આત્મા જ આત્માનું શરણ છે.

૩. સંસાર અનુપ્રેક્ષા : મિથ્યાત્વ અર્થાત્ વસ્તુનું સર્વથા એકાંતરૂપ શ્રેષ્ઠાન કરવું અને કષાય એટલે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ સહિત આ જીવને અનેક દેહોમાં જે સંસારણ અર્થાત્ ભ્રમણ થાય છે તેને 'સંસાર' કહીએ છીએ. તે કેવી રીતે ? એ જ કહીએ છીએ - એક શરીરને છોડી અન્યને ગ્રહણ કરે; વળી પાછું નવું શરીર ગ્રહણ કરી, તેને પણ છોડી અન્યને ગ્રહણ કરે; એ પ્રમાણે થણીવાર ગ્રહણ કર્યા જ કરે તે જ સંસાર છે.

વ્યવહારથી : જિનેન્દ્ર દેવ પ્રણીત અધ્યાત્મ માર્ગની અંતરમાં સમ્યક્ પ્રતીતિ જેમ જ પરિણતિ વિના જીવ અનાદિકાળથી જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભયથી પ્રચુર એવા પંચપરાવર્તનરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. કર્મોના નિમિત્તે આ જીવ સંસાર રૂપી ભયાનક વનમાં ભ્રમણ કરે છે.

નિશ્ચયથી : જીવ સદા કર્મોથી રહિત છે તેથી તેને સંસાર જ નથી. સંસારથી અતિક્રાંત નિજ નિત્ય શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે અને સંસારદુઃખોથી આક્રાંત ક્ષણિક દશા હેય છે. એવું ચિંતવન કરવું તે સંસાર - અનુપ્રેક્ષા છે.

૪. એકત્વ અનુપ્રેક્ષા : જીવ છે તે એકલો ઉગજે છે, તે એકલો જ ગર્ભમાં દેહને ગ્રહણ કરે છે, તે એકલો જ બાળક થાય છે, તે એકલો જ યુવાન અને તે એકલો જ જરાવસ્થાથી ગ્રસ્તિત વૃદ્ધ થાય છે. જીવ એકલો જ જુદી જુદી અવસ્થાઓને ધારણ કરે છે.

વ્યવહારથી : જીવ એકલો જ કર્મ કરે છે, એકલો જ દીર્ઘ સંસારમાં ભટકે છે. જીવ એકલો જ જન્મે - મરે છે અને એકલો જ તેના ફળમાં ઊંચનીચ ગતિ ભોગવે છે. જીવ એકલો કર્મનો ક્ષય કરે છે અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

નિશ્ચયથી : એકત્વનું અનુપ્રેક્ષણ કરનાર એમ ભાવે છે કે હું ત્રણે કાળે એકલો જ છું. મમત્વથી રહિત છું, શુદ્ધ છું તથા સહજ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છું. આ શુદ્ધ એકત્વ ભાવ જ સદા ઉપાદેય છે. આત્માથી જીવે સદા આ પ્રમાણે એકત્વ ભાવના કર્તવ્ય છે.

૫. અન્યત્વ અનુગ્રેષા : આ જીવ સંસારમાં જે દેહ ગ્રહણ કરે છે તે પોતાનાથી અન્ય છે. માતા છે, સ્ત્રી છે, પુત્ર છે તે સર્વ અન્ય છે. આ સર્વ કર્મ સંયોગથી આવી મળે છે.

બ્યવહારથી : માતા-પિતા, ભાઈ, પુત્ર, તથા સ્ત્રી વગેરે કુટુંબીઓનો આ જીવ સાથે પરમાર્થે કોઈ સંબંધ નથી. બધા પોતાના સ્વાર્થ વશ સાથે રહે છે. ઈષ્ટ જનનો વિયોગ થતાં આ જીવ શોક કરે છે. પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે પોતે સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ગળકાં ખાઈ રહ્યો છે તેનો તો શોક કરતો નથી ! સર્વ બ્રાહ્મ વસ્તુઓને આત્માના સ્વરૂપથી ભિન્ન પ્રગટપણે જાણવા છતાં પણ મૂઢ-મોહી જીવ તે પરદ્રવ્યોમાં રાગ કરે છે.

નિશ્ચયથી : અન્યત્વ ભાવનાનો ચિંતક એમ ચિંતવે છે કે આ જે શરીરાદિ બ્રાહ્મ દ્રવ્યો છે તે બધાં જ મારાથી અન્ય છે. મારો તો મારી સાથે ત્રિકાળ અનન્યભૂત સહજશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનમય નિજ આત્મા છે. જે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપથી દેહને પરમાર્થપણે ભિન્ન જાણી આત્મસ્વરૂપને સેવે છે-ધ્યાવે છે તેને આ અન્યત્વ ભાવના કાર્યકારી છે.

૬. અશુચિત્વ અનુગ્રેષા : હે ભવ્ય ! તું આ દેહને અપવિત્રમય જાણ ! કેવો છે આ દેહ ? સઘળી કુતિસત્ અર્થાત્ નિંદનીય વસ્તુઓનો પિંડ સમુદાય છે. વળી તે કેવો છે ? કૃમિ અર્થાત્ ઉદરના જીવ જે કીડા તથા નિગોદિયા જીવોથી ભરેલો છે, અત્યંત દુર્ગન્ધમય છે તથા મળમૂત્રનું ઘર છે. આ દેહને સર્વ અપવિત્ર વસ્તુઓના સમુહરૂપ જાણ !

બ્યવહારથી : અશુચિમય એવું આ શરીર હાડકાઓનું બનેલું, માંસથી લપટાયેલું, ચામડાથી આચ્છાદિત, કીટસમુહથી ભરપૂર અને સદા મલિન છે. વળી તે દુર્ગંધથી યુક્ત, દૂષિત, ગંદા મળથી ભરેલું, અચેતન, મૂર્તિક, સડણ-પડણ સ્વભાવવાળું છે, નશ્વર છે.

નિશ્ચયથી : નિશ્ચય નયે આ આત્મા અશુચિમય શરીરથી ભિન્ન, દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મથી રહિત, અનંત સુખનો ભંડાર, પરમ શુચિમય તથા શ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે સાધક જીવે અશુચિત્વ ભાવના ભાવવી જોઈએ.

૭. આસ્રવ અનુગ્રેષા : મન-વચન-કાયરૂપ યોગ છે તે જ આસ્રવ છે. જીવ પ્રદેશોનું પરિસ્પંદન અર્થાત્ ચલન-કંપન તેના જે વિરોધ (ભેદ) છે તે જ યોગ છે. મોહકર્મના ઉદયરૂપ મિથ્યાત્વ-કષાયકર્મ સહિત છે. તથા એ મોહના ઉદયથી રહિત પણ છે. જે પુદ્ગલ વર્ગણાઓ કર્મરૂપે પરિણમે છે તેને દ્રવ્યાસ્રવ કહે છે તથા જીવ પ્રદેશો ચંચલ ધાય છે તેને ભાવાસ્રવ કહે છે.

કર્મબંધનું કારણ આસ્રવ છે. તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એમ પાંચ પ્રકારના છે. તેમાં સ્થિતિ અનુભાગરૂપ બંધના કારણ તો મિથ્યાત્વાદિ ચાર જ છે અને તે મોહ કર્મના ઉદયથી થાય છે. તથા યોગ છે તે તો સમયમાત્ર બંધને કરે છે. પણ કાંઈ સ્થિતિ અનુભાગને કરતો નથી. તેથી તે બંધના કારણમાં પ્રધાન (મુખ્ય) નથી. ભાવ તેમજ દ્રવ્ય કર્માસ્રવને કારણે જ જીવ સંસાર-અટવીમાં પરિભ્રમણ કરે છે. શુભાશુભ આસ્રવને લીધે જીવ સંસાર સાગરમાં ડૂબી જાય છે. માટે આસ્રવરૂપ ક્રિયા મોક્ષનું કારણ નથી; જે શુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા જ્ઞાનીને હેય બુદ્ધિએ હોય છે તે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ વ્યવહારે કહેવાય છે. અશુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા પણ મોક્ષનું કારણ નથી. આસ્રવરૂપ ક્રિયા દ્વારા નિર્વાણ થતું નથી. પાપ-પુણ્યના બન્ને ભાવ આસ્રવ જ છે-હેય જ છે. આસ્રવ સંસારગમનનું જ કારણ છે, માટે નિંદનીય છે. નિશ્ચયથી : જીવને કોઈપણ આસ્રવ નથી. તેથી આત્માને સદૈવ શુભાશુભ બન્ને પ્રકારના આસ્રવોથી રહિત ભાવવો જોઈએ.

૮. સંવર અનુપ્રેક્ષા : સમ્યગ્દર્શન, દેશવ્રત, મહાવ્રત, કષાયજય તથા યોગનો અભાવ એ સંવરના નામ છે. આસ્રવે રોકવા તે સંવર છે.

વ્યવહારથી : ચલ, મલિન અને અગાદ દોષ ટળતાં નિર્મળ સમ્યક્ત્વરૂપી ૬૬ કર્માડ દ્વારા મિથ્યાત્વરૂપ આસ્રવ બંધ થઈ જાય છે; પંચ મહાવ્રતયુક્ત શુદ્ધ પરિણતિથી અવિરતિરૂપ આસ્રવનો નિયમથી વિરોધ થાય છે; અકષાયરૂપ શુદ્ધ પરિણતિથી કષાયરૂપ આસ્રવનો અભાવ થાય છે. અને અંતરંગ શુદ્ધિ સહિત શુભ યોગની પ્રવૃત્તિ અશુભયોગનો સંવર કહે છે. તથા શુદ્ધોપયોગ દ્વારા શુભયોગનો નિરોધ થઈ જાય છે; શુદ્ધોપયોગથી જીવને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન થાય છે, તેથી ધ્યાન સંવરનું કારણ છે એમ નિરંતર સંવરના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

નિશ્ચયથી : પરમ નિશ્ચય નયે જીવને સંવર નથી કેમ કે તે તો દ્રવ્ય સ્વભાવે સદાશુદ્ધ છે. તેથી દ્રવ્ય દષ્ટિએ આત્માને સદા સંવરભાવથી રહિત સદા પરિપૂર્ણ શુદ્ધ વિચારવો જોઈએ.

૯. નિર્જરા અનુપ્રેક્ષા : જ્ઞાની પુરુષને બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. કેવા જ્ઞાનીને થાય છે ? જે નિદાન અર્થાત્ ઈન્દ્રિય વિષયોની વાંચ્છા રહિત હોય તથા અહંકાર-અભિમાનથી રહિત હોય તેને વળી શા વડે નિર્જરા થાય છે ? વૈરાગ્યભાવનાથી. અર્થાત્ સંસારદેહ-ભોગ-પ્રત્યે વિરક્ત પરિણામોથી થાય છે.

વ્યવહારથી : પૂર્વે બાંધેલા કમોનું એક દેશ ખરી જવું તે નિર્જરા છે. જે કારણો સંવરના છે તે જ નિર્જરાના છે. નિર્જરાના બે ભેદ છે ૧. સવિપાક ૨. અવિપાક સવિપાક નિર્જરા અર્થાત્ ઉદયકાળ આવતાં સ્વયં પાકીને કમો ખરી જાય તે, ચારેય ગતિના જીવોને હોય છે; અને અવિપાક નિર્જરા અંદર શુદ્ધ પરિણતિયુક્ત જ્ઞાનીને, વિશેષતઃ વ્રતી જીવોને તપ દ્વારા થાય છે.

નિશ્ચયથી : પરમાર્થ નયે ત્રિકાળી શુદ્ધ જીવને નિર્જરા પણ નથી, તેથી દ્રવ્ય દષ્ટિ એ આત્માને સદા નિર્જરાભાવથી રહિત એકરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધ ચિંતવવો જોઈએ.

૧૦. લોક અનુપ્રેક્ષા : આકારાદ્રવ્યનો ક્ષેત્ર - પ્રદેશ અનંત છે. તેના અતિ મધ્યદેશમાં અર્થાત્ વચ્ચોવચ્ચના ક્ષેત્રમાં રહે છે તે લોક છે. છ દ્રવ્યોનો સમુદાય તે લોક છે, તે છ દ્રવ્યો નિત્ય છે તેથી લોક પણ નિત્ય જ છે. દ્રવ્યો છે તે પરિણામી છે અને દ્રવ્યોનો સમુદાય તે લોક છે. તેથી દ્રવ્યોના પરિણામ તે જ લોકના પણ પરિણામ થયા. અહીં લોકનો આકાર તો નિત્ય છે તથા દ્રવ્યોની પર્યાય પલટાય છે; એ અપેક્ષાએ પરિણામ હોય છે.

વ્યવહારથી : જીવાદિ પદાર્થોનો સમૂહ તે લોક છે. લોકના ત્રણ વિભાગ છે. અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોક. નીચે સાત નરક, મધ્યમાં અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર અને ઉપર ત્રેસક ભેદ સહિત સ્વર્ગ છે અને સૌથી ઉપર સિદ્ધ - શીલા (મોક્ષ) છે. અશુભોપયોગથી નરક અને તિર્થંચ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, શુભોપયોગથી દેવ અને મનુષ્ય ગતિના સુખ મળે છે અને શુદ્ધોપયોગથી જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. 'તે તે ભાગ્ય વિશેષના, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ; ગહન વાત છે શિષ્ય આ કહી સંક્ષેપે સાવ'. આ રીતે લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૧૧. બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા : અતિ કઠણતાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો આ મનુષ્ય પર્યાય એક અમૂલ્ય રત્ન તુલ્ય છે; તેને વિષય કષાયોમાં રમી વૃથા ગુમાવવો યોગ્ય નથી. આ મનુષ્યપણામાં બોધ પામી, રત્નત્રય પામી, તેનો મહાન આદર કરો. આ બધું દુર્લભમાં પણ દુર્લભ જાણી તથા દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર સંસારમાં દુર્લભથી પણ દુર્લભ જાણી એ જ્ઞાન - દર્શન - ચારિત્ર ને હે ભવ્ય જીવો ! તમે મહાન આદર કરો ! સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્ચારિત્રની એકતારૂપ શુદ્ધ પરિણતિ બોધિ છે. તેની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે. તેની દુર્લભતાનો વારંવાર વિચાર કરવો તે બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા છે. કર્મોદય જન્ય પર્યાયો તેમજ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હેય છે અને કર્મ નિરપેક્ષ ત્રિકાળ શુદ્ધ નિજ આત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે - એવો અંતરમાં દૃઢ નિર્ણય તે સમ્યક્જ્ઞાન છે. જ્ઞાયક સ્વભાવી નિજ આત્મદ્રવ્ય 'સ્વ' છે અને બાકી બધું દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ,

નોકર્મ પરછે. આ રીતે સ્વ-પરના અને સ્વભાવ-વિભાવના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરી, હેય ઉપાદેયનું જ્ઞાન ધાય છે. 'હવે બોધ....દર્શન મોહનીને' આ બોધથી દર્શનમોહનો અભાવ થઈ જે નિજ આત્માનો અનુભવ ધાય છે તે જ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન છે. આત્માનુભૂતિ છે.

સમસ્ત પરદ્રવ્ય અને પરભાવ હેય છે અને સ્વદ્રવ્ય ઉપાદેય છે. જ્ઞાનની પર્યાય એવા નિજ જ્ઞાયક ભગવાન આત્માનો આશ્રય કરી સ્વભાવ સન્મુખ વળે છે અને એનો સ્વીકાર કરતાં સ્વાનુભૂતિ ધાય છે. નિશ્ચયનયે હેય ઉપાદેયના વિકલ્પ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. મુનિરાજ ભવનો અંત લાવવા માટે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક 'બોધિ' નું વારંવાર અનુપ્રેક્ષણ કરે છે.

૧૨. ધર્મ અનુપ્રેક્ષા : ધર્મનું મૂળ સર્વજ્ઞદેવ છે. ત્રિકાળગોચર સમસ્ત ગુણ પર્યાયો સહિત સંપૂર્ણ લોક-અલોકને જે પ્રત્યક્ષ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ દેવ છે. ધર્મ અધર્મના ફળને ચાહતો જે પુરુષ છે તે તો સર્વજ્ઞને માન્ય કરી તેમના વચનાનુસાર ધર્મના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી અંગીકાર કરો ! એ સર્વજ્ઞદેવથી ઉપદેશિત ધર્મ બે પ્રકારથી છે એક તો સંગથી આસક્ત ગૃહસ્થનો અને બીજો અસંગ મુનિનો. ગૃહસ્થ ધર્મના બાર ભેદોના નામ આ પ્રમાણે છે.

૧. મઘાદિક સ્થૂલ દોષોથી રહિત દર્શન પ્રતિમાધારક
૨. બાર વ્રતધારી વ્રત પ્રતિમાધારી
૩. સામાયિક પ્રતિમાધારી
૪. પર્વવ્રતી
૫. પ્રાસુક આહારી
૬. રાત્રી ભોજન ત્યાગી
૭. મૈથુન ત્યાગી
૮. આરંભ ત્યાગી
૯. પરિગ્રહ ત્યાગી
૧૦. કાર્યાનુમોદના રહિત
૧૧. ઉદિષ્ટાહારવિરત.

એ પ્રમાણે અગિયાર પ્રતિમા અને એક શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન મૂળ મળી બાર ભેદ થયા.

મુનિધર્મ ક્ષમાદિ લાવોથી દશ પ્રકારનો છે.

૧. ઉત્તમ ક્ષમા
૨. ઉત્તમ માર્દવ
૩. ઉત્તમ આર્જવ
૪. ઉત્તમ સત્ય
૫. ઉત્તમ શૌચ
૬. ઉત્તમ સંયમ
૭. ઉત્તમ તપ
૮. ઉત્તમ ત્યાગ
૯. ઉત્તમ આક્રિંચન્ય
૧૦. ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય.

મોહ અને ક્ષોભ રહિત આત્માની નિર્મળ પરિણતિ 'ધર્મ' છે. ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સ્વાનુભૂતિ યુક્ત નિજ શુદ્ધાત્મદર્શન વિના આવક ધર્મ કે મુનિધર્મ કોઈ ધર્મ સંભવી શકતો નથી. આવક ધર્મ મોક્ષનું પરંપરાએ કારણ છે અને મુનિધર્મ સાક્ષાત્ કારણ છે. માટે શુદ્ધ પરિણતિમાં આવક ધર્મથી આગળ વધી જે મુનિધર્મમાં પ્રવૃત્ત પાય છે તે અતિ આસન્ન ભવ્ય જીવ શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ આવક કે મુનિનો જે વ્રતાદિ શુભપ્રવૃત્તિરૂપ આચારધર્મ છે તે પરમાર્થે 'ધર્મ' નથી પરંતુ નિચલી દશામાં નિર્મળ પરિણતિ સાથે તે હઠવિના સહજ વર્તતો હોવાથી તેને ઉપચારથી 'ધર્મ' કહેવામાં આવે છે. માટે શુભાસ્રવરૂપ વ્રતાદિમય આવક ધર્મ કે મુનિધર્મ-બન્ને ધર્મોમાં મધ્યસ્થ ભાવના રાખીને નિરંતર શુદ્ધ આત્માનું ચિંતન કરવું.

અહો ! પરમ વૈરાગ્યની જનની એવી આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓનો મહિમા શું કયી શકાય ! આ અનુપ્રેક્ષાઓનું જે શુદ્ધ મનથી ચિંતવન કરે છે તે પરમ નિર્વાણને પામે છે.

■ ચંદ્ર પ્રભુએ ભાવેલી ૧૨ વૈરાગ્ય ભાવના :

૧. જે જ્ઞાન દર્શન માહરા તે ધ્રુવ મારું રૂપ છે;
એકત્વ છું ને શુદ્ધ છું બસ, એ જ મારું રૂપ છે.
૨. ચેતનમયી મુજ આત્મમાં રક્ષિત થઈ રહેનાર હું;
નથી શરણ જોતુ કોઈનું બસ, શરણ આતમરામનું.
૩. એકત્વ જાણી આત્માનું બસ ! લીન હું મુજ આત્મમાં;
અન્યત્વ સૌ પરભાવથી, સંયોગનું તો નામ ક્યાં ?
૪. આઠેહને વળી રાગ તે સૌ ચેતનાથી અન્ય છે;
એમાં નથી કંઈ સુખ મારું, ચિંતવુ મુજ આત્મને.
૫. ભવચક્રમાં ભમવા છતાં પરમાત્મા મુજ પાસમાં;
હું ધ્યાવતો નિજ આત્મને બસ, જઈ રહ્યો છું મોક્ષમાં.
૬. શુચિરૂપ મારો આત્મા, હું મલિનને સ્પર્શુ નહીં;
ભાઈ અશુચિ રાગના તે આત્મામાં લાવું નહીં.
૭. જ્ઞાનતણી નોકામાં બેઠો, આસ્રવ સર્વે દૂર થયા;
ભવથી છૂટી મોક્ષે ચાલ્યો, દુઃખડા મારા દૂર થયા.
૮. સંવર છે મુજ પરમમિત્ર ને હું જ સ્વયં બસ સંવર છું;
સમ્યક્રૂપી ઢાલ ધરીને, આસ્રવને અટકાવું છું.

૯. રતનત્રયમાં વૃદ્ધિ કરતા, કર્મો ઝર-ઝર તૂટી પડે.
પરિષહોને સહતો આતમ મુક્તિ પૂરીમાં આવી રહે.
૧૦. લોકભ્રમણ હવે નથી-નથી, બસ ! લોકશિખરમાં જાવું છે;
સાદિ અનંત બસ સુખ જ વેદી, સિદ્ધપુરીમાં વસવું છે.
૧૧. મુજ આતમનો ધર્મ જ ચેતન, દર્શન-ચારીત-જ્ઞાન છે;
ક્ષમા ધરમ છે મુજ આતમનો, રાગ રહિત વીતરાગ છે.
૧૨. ભલે બોધિ છે દુર્લભ પણ તે પ્રાપ્ત થતી જિનમારગમાં;
ધન્ય બન્યો હું બોધિ પામી આનંદ જગ્યો આતમમાં.

નથી સુંદર કંઈ જગમાં બીજું, બોધિ મારી સુંદર છે;
જે બોધિના પરમ બોધથી મુક્તિ મારી અંદર છે.

૧. એકત્વ ભાવના	૭. આશ્રવ ભાવના
૨. અશરણ ભાવના	૮. સંવર ભાવના
૩. અન્યત્વ ભાવના	૯. નિર્જરા ભાવના
૪. અનિત્ય ભાવના	૧૦. લોક ભાવના
૫. સંસાર ભાવના	૧૧. ધર્મ દુર્લભ ભાવના
૬. અશુચિ ભાવના	૧૨. બોધિ દુર્લભ ભાવના

■ હું કોણ છું ? મારી ભાવના

- હું જ્ઞાન આનંદ સ્વભાવી છું.
- હું મારામાં સ્વયંપૂર્ણ છું.
- પરની મારામાં કોઈ ગંધ નથી.
- હું અરસ, અરૂપી, અસ્પર્શી છું.
- મારો પરની સાથે કોઈ સંબંધ નથી.
- હું રંગ-રાગથી ભિન્ન છું.
- ભેદથી પણ હું ભિન્ન નિરાલો છું.
- હું એક અખંડ ચૈતન્ય નો પિંડ છું
- હું નિજ રસમાં જ રમવાવાળો છું.
- હું જ મારો કર્તા-ધર્તા છું
- મારામાં પરનું કાંઈ કામ નથી.
- હું મારા દ્રવ્ય, ક્ષેત્રમાંજ રહેવાવાળો છું
- મારો પરમાં કોઈ વિશ્રામ નથી.

- હું શુદ્ધ, બુદ્ધ, અવિરુદ્ધ છું
- હું પર પરિણિતિથી અપ્રભાવીત છું
- આત્માનુભૂતિથી પ્રાપ્ત તત્ત્વ, હું જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છું.
- સર્વથા સર્વથી હું ભિન્ન જ છું.
- ધર્માત્માને જગમાં પોતાનો કેવળ શુદ્ધાત્મા જ પ્રિય છે.
નિજ સ્વભાવ જ ઉપાદેય છે અને બીજું બધું અપ્રિય છે.
- ‘હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણ છે ? રાખું કે એ પરહરું ?’
એનાવિચાર વિવેક પૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યા.
“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું?
નિર્દોષ નરનું કયન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું;
રે ! આત્મ તારો ! આત્મ તારો ! શીઘ્ર એને ઓળખો.
સર્વાત્મમાં સમદષ્ટિ ધો આ વચનને હૃદયે લખો.”
- “સહજ આત્મસ્વરૂપ પરમગુરુ”

ધર્મના દરા લક્ષણ

■ ભૂમિકા :

- દરાલક્ષણ મહાપર્વ એક મહા-મંગલકારી પર્વ છે.
- આત્મ-આરાધના અને આત્મભક્તિનું આ મહાપર્વ વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનમાં સંયમ અને શાંતિની પ્રેરણા દેનાર મહા પ્રેરણા સ્તોત્ર છે.
- આ પવિત્ર અવસરથી પ્રેરણા પામી જે જીવો ધર્મ સાધનામાં રત બને છે તેમની કર્મ કાલિમા ધોવાઈ જાય છે, તેમનું જીવન પરમ ઉદાત્ત અને ઉજ્જવળ બને છે. તેઓ વીતરાગ-વિજ્ઞાન કે જે પરમ સુખની પ્રાપ્તિનું એકમાત્ર અમોઘ સાધન છે તે પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ માર્ગમાં અગ્રેસર બને છે.
- ‘ધર્મના દરા લક્ષણો’ એ ધર્મસાધનાના એકભાગરૂપ હોવાથી ધર્મનું સમ્યક્ સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ કરે છે.
- આ ધર્મના દરા લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે.

	પક્ષ	પ્રતિપક્ષ
* ઉત્તમ ક્ષમા	ક્ષમા	ક્રોધ
* ઉત્તમ માર્દવ	નમ્રતા	માન
* ઉત્તમ આર્જવ	સરળતા	માયા
* ઉત્તમ શૌચ	પવિત્રતા	લોભ
* ઉત્તમ સત્ય	સત્યતા	અસત્યતા
* ઉત્તમ સંયમ	નિયંત્રણ	અસંયમ
* ઉત્તમ તપ	તપ	ઈન્દ્રિયો વિષય
* ઉત્તમ ત્યાગ	ત્યાગ	દાન-પરિગ્રહ
* ઉત્તમ આંકિચન્ય	અપરિગ્રહ	પરિગ્રહ
* ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય	બ્રહ્મચર્ય	અબ્રહ્મચર્ય

- ક્ષમા-માર્દવાદિ આત્માના નિજ સ્વભાવ છે અને સ્વભાવ હોવાથી ધર્મ છે.
- ક્ષમાદિ-સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે પ્રગટ પતી જે આત્માની નિર્મળ-નિર્દોષ, શુદ્ધ સ્વભાવ-પર્યાય એ જ ઉત્તમ ક્ષમાદિ દરા ધર્મ કહેવામાં આવેલ છે.
- વાસ્તવમાં આ પ્રકારે કોઈ દરાધર્મ તો નથી પણ એક વીતરાગ રત્નત્રય સ્વરૂપ ધર્મનાં આ દરા લક્ષણો છે.

- ચારિત્ર એ જ સાક્ષાત્ ધર્મ છે અને ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશધર્મ એ આત્માના ચારિત્ર ગુણની નિર્ભળ પર્યાયો છે.
- ઉત્તમ ક્ષમાદિ શબ્દ યોજનામાં જે પૂર્વે 'ઉત્તમ' શબ્દની યોજના થયેલી છે તે સમ્યગ્દર્શનની સત્તાની સૂચક છે અને તે એમ દર્શાવે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાની ધર્માત્માઓને જ આ ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશધર્મ હોય છે, અન્ય મિથ્યાદષ્ટિઓને નહિ.
- ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશધર્મનું વર્ણન જૈન આગમોમાં જ્યાં કરવામાં આવેલું છે તેના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમાં મુનિધર્મની અપેક્ષા સહિત કરવામાં આવેલું છે.
- ગુણસ્થાનોની વિવિધ ભૂમિકાઓમાં ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશધર્મની સંભવિત તારતમ્યતા બરાબર જાણી સામાન્ય શ્રાવકોને-ગૃહસ્થોનો આ ધર્મ પ્રતિ જગૃત કરવાનો યથા-સંભવ ધારણ કરવા જોઈએ એમ અહીં પ્રેરણા આપવામાં આવી છે.
- જગતમાં સંસારી પ્રાણીઓને ક્રોધાદિ વા મોહ-રાગ દ્રેષાદિ વિકારી ભાવો અનાદિધી છે, તેથી તેઓ દુઃખી પણ ત્યારથી જ છે, કેમ કે ક્રોધાદિ ભાવો સ્વયં દુઃખ સ્વરૂપ અને દુઃખના કારણ સ્વરૂપ છે.
- જ્યારે ક્રોધાદિ વા મોહ રાગ-દ્રેષાદિ વિકારી ભાવોના અભાવ સ્વરૂપ જે ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશ ધર્મ તે સ્વયં સુખરૂપ અને સુખના કારણ સ્વરૂપ છે અને તેથી જ હર સમયે સર્વ સંસારીઓને તે સર્વત્ર ઉપાસનીય છે.
- ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશધર્મ સંબંધી નિશ્ચય વ્યવહારની સંધિપૂર્વક અત્યંત સરળ, સુગમ, સુખોદ શૈલીમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.
- અનંતાનુબંધી આદિ કષાયોના ક્રમશઃ અભાવપૂર્વકજ ઉત્તમ ક્ષમાદિ ધર્મ પ્રગટ થાય છે, ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામે છે અને સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે-એ મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે.
- ક્ષમાદિ ધર્મ ક્રોધાદિની મંદતાકે તીવ્રતા પર આધારિત નથી પણ અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ કષાયનો અભાવ પર આધારિત છે. ક્રોધાદિ મંદ હોય તો પણ જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિનો અભાવ ન થાય ત્યાં સુધી ઉત્તમ ક્ષમાદિ ધર્મ અંશે પણ પ્રગટ થઈ શકતો નથી.
- આ બધાનો અભ્યાસ કરી આપણું હૃદય વાસ્તવિક ક્ષમાદિભાવથી એવું સંપૂર્ણ ભરાઈ જવું જોઈએ કે પૂરા ભરેલા ઘડાની જેમ છલકાઈ જાય અને ક્ષમાદિવાણીરૂપે પ્રગટ થાય તો જ તેની સાર્થકતા છે.

- નિજાત્મા પ્રતિ અરુચિરૂપ જે અનંત ક્રોધ તેનો ત્યાગ કરી આપણે આપણા આત્મા પ્રતિ વાસ્તવિક ક્ષમાભાવ ધારણ કરી આત્મામાં જ રમીએ, સ્થિત થઈએ એવી ભાવના આના નિર્દેશનમાં છે.
- આ ઉત્તમ ક્ષમાદિ ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી દરેક ભવ્ય આત્મા તદ્દરૂપ પરિણમે એવી અંતરની ભાવના સહિત એની રજુઆત થઈ છે.

■ ઉત્તમ ક્ષમા :

● બ્યાખ્યા :

ક્ષમા આત્માનો સ્વભાવ છે. ક્ષમા સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે આત્મામાં જે ક્રોધના અભાવરૂપ શાન્તિ સ્વરૂપ પર્યાય પ્રગટ થાય છે એને પણ ક્ષમા કહે છે. ક્ષમા આત્માનો સ્વભાવ છે તેથી તો તે ધર્મ છે. સાથે જ ક્ષમા સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે ઉત્પન્ન થવાવાળી ક્ષમાભાવરૂપ સ્વભાવ પર્યાય પણ ધર્મ છે. પરંતુ ક્ષમા સ્વભાવી આત્મા જ્યારે ક્ષમા સ્વભાવરૂપ પરિણમન ન કરતા વિભાવરૂપ પરિણમન કરે છે, તો તેના એ વિભાવ પરિણમનને ક્રોધ કહેવામાં આવે છે.

● ક્ષમાનું સ્વરૂપ :

દુનિયાની સ્થિતિ કાંઈક એવી છે કે જ્યારે તેને એમ કહેવામાં આવે કે ક્રોધ ન કરવો એ ક્ષમા છે તો એને સંતોષ થઈ જાય છે. પણ જો એને એમ કહેવામાં આવે કે ક્ષમા ન કરવી એ ક્રોધ છે તો એને અટપટું લાગે છે, કાંઈ સમજમાં બેસતું નથી. ક્ષમાનું સ્વરૂપ જીવને ક્રોધ દ્વારા જ સમજાવવું પડે છે. ક્રોધ આત્માનો એક વિભાવ છે અને તે ક્ષમાના અભાવ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. વ્યવહારી જનોને વ્યવહારની ભાષામાં સમજાવવું પડે છે.

● ક્રોધનું સ્વરૂપ :

આ આત્મા જ્ઞાનનો ઘનપિંડ અને આનંદકંદ છે, સ્વભાવથી સ્વયં પરિપૂર્ણ છે; તથાપિ જ્યારથી (અનાદિથી) તે છે ત્યારથી જ તે કેટલીક વિકૃતિઓ અને નબળાઈઓથી સંયુક્ત છે. તે નબળાઈઓને શાસ્ત્રકારોએ વિભાવ કહ્યો, કષાય કહ્યો. સાચું-સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય પણ એ ક્રોધાદિ કષાયના ત્યાગને જ બતાવ્યો. તે વિકારોમાં, તે કષાયોમાં સૌથી મોટો વિકાર, સૌથી મોટો કષાય ક્રોધ છે.

● કોધનું કારણ :

કોધ કરવાવાળો જેના પર કોધ આવે છે તેની સામે જ જુએ છે, પોતાની સામે જોતો નથી. કોધીને જેના પર કોધ આવે છે તેની જ ભૂલ દેખાય છે, પોતાની નહિ. એ જ તો એનું અંધપણ છે કે તેની દષ્ટિ પર સન્મુખ જ રહે છે અને તે પણ બીજાના છતાં અછતા કુર્ગુણોની સન્મુખ જ, ગુણોને તો એ દેખતો જ નથી. જ્યારે તેની ઈચ્છા પ્રમાણે - અનુકુળતા પ્રમાણે કાર્ય ન થાય તો કોધ કરે છે. જ્યારે એ એમ માને કે એનું સ્વમાન ભંગ થયું છે, જળવાયું નથી, ત્યારે તે કોધ કરે છે. જ્યારે ભલા બુરાની સમજણ રહેતી નથી. એનો જીવ વિવેક ભૂલી જાય છે ત્યારે જ જીવ કોધ કરે છે.

ખરેખર તો આ ચાર કષાય કોધ, માન, માયા અને લોભ એ એક સાંકળ સમાન છે. એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. રાક્ષાત લોભથી (ઈચ્છાઓ) થાય છે. જ્યારે સંહજ રીતે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થતી નથી ત્યારે માયાચારી કરે છે. એ માયાચારીની સફળતાથી માન ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે બધા જ એ માનનો સ્વીકાર નથી કરતા, પોષતા નથી ત્યારે આ જીવ કોધ કરે છે.

● કોધનું રૂપ અને પરિણામ :

કોધનું એક ભયંકર રૂપ છે વેર. કોધ એક શાંતિનો ભંગ કરનાર મનોવિકાર છે. કોધનો ઉદય થતાં સૌની હાની થાય છે. જગતમાં જે કંઈ અનિષ્ટ નજરે પડે છે તે સર્વ કોધાદિ વિકારોનું જ પરિણામ છે. વિશ્વના વિનાશના મૂળમાં કોધાદિ વિભાવ જ રહેલો છે. કોધને લીધે સેંકડો ઘર પરિવાર છિન્નભિન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. કોધને અગ્નિ સમાન ગણવામાં આવ્યો છે. એ બધાને બાળે છે. ખીજ, ચીદ, ક્ષોભ ઇત્યાદિ પણ કોધના જ રૂપ છે.

● કોધનો ઉપાય :

ઉત્તમ ક્ષમા ઈ જ એનો સાચો ઉપાય છે. અજ્ઞાનના કારણે જ્યાં સુધી આપણને પર પદાર્થો ઈષ્ટ અનિષ્ટ ભાસતાં રહે ત્યાં સુધી પ્રતિકુળતા - અનુકુળતામાં કોધાદિની ઉત્પત્તિ થતી જ રહેશે. પરંતુ જ્યારે તત્ત્વ અભ્યાસના બળ વડે પર પદાર્થો જે ખરેખર તારા નથી, તેમાંથી ઈષ્ટ - અનિષ્ટ બુદ્ધિ દૂર થશે ત્યારે સ્વભાવથી જ કોધાદિની ઉત્પત્તિ થશે નહિ.

આપણા ભલા બુરાનો અને સુખ દુઃખનો કર્તા બીજાને માનવો એ જ કોધાદિ ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ છે. જ્યારે તત્ત્વથી એ નક્કી થાય કે મારા

સુખદુઃખનો આધાર આ જગતમાં કોઈ અન્ય પદાર્થ નથી પણ એનો આધાર મારી સમજણ છે. તો પછી એ પરિણામોને માટે આપણે જ્યારે પોતાને જ જવાબદાર સ્વીકારીશું તો પછી આપણે કોના પર ક્રોધ કરશું?

- ઉત્તમ ક્ષમા સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે. ક્રોધનો અભાવ આત્માના આશ્રયે જ થાય છે. મિથ્યાદષ્ટિને આત્માનો આશ્રય હોતો નથી, તેથી તેને ક્રોધનો સંપૂર્ણ અભાવ થઈ શકતો નથી.
- વ્યવહારથી ક્રોધાદિનું નિમિત્ત મળવા છતાં પણ ઉત્તેજિત ન થવું, એના પ્રતિકાર રૂપ પ્રવૃત્તિ ન થવી એને ઉત્તમ ક્ષમા કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયથી તો ક્ષમા સ્વાભાવી આત્માના આશ્રયે પર્યાયમાં ક્રોધરૂપ વિકારની ઉત્પત્તિ જ ન થવી એ ઉત્તમ ક્ષમા છે.
- ‘જે ગાળ સાંભળી યજ્ઞપદ મારે’ તે કાયાની વિકૃતિવાળો છે.
‘જે ગાળ સાંભળી ગાળ આપે’ તે વચનની વિકૃતિવાળો છે.
‘જે ગાળ સાંભળી મનમાં ખેદ લાવે’ તે મનની વિકૃતિવાળો છે.
પરંતુ ‘જે ગાળ સાંભળી મનમાં ખેદ ન લાવે’ તે ઉત્તમ ક્ષમાધારી છે.

- શાસ્ત્રોમાં ક્રોધના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે

૧. અનંતાનુંબધી

૩. પ્રત્યાખાની

૨. અપ્રત્યાખાની

૪. સંજજવલન

કષાયોની મંદતા અને તીવ્રતા પર ઉત્તમ ક્ષમાનો આધાર નથી એનો આધાર તો ભૂમિકાનુસાર કષાયોના ક્રમશઃ અભાવ પર છે. નવમા-દશમાગુણસ્થાનોથી ઉપરના તો પૂર્ણ ઉત્તમ ક્ષમાના ધારક છે. પોતાના આત્માને ક્ષમા કરી તેની સામે જોવું તો એ જ ઉત્તમ ક્ષમા છે. ઉત્તમ ક્ષમા તો એક વીતરાગભાવ સ્વરૂપ છે. બધા એ પ્રાપ્ત કરો એ જ ભાવના.

■ ઉત્તમ માર્દવ :

- બ્યાખ્યા :

માર્દવ આત્માનો સ્વભાવ છે. માર્દવ સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે આત્મામાં જે માનના અભાવરૂપ શાંતિ સ્વરૂપ પર્યાય પ્રગટ થાય છે એને પણ માર્દવ કહે છે. એનું બીજું નામ મૃદુતા-કોમળતા છે. માન કષાયના કારણે આત્મસ્વભાવમાં વિઘ્નમાન કોમળતાનો અભાવ થઈ જાય છે. એક અકડાઈ-ધમંડ જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

● માનનું સ્વરૂપ :

માની જીવ હંમેશા પોતાને બીજાઓ કરતાં ઊંચો, વિરોધ અને બીજાઓને પોતાના કરતાં નીચા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. અન્યની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસા કરે છે. અનેક પ્રકારે અથવા યેનકેન પ્રકારે અન્યનો મહિમા ઘટાડી પોતાનો મહિમા કરવા લાગે છે. આ માન કષાય એ મીકું ઝેર છે.

● ક્રોધ અને માન વચ્ચે તફાવત :

આમ તો ક્રોધ અને માન બન્ને જ કષાય છે. પરંતુ બન્ને વચ્ચેનો તફાવત-ફરક જાણવા યોગ્ય છે.

- ★ પ્રતિકૂળતામાં ક્રોધ અને અનુકૂળતામાં માન આવે છે.
- ★ અસફળતા ક્રોધ અને સફળતા માનની જનેતા છે.
- ★ નિંદા હંમેશા શત્રુ કરતા હોય છે અને પ્રશંસા માત્ર મિત્ર.
- ★ ક્રોધના નિમિત્ત બને છે શત્રુ અને માનના નિમિત્ત બને છે મિત્ર.
- ★ નિંદાની ગરમ હવા લાગવાથી ક્રોધની લૂ લાગી જાય છે અને પ્રશંસાની ઠંડી હવા લાગવાથી માનની શરદી લાગી જાય છે.
- ★ નિંદા કરવાવાળા ઘણું કરીને પીઠ પાછળ નિંદા કરતા હોય છે, પરંતુ પ્રશંસા અધિક પ્રમાણમાં મોં સામે જ કરવામાં આવે છે.
- ★ આમ તો ક્રોધ અને માન બન્ને ખતરનાક છે. છતાં પ્રશંસા મીઠી લાગવાથી નિંદા કરતા વધારે ખતરનાક છે. આત્માનું અહિત જ કરે છે.
- ★ જેના પર આપણને ક્રોધ આવે છે તેનો નાશ કરવા ઈચ્છીએ છીએ, પરંતુ જેના લક્ષ્યે આપણને માન ઉપજે છે એને કાયમ રાખવા જ ઈચ્છીએ છીએ પરંતુ આપણાથી નાના અને નીચા રાખીને જ.
- ★ ક્રોધી પુરુષને વિરોધીની સત્તા જ સ્વીકૃત નથી હોતી, જ્યારે માનીને તો ભીડ જોઈએ, નીચે બેસવાવાળા જોઈએ.
- ★ ક્રોધી વિયોગ ઈચ્છે છે, પણ માની હંમેશા સંયોગ ઈચ્છે છે.

● માનના કારણો :

માનના અનેક કારણો છે, પણ શાસ્ત્રમાં મુખ્ય કરીને નીચેના આઠ પ્રકારના આશ્રયે માન હોય છે એમ જણાવ્યું છે.

૧. જ્ઞાન	૩. કુળ	૫. બળ	૭. તપ
૨. પૂજા	૪. જાતિ	૬. ઋદ્ધિ	૮. શરીર

તાત્પર્ય એ છે કે કોઈને કોઈના આશ્રયે માન થાય છે. માનના અનેક સૂક્ષ્મરૂપો છે. દીનતા માનનું એવું જ એક રૂપ છે.

અભિમાન અને દીનતા બન્નેય વિકાર છે. આત્મશાંતિનો ભંગ કરવાવાળા છે. બન્નેના અભાવનું નામ જ માર્દવ ધર્મ છે.

● ઉપાય :

- ★ સમાનતા : સમાનતા આવતા માન ચાલ્યું જાય છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી જોઈએ તો બધાજ આત્મા સમાન છે, કોઈ નાના મોટા નથી અથવા સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ. બધાય આત્મા સિદ્ધ જેવા છે, જે કાંઈ ભેદ દેખાય છે તે તો પર્યાયમાં છે અને પર્યાય એક સમયની જ છે.
- ★ વસ્તુ સ્થિતીનું સ્વરૂપ : વસ્તુ સ્થિતિનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જો સમજણમાં આવી જાય તો માન ખતમ થઈ જાય છે. જેવા હોઈએ તેવા પોતાને માનવામાં જરાય માન નથી. કેમકે એનું નામ તો સત્ય શ્રદ્ધા અને સત્ય જ્ઞાન છે. બલકે જેવા નથી તેવા માનવાથી તથા જેવા નથી તેવા માનીને અભિમાન વા દીનતા કરવાથી માન થાય છે.
- ★ સંયોગને સંયોગરૂપ જાણવાથી પણ માન થતું નથી. સમ્યગ્જ્ઞાની ચક્રવર્તી પોતાને ચક્રવર્તી જાણે છે, માને પણ છે. પરંતુ સાથે એ પણ જાણે છે આ સર્વ સંયોગ છે. હું એ સર્વ સંયોગથી ભિન્ન વિલક્ષણ તત્ત્વ છું. તેને અનંતાનુબંધીનું માન હોતું નથી. નબળાઈથી અપ્રત્યાખ્યાનાદિ સંબંધી માન રહે છે, તો પણ માનની સાથે એકત્વબુદ્ધિનો અભાવ છે.
- ★ એકત્વબુદ્ધિ માનનું કારણ છે. માર્દવ ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે દેહાદિ સાથેની એકત્વબુદ્ધિ તોડવી પડશે. આ એકત્વબુદ્ધિ એ મિથ્યાત્વ છે. માનને તોડવા મિથ્યાત્વનો અભાવ જરૂરી છે, જેનો અભાવ આત્મદર્શનથી થાય છે.
- ★ દેહાદિમાં પરબુદ્ધિની સાથે સાથે આત્મામાં ઉત્પન્ન થનાર કષાયોમાં પણ હેય બુદ્ધિ થવી જોઈએ. ઉપાદેય બુદ્ધિ જવી જોઈએ. મનુષ્ય ગતિમાં માનની મુખ્યતા દર્શાવી છે. સઘળા પદોના ત્યાગનું નામ સાધુ પદ છે. માનાદિ કષાયોમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ છૂટયા વિના ધર્મનો પ્રારંભ જ થતો નથી.
- ★ જ્યાં સુધી આ આત્મા પર પદાર્થોને પોતાના માનતો રહેશે ત્યાં સુધી અનંતાનુબંધી માનની ઉત્પત્તિ થયા જ કરશે. નિજ ને નિજ અને પર ને પર જાણવું જોઈશે. બન્નેને ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સત્તાશીલ પદાર્થ જાણવા

અને માનવા એ જ પરને પોતાના માનવાનું છોડવું છે. આ મમત્ત્વ બુદ્ધિ છોડવાની છે. પરમાંથી મમત્ત્વ બુદ્ધિ અને રાગાદિ ભાવોમાંથી ઉપાદેય બુદ્ધિ છોડવાથી માન કષાય નહિ થાય.

- ★ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાના બળે ઉત્પન્ન થતી આત્મલીનતા વડે કમરા: માન કષાય ક્ષીણ થઈ પર્યાયમાં માર્કવ ધર્મ પ્રગટ થશે. સર્વેને એ માર્કવ ધર્મ પ્રગટ થાય એ જ ભાવના !

■ ઉત્તમ આર્જવ :

● બ્યાખ્યા :

આર્જવ પણ આત્માનો સ્વભાવ છે. આર્જવ સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે આત્મામાં છળકપટ માયાચારના અભાવરૂપ શાંતિસ્વરૂપ જે પર્યાય પ્રગટ થાય છે તેને આર્જવ કહે છે. ઋજુતા અર્થાત્ સરળતા નું નામ આર્જવ છે. સમ્યગ્દર્શન સહિત જે સરળતાનો ભાવ છે તે જ ઉત્તમ આર્જવ ધર્મ છે. ઉત્તમ આર્જવ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન સહિત વીતરાગી સરળતા.

● સ્વરૂપ :

આર્જવ ધર્મ નો વિરોધી માયા કષાય છે. એના લીધે સ્વભાવગત સરળતા ન રહેતા કુટિલતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. માયાચારીનો વ્યવહાર સહજ અને સરળ નથી હોતો. તે વિચારે છે કાંઈક અને કરે છે કાંઈક. મન, વચન, તનમાં એકરૂપતા નથી હોતી. તે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ છળ કપટ વડે જ કરવા ઈચ્છે છે.

અહીં ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત આ છે કે લૌકિક કાર્યોની સિદ્ધિ માયાચારીથી નહિ, પૂર્વ પુણ્યોદય વડે થાય છે અને પર લૌકિક કાર્યોની સિદ્ધિમાં પાંચેય સમવાય-સ્વભાવ, નિયતિ, નિમિત્ત, કાળ લાબિધ અને પુરુષાર્થ-કાર્યકારી છે. જેમાં પ્રધાનતા પુરુષાર્થની છે.

● માયાના કારણો :

- ★ કાર્યસિદ્ધિ માટે કપટનો પ્રયોગ નિર્બળ વ્યક્તિ કરે છે.
- ★ કેટલાક લોકો મનોરંજન માટે અથવા આદતવશ પણ એમ કરતા હોય છે.
- ★ આજકાલ સભ્યતાના નામે ઘણો બધો માયાચાર ચાલે છે.

● માયાચારીની દશા :

માયાચારીપણું બીજાઓના માટે નહિ પણ પોતાના માટે પણ ખૂબ ભયજનક નીવડી શકે છે. પોતાના સુખ ચેન નષ્ટ કરી શકે છે. માયાચારી વ્યક્તિ

હંમેશા સંરાક રહે છે. ગુપ્તતા કાયમ રાખવી બહુ કઠણ કામ છે. તે હંમેશા ભયથી ઘેરાયેલો હોય છે. સંરાક અને ભયાકાન્ત વ્યક્તિ કદીય નિરાકુળ હોઈ શકતી નથી. એનું ચિંતન હંમેશા આકુળ-વ્યાકુળ અને અશાંત રહે છે. માયાચારી વ્યક્તિનું કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. માયા એ અવિદ્યાની જન્મભૂમિ, અપયશનું ઘર, પાપરૂપી કીચડની ભારે મોટી ખાણ, મુક્તિ દ્વારની અર્ગલા નરકરૂપી ઘરનું દ્વાર અને શીલ રૂપી શાલ વૃક્ષોના વનને બાળનાર અગ્નિ છે.

● વિશેષ ચિંતન :

આર્જવ ધર્મ અને માયા કષાય એ બન્નેય જીવના ભાવ છે અને મન, વચન, અને કાયા એ પુદ્ગલની અવસ્થાઓ છે. જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને લિન્ન લિન્ન દ્રવ્યો છે અને એમની પરિણતી પણ લિન્ન લિન્ન છે. આર્જવ ધર્મ આત્માનો સ્વભાવ છે. માયાકષાય આત્માનો વિભાવ ભાવ છે. મન, વચન, કાયા વડે આર્જવ ધર્મ અને માયા કષાય ઉત્પન્ન થવાનો સવાલ જ ઉત્પન્ન નથી થતો. મન, વચન, કાયાના માધ્યમ દ્વારા માયાચાર અને આર્જવ ધર્મ થતા નથી, પ્રગટ થાય છે. સમજવા સમજાવવા માટે પ્રગટ થવું અધિક મહત્વપૂર્ણ છે. જગતના કાચિક જીવમાં એટલી વિકૃતિ નથી જેટલી માનવ-માનવના મનમાં છે. મન, વચન, કાયાની એકરૂપતા લાવવા માટે આપણે મનને પવિત્ર બનાવવું પડશે.

● માયાચારીથી બચવાના ઉપાય :

ઉત્તમ આર્જવ ધર્મ પ્રગટ કરવા શું કરવું જોઈએ ?

- * સૌ પ્રથમ તો એ જાણવું પડશે કે વસ્તુતઃ માયા કષાય મન, વચન, કાયા ની વિરૂપતા વા કુટીલતાનું નામ નથી. પરંતુ આત્માની વિરૂપતા વા કુટીલતાનું નામ છે. મન, વચન, કાયા ની વિરૂપતા, વકતા વા કુટીલતાનું નામ નથી. પરંતુ આત્માની વિરૂપતા વ કુટીલતાનું નામ છે. મન, વચન, કાયાના માધ્યમ દ્વારા તો તે પ્રગટ થાય છે. ઉત્પન્ન તો આત્મામાં જ થાય છે. તો સૌથી પહેલા આત્માના પરિણામ સુધારવા પડશે.
- * આત્માનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો નહિ માનતા અન્યથા માનવો, અન્યથા જ પરિણામન કરવાનું ઈચ્છવું-એ જ વકતા છે. જે જેનો કર્તા-ધર્તા-હર્તા નથી એને એનો કર્તા-હર્તા-ધર્તા માનવો, ઈચ્છવો એ જ અનંત કુટિલતા છે. રાગાદિ આસ્રવભાવકુઃખરૂપ છે અને કુઃખોનું કારણ છે. એને સુખરૂપ અને સુખનું કારણ માનવું એ જ વસ્તુતઃ કુટિલતા છે,

વક્તા છે. આ જ રીતે વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું ન માનતા તેનાથી વિપરીત માનવું અને એવું જ પરિણામન કરવાનું ઈચ્છવું એ વિરૂપતા છે. આ બધી આત્માની વક્તા, કુટિલતા અને વિરૂપતા છે. આ વક્તા, કુટિલતા અને વિરૂપતા તો વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજવાથી જ દૂર થાય.

- ★ જેવો આત્માનો સ્વભાવ છે તે તેવો જ જાણવો, તેવો જ માનવો અને તેમાં જ તન્મય બની પરિણામી જવું - એ જ વીતરાગી સરળતા છે, ઉત્તમ આર્જવ છે.
- ★ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રનું સમ્યક્ અને એકરૂપ પરિણામન જ આત્માની એકરૂપતા છે, તે જ વીતરાગી સરળતા છે, તે જ ઉત્તમ આર્જવ ધર્મ છે.
- ★ આર્જવ સ્વભાવી આત્માના આશ્રયથી જ માયાચારનો અભાવ થઈને વીતરાગીની સરળતા પ્રગટ થાય છે.
- ★ જેના લક્ષ્યથી કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે તેના તરફ ન જોતાં અકષાયી પોતાના આત્માને જોવો, જાણવો, માનવો, અનુભવમાં લેવો, આત્મામાં જ જામી જવું, રમી જવું, સમાઈ જવું એ જ ઉપાય છે.

પ્રત્યેક જીવ આવી ઉત્તમ આર્જવ ધર્મ પ્રગટ કરે એ જ ભાવના !

■ ઉત્તમ શૌચ :

● વ્યાખ્યા :

પવિત્રતાનું નામ શૌચ છે. શૌચની સાથે લગાડેલો 'ઉત્તમ' શબ્દ સમ્યગ્દર્શનની સત્તાનો સૂચક છે. તેથી સમ્યગ્દર્શન સહિત હોવાવાળી વીતરાગી પવિત્રતા જ ઉત્તમ શૌચધર્મ છે.

● સ્વરૂપ :

શૌચ ધર્મનો વિરોધી લોભ કષાય માનવામાં આવેલો છે. લોભને પાપનો બાપ કહેવામાં આવે છે. કેમ કે જગતમાં એવું કયું પાપ છે જે લોભીજન ન કરતો હોય. લોભી શું નથી કરતો ? તેની પ્રવૃત્તિ ગમે તેમ યેન કેન પ્રકારે ધનાદિ લોગ સામગ્રી એકઠી કરવાની જ રહેતી હોય છે.

જ્યારે લોભ કષાય ઉપજે ત્યારે ઈષ્ટ પદાર્થના લાભની ઈચ્છા હોવાથી તે અર્થે અનેક ઉપાયો વિચારે છે. જેમાં ઘણું દુઃખ થાય એવા આરંભ કરે છે. જો ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા ઈષ્ટનો વિયોગ થાય તો પોતે ખૂબ સંતાપવાન થાય છે.

● **પરિણામ :**

આ લોભકષાયથી પીડીત વ્યક્તિ કોઈને પણ નિર્દયપણે મારીને નિઃશંકપણે ધન પ્રાપ્ત કરે છે. નરકમાં પહોંચાડનાર જે જે દોષો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તે સઘળા લોભથી પ્રગટ થાય છે. આ લોક અને પર લોકમાં લોભ અનેક દોષો ઉત્પન્ન કરે છે.

● **પ્રકાર :**

પૈસાનો જ લોભ સર્વસ્વ નથી. યશનો લોભ, રૂપનો લોભ, નામનો લોભ, કામનો લોભ ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. પૈસાનો લોભ તો કૃત્રિમ લોભ છે. વસ્તુતઃ તો પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયોની તેમજ માનાદિ કષાયની પૂર્તિનો લોભ એ જ લોભ છે. ચારેય ગતિમાં કષાયોની અધિકતા જુદા જુદા પ્રમાણમાં હોય છે. નારકીઓમાં ક્રોધ, મનુષ્યોમાં માન, તિર્યંચોમાં માયા અને દેવોમાં લોભની પ્રધાનતા હોય છે. તે સિવાય જીવન લોભ, આરોગ્ય લોભ, ઇન્દ્રિય લોભ, ઉપભોગ લોભ એવી રીતે ઘણા પ્રકારના લોભ છે.

● **વિશેષ ચિંતન :**

આત્મસ્વભાવને ઢાંકી દેનાર શૌચ ધર્મનો વિરોધી લોભ કષાય જ્યારે તીવ્ર સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે અન્ય કષાયોને પણ દબાવી દે છે. લોભી વ્યક્તિ માન-અપમાનનો વિચાર કરતી નથી. તે ક્રોધને પણ પી જાય છે. લોભ અન્ય કષાયોને કાપે જ છે, પોતાને પણ કાપે છે. યશનો લોભી ધનના લોભને છોડી દે છે. લોભના બળ વડે લોભી કામ અને ક્રોધને જીતે છે, સુખની વાસનાનો ત્યાગ કરે છે, માન-અપમાનમાં સમભાવ રાખે છે. પાકા લોભી લક્ષ્ય ભ્રષ્ટ થતાં નથી. લાલસા, લાલચ, તૃષ્ણા, અભિલાષા, ઈચ્છા એમ જુદા જુદા નામથી લોભ ઓળખાય છે.

- આચાર્યોએ તો મોક્ષની ઈચ્છાવાળાઓને પણ લોભીઓમાં જ ગણ્યા છે; કેમ કે આખરે ઈચ્છા એ લોભ જ તો છે. સ્વગાદિના લોભમાં ધર્મને નામે જે કાંઈ કરવું તે બધું લોભ જ છે. તેથી જ્યારે લોભનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવું હોય તો એને વ્યાપક અર્થમાં જ સમજવું જોઈએ,

- પચ્ચીસે કષાયો રાગ-દ્વેષમાં ગર્ભિત છે. તે પૈકી ચાર પ્રકારનો ક્રોધ, ચાર પ્રકારના માન, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા એ દ્વેષ છે. ચાર પ્રકારની માયા, ચાર પ્રકારનો લોભ, ત્રણ પ્રકારના વેદ, રતિ અને હાસ્ય એ તેર કષાયો રાગ છે. ચારેય પ્રકારનો લોભ રાગમાં ગર્ભિત છે. તો રાગને ધર્મ માનવાવાળાઓએ

વિચારવું જોઈએ કે તેઓ લોભને ધર્મ માની રહ્યા છે. લોભને પાપ નહિ, પાપનો બાપ કહેવામાં આવે છે.

- સૌથી આખર સુધી રહેવાવાળો લોભ કષાય છે. તેથી સૌથી ભયંકર છે. પૂર્ણ પવિત્રતાને લક્ષમાં રાખીને જ લોભના અભાવનો શૌચ ધર્મ કહ્યો છે. જેટલા અંશે કષાય ઘટે છે તેટલી શુચિતા આત્મામાં પ્રગટ થાય છે.

● ઉપાય :

- * સ્વભાવથી તો આત્મા પરમ પવિત્ર જ છે. પર્યાયમાં જે મોહ, રાગ-દ્વેષની અપવિત્રતા છે તે આત્મજ્ઞાન, આત્મધ્યાન, શીલ સંયમના પ્રભાવથી જ ધાય છે.
- * આત્માની પવિત્રતા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. તે મોટે સ્વને જાણો, સ્વને માનો, સ્વનો અનુભવ કરી સ્વમાં સમાઈ જાઓ.
- * આત્મા પહેલા વીતરાગ બને છે પછી સર્વજ્ઞ. આત્માની પવિત્રતા વીતરાગતામાં છે. વીતરાગતા જ વાસ્તવિક શૌચ ધર્મ છે.
- * પંચેન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યેનો પ્રેમ જ લોભ છે. ચેતન વિષયો પ્રત્યે ઉત્પન્ન રાગાત્મક ભાવને પ્રેમ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અચેતન પદાર્થો પ્રતિ ઉત્પન્ન રાગાત્મક ભાવને પ્રાયઃ લોભ કહેવામાં આવે છે. પણ મૂળમાં લોભ અને પ્રેમ બન્ને એક જ છે. મોટે રાગાદિ ભાવોના સ્વરૂપને સમજવાથી લોભ ઓછો થાય છે. જ્ઞાયકમાં (સ્વભાવમાં) તો લોભ છે જ નહિ.
- * જ્યારે પર્યાય પરમ પવિત્ર આત્મસ્વભાવનો આશ્રય લે છે તો એ પણ પવિત્ર થઈ જાય છે. ‘સ્વ’ ના આશ્રયે પવિત્રતા પ્રગટ થાય છે. પવિત્ર સ્વભાવનો સ્પર્શ પામીને જે પર્યાય સ્વયં પવિત્ર થઈ જાય તે પર્યાય નું નામ જ શૌચ ધર્મ છે.
- * આત્માનુભૂતિ-સમ્યગ્દર્શનથી જ શૌચ ધર્મનો આરંભ થાય છે.
- * આત્મસન્મુખ બની આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શૌચ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વે એ પવિત્ર શૌચ ધર્મ પ્રાપ્ત કરે એ જ ભાવના !

■ ઉત્તમ સત્ય :

● બ્યાખ્યા :

દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે. આત્મા પણ એક દ્રવ્ય છે. તેથી તે સત્ સ્વભાવી છે. સત્ સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે આત્મામાં જે શાંતિ સ્વરૂપ વીતરાગ પરિણતિ ઉત્પન્ન થાય છે એને નિશ્ચયથી સત્ય ધર્મ કહે છે. સત્ય સાથે જોડેલો

ઉત્તમ શબ્દ મિથ્યાત્વનો અભાવ અને સમ્યગ્દર્શનની સત્તાનો સૂચક છે. મિથ્યાત્વના અભાવ વિના તો સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી જ સંભવિત નથી.

● **સ્વરૂપ :**

જ્યાં સુધી આત્મવસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે નહિ ત્યાં સુધી સત્ય ધર્મની ઉત્પત્તિ જ સંભવિત નથી. આત્મ વસ્તુની સાચી સમજ આત્મ અનુભવ વિના સંભવિત નથી. આત્મ વસ્તુના જ્ઞાનની સાથે સાથે તો અનુભૂતિ પણ આવશ્યક છે. અનુભૂતિ વિના સમ્યક્ આત્મજ્ઞાન સંભવિત નથી. ઉત્તમ સત્ય એટલે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત વીતરાગ ભાવ.

- સત્ય ખોલવું એ તો નિશ્ચયથી સત્ય ધર્મ છે જ નહિ; પરંતુ માત્ર સત્ય જાણવું, સત્ય માનવું એ પણ વાસ્તવિક સત્ય ધર્મ નથી; કારણ કે એ તો જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાગુણની પર્યાયો છે. જ્યારે સત્ય ધર્મ એ તો ચારિત્રગુણની પર્યાય છે, ચારિત્રની દશા છે. સાચી સમજપૂર્વક અને સાચી શ્રદ્ધાથી ઉત્પન્ન થતી વીતરાગ પરિણતી એ જ નિશ્ચયથી ઉત્તમ સત્ય ધર્મ છે.

- સત્ એટલે જેની સત્તા છે. જે પદાર્થની જે સ્વરૂપે સત્તા છે તેને તેવો જ જાણવો એ સત્ય જ્ઞાન છે, તેવો જ માનવો એ સત્ય શ્રદ્ધાન છે, તેવો જ કહેવો એ સત્ય વચન છે; અને આત્મસ્વરૂપના સત્ય શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક વીતરાગી ભાવની ઉત્પત્તિ થવી એ સત્ય ધર્મ છે.

- વસ્તુતઃ લોકમાં જે કાંઈપણ છે તે સર્વ સત્ છે, અસત્ કાંઈપણ નથી. પરંતુ જગતમાં અસત્યનું સામ્રાજ્ય જોવામાં આવે છે, એવું લાગે છે. આ તો જોવાની દૃષ્ટિનો દોષ છે, વસ્તુ સ્વરૂપનો નહિ. સત્ય તો એને જ કહે છે જેની લોકમાં સત્તા હોય. વસ્તુતઃ જગત પીળું નથી; પરંતુ આપણને કમળો થઈ ગયો છે તેથી જગત પીળું દેખાય છે. આ પ્રમાણે જગતમાં અસત્યની સત્તા જ નથી; પરંતુ અસત્ય તો આપણી દૃષ્ટિમાં એવું તો ભળી ગયું છે કે તે જગતમાં દેખાવા માંડે છે. સર્વત્ર સત્યનું સામ્રાજ્ય છે.

- સત્ય શું છે ? ‘આ ઘટ’ છે આમાં ત્રણ પ્રકારની સત્તા છે. ‘ઘટ’ નામના પદાર્થની સત્તા છે, ‘ઘટ’ ને જાણનાર જ્ઞાનની સત્તા છે અને ‘ઘટ’ શબ્દની પણ સત્તા છે. જેમની સત્તા છે તે સર્વ સત્ય છે. આ ત્રણેયનો સુમેળ હોય તો જ્ઞાન પણ સત્ય, વાણી પણ સત્ય અને વસ્તુ તો સત્ય છે જ.

- તેથી એ સિદ્ધ થયું કે અસત્ય વસ્તુમાં નથી; એને જાણવાવાળા જ્ઞાનમાં છે; માનવાવાળી શ્રદ્ધામાં છે અથવા કહેવાવાળી વાણીમાં હોય છે. અજ્ઞાનીઓના જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને વાણી સિવાય લોકમાં અસત્યની સત્તા જ નથી.

● સત્યને પ્રગટ કરવાના ઉપાય :

- ★ સુધારો જગતનો નહિ પરંતુ આપણી દષ્ટિનો, આપણા જ્ઞાનનો કરવાનો છે. સત્યની નવી ઉત્પત્તિ કરવાની નથી. સત્ય તો છે જ. જે જેવું છે તે સત્ય જ છે. એને યથાર્થ જાણવાનું અને માનવાનું છે. સાચું યથાર્થ જાણવું અને માનવું એ જ સત્ય પ્રાપ્ત કરવા રૂપ છે અને આત્મ સત્યને પ્રાપ્ત કરી રાગ-દ્વેષનો અભાવ કરીને વીતરાગતા રૂપ પરિણતી પ્રાપ્ત થવી એ સત્યધર્મ છે.
- ★ દોષ જ્યાં થયો હોય ત્યાંથી દૂર કરવો જોઈએ. જ્યાં થયો જ નહોય ત્યાંથી દૂર કરવાના વ્યર્થ પ્રયત્નથી શું લાભ ? ડાઘ ચહેરા પર છે અને દેખાય છે દર્પણમાં. કોઈ દર્પણને સાફ કરે તો ડાઘ જશે નહિ. ડાઘ દૂર કરવા માટે ચહેરા ધોવો જોઈએ.
- ★ વસ્તુતઃ તો જેવું છે તેવાનું નામ જ સુંદર છે. વસ્તુ જેવી છે તેવી જાણવાનું નામ સત્ય છે. ભલી બુરી જાણવાનું નામ સત્ય નથી.. વસ્તુમાં ભલા બુરાનો ભેદ કરવો એ રાગ દ્વેષનું કાર્ય છે. જ્ઞાનનું કાર્ય તો વસ્તુ જેવી છે તે જાણવાનું જ છે. માટે માત્ર જાણતા જ રહો....
- ★ અસત્ય યા તો વાણીમાં હોય છે અથવા તો જ્ઞાનમાં, વસ્તુમાં નહિ. વસ્તુમાં અસત્યની સત્તા જ નથી. આપણા જ્ઞાન અને વાણીને વસ્તુ સ્વરૂપ અનુરૂપ બનાવવાની છે. ત્યારે તે સત્ય હશે. જ્યારે આત્મા સત્ સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે વીતરાગ પરિણતિને પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તે સત્ય ધર્મનો સ્વામી બનશે. જેટલા અંશે પ્રાપ્ત થશે એટલા અંશે સત્ય ધર્મનો સ્વામી બનશે.
- ★ વાણીની સત્યતા માટે વાણીને વસ્તુસ્વરૂપને અનુકૂળ ઢાળવાની છે. સત્ય બોલવા માટે સત્ય જાણવું જરૂરી છે. તે વિના સત્ય કેમ બોલાય ?
- ★ પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોના વિષયોમાં બોલવામાં આવેલું જૂઠું તો મહા પાપ છે. અનંત સંસારનું કારણ છે, પોતાનું અને પરનું ભારે અહિત કરનારું છે. માટે મુક્તિ માર્ગમાં સત્ય જાણવું, માનવું, બોલવું જરૂરી છે.
- ★ અંતરમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્મ તત્ત્વ જ પરમ સત્ય છે. તેના આશ્રયે ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને વીતરાગી પરિણતિ જ ઉત્તમ સત્ય ધર્મ છે.
- ★ વસ્તુના સ્વરૂપની સાચી સમજનું નામ ધર્મ છે. સત્યને સમન્વયની નહિ સમજવાની જરૂર છે. સત્ય અને શાંતિ સમજથી મળે છે, સમન્વયથી

નહિ. સત્ય તો સત્યની રૂચિ, મહિમા અને લગનીવાળાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. બધા એ સત્ય ધર્મ પામે એ જ ભાવના...

■ ઉત્તમ સંયમ :

● બ્યાખ્યા :

સંયમન ને સંયમ કહે છે. સંયમન એટલે ઉપયોગને પર પદાર્થોથી ખસેડી લઈ આત્મસન્મુખ કરવો, પોતાનામાં જોડવો, પોતાનામાં એકાગ્ર કરવો. ઉપયોગની સ્વસન્મુખતા, સ્વલીનતા જ નિશ્ચય સંયમ છે. પાંચ વ્રતો ધારણ કરવાં, પાંચ સમિતિઓનું પાલન કરવું, ક્રોધાદિકષાયનો નિગ્રહ કરવો, મન, વચન, કાયારૂપ ત્રણ દંડોનો ત્યાગ કરવો અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને જીતવા એ સંયમ છે.

સંયમની સાથે જોડાયેલો 'ઉત્તમ' શબ્દ સમ્યગ્દર્શનની સત્તાનો સૂચક છે. સમ્યગ્દર્શન વિના સંયમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ફલાગમ સંભવીત નથી. સંયમ તે જ છે જે સમ્યક્ત્વનો અવિનાભાવી હોય, અન્ય નહિ.

● સ્વરૂપ :

સંયમ એક મહામૂલું રત્ન છે. એને લૂંટવા માટે પંચેન્દ્રિયના વિષય કષાયરૂપી ચોર નિરંતર ચારે બાજુ આંટાફેરા મારી રહ્યા છે. સંયમ મુક્તિનું સાક્ષાતકારણ છે. દુઃખોથી છૂટવાનો એક માત્ર ઉપાય છે. સંયમ ધારણ કર્યા વિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. સંસાર સાગરથી પાર ઉતારનાર એક માત્ર સંયમ જ છે.

એક માત્ર મનુષ્યલવ જ એવો છે જેમાં સંયમ ધારણ કરી શકાય છે. મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા સંયમ ધારણ કરવામાં જ છે.

● સંયમના પ્રકાર: બે પ્રકાર છે. ૧. પ્રાણી સંયમ ૨. ઈન્દ્રિય સંયમ

- ★ છ કાયના જીવોનો ઘાત અને ઘાતના ભાવોના ત્યાગને પ્રાણી સંયમ કહે છે.
- ★ પંચેન્દ્રિયના તથા મનના વિષયોના ત્યાગને ઈન્દ્રિય સંયમ કહે છે.
- ★ હિંસામાં પ્રમાદ પરિણતિ મૂળ છે અને વિષય સેવનમાં અભિલાષા મૂળ છે.
- ★ સંયમ એ બાહ્ય પ્રવૃત્તિનું નામ નથી પરંતુ તે પવિત્ર આંતરિક વૃત્તિનું નામ છે જે માનવોમાં હોય છે, દેવોમાં નહિ.
- ★ વસ્તુતઃ સંયમ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક આત્માના આશ્રયે ઉત્પન્ન થતી તે પરમ પવિત્ર વીતરાગ પરિણતિનું નામ છે.
- ★ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક આત્માના આશ્રયે ઉત્પન્ન થતી કષાયોના અભાવમાં પ્રગટ વીતરાગ પરિણતિ રૂપ ઉત્તમ સંયમ જ્યારે અંતરમાં પ્રગટ થાય છે

ત્યારે જીવની બાહ્ય પરિણતિ પણ પંચેન્દ્રિય વિષયો અને હિંસાદિ પાપોના સર્વદેશયા એકદેશત્યાગરૂપ નિયમથી હોય છે. તેને વ્યવહારથી ઉત્તમ સંયમ કહે છે. અંતરંગ સાથે બહિરંગની વ્યાપ્તિ તો નિયમથી જ હોય છે, પરંતુ બહિરંગ સાથે અંતરંગની વ્યાપ્તિનો કોઈ નિયમ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેને અંતરંગ એટલે નિશ્ચય સંયમ પ્રગટ થાય છે એને બાહ્ય વ્યવહાર પણ નિયમથી તદાનુકૂલ હોય છે. જોકે બાહ્ય વ્યવહાર બરાબર દેખાય એનું અંતરંગ પણ પવિત્ર હોય એ નિશ્ચય નથી.

● એક ભૂલ :

છ કાયના જીવોની રક્ષામાં જીવનું ધ્યાન પર જીવોની રક્ષા પ્રત્યે જ જાય છે. ‘હુ પોતે પણ એક જીવ છું’ એનું એને ધ્યાન નથી રહેતું. પર જીવોની રક્ષાનો ભાવ કરીને બધા જીવોએ પુણ્યબંધ તો અનેક વાર કર્યો; પરંતુ પર લક્ષ્ય વડે નિરંતર પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ ભાવપ્રાણોનો જે ઘાત થઈ રહ્યો છે તેમના પ્રત્યે એમનું ધ્યાન જ જતું નથી. મિથ્યાત્વ અને કષાય ભાવોથી આ જીવ નિરંતર આપઘાત કરી રહ્યો છે. આ મહા હિંસાની એને ખબર જ નથી. હિંસામાં જીવની પ્રમાદ પરિણતિ મૂળ છે એ ધ્યાન નથી.

● ઉપાય :

- ★ જ્ઞાન અને આનંદ ને ઈન્દ્રિયોની પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરાવવા ખૂબ જરૂરી છે. તે માટે આપણે ઈન્દ્રિયોને જીતવી પડશે.
- ★ ઈન્દ્રિયો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દની જ ગ્રાહક હોવાથી માત્ર જડને જ જાણવામાં નિમિત્ત છે, આત્માને જાણવામાં તે સાક્ષાત નિમિત્ત તો નથી જ. વિષયોમાં ફસાવવા નિમિત્ત હોવાથી ઈન્દ્રિયો સંયમમાં બાધક છે, સાધક નથી.
- ★ રાગની તીવ્રતા અને અધિકતા એ જ મહા હિંસા છે. વીતરાગ ભાવથી વિપરીત છે. તેથી હિંસામૂલક અને ઈન્દ્રિયોની લોભુપતારૂપ એવા અસંયમને છોડી જ દેવો જોઈએ.
- ★ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો આત્મામાં આત્માથી જ થાય છે. ઈન્દ્રિયોના માધ્યમ દ્વારા તો તે બાહ્ય પદાર્થોમાં લાગે છે, પર પદાર્થોમાં લાગે છે. ઈન્દ્રિયોના માધ્યમ દ્વારા પુદ્ગલનું જ જ્ઞાન થાય છે. આત્માનું હિત આત્મામાં જ છે, આત્માને જાણવામાં જ છે.
- ★ અનાદિ કાળથી આત્માએ પરને જાણ્યા પરંતુ આજ પર્યંત સુખી ન થયો. પરંતુ એકવાર પણ જો આત્મા પોતાના આત્માને જાણી લે તો

સુખી થયા વિના રહે નહિ. એની સાથે સંયમને શું સંબંધ ? એ જ કે સંયમન નું નામ જ તો સંયમ છે, ઉપયોગને પર પદાર્થોથી વાળી લઈ પોતાનામાં લીન થવું એ જ ઉત્તમ સંયમ છે.

- * આ આત્મા પરને શોધવામાં એટલો મગ્ન છે અને અસંયમી થઈ ગયો છે કે શોધનારો પોતે જ ખોવાઈ ગયો છે. પરજોયનો લોભી આ આત્મા સ્વજોયને ભૂલી જ ગયો છે. બાહ્ય પદાર્થોને જાણવાની વ્યથામાં અંતરમાં અવલોકનની કુરસદ જ એને નથી. અંતર અવલોકન જરૂરી છે.
- * આત્મામાં જમવું, રમવું, એ જ સંયમ છે. તેથી સંયમ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઈન્દ્રિયભોગોને જ નહિ, ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને પણ તિલાંજલી દેવી પડશે. સમ્યગ્દર્શન વિના સંયમ હોતો જ નથી. ઈન્દ્રિયજ્ઞાન આત્માજ્ઞાનમાં સાધક નહિ, બાધક છે. પરને જાણનારું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. આત્માને જાણનારું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન છે.
- * સંયમની સર્વોત્કૃષ્ટ દશા ધ્યાન છે. જ્ઞાન એટલે જાણવું, ધ્યાન એટલે સતત જાણતા રહેવું. ઘર છોડી વનમાં જાઉં એ ભાવના જ ઉત્તમ સંયમ છે.

■ ઉત્તમ તપ :

● બ્યાખ્યા :

સમસ્ત રાગાદિ પર ભાવોની ઈચ્છાના ત્યાગ વડે સ્વે સ્વરૂપમાં પ્રતપન કરવું- વિજયન કરવું એ તપ છે. આત્મલીનતા દ્વારા વિકારો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ તપ છે. તપની સાથે જોડાયેલો 'ઉત્તમ' શબ્દ સમ્યગ્દર્શનની સત્તાનો સૂચક છે. સમ્યગ્દર્શન વિના કરવામાં આવેલું સઘળું તપ આત્મ ઉપલબ્ધિના કારણમાં નિરર્થક છે.

● સ્વરૂપ :

ઉત્તમ તપ એ સમ્યક્ચારિત્રનો ભેદ છે. સમ્યક્ચારિત્ર, સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શન વિના હોતું નથી. પરમાર્થ વિના એટલે કે શુદ્ધાત્મતત્ત્વરૂપી પરમ અર્થની પ્રાપ્તિ વિના કરવામાં આવેલું સઘળું તપ બાળતપ છે. આત્માનુભૂતિથી રહિત જે જીવ તપ કરે છે અને વ્રત ધારણ કરે છે તેને બાળતપ અને બાળવ્રત કહેવામાં આવે છે. દેહ અને આત્માનો ભેદ નહિ જાણનાર અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ કદાચ ઘોર તપશ્ચરણ કરે તો પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જગતમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જે નિર્દોષ તપ વડે પુરુષને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. અર્થાત્ તપથી સર્વ ઉત્તમ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તમ તપ એના સ્વરૂપ અને

સીમાઓની સમ્યક્ જાણકારી માટે ગંભીરતમ્ અધ્યયન, મનન, ચિંતનની અપેક્ષા રાખે છે.

- તપના પ્રકાર : તપ બે પ્રકારનું છે. ૧. બહિરંગ. ૨. અંતરંગ.

બહિરંગ તપ છ પ્રકારનું છે.

૧. અનસન	૩. વૃત્તિસંક્ષેપ	૫. પડી સંલીનતા
૨. ઊણોદરી	૪. રસપરિત્યાગ	૬. કાયા કલેશ

આ જ પ્રમાણે અંતરંગ તપ પણ છ પ્રકારનું છે.

૧. પ્રાયશ્ચિત	૩. વૈયા વૃત્ય	૫. વ્યુતસર્ગ
૨. વિનય	૪. સ્વાધ્યાય	૬. ધ્યાન

ઉપર્યુક્ત સઘળાં તપોમાં ભલે તે બાહ્ય તપ હોય કે અંતરંગ એક શુદ્ધોપયોગરૂપ વીતરાગભાવની જ પ્રધાનતા છે. ઈચ્છાઓના નિરોધરૂપ શુદ્ધોપયોગરૂપી વીતરાગભાવ એ જ સાચું તપ છે. પ્રત્યેક તપમાં વીતરાગ ભાવની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. એ જ લક્ષ્ય છે અને તો જ એ તપ છે.

અનશનાદિ તથા પ્રાયશ્ચિતાદિને તપ કહ્યું છે કેમકે અનસનાદિ સાધન વડે પ્રાયશ્ચિતાદિરૂપ પ્રવર્તન કરીને વીતરાગ ભાવરૂપ સત્ય તપનું પોષણ કરવામાં આવે છે; તેથી ઉપચારથી અનશનાદિને તપ કહેવામાં આવ્યું છે.

નિશ્ચય તપ ધર્મ તો વીતરાગભાવ જ છે. અન્ય અનેક પ્રકારે વિરોધ બાહ્ય સાધનની અપેક્ષાએ ઉપચારથી કહ્યા છે, તેને વ્યવહાર માત્ર ધર્મસંજ્ઞા જણાવી.

જ્ઞાની જનોને ઉપવાસાદિની ઈચ્છા નથી હોતી. એક શુદ્ધોપયોગની ઈચ્છા હોય છે; પરિણામોની શિથિલતાને કારણે શુદ્ધોપયોગ શિથિલ થતો જણાય તો અશુભમાં જવા અટકવા અનશનાદિ શુભભાવ ગ્રહણ કરે છે.

- જો કે અંતરંગ તપ જ વાસ્તવિક તપ છે, બહિરંગ તપને જ ઉપચારથી તપસંજ્ઞા છે; તો પણ જગતના જીવોને બાહ્ય તપ કરવાવાળો જ મોટો તપસ્વી દેખાય છે. માત્ર ભોજન પાણીનો ત્યાગ ઉપવાસ નથી. ઉપવાસ તો આત્મસ્વરૂપની સમીપમાં સ્થિત કરવાનું નામ છે. કષાય, વિષય અને આહારના ત્યાગપૂર્વક આત્મસ્વરૂપમાં ઠરવું-જ્ઞાન, ધ્યાનમાં લીન રહેવું એ જ વાસ્તવિક તપ છે, ઉપવાસ છે.

- ઉપર્યુક્ત બાર તપોમાં પહેલાંની અપેક્ષાએ બીજું, બીજાની અપેક્ષાએ ત્રીજું, આ પ્રમાણે અંત સુધી ઉત્તરોત્તર તપ અધિક ઉત્કૃષ્ટ છે. અનશન

પહેલું તપ છે અને ધ્યાન છેલ્લું. આત્મામાં ધ્યાન જો અંતર પડયા વિના અંતર્મુર્તિ (બે ઘડી) કરે તો નિશ્ચિતપણે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- તપ શરીરને સુકવવાનું નામ નથી, ઈચ્છાઓના નિરોધનું નામ છે. અજ્ઞાની હંમેશા વિક્રમ સ્થાપીત કરવાના દાવપેચમાં જ રહે છે. વિક્રમથી તો માનનું પોષણ થાય છે. માનનો અભિલાષી વિક્રમના વ્યુહમાં પડ્યો રહે છે. ઈચ્છાઓનો નિરોધ યદિ વીતરાગી ભાવની વૃદ્ધિ થવી એ જ તપનું મૂળ પ્રયોજન છે. હવે ઘોડીક અંતરંગ તપની ચર્ચા કરીએ. તેના છ પ્રકાર છે.

* પ્રાયશ્ચિત : પર્યાયમાં થયેલા દોષોનો અપક્ષપાતપૂર્વક એકરાર કરી પ્રાયશ્ચિત કરવું - આત્મલીનતા સાથે એ સાચુ અંતરંગ તપ છે.

* વિનય : વિનય તપ ચાર પ્રકારનું છે.

૧. જ્ઞાન વિનય ૨. દર્શન વિનય ૩. ચારિત્ર વિનય ૪. ઉપચારવિનય.
ગમે ત્યાં માયું નમાવવું એ વિનય નથી.

* વૈયાવૃત : વૈયાવૃતિનો અર્થ સેવા થાય છે. વાસ્તવિક સેવા તો સ્વ અને પરને આત્મહિતમાં લગાવવામાં છે. આત્મહિત એકમાત્ર શુદ્ધોપયોગ દશામાં છે. શુદ્ધોપયોગરૂપ રહેવા માટેનો ઉદ્યમ એ જ વૈયાવૃતિ છે.

* સ્વાધ્યાય : સ્વાધ્યાયને પરમ તપ કહ્યું છે. પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું એ જ સ્વાધ્યાય છે. સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ છે.

૧. વાંચવું ૨. પૂછવું ૩. અનુપ્રેક્ષા ૪. આમ્નાય ૫. ધર્મોપદેશ.
જ્ઞાન વૃદ્ધિનો આ એક અમોઘ ઉપાય છે.

* વ્યુત્સર્ગ : બ્રાહ્મ અભ્યંતર પરિગ્રહના ત્યાગને વ્યુત્સર્ગ તપ કહે છે.

* ધ્યાન : એ સર્વોત્કૃષ્ટ તપ છે. ધ્યાનની અવસ્થામાં જ સર્વજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્વમાં એકાગ્ર થવું એ ધ્યાન તપ છે. સમસ્ત પરદ્રવ્યોની અને વિષય વિકારોથી ચિત્તને સમેટી લઈને એક આત્મામાં સ્થિર થવું તે ધ્યાન છે. સઘળા તપનો સાર ધ્યાન તપ છે, એની સિદ્ધિ માટે જ બાકીના સઘળાં તપો છે.

આ પરમ પવિત્ર ધ્યાન તપને પામીને સર્વ આત્માઓ શીઘ્ર પરમાત્મા બનો એ જ પવિત્ર ભાવના !

■ ઉત્તમ ત્યાગ :

● વ્યાખ્યા :

નિજ શુદ્ધાત્માના ગ્રહણપૂર્વક બ્રાહ્મ અને અભ્યંતર પરિગ્રહથી નિવૃત્તિ એ ત્યાગ

છે. જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યું છે કે જીવ સંપૂર્ણ પર દ્રવ્યોથી મોહ છોડીને સંસાર, દેહ અને ભોગોથી ઉદાસીનરૂપ પરિણામ રાખે છે તેને ત્યાગ ધર્મ હોય છે.

● સ્વરૂપ :

ત્યાગ પર દ્રવ્યોનો નહિ, પરંતુ પોતાના આત્મામાં પર દ્રવ્યો પ્રતિ યતાં મોહ, માયા, રાગ, દ્રેષનો ત્યાગ થાય છે. કેમ કે પર દ્રવ્યો તો પૃથક્ જ છે, એમનું તો આજ સુધી ગ્રહણ જ થયું નથી, તેથી તેમના ત્યાગનો પ્રશ્ન જ ક્યાં ઉદભવે છે ? એમને આપણા પોતાના જાણ્યા છે, માન્યા છે. એમનાથી રાગ-દ્રેષ કયો છે; તેથી એમને પોતાના જાણવા, માનવા (દર્શન મોહ) અને એમના પ્રતિ રાગ-દ્રેષ કરવો (ચારિત્ર મોહ) એ જ છોડવાનું છે. આ જ કારણે વાસ્તવિક ત્યાગ પરમાં નહિ, પણ પોતાનામાં, પોતાના જ્ઞાનમાં થાય છે. પરને પર જાણી એમના પરથી મમત્ત્વ ભાવ તોડવો એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે.

● દાન અને ત્યાગનું સ્વરૂપ :

ત્યાગ ધર્મ છે અને દાન પુણ્ય. ત્યાગીઓ પાસે રંચમાત્ર પણ પરિગ્રહ હોતો નથી, જ્યારે દાતાઓ પાસે ઢગલાબંધ પરિગ્રહ જોવા મળે છે. ત્યાગ પરને પર જાણી કરવામાં આવે છે, દાન એ વસ્તુનું દેવામાં આવે છે જે પોતાની હોય. પર વસ્તુનો ત્યાગ હોઈ શકે છે, દાન નહિ. ખીજાની વસ્તુ ઉઠાવીને કોઈને દઈ દેવી એ દાન નથી, ચોરી છે. ઉપકારની ભાવનાથી પોતાની ઉપયોગી વસ્તુ પાત્ર જીવને દઈ દેવી એ દાન છે. દાનમાં પરોપકારનો ભાવ મુખ્ય રહે છે. પરંતુ ત્યાગમાં સ્વ ઉપકાર (આત્મહિત) જ સર્વસ્વ છે. દાન ઉપકારના વિકલ્પપૂર્વક આપવામાં આવે છે. ત્યાગીએ જે ત્યાગ્યું છે એનું ધ્યાન પણ રહેતું નથી, રહેવું પણ ન જોઈએ અને જો રહે તો ત્યાગ કેવો ? દાન વ્યવહારધર્મ છે અને ત્યાગ નિશ્ચયધર્મ છે. લેવું દેવું એ સ્વયં વ્યવહાર છે. પરને પર જાણીને એમના પ્રત્યેનો રાગનો ત્યાગ કરવો એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે. ત્યાગ મોહ, રાગ, દ્રેષનો જ થાય છે. પર પદાર્થો તો મોહ, રાગ, દ્રેષ છૂટી જતાં સ્વયં છૂટી જાય છે. એ છૂટા જ છે. ત્યાગ સદોષ વસ્તુનો કરવામાં આવે છે અને દાન સારી રીતે વસ્તુનું કરવામાં આવે છે. મોહ, રાગ, દ્રેષરૂપ આસ્રવ ભાવો હોય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે. દાન ચાર પ્રકારનું છે.

૧. આહારદાન ૨. ઔષધદાન ૩. જ્ઞાનદાન ૪. અભયદાન.

દાનમાં ઓછામાં ઓછી બે વ્યક્તિ જોઈએ અને બન્નેને જોડનાર વસ્તુ પણ જોઈએ. પરંતુ ત્યાગ માટે કોઈ પણ ન જોઈએ. ત્યાગ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે જ્યારે દાન પરાધીન છે. આ રીતે ત્યાગ અને દાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

- દાનદેનાર કરતાં લેવાવાળો મોટો હોય છે. પરંતુ આ વાત ત્યારે હોય છે જ્યારે દેનાર યોગ્ય દાતાર હોય અને લેનાર યોગ્ય પાત્ર હોય. મુનિરાજ આહાર દાન લે છે અને ગૃહસ્થો યોગ્ય આહારદાન આપે છે. મુનિરાજ ત્યાગી છે અને ત્યાગ ધર્મના સ્વામી છે, ગૃહસ્થ દાની છે તેથી પુણ્યના ભાગીદાર છે. દાની કરતાં ત્યાગી હંમેશા મહાન હોય છે કેમકે ત્યાગ ધર્મ છે, દાન પુણ્ય છે. દાનનું ફળ આ ભવમાં યશ અને આગામી ભવમાં સુખની પ્રાપ્તિ લાખ્યું છે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી લાખ્યું. ઉત્સાહપૂર્વક વિશેષ પ્રસન્નતાની સાથે આપવામાં આવેલું દાન જ ફળદાયી બને છે.
- જ્ઞાની જીવોએ પોતાની શક્તિ અને ભૂમિકાનુસાર દાન દેવાનો ભાવ અવશ્ય આવે છે, તેઓ દાનદે છે પણ ઘણું, પરંતુ એને ત્યાગધર્મ નથી જાણતા કે નથી માનતા.
- દાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને શક્તિ અને યોગ્યતાનુસાર દાન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. દાન વિના ગૃહસ્થાશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે.
- દાન જો દેવાનું નામ છે તો ત્યાગ એ ન લેવું એને કહે છે. દેનાર કરતા ન લેનાર ઊંચો છે, કેમકે દેનાર દાની છે અને ન લેનાર ત્યાગી છે.
- લોકમાં દાનીઓ કરતાં ત્યાગીઓનું અધિક સન્માન થાય છે અને તે યોગ્ય પણ છે - કેમકે ત્યાગ શુદ્ધભાવ છે અને દાન એ શુભભાવ. ત્યાગ ધર્મ છે અને દાન એ પુણ્ય છે.
- લોકમાં ત્યાગ જેવા પવિત્ર શબ્દની સાથે મળમૂત્ર જેવા અપવિત્ર શબ્દો જોડવામાં આવે છે - જેમકે મળત્યાગ, મૂત્રત્યાગ. જ્યારે ત્યાગની અપેક્ષાએ હીન એવા દાનની સાથે જ્ઞાનદાન, અભયદાન વગેરે વગેરે.... ભાઈ! શબ્દ પવિત્ર કે અપવિત્ર નથી હોતો, શબ્દ તો વસ્તુનો વાચક છે, ત્યાગ તો અપવિત્ર વસ્તુનો જ કરવામાં આવે છે. રાગ-દ્રેષ - મોહ ભાવ એ અપવિત્ર તો છે. દાન તો સારી વસ્તુ નું જ આપવામાં આવે છે.
- ત્યાગ એ એક એવો ધર્મ છે કે જેને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આર્કિયન અર્થાત્ આર્કિયન ધર્મનો ધારક બની જાય છે, પૂર્ણ બ્રહ્મમાં લીન થવા લાગે છે, લીન થઈ જાય છે અને સારભૂત આત્મસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આવા પરમ પવિત્ર ત્યાગ ધર્મનો મર્મ સમજીને એનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને પ્રત્યેક જન બ્રાહ્મ - અભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને - મોહ, રાગ, દ્રેષ જનીત ભાવોનો ત્યાગ કરીને નિજ શુદ્ધાત્મામાં લીન થાઓ, સુખી બનો એ જ પવિત્ર ભાવના !

■ ઉત્તમ આકિંચન્ય :

● આખ્યા :

જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્મા સિવાય કિંચિત માત્ર પણ પર પદાર્થ તથા પરના લક્ષ્યે આત્મામાં ઉત્પન્ન થતા મોહ, રાગ, દ્વેષના ભાવ આત્માના નથી એમ જાણવું, માનવું અને જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્માના આશ્રયે એ સર્વેથી નિવૃત્ત થવું, એમને છોડવા એ જ ઉત્તમ આકિંચન્ય ધર્મ છે. પરમાં એકત્વ બુદ્ધિ અને લીનતાનો અભાવ એ આકિંચન્ય છે.

● સ્વરૂપ :

આકિંચન્ય ધર્મનો વિરોધી પરિગ્રહ છે. આકિંચન્યનું બીજું નામ અપરિગ્રહ પણ હોઈ શકે.

પરિગ્રહ પણ બે પ્રકારના છે. ૧. બાહ્ય પરિગ્રહ ૨. અભ્યંતર પરિગ્રહ. એના વિશેષ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. બાહ્ય પરિગ્રહ ઠસ પ્રકારના છે.

૧. ક્ષેત્ર	૫. ધન	૯. વસ્ત્ર
૨. મકાન	૬. ધાન્ય	૧૦. વાસણ-રાચરચીલુ.
૩. ચાંદી	૭. દાસી	
૪. સોનું	૮. દાસ	

આત્મામાં ઉત્પન્ન થતાં મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ ભાવરૂપ અભ્યંતર પરિગ્રહ છે. આ પરિગ્રહને નિશ્ચય પરિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. તે ચૌદ પ્રકારના છે.

૧. મિથ્યાત્વ	૬. હાસ્ય	૧૧. જુગુપ્સા
૨. ક્રોધ	૭. રતિ	૧૨. પુરુષવેદ
૩. માન	૮. અરતિ	૧૩. સ્ત્રીવેદ
૪. માયા	૯. શોક	૧૪. નપુસંક વેદ.
૫. લોભ	૧૦. લય	

આ પ્રમાણે નિર્ગ્રંથતા અર્થાત્ આકિંચન્ય ધર્મ માટે અભ્યંતર અને બાહ્ય બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહનો અભાવ (ત્યાગ) આવશ્યક છે.

- પરિગ્રહ પાપ છે. પાંચ પાપોમાં પરિગ્રહ એક પાપ છે. સર્વ પાપનો બાપ લોભ એ પણ એક પરિગ્રહ છે, પ્રધાન પરિગ્રહ છે. પરિગ્રહ સૌથી મોટું પાપ અને આકિંચન્ય સૌથી મોટો ધર્મ. જગતમાં જેટલી પણ હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ, પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે એ સર્વના મૂળમાં પરિગ્રહ છે. મોહ, રાગ, દ્વેષાદિ વિકારી ભાવો પરિગ્રહ છે. એ ભાવોની ઉત્પત્તિનું નામ જ હિંસા છે.

- ભાઈ ! મિથ્યાત્વ છૂટ્યા વિના તો વ્રત પચ્ચખખાણ હોય જ નહિ, તેથી પરિગ્રહ - પરિમાણ વ્રત ધારણ કરનારને પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન હોવું, આત્માની અનુભૂતિ હોવી આવશ્યક જ છે. તે વગર બધું જ નિર્રથક છે.
- ચોથા ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ પાંચમા શ્રાવકના ગુણ સ્થાનમાં આત્માનો અધિક અને ઉગ્ર આશ્રય હોવાથી અનંતાનુબંધી અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કોધાદિ કષાયનો અભાવ થઈ જાય છે તથા કાંઈક કમજોરીના કારણે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્જવલન કોધાદિનો સદ્ભાવ રહે છે, તદ્ અનુસાર શ્રાવકના બાર વ્રત - એટલે ધનધાન્યાદિ બાહ્ય પરિગ્રહની મર્યાદા બુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે. આ સંપૂર્ણ ક્રિયાનું નામ જ પરિગ્રહ - પ્રમાણવ્રત છે. અણુવ્રતોમાં પરિગ્રહનું પરિમાણ જીવન ઉપયોગી વસ્તુઓનું જ કરવામાં આવે છે. ધનની કિંમતમાં વધઘટ થતી રહેવાથી માત્ર એનું પરિમાણ કરવાથી મુશ્કેલી થવી સંભવિત છે.
- દરિદ્ર મનુષ્ય તો સ્વભાવથી જ બાહ્ય પરિગ્રહથી રહિત હોય છે, પરંતુ અંતરંગ પરિગ્રહને છોડવામાં કોઈ પણ સમર્થ હોતું નથી.
- બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ ભાવોની વિશુદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. પરંતુ રાગાદિ ભાવરૂપ અભ્યંતર પરિગ્રહના ત્યાગ વિના બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ નિષ્ફળ છે.
- અંતરંગ શુદ્ધિ થતાં બાહ્ય પરિગ્રહનો નિયમથી ત્યાગ હોય છે. અંતરંગ અશુદ્ધ પરિણામોથી વચન અને કાયા દ્વારા દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે.
- પાંચમા ગુણ સ્થાનની અપેક્ષાએ છઠ્ઠા મુનીના ગુણસ્થાનમાં આત્માનો ઉગ્ર આશ્રય હોવાથી ત્રણેય કષાય ની ચોકડીનો અભાવ થાય છે અને સહજ એમને સર્વસંગ પરિત્યાગ હોય છે.
- વસ્તુતઃ તો એ છે કે ધન - ધાન્યાદિ સ્વયં તો કોઈ પરિગ્રહ નથી બલકે એમના ગ્રહણનો ભાવ એ જ પરિગ્રહ છે.
- આ સર્વ વાતો ધ્યાનમાં રાખીને જિનાગમમાં પરિગ્રહની વ્યાખ્યા 'મૂર્છા પરિગ્રહ છે, મમત્ત્વ પરિણામ એ જ મૂર્છા છે', 'આ વસ્તુ મારી છે,' આવો સંકલ્પ રાખવો એ પરિગ્રહ છે. પર પદાર્થો પોતે તો કોઈ પરિગ્રહ નથી, પર પદાર્થો પ્રત્યે જે આપણું મમત્ત્વ છે, રાગ છે, એ જ વાસ્તવમાં મહા પરિગ્રહ છે, એ જ મિથ્યાત્વ છે.
- પર પદાર્થો છૂટી જવાથી કોઈ અપરિગ્રહી થઈ જતો નથી, બલકે એને રાખવાનો ભાવ, એના પ્રતિ એકત્ત્વ બુદ્ધિ કે મમત્ત્વ પરિણામ છોડવાથી

પરિગ્રહ છૂટી જાય છે. આત્મા અપરિગ્રહી અર્થાત્ આંકિયન્ય ધર્મનો સ્વામી બને છે.

- મિથ્યાત્વ નામનો પ્રથમ અંતરંગ પરિગ્રહ છે. જ્યાં સુધી આ ન છૂટે ત્યાં સુધી અન્ય પરિગ્રહોના છૂટવાની વાત જ નથી.
- હકીકતે પાપ પુણ્યના ઉદયરૂપે પદાર્થોના સંયોગ વિયોગ થયા કરે છે. છતાં અજ્ઞાની સંયોગ વિયોગમાં અહંબુદ્ધિ, મમત્ત્વ બુદ્ધિ, કર્તૃત્વ બુદ્ધિ, ભોક્તૃત્વ બુદ્ધિ કર્યા જ કરે છે. આ જ મિથ્યાત્વ નામનો સૌથી ભયંકર પરિગ્રહ છે. તો સૌથી પહેલાં આ મિથ્યા માન્યતારૂપ મિથ્યાત્વ કેમ છૂટે એનો પુરુષાર્થ કરવો પડે.
- જગતના પદાર્થો તો જગતમાં રહેલા છે ને રહેશે પણ ખરાં. એમને શું છોડીએ અને કેવી રીતે છોડીએ ? એમને ગ્રહણ જ ક્યારે કર્યા છે ? એમને પોતાના માની મમત્ત્વ કર્યું, રાગ કર્યો એ જ છોડવાનો છે.

આંકિયન્ય ધર્મના ધારકે સમસ્ત પર પદાર્થોથી લિપ્ત એવા નિજ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરવો પડશે ત્યાર પછી અંતરંગ અને બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ સહજ થઈ જશે.

સર્વે જીવ આવા આંકિયન્ય ધર્મ પોતાના જીવનમાં પ્રગટાવે એ જ ભાવના !

■ ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય :

● બ્યાખ્યા :

બ્રહ્મ અર્થાત્ નિજ શુદ્ધાત્મામાં ચરવું, રમવું એ જ બ્રહ્મચર્ય છે. પરંતુ બ્યોથી લિપ્ત જે શુદ્ધ બુદ્ધિ નિજ આત્મા તેમાં ચર્યા અર્થાત્ લીનતા થવી એને જ બ્રહ્મચર્ય કહે છે. બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ નિર્મળ જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા છે. તે આત્મામાં લીન થવાનું નામ બ્રહ્મચર્ય છે.

● સ્વરૂપ :

સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત આત્મલીનતા જ ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય છે. નિશ્ચયથી જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી નિજ આત્માને પોતાનો માનવો, જાણવો અને એમાં જ જામી જવું, રમવું, લીન થઈ જવું એ જ વાસ્તવિક બ્રહ્મચર્ય છે. આજે બ્રહ્મચર્યનો જે અર્થ સમજવામાં આવે છે તે અત્યંત સ્થૂળ છે. આજે તો માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષય સેવનના ત્યાગરૂપ વ્યવહાર બ્રહ્મચર્યને જ બ્રહ્મચર્ય માનવામાં આવે છે. તેમાં પણ ખાસ મૈથુનના ત્યાગને. બ્રહ્મચર્ય ત્યાગને જ બ્રહ્મચર્ય કહેવામાં આવે છે. સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયો આઠ છે.

૧. ઠંડો	૩. કઠોર	૫. લુખો	૭. હલકો
૨. ગરમ	૪. નરમ	૬. ચીકણો	૮. ભારે.

આ આઠેય વિષયોમાં આનંદનો અનુભવ કરવો એ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયોનું જ સેવન છે.

- હકીકતે પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતિ પ્રવૃત્તિ થંભે નહિ ત્યાં સુધી આત્મલીનતા ન થાય. આ પ્રમાણે પાંચેન્દ્રિયના વિષયો પ્રતિ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ - એ નાસ્તિથી બ્રહ્મચર્ય કહેવામાં આવે છે.
- સ્પર્શ અને રસના ઈન્દ્રિયના વિષયોને કામ અને ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ ઈન્દ્રિયના વિષયોને ભોગ માન્યા છે. કામભોગમાં પાંચેય ઈન્દ્રિયના વિષયો આવી જાય છે.
- શ્રવણ, નિરીક્ષણ, સ્મરણ, રસસ્વાદ, શૃંગાર, અનંગક્રીડા ઇત્યાદીને બ્રહ્મચર્યના ઘાતક કહેલા છે.
- આત્મલીનતાપૂર્વક પાંચેન્દ્રિયના વિષયોનો ત્યાગ એ જ વાસ્તવિક બ્રહ્મચર્ય છે.
- દશ ધર્મની સીડી પર ચઢીને શિવમહેલમાં પહોંચાય છે. આમાં દશમું પગથીયું છે બ્રહ્મચર્ય. એના પછી તો મોક્ષ જ છે.
- ચાર ઈન્દ્રિયો છે અંડ-ખંડ અને સ્પર્શ ઈન્દ્રિય છે અખંડ. અખંડ ની (આત્મા) - અખંડ પદની પ્રાપ્તિ માટે અખંડ ઈન્દ્રિયને જીતવી આવશ્યક છે. આ જ કારણે આચાર્યોએ મુખ્યપણે સ્પર્શન-ઈન્દ્રિયને જીતવાને બ્રહ્મચર્ય કહ્યું છે. સ્પર્શન-ઈન્દ્રિય ક્ષેત્રથી તો અખંડ જ છે, કાળથી પણ અખંડ છે. સ્પર્શના ગુલામ તો આપણે બધા અનાદિથી છીએ. એની ગુલામી છૂટ્યા વિના આત્માની ગુલામી છૂટતી જ નથી. એનાથી મુક્ત થવું એનું જ નામ અશરીરી થવું એ છે. એ જ મોક્ષ છે.
- જ્યાં સુધી સ્પર્શન ઈન્દ્રિયના વિષયોને જીતીશું નહિ ત્યાં સુધી આપણે પૂર્ણ સુખી, પૂર્ણ સ્વતંત્ર થઈ શકશું નહિ.
- હવે એક વાત સમજવાની છે. બધી જ ઈન્દ્રિયો અને અનિદ્ર્ય મન તો સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ અને વિકલ્પના ગ્રાહક છે અને આત્મા તો અસ્પર્શી, અરસ, અગંધ, અરૂપી, અશબ્દ અને વિકલ્પાતીત છે. તેથી ઈન્દ્રિયાતીત, વિકલ્પાતીત આત્માને પકડવામાં, ગ્રહવામાં ઈન્દ્રિયો અને મન નિરૂપયોગી જ નહિ, બાધક પણ છે, ઘાતક પણ છે. કેમ કે જ્યાં સુધી આ આત્મા ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા જ જાણવા-દેખવાની પ્રવૃત્તિ કરતો રહેશે. ત્યાં સુધી

આત્મદર્શન નહિ થાય. આત્મદર્શન સિવાય આત્મલીનતાનો સવાલ જ ઉત્પન્ન થતો નથી.

- ઈન્દ્રિયોનું પ્રવર્તન બહિર્મુખ છે અને આત્મા અંતર્મુખ વૃત્તિથી પકડવામાં આવે છે. જો બ્રહ્મ સ્વરૂપ આત્માને જોવો છે તો અંતરમાં જુઓ. આત્મા અંતરમાં જોવાથી જણાય છે, અનુભવાય છે.
- ઈન્દ્રિય ભોગોની જેમ ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પણ બ્રહ્મચર્યમાં સાધક નહિ બાધક જ છે. અદ્વૈત આત્મા એક સમયમાં એકને જ જાણી શકે છે, એકમાં જ લીન થઈ શકે છે. પરંતુ જાણે ત્યારે પોતાને જાણવાનું અને પોતાનામાં લીન થવું સંભવિત નથી. બહારનું જાણવું દેખવું એ પણ બ્રહ્મચર્યમાં બાધક છે. મુક્તિનો ઉપાય તો એક આત્મલીનતારૂપ બ્રહ્મચર્ય છે.
- પંચેન્દ્રિયોનાં જોય અને ભોગ એ બન્ને પ્રકારનાં વિષયોનાં ત્યાગપૂર્વક આત્મલીનતા થવી એ જ વાસ્તવિક અર્થાત્ નિશ્ચય બ્રહ્મચર્ય છે.
- જીવનમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બ્રહ્મચર્યનો સુમેળ હોવો આવશ્યક છે. આપણે પોતાના શીલની રક્ષા નવવાડપૂર્વક કરવી જોઈએ તથા અંતરમાં પોતાના આત્માને જોવો-અનુભવવો જોઈએ. મન, વચન, અને કાયાના ત્રણ યોગ અને કરવું, કરાવવું, અનુમોદવું એમ નવ વાડોથી શીલરૂપ રત્નની રક્ષા કરવી જોઈએ. બન્ને પ્રકારના બ્રહ્મચર્ય પાળી મનુષ્યભવ સાર્થક કરવો જોઈએ.
- બ્રહ્મચર્ય એક ધર્મ છે અને સીધો સંબંધ આત્મહીતની સાથે છે. એને કોઈ લૌકીક પ્રયોજનની સિદ્ધિનું સાધન બનાવવું યોગ્ય નથી. બ્રહ્મચર્ય ધર્મ તો અંતરની વસ્તુ છે, વ્યક્તિગત વસ્તુ છે, પરંતુ એ પણ આજે ઉપાધી (ડિગ્રી) બની ગઈ છે. બ્રહ્મચર્ય તો આત્મામાં લીનતાનું નામ છે.
- બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ આત્મરમણતા સાક્ષાત્ ધર્મ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, બધા જ આત્માઓ બ્રહ્મના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણીને, ઓળખીને, એમાં જામી જાય, રમે અને અનંત સુખી બને એ જ ભાવના !

■ સમ્યગ્જ્ઞાન :

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળજ્ઞાન એ પાંચ જ્ઞાન છે.

- ★ મતિજ્ઞાન : પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા (પોતાની શક્તિ અનુસાર) જે જ્ઞાન યાય તે મતિજ્ઞાન છે.
- ★ શ્રુતજ્ઞાન : મતિજ્ઞાન દ્વારા જાણવામાં આવેલા પદાર્થને વિશેષરૂપથી જાણવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે.
- ★ અવધિજ્ઞાન : જે ઈન્દ્રિય કે મનના નિમિત્ત વિના રૂપી પદાર્થોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદા સહિત પ્રત્યક્ષ જાણે તે અવધિજ્ઞાન છે.
- ★ મન:પર્યવ જ્ઞાન : જે ઈન્દ્રિય કે મનના નિમિત્ત વિના જ અન્ય વ્યક્તિના મનમાં સ્થિતરૂપી પદાર્થોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદા સહિત પ્રત્યક્ષ જાણે તે મન:પર્યવ જ્ઞાન છે.
- ★ કેવળજ્ઞાન : જે સર્વ દ્રવ્યો અને તેના સર્વ પર્યાયોને યુગપત્ (એકસાથે) પ્રત્યક્ષ જાણે તે કેવળજ્ઞાન છે.

જ્ઞાનગુણ એક છે; તેના પર્યાયના આ પાંચ પ્રકાર છે; તેમાં એક પ્રકાર જ્યારે ઉપયોગરૂપ હોય ત્યારે બીજો પ્રકાર ઉપયોગરૂપ હોય નહિ, તેથી એ પાંચમાંથી એક સમયે એક જ જ્ઞાનનો પ્રકાર ઉપયોગરૂપ હોય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક હોય છે; સમ્યગ્દર્શન કારણ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન એ આત્માના જ્ઞાન ગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે. આત્માથી કોઈ જુદી તે ચીજ નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ રીતે છે.

‘સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક’. સ્વ= પોતાનું સ્વરૂપ. અર્થ= વિષય વ્યવસાય=યથાર્થ

જે જ્ઞાનમાં એ ત્રણ શરત પૂરી પડતી હોય તે નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અર્થાત જે જ્ઞાનમાં વિષય પ્રતિબોધ સાથે સાથે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રતિભાસિત યાય અને તે પણ યથાર્થ હોય તો તે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

■ સૂત્ર સિદ્ધાંત :

શ્રી જીનેન્દ્ર દેવે કહેલા જ્ઞાનના સમસ્ત ભેદને જાણીને, પર ભાવોને છોડીને, નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ, જીવ જે ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર છે. તેમાં જે પ્રવેશે છે તે તુરત જ મોક્ષને પામે છે.

આગળ કહ્યાં તે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન જ (સાચા જ્ઞાન છે) ખીજ કોઈ પણ પ્રમાણ જ્ઞાન નથી. પ્રમાણ ના બે ભેદ છે. ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. પરોક્ષ.

ઈન્દ્રિયો કે ઈન્દ્રિયો અને પદાર્થનો સંબંધ (સન્નિકર્ષ) એ કોઈ પ્રમાણ નથી - એમ સમજવું; એટલે કે ઈન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી અગર તો ઈન્દ્રિયો અને પદાર્થોના સંબંધથી જ્ઞાન થતું નથી પણ ઉપર કહેલાં મતિ આદિ જ્ઞાન પોતાથી થાય છે માટે જ્ઞાન પ્રમાણ છે.

અપૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉઘાડ જે વખતે પોતાનો વ્યાપાર કરે ત્યારે તેને લાયક બાહ્ય પદાર્થો એટલે કે ઈન્દ્રિયો, અજવાળું, જોય પદાર્થો, ગુરુ, શાસ્ત્ર વગેરે પર દ્રવ્યો પોતપોતાને કારણે હાજર હોય જ, જ્ઞાનને તેની રાહ જોવી પડે નહિ. નિમિત્ત - નૈમિત્તિક તથા ઉપાદાન - નિમિત્તનો એવો મેળ હોય છે.

ઈન્દ્રિયો જડ છે અને જ્ઞાન તો ચેતનનો પર્યાય છે, તે જડ નથી; માટે આત્મા વડે જ જ્ઞાન થાય છે.

સામો જોય પદાર્થ તેનાથી જ્ઞાન થાય - એ તો ખરું ને ? તે સાચું નથી; જો સામો પદાર્થ (જોય) અને આત્મા એ બે મળીને જ્ઞાન થાય તો જ્ઞાતા અને જોય એ બન્નેનું જ્ઞાન થયું, તો બન્નેને જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી.

આનંદ (સંતોષ), ઉપેક્ષા (રાગ - દ્વેષ રહિતપણું) અને અજ્ઞાનનો નાશ એ સમ્યક્ જ્ઞાનનું જ્ઞાન છે. જ્ઞાન પોતાથી જ થાય છે, પર પદાર્થથી થતું નથી.

જે જીવને સમ્યક્ જ્ઞાન થયું હોય તે પોતાની સમ્યક્ મતિ અને સમ્યક્ શ્રુત જ્ઞાન વડે પોતાને સમ્યક્ત્વ થવાનો નિર્ણય કરી શકે છે અને તે જ્ઞાન પ્રમાણ અર્થાત્ સાચું જ્ઞાન છે.

મતિ જ્ઞાન અને શ્રુત જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે. એ જ્ઞાનના ઉપયોગ વખતે ઈન્દ્રિય કે મન નિમિત્ત છે તેથી પર અપેક્ષા એ તેને પરોક્ષ કહ્યાં છે, સ્વ અપેક્ષા એ પાંચે પ્રકારના જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

સમ્યક્દષ્ટિ જીવનો ઉપયોગ પર તરફ રોકાયો હોય ત્યારે તે વખતનો જ્ઞાન ઉપયોગ પરોક્ષ છે. સમ્યક્દષ્ટિ જે વખતે પોતાના ઉપયોગમાં જોડાયો હોય ત્યારે તે મતિ જ્ઞાન અને શ્રુત જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. નિર્વિકલ્પતા વખતે બન્ને જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ છે. આ દશા ચોથા ગુણસ્થાનથી હોય છે. મતિ - શ્રુતાત્મક ભાવમન સ્વાનુભૂતિ સમયે પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવ્યું છે. મતિ - શ્રુત જ્ઞાન વિના કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેનું આ કારણ છે.

અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા રૂપ મતિ જ્ઞાનને 'સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ' પણ કહેવામાં આવે છે. "ઘડાના રૂપને જો પ્રત્યક્ષ દીઠું" એમ લોકો કહે છે તેથી તે જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે.

અવગ્રહ : ચેતનામાં જે ધોડો વિરોધાકાર ભાસવા લાગે તે પહેલા યનારું જ્ઞાન અવગ્રહથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ અર્થને વિરોધ જાણવાની આકાંક્ષા તે 'ઈહા' છે. વિરોધ પરીક્ષા કરવાને 'ઈહાજ્ઞાન' કહે છે. આ સંદેહ રૂપ નથી.

ઈહાજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થ વિષયક સંદેહનું દૂર થવું તે 'અવાય' (નિર્ણય) છે. 'ધારણા' અવાયથી નિર્ણય કરેલા પદાર્થને કાળાંતરે ન ભૂલવો તે ધારણા છે.

■ શ્રુતજ્ઞાનમાં ત્રણ પ્રકાર પડે છે.

★ સંપૂર્ણ પરોક્ષ ★ અંશો પરોક્ષ ★ પ્રત્યક્ષ

- ★ શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ છે; તેમ જ દૂર એવા સ્વર્ગ-નરકાદિ બ્રાહ્મ વિષયોનું જ્ઞાન કરાવવાળું વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ જ છે.
- ★ આભ્યંતરમાં સુખદુઃખના વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન ધાય છે તે અથવા 'હું અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ છું' એવું જે જ્ઞાન તે ઈષત્-પરોક્ષ છે. (ઈષત્=કિંચિત્)
- ★ જે નિશ્ચય ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે તે શુદ્ધાત્માની સન્મુખ હોવાથી સુખસંવિતિ (જ્ઞાન) સ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાન જો કે પોતાને જાણે છે તો પણ ઈન્દ્રિયો તથા મનથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોના સમૂહથી રહિત હોવાના કારણે નિર્વિકલ્પ છે; તે જો કે કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે તો પણ છદ્મસ્થોને ક્ષાયિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક હોવા છતાં તેને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

પહેલા સૂત્રમાં મતિશ્રુતને પરોક્ષ કહ્યું છે તે સામાન્ય કથન છે; ઉપર જે ભાવશ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું તે વિરોધ કથન છે. પ્રત્યક્ષનું કથન વિરોધની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું.

જો મતિ-શ્રુત બન્ને માત્ર પરોક્ષ જ હોય તો સુખદુઃખાદિનું જે જ્ઞાન ધાય છે તે પણ પરોક્ષ જ હોત પણ તે સંવેદન પ્રત્યક્ષ છે, એમ દરેક જાણે છે.

અવધિ-મન:પર્યવ અને કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યવ વિકલ-પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન સકલ પ્રત્યક્ષ=પ્રતિ+અક્ષ 'અક્ષ' ના અર્થ આત્મા છે. આત્મા પ્રતિ જેનો નિયમ હોય એટલે પર નિમિત્ત-ઈન્દ્રિયો, મન, આલોક, ઉપદેશ વગેરે રહિત આત્માને આશ્રયે જે ઉપજે, જેમાં બીજું કંઈ નિમિત્ત ન હોય એવું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

■ મતિજ્ઞાનના બીજાં નામો :

મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા, અભિનિબોધ.

- મતિ : મન અગર ઈન્દ્રિયોથી, વર્તમાન કાળવર્તી પદાર્થને અવગ્રહાદિરૂપ સાક્ષાત જણાવો તે મતિ છે.
- સ્મૃતિ : પહેલાં જણેલાં, સાંભળેલાં કે અનુભવ કરેલા પદાર્થોનું વર્તમાન સ્મરણ આપે તે સ્મૃતિ છે.
- સંજ્ઞા : તેનું બીજું નામ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. વર્તમાનમાં કોઈ પદાર્થને જોતાં 'આ પદાર્થ તે જ છે કે જેને પહેલાં જોયો હતો' એ રીતે સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષના જોડરૂપ જ્ઞાનને સંજ્ઞા કહે છે.
- ચિંતા : ચિંતવન જ્ઞાન અર્થાત્ કોઈ ચિન્હને દેખીને 'અહીં તે ચિન્હવાળો જરૂર હોવો જોઈએ' એવો વિચાર તે ચિંતા છે. આ જ્ઞાનને ઊહા, તર્ક અથવા વ્યાપ્તિજ્ઞાન પણ કહે છે.

- અભિનિબ્ધેધ : સ્વાર્થાનુમાન-અનુમાન એ તેનાં બીજાં નામ છે. સન્મુખ, ચિન્હાદિ દેખી તે ચિન્હવાળા પદાર્થનો નિર્ણય કરવો તે 'અભિનીબ્ધેધ' છે સંવેદન, બુદ્ધિ, પ્રતિભા, મેઘા, પ્રજ્ઞા, વગેરે મતિજ્ઞાનના ભેદ છે.

સ્વસંવેદન : સુખાદિ અંતરંગ વિષયોનું જ્ઞાન તે સ્વસંવેદન છે.

બુદ્ધિ : બોધનમાત્રપણું તે બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ, પ્રતિભા, પ્રજ્ઞા એ મતિજ્ઞાનની તારતમ્યતા (હીન-અધિકપણું) સૂચક જ્ઞાનના ભેદો છે.

જેણે આત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કર્યું ન હોય તે આત્માનું સ્મરણ કરી શકે નહિ; કેમકે સ્મૃતિ તો પૂર્વે અનુભવેલા પદાર્થની જ હોય છે તેથી અજ્ઞાનીને આત્મસ્મરણ હોતું જ નથી; પરંતુ 'રાગ' મારો એવી પક્કડનું સ્મરણ હોય છે કેમકે તેનો તેને અનુભવ છે.

ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન (ઉઘાડ) ની યોગ્યતાને અનુસરીને જ્ઞાન થાય છે, જ્ઞાન થવાનું એ કારણ છે. વસ્તુને અનુસરીને જ્ઞાન થતું નથી તેથી વસ્તુ-જ્ઞાન થવામાં નિમિત્ત કારણ નથી એમ સમજવું. જે જ્ઞાનની ક્ષાયોપશમ લક્ષણ યોગ્યતા છે તે જ વિષય પ્રત્યે નિયમરૂપ જ્ઞાન થવાનું કારણ છે એમ સમજવું.

■ ઈન્દ્રિયજ્ઞાન અને અતીન્દ્રિયજ્ઞાન :

- જ્ઞાનની ક્રિયામાં ઈન્દ્રિય અને અતિન્દ્રિય એવા ભેદ જ નથી. જ્ઞાન તો જ્ઞાન જ છે. એ આત્માની ક્રિયા છે અને આત્મા દ્વારા જ થાય છે. ઈન્દ્રિયો તો શરીરનો એક ભાગ છે, શરીર અચેતન છે એટલે ઈન્દ્રિયો પણ અચેતન છે. માટે ઈન્દ્રિયો જ્ઞાનની ઉત્પાદક નથી. ઈન્દ્રિય જ્ઞાનનો અર્થ એમ છે કે

આત્માનું જ્ઞાન જે ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી કાર્ય કરે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો અર્થ એમ છે કે જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોનો માધ્યમ ન લઈ સીધો પોતાના વિષયનું જ્ઞાન કરી લે.

- જ્યારે જ્ઞાન દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત આત્મતત્ત્વને વિષય બનાવે છે, ત્યારે ઈન્દ્રિયોનું માધ્યમ નથી હોતું, જ્ઞાન પર્યાય સીધું કોઈપણ માધ્યમ વગર પોતાના વિષયનો જ્ઞાન કરી લે છે. આ જ કારણથી એ જ્ઞાનનું નામ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે.
- જ્યારે જ્ઞાન સ્વ જ્ઞેયને છોડીને પર લક્ષી થાય છે અર્થાત્ પર સન્મુખ થાય છે તે સમયે જ્ઞાન પોતાના વિષયને ઈન્દ્રિય કે મનના માધ્યમથી જ જાણી શકે છે, સીધો વિષય બનાવી શકતો નથી. માટે પર લક્ષી જ્ઞાન કેવું પણ અને કેટલું પણ, એ બધુંજ ઈન્દ્રિયજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.
- આત્માનું પર લક્ષી જ્ઞાન પોતાની તે સમયની યોગ્યતાનુસાર જે કોઈપણ જ્ઞેયને વિષય બનાવવામાં પ્રવૃત્ત થશે, તો પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન આ છ માંથી કોઈપણ એક વચ્ચે માધ્યમ તરીકે આવી જ જશે. પરલક્ષી જ્ઞાનની યોગ્યતા જ એવી છે કે એ ઈન્દ્રિયો અને મનના માધ્યમથી જ પોતાના વિષયનું લક્ષ કરી શકે.
- આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રવર્તનમાં ઈન્દ્રિયાદિએ અંશ માત્ર પણ કોઈ મદદ સહાયતા જ્ઞાનને આપી નથી. પર લક્ષી જ્ઞાનની આ પરાધીનતા અવરય છે કે એ ઈન્દ્રિયાદિને વચમાં લાવ્યા વગર સીધું કાર્ય કરી શકતું નથી. દરેક સ્થિતિમાં જાણવાનું કાર્ય તો આત્માનું જ છે, ઈન્દ્રિયોનું નથી.
- ઈન્દ્રિય જ્ઞાન અજ્ઞાનીને રાગ અને કર્તાબુદ્ધિનો ઉત્પાદક છે. અજ્ઞાનીના ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ હોય છે તથા તેના વિષયભૂત પદાર્થોમાં સુખબુદ્ધિ હોય છે. મનજન્યજ્ઞાન પણ આત્માનાં અત્યંત ઘાતક છે. કર્મબંધનમાં મુખ્યભૂમિકા મનજન્ય જ્ઞાનની જ છે. મનજન્ય ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પ્રતિ એકત્ત્વબુદ્ધિ અત્યંત સૂક્ષ્મ બની રહે છે.

■ જીવ નામની વસ્તુનો સ્વભાવ :

- આત્મા એક દ્રવ્ય છે. એમાં અનંત ગુણ, સ્વભાવ અર્થાત્ ધર્મ છે. આગમમાં જીવનું લક્ષણ ‘‘ઉપયોગો લક્ષણમ્’’ અર્થાત્ જીવને ઓળખવા માટે જીવનો અસાધારણ લક્ષણ ‘ઉપયોગ’ છે.
- ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનનો વ્યાપારરૂપ પ્રવર્તન. તાત્પર્ય એ છે કે આત્માનું જ્ઞાન

એ એક એવું લક્ષણ છે એ જ્ઞાન વિશ્વના અનંત દ્રવ્યોમાંથી માત્ર એક આત્મા સિવાય કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્યમાં નથી હોતું તથા એ જ્ઞાન નિરંતર કાર્યશીલ જ રહે છે. અર્થાત્ નિરંતર જાણવાનું કામ જ કરે છે. જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ અર્થાત્ ગુણ છે અને જાણવું તેની પર્યાય છે. આત્માનું જ્ઞાનરૂપ રહેવું એ જ આત્માનો ધર્મ છે.

- જ્ઞાનની મહાન વિશેષતા એ છે કે જે ઘટના ભૂતકાળમાં ૫૦ વર્ષ પહેલાં બની હોય તે અત્યારે વર્તમાનમાં મોજુદ નથી તો પણ વર્તમાનમાં વર્તમાનવત્ એક જ સેકન્ડમાં સ્પષ્ટ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે.
- આત્માનું જ્ઞાન વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોને ક્રમશઃ અથવા એકી સાથે જાણીને પોતાના જ્ઞાનના ખજાનાના સ્ટોકમાં રાખીને પણ કોઈ બોજવાળો થતો નથી, અત્યંત નિર્ભાર રહે છે. આના પરથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આત્મા અમૂર્તિક છે કારણકે આટલું બધું જ્ઞાનમાં રહેતું હોવા છતાં વજનવાળો નથી થતો.
- આ બધાથી પણ જ્ઞાનમાં એક બીજી મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા આ છે કે જ્યારે આત્મામાં કોધાદિ કોઈ પણ કષાય ઉત્પન્ન થાય છે એ સમયે કોધાદિ ની ઉપસ્થિતિના સમયમાં પણ જ્ઞાન તો એ કષાયની સ્થિતિ, તીવ્રતા, મંદતા, આદિ બધાને જાણતો રહેવા છતાં પણ એ કષાય ભાવોથી એકમેક જેવોદેખાતો હોવા છતાં પણ એ બધાથી ભિન્ન રહીને જાણવાનું કાર્ય કરતો જ રહે છે.
- એટલે આત્માનું 'માત્ર જાણવાવાળો જ બની રહેવો' એ જ ધર્મ છે.
- હું સ્વયં એક આત્મવસ્તુ છું, એટલે મારે મારા માટે જ ધર્મ કરવો છે અને મારા માટે આ સમજવું બધાથી અધિક મહત્વપૂર્ણ વિષય છે.
- ઉપરોક્ત દલીલોથી, આગમના આધારથી, તર્કથી અને અનુભવથી આ જ નિર્ણયમાં આવે છે કે 'જ્ઞાન જ આત્માનો અસાધારણ સ્વભાવ છે.'

■ જ્ઞાન સ્વભાવના નિર્ણયથી ધર્મની ઉત્પત્તિ :

- આ વિશ્વમાં છ જાતના અનંત દ્રવ્ય છે, એમાં હું પણ એક જીવ દ્રવ્ય - બીજા બધાથી ભિન્ન છું.
- બીજા બધા દ્રવ્ય અજીવ હોવાથી તેઓ પોતાને પણ નથી જાણતા અને જગતમાં અન્ય બીજા કોઈ છે એમ પણ નથી જાણતા કારણ કે એમનામાં જાણવાની શક્તિનો અભાવ છે.
- છતાં પણ એ બધા દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણ સ્વભાવથી જ અને પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પાદ વ્યય કરતા કાયમ ટકી રહે છે.

- અનાદિ અનંત આ બધા દ્રવ્યો પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવીને જ કોઈ આપસમાં એક બીજાના પરિણામનમાં કોઈપણ પ્રકારના હસ્તક્ષેપ, સહાય, મદદ અને બાધકરૂપ નથી થતાં અને પોતપોતાનું પરિણામન જ કરતાં રહે છે. આ જ એ બધી વસ્તુઓનો નિજ ધર્મ છે.
- એ પ્રમાણે જ બીજા દ્રવ્યોથી વિલક્ષણ અસાધારણ ચૈતન્ય સ્વભાવ અર્થાત્ સ્વ અને પરને જાણવારૂપ અચિંત્ય સામર્થ્યવાન સ્વભાવનો ધારક એક દ્રવ્ય છું. મને પોતાને જાણતો થકો મારા પોતાના અચિંત્ય સામર્થ્યવાન જ્ઞાન, સુખ આદિ અનંતગુણોની મહાન સંપદા સહિત અનાદિ અનંત જગતના બધા દ્રવ્યોથી મહાન સત્કરૂપથી બધાને જાણતો થકો બિરાજમાન છું.
- એ બધા દ્રવ્યો સાથે મારે કોઈ સંબંધ હોય તો એટલો પવિત્ર સંબંધ છે કે હું જેવા તેઓ પરિણામન કરતાં વિદ્યમાન છે એમને માત્ર જાણી લઉં અને જ્યારે હું તેમને જાણું તો તે મારા જ્ઞાનના ફક્ત જોય જ રહે.
- તે સિવાય એમના કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ, ફેરફાર અથવા વધ-ઘટ કરવાનો ન મને કે એમને કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર છે. કરતાં પણ નથી અને કરી શકતા પણ નથી.
- વાસ્તવિક સ્થિતિ એ છે કે જગતમાં જો કોઈ જાણવાવાળો પદાર્થ જ ન હોય તો એ દ્રવ્યના અસ્તિત્વની પ્રસિદ્ધિ કોણ કરે. એટલે વિચાર કરો, કિંમત કરવા લાયક પદાર્થ તે જ થઈ શકે છે જે બીજાના અસ્તિત્વને પ્રસિદ્ધ કરે છે અથવા તો એમ ઘરો કે એમની પ્રસિદ્ધિ એમને જાણવાવાળો નહિ કરે તો જગતમાં એમનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નહિ થાય.
- જે જોય પદાર્થોને મારું જ્ઞાન જાણે છે તે પદાર્થો મારા માટે કિંમત કરવા યોગ્ય છે અથવા હું જે મારા પોતાના અસ્તિત્વને જાણતો થકો અન્ય પદાર્થ અર્થાત્ જોયોના અસ્તિત્વને પણ જાણું છું.
- આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત વિચારોના માધ્યમથી, આગમના અભ્યાસના આધારથી તથા પોતાના સ્વયં અનુભવથી ઉપરોક્ત સત્યતા પ્રમાણીત કરીને શ્રદ્ધામાં એવી દૃઢતા, વિશ્વાસ અને નિર્ણય ઉત્પન્ન થાય કે જગતમાં “હું જ એક મારા માટે ઉત્કૃષ્ટ મહિમાવાન પદાર્થ છું, મારા જ્ઞાનમાં જાણવામાં આવતા જેટલા પણ જોય છે તે બધા મારાથી ભિન્ન રહીને પોત પોતાના ગુણ પર્યાયોમાં અનેક પ્રકારના વેષ બદલાવતા પરિણમી રહ્યા છે, એમની પણ પ્રસિદ્ધિ કરવાવાળું મારું જ્ઞાન તો છે. એટલે તેઓ કોઈ પણ વેષ ધારણ કરીને મારા જ્ઞાનની સન્મુખ ઉપસ્થિત થાય. મારા જ્ઞાનને જરાપણ વિચલીત નથી કરી શકતાં.”

આવા પ્રકારની ૬૬ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાથી જગતના સમસ્ત જોયો પ્રતિ, એ કોઈ પણ હોય, કેવા પણ હોય, ક્યાં પણ હોય, અત્યંત ઉપેક્ષા વર્તતી લાગે છે. એમના પ્રત્યે ઉત્સાહની નિવૃત્તિ ઉભી થાય છે, કતૃત્વ બુદ્ધિનો અભિપ્રાય તૂટવા લાગે છે. એના ફળસ્વરૂપ તેઓ સંખંધી આકુળતા ઉભી થવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. એટલે પરિણામમાં અત્યંત શાંતિ વર્તવા લાગે છે. એનું જ નામ આત્મિક સુખ છે, આ સુખ વધતો વધતો પૂર્ણ સુખરૂપ સ્વરૂપ પરિણામન થઈ જાય છે. આ જ આત્માનો પરમ સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે.

પરંતુ જ્યારે આ આત્મા પોતાનો જાણવા રૂપ સ્વભાવનો વિશ્વાસ ભૂલીને, જે જોયો જ્ઞાનના જાણવામાં આવે છે, એમના કાર્યનો, પોતે પોતાને કર્તા માનવા લાગે છે. આ વિપરીત (ખોટી) માન્યતાને લીધે આ જોયો એને અનુકુળ નથી પરિણામતા ત્યારે સ્વયં આકુળતા ઉત્પન્ન કરી લે છે અને દુઃખી થતો રહે છે. કારણ કે અન્ય દ્રવ્યો તો સ્વતંત્ર છે, એને આધીન નથી, એટલી વિપરીત માન્યતાથી દુઃખી થતો રહે છે.

નિષ્કર્ષ એ છે કે આત્મા તો સુખી જ છે. એનો સ્વભાવ દુઃખી રહેવાનો છે જ નહિ, એટલે સુખ ક્યાંથી લાવવાનું નથી, પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. પરંતુ પોતાની વિપરીત (ખોટી) માન્યતા બદલાવીને અર્થાત્ પરનો કર્તા, ભોક્તા ન માનીને, માત્ર જ્ઞાતા માનતો રહે જેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થવાનું જ બંધ થઈ જાય. તો પછી આત્મા તો સુખી જ છે. અન્ય પદાર્થોમાંથી એકત્વ બુદ્ધિ, મમત્ત્વ બુદ્ધિ, કતૃત્વ બુદ્ધિ, ભોક્તૃત્વ બુદ્ધિ, જોયત્વ બુદ્ધિ કાઢી નાખવાથી સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનાથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે.

■ જ્ઞાન પર્યાય સ્વ-પર પ્રકાશક કેમ કહેવામાં આવે છે ? :

- જ્ઞાનની પર્યાયનું સ્વભાવ જ એવું અદ્ભૂત છે કે એ જ્યારે જ્યારે જાણવાનું કાર્ય કરે છે, એક જ સાથે સ્વ અને પર બેઉને જાણતી જ પ્રગટ થાય છે, ન એકલી સ્વને અને ન એકલી પરને જાણે છે.
- એટલે આ પશ્ચર ૭૪૪૧નું સ્વ સામર્થ્ય છે કે એને એક જ સમયે સ્વ અને પર બંનેનું એકી સાથે જ્ઞાન થાય છે.
- જેવી રીતે દર્પણમાં પ્રકાશિત થવાવાળા અન્ય પદાર્થોનું એવાપણું સહજ સ્વાભાવિક જ થાય છે, એ એવામાં આવ્યા વિના રહેતા નથી. કારણ કે દર્પણનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ એકલો પોતે પોતાને પ્રતાવી શકતો નથી.
- એવાવાળો એ ફક્ત દર્પણને જ એવા ઈચ્છે તો પણ પરનું દર્શન પણ ત્યાં વિદ્યમાન જ રહે છે. એટલે દર્પણને એવાવાળાને દર્પણની સાથે સાથે પર જોયોના પણ દર્શન થયા વિના રહેતા નથી. (રહી શકતા નથી)

- એ તો જોવાવાળાની ઈચ્છા છે કે એ દર્પણને મુખ્ય કરીને જુએ અથવા એમાં જોવામાં આવતા અન્ય પદાર્થોને મુખ્ય કરીને એમને જુએ. પરંતુ દર્પણમાં તો બન્નેનો એક જ સાથે પ્રકાશિતપણું છે.
- આવી જ રીતે આત્માના જ્ઞાન ગુણની દરેક પર્યાયમાં દર્પણની જેમ એક જ સાથે સ્વ અને પર બન્ને જોય રૂપથી વિદ્યમાન છે.
- પરંતુ જ્યારે આ આત્મા એ જ્ઞાન ગુણની પર્યાય દ્વારા પોતે પોતાને જાણતો થકો, તેમાં તો સ્વ અને પર એક સાથે વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ-આત્મા પોતાની રુચિ અનુસાર જેને મુખ્ય કરે છે તે જ એને જાણવામાં આવતાદેખાવા લાગે છે અને અન્યનું અસ્તિત્વ જ નહિવત્ થઈ જાય છે, દર્પણની જેમ જ.
- આ રીતે જીવ દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ્ઞાનની મુખ્યતાથી ઉપરોક્ત પ્રકારથી માત્ર જાણવાનું જ છે. એ જાણવાની પ્રક્રિયા પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્વને જાણતા થકા પરનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય એવી છે.
- આવા સ્વભાવમાં આત્માએ બની રહેવું એ જ જીવ દ્રવ્ય કહોકે આત્મા કહોકે, તેનો આ જ ધર્મ છે, આ જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે.
- આ જ્ઞાનની જાણવાની પ્રક્રિયા સમજવાથી શ્રદ્ધામાં નિઃશંકતા આવે છે અને તેના લીધે જીવ નિર્ભય થાય છે, નિર્ભીર થાય છે. આ રીતે આત્માનો સ્વભાવ માત્ર જ્ઞાયક જ છે, કર્તા ભોક્તા નથી.

જો મારો આત્મા પોતાના સ્વભાવરૂપ જ પરિણામન કરતો રહે, આખા જગતથી ઉપેક્ષિત રહીને માત્ર સ્વજોયને મુખ્ય બનાવી સ્વજોયનો જ જ્ઞાતા બની રહે તો આકુળતા અર્થોત્ રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિનો અવકાશ જ ન રહેતા પરમ નિરાકુળ રૂપી સુખામૃતનો સ્વાદી અનંતકાળ સુધી રહી શકે છે.

■ સ્વ ચતુષ્ઠયમાં પર ચતુષ્ઠયની નાસ્તિ :

- દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર, સ્વાધીન અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાન છે. તે બીજી વસ્તુની રચ માત્ર પણ અપેક્ષા રાખતી નથી.
- દરેક દ્રવ્ય કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ એવો છે કે દરેક વસ્તુ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, સ્વભાવમાં જ નિરંતર પરિણામન કરતી રહે છે. પોતાના સ્વ ચતુષ્ઠને છોડીને પર દ્રવ્યના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં ક્યારેય પણ કોઈપણ પ્રકારે પડોંચતી નથી. તો પછી બીજાનું પરિણામન તો કેવી રીતે કરી શકે ?
- સ્વ ચતુષ્ઠ અર્થાત્ દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર પોતાની સત્તાથી અલગ અલગ છે. તેનું પોતાનું ઉત્પાદન સ્વયંમાં જ થાય છે. એ પોતાના પ્રદેશો રૂપ સ્વક્ષેત્રમાં જ રહે છે. એનું પરિણામન હર સમયે સ્વકાળમાં જ થાય છે અને દરેક દ્રવ્યનો

ભાવ તો પોત પોતાના જ હોય છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

- જેવી રીતે આત્માની સદા નજદીક અને સાથે રહેવાવાળો આ શરીરનો સ્વચતુષ્ઠ્ય અને આત્માનો સ્વચતુષ્ઠ્યથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી, બેઉ પોત પોતામાં નિરંતર પરિણમન કરતાં અનુભવમાં આવે છે.
- તો પછી મારી જે માન્યતા કે પરદ્રવ્યની કોઈ પણ પર્યાયમાં હું કાંઈ કરી શકું છું એ કિંચિત્ માત્ર પણ સંભવ નથી, એકદમ મિથ્યા સાબીત થાય છે. આ માન્યતા જ એકમાત્ર આકુળતાને ઉત્પન્ન કરવાવાળી મૂળભૂત કારણ છે. જેને સુખ શાંતિ જોઈએ તેણે આ સિદ્ધાંત સમજીને આ વિપરીત માન્યતા છોડી દેવી જોઈએ.
- આરીતે જીવદ્રવ્યના જેટલા પણ ગુણ છે તેમાં જ્ઞાન ગુણ પણ સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને છોડીને અન્ય દ્રવ્ય જે કે જોય માત્ર છે, એમને જાણવા માટે એ જોય દ્રવ્યો સુધી તો જઈ પણ નથી શકતો, પરંતુ તો પણ પરચતુષ્ઠ્યમાં સ્થિત એ જોયરૂપ પરવસ્તુઓને પોતાના સ્વચતુષ્ઠ્યમાં રહીને પણ માત્ર જાણી લે છે. આ એક અદ્ભૂત સામર્થ્ય છે.
- જ્ઞાન ગુણના અચિંત્ય મહિમાની તો વાત જ શું કરવી ? પરંતુ એક સમયની જ્ઞાનની પર્યાય-જ્ઞાની, અજ્ઞાની, અહપજ્ઞાની, બહુજ્ઞાની, સંપૂર્ણ જ્ઞાની કોઈ પણ હો, દરેક પોત પોતાને જાણ્યા વગર ફક્ત પરને જાણી શકતી નથી.
- જ્યારે મને ક્રોધ આવ્યો, તો એમાં પોતે પોતાને જાણ્યા વગર એકલા ક્રોધનું જ્ઞાન નથી થયું, તો પછી ખીજ જોયોની તો વાત જ શું ?
- આત્માના જ્ઞાન ગુણની પર્યાય સ્વચતુષ્ઠ્ય માં જ રહીને, સ્વચતુષ્ઠ્યમાં જ કામ કરશે.
- જોય જો કે પર છે અને તે પોત પોતાના સ્વચતુષ્ઠ્યમાં છે એનું પણ જ્ઞાન-આ જ્ઞાનની પર્યાયને સ્વચતુષ્ઠ્યમાં રહીને થાય છે.

■ સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાન :

- ‘જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ સ્વ-પર પ્રકાશક છે’. એ સ્વભાવથી સ્વને જાણતો થકો પરને જાણતો ઉત્પન્ન થાય છે.
- આત્માનું જ્ઞાન, જાણવાની ક્રિયા પણ પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહેવા છતાં પણ પોતાનામાં જ કરે છે.
- પર પદાર્થો એના જ્ઞાન સુધી આવતા નથી અને આત્મા એને જાણવા માટે પોતાથી હટીને એ પદાર્થો સુધી જતો નથી. છતાં પણ પોતાનામાં જ રહીને

દૂરવર્તી-સમીપવર્તી બધાને જાણી લે છે. છતાં પણ જોયોની અશુદ્ધતા સારી ખરાબ વસ્તુ જ્ઞાનમાં આવતી નથી.

- દા.ત. આપણી સામે જે ભીંત ઉભી છે, તે જ્ઞાનમાં જણાઈ હવે એ ભીંતકાંઈ ત્યાંથી ખસીને જ્યાં જ્ઞાન (આત્મા) છે ત્યાં આવી નથી અને જ્ઞાન (આત્મા) એને જાણવા માટે પોતાથી હટીને ભીંત સુધી ગયો નથી. છતાં પણ જ્ઞાન (આત્મામાં) જ્ઞાનમાં જ રહીને એ ભીંતને જાણે છે અને એ ભીંતની અશુદ્ધતા એ જ્ઞાનમાં આવતી નથી.
- આત્માના જ્ઞાનનું આવું એક અચિંત્ય અદ્ભૂત આશ્ચર્યકારી સ્વભાવ છે. એ સિવાય એ એક પણ વિશેષતા છે કે આત્માની પરને જાણવાની પ્રક્રિયા પણ જ્ઞાનના પર સન્મુખતાપૂર્વક નથી થતી. જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પર પ્રકાશક હોવાને કારણે, એ જ્ઞાનની પર્યાયમાં તત્સમયની યોગ્યતા અનુસાર, જે જોયોના આકાર પ્રતિબિંબીત થઈ રહ્યા છે તે જોયોના આકારરૂપ પરિણામન પોતાના જ્ઞાનાકારોને સ્વ સન્મુખતાપૂર્વક જાણવાના સમયે જ્ઞાન તેમને પણ જાણી લે છે.
- પર સન્મુખ થઈને પરને જાણવાનો સ્વભાવ જ નથી. પરંતુ આવા જ્ઞાનના સ્વભાવની શ્રદ્ધા નહિ હોવાથી, પોતાની વિપરીત શ્રદ્ધાને કારણે, એ જોયોને જાણવાના સમયે એ જોયોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરીને એમને પ્રાપ્ત કરવા કે એમને હટાવવા, દોડ લગાવતો નિરંતર દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યો છે.
- ખરેખર તો જ્ઞાન - જ્ઞાનને જ (આત્માને) જાણે છે. સ્વ ને જાણતા પર જોયો પોતાની મેળે જણાઈ જાય છે - જ્ઞાન પરને જાણતો નથી. જ્ઞાનાકારની બાજુથી જોતા સ્વને જાણે છે, જોયાકારની બાજુથી જોતા પરને જાણે છે, પણ જાણે છે તે જ્ઞાન જ છે.
- પ્ર. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું ?

ઉ. જાણવું તે (જાણવામાં રાગદ્વેષ તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી) 'હું આને જાણું છું' એમ બોલાય પણ ખરેખર પર ને નહિ પોતાના જ્ઞાનની પર્યાયને જાણે છે.

-આત્મધર્મ વ.૧ અં.૬ વૈશાખ ૨૦૦૦ પાનું ૧૦૨

સર્વત્ર જ્ઞાનનું જ અમકબું છે.

કોઈ જીવ પરને ભોગવી શકતો તો નથી, પણ કોઈ પરનું વર્ણન પણ કરી શકતો નથી; માત્ર પોતે પરનું જે જ્ઞાન કર્યું છે તેનું (પોતાના જ્ઞાનનું) વર્ણન કરી શકે છે. જ્ઞાન ગુણ સિવાય એકે ગુણનું વર્ણન થઈ શકતું નથી; સુખ

ગુણનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. પણ જે જ્ઞાને સુખ ગુણને નક્કી કર્યો છે તે ‘‘સુખ ગુણના જ્ઞાનનું’’ વર્ણન કરી શકે છે. આ રીતે જ્ઞાન ખરેખર પર-પ્રકાશક નથી પણ સ્વ-પર્યાય (જ્ઞાનની અવસ્થા) ને પ્રકાશે છે. આ રીતે જ્ઞાનનો જ બધે ચમત્કાર છે અને જ્ઞાન એ જ આત્માની વિશિષ્ટતા છે.

- આત્મધર્મ વ. ૧ અં. ૧૦ / ૧૧ ભાદ્રપદ ૨૦૦૦ પર્યુષણ અંક

■ સમય : (પ્રમાણજ્ઞાનનો વિષય)

- જીવ નામનો પદાર્થ તે સમય છે સાત બોલથી સમય સિદ્ધ કર્યો છે.
 - ★ ઉત્પાદ - વ્યય - ધ્રુવયુક્ત સત્તાથી સહિત છે
 - ★ દર્શન જ્ઞાનમયી ચેતના સ્વરૂપ છે - પરિણામન સહિત છે.
 - ★ અનંત ધર્મસ્વરૂપ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય હોવાથી વસ્તુ છે.
 - ★ અકમવર્તી અને કમવર્તી એવા ગુણ પર્યાયો સહિત છે.
 - ★ સ્વ-પર સ્વરૂપને પ્રકાશવાનું સામર્થ્ય હોવાથી તેને સમસ્તરૂપને પ્રકાશનારું એકરૂપપણું છે.
 - ★ અસાધારણ ચૈતન્ય ગુણના સદ્ભાવને ક્ષીધે તથા પર દ્રવ્યોના વિરોધ ગુણોના અભાવને ક્ષીધે પર દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે.
 - ★ અન્ય દ્રવ્યો સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં પોતાના સ્વરૂપને છોડતો નથી. ભલે અશુદ્ધ રૂપે પરિણમે તો પણ પોતાનામાં જ રહે છે, પરમાં જતો નથી. પર રૂપે થતો નથી. પોતાના ભિન્ન ક્ષેત્રપણે રહેતો એક ટંકોટ્કીઈ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહેવાનો સ્વભાવ છે.
- આવો જીવ નામનો પદાર્થ ‘સમય’ છે. આ રીતે જીવ નામના પદાર્થને ‘સ્વ સમય’ અને ‘પર સમય’ એમ દ્વિવિધપણું પ્રગટ થાય છે.
- ભેદ જ્ઞાનના બે બે જગે જ્યારે આ ‘જીવ’ દર્શનજ્ઞાન સ્વભાવમાં નિયતવૃત્તિરૂપ-નિશ્ચયરમણતારૂપ-ટકવારૂપ વર્તે છે અથવા ત્રિકાળધ્રુવ જે આત્મતત્ત્વ તેની સાથે એકત્વગતપણે વર્તે છે - નિશ્ચય રતનત્રયરૂપ પરિણતિથી વર્તે છે ત્યારે તે દર્શન, જ્ઞાન, ચરિત્રમાં સ્થિત હોવાથી ‘સ્વ સમય’ એમ જાણવામાં આવે છે.
- જ્યારે તે અનાદિ અવિદ્યારૂપી જે કેળ તેના મૂળની ગાંઠ જેવો જે મોહ તેના ઉદય અનુસાર પ્રવૃત્તિના આધીનપણાથી, દર્શનજ્ઞાન સ્વરૂપમાં નિશ્ચિતપ્રવૃત્તિમય આત્મતત્ત્વથી છૂટી પર દ્રવ્યના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન મોહ, રાગ, દ્વેષાદિ ભાવોમાં એકતારૂપે ક્ષીન થઈ પ્રવર્તે છે ત્યારે પુદ્ગલ કર્મના કાર્મણસ્કંધરૂપ પ્રદેશોમાં સ્થિત થવાથી પર દ્રવ્યને પોતાની સાથે એક

કાળમાં જાણતો અને રાજાદિરૂપ પરિણામતો એવો તે 'પર સમય' એમ પ્રતીત કરવામાં આવે છે. 'પર સમય' છે એમ જાણવામાં આવે છે. આ જિવિધપણું તે અશોભારૂપ છે.

■ શાયક : (સમ્યક્દર્શનનો વિષય)

- શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ ધર્મી એ પ્રયોજન છે. એટલે જે શુદ્ધ, ધ્રુવ આત્મા છે તેનો પર્યાયમાં અનુભવ ધાર્ય એ પ્રયોજન છે. વસ્તુ પોતે જે છે - જીવતી જ્યોત તેને જ્ઞાનમાં કબૂલવી એ પ્રયોજન છે. જેવો આત્મા છે એવો કબૂલ્યો, ત્યારે જીવતી જ્યોતને જીવતી રાખી કે આવો હું શુદ્ધ, ધ્રુવ, ચૈતન્ય જ્યોતિ હું.
- 'શુદ્ધ, ખુદ્ધ, ચૈતન્યવન, સ્વયં જ્યોતિ સુખધામ'

આત્માના સ્વરૂપને આ સિવાય બીજી રીતે માને એણે શુદ્ધ આત્માનું (માન્યતામાં) મૃત્યુ કર્યું છે. તેથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું યથાર્થ માનવું અને અનુભવવું એ વાસ્તવિક પ્રયોજન છે.

- શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ અભિધેય છે. અખંડ આનંદ, ચૈતન્ય, ધ્રુવ, પ્રભુ પરમાત્મસ્વરૂપ એ ધ્યેય બતાવવાનું પ્રયોજન છે. જાણે છે પર્યાય પણ ધ્યેય ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્મા છે. ત્રિકાળ શુદ્ધ, ધ્રુવ સ્વરૂપ, એકરૂપ, ત્રિકાળ જેમાં પર્યાયનો ભેદ પણ નથી એવા શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ અભિધેય છે. ધ્યેય એટલે પકડવા લાયક, આશ્રય કરવા લાયક, અનુકરણ કરવા લાયક, અનુસરણ કરવા લાયક જે ધ્રુવ છે. તે શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તે ધ્યેય છે - અભિધેય છે. દષ્ટિમાં લેવા યોગ્ય શુદ્ધ આત્મા ધ્રુવ છે. તે સમ્યક્દર્શનનો વિષય છે, સમ્યક્દર્શનની પર્યાયનો વિષય આ છે. બીજી રીતે કહીએ તો પર્યાય વ્યવહાર છે તેનો વિષય નિશ્ચય છે. પર્યાય એ વ્યવહાર છે, તેના વિષય ત્રિકાળી ધ્રુવ દ્રવ્ય છે. 'નિત્યને અનિત્ય જાણે છે.' એટલે ક્ષણિક પર્યાય તે ધ્રુવને જાણે છે. વસ્તુ અનાદિથી આવી છે.
- ધ્રુવ દ્રવ્ય જે ધ્યેય તેને જ્ઞાનની પર્યાય જાણે છે, શ્રદ્ધાની પર્યાય ધ્રુવ ને ધ્યેય બનાવીને શ્રદ્ધા છે. પર્યાયનો વિષય ત્રિકાળી ધ્રુવ એ નિશ્ચય છે. આ અભિધેયને જ્યારે પર્યાય જાણે છે ત્યારે અભિધેય ધાર્ય છે. (ત્યારે આ ધ્રુવ આત્મા છે એમ જાણ્યું, એમ માન્યું)
- ધ્યેય તો ધ્યેય છે પણ જ્યારે પર્યાય ધ્યેયને જાણે છે. તેને ધ્યેય બનાવે છે. ત્યારે ધ્યેય ખરેખર ધ્યું કહેવાય. અભિધેય શુદ્ધ આત્મા ધ્રુવ છે. પણ કોને? જે જાણે એને.
- ભેદ છોડીને દ્રવ્ય સ્વભાવ એક ત્રિકાળી ધ્રુવનો આશ્રય કરવો એ સમ્યક્દર્શન છે. તે જ ધર્મ છે એમ જાણી અભેદરૂપ નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરવો.

- અપરિણામી નીજ આત્માનો આશ્રય લેવાનું કહેવામાં આવે છે. ત્યાં અપરિણામી એટલે આખો જ્ઞાયક; શાસ્ત્રમાં નિશ્ચય નયનાં વિષયભૂત જે અખંડ જ્ઞાયક કહ્યો છે તે જ આ ‘અપરિણામી’ નિજાત્મા.
- પ્રમાણ અપેક્ષાએ આત્મ દ્રવ્ય માત્ર અપરિણામી જ નથી, અપરિણામી તેમજ પરિણામી છે. પણ અપરિણામી તત્ત્વ પર દષ્ટિ દેતા પરિણામ ગૌણ થઈ જાય છે; પરિણામ ક્યાંય ચાલ્યા જતાં નથી. પરિણામ ક્યાં જતા રહે ? પરિણામન તો પર્યાય સ્વભાવને લીધે થયા જ કરે છે, સિદ્ધ માં પણ પરિણામી તો હોય છે.
- પરંતુ અપરિણામી તત્ત્વ ઉપર- જ્ઞાયક ઉપર- દષ્ટિ તે સમ્યક્દષ્ટિ છે. માટે ‘આ મારી જ્ઞાનની પર્યાય’, ‘આ મારી દ્રવ્યની પર્યાય’ એમ પર્યાયમાં શું કામ રોકાય છે ? નિષ્ક્રિય તત્ત્વ ઉપર - તળ-ઉપર દષ્ટિ સ્થાપ ને !
- પરિણામ તો થયા જ કરશે પણ આ મારી અમુક ગુણ પર્યાય થઈ, આ મારા આવા પરિણામ થયા એમ શા માટે જોર આપે છે ? પર્યાયમાં- પલટતા અંશમાં દ્રવ્યનું પરિપૂર્ણ નિત્ય સામર્થ્ય યોડું આવે છે ? તે પરિપૂર્ણ નિત્ય સામર્થ્યને અવલંબ ને !
- જ્ઞાનાનંદ સાગરના તરંગોને ન જોતા તેમાં દળ ઉપર દષ્ટિ ધાય. તરંગો તો ઉછાલ્યા જ કરશે. તું એમને અવલંબે છે શું કામ ?
- અનંત ગુણોના ભેદ ઉપરથી પણ દષ્ટિ હઠાવી લે. અનંત ગુણમય એક નિત્ય નિજ તત્ત્વ-અપરિણામી અભેદ એક દળ-તેમાં દષ્ટિ દે. પૂર્ણ નિત્ય અભેદનું જોર લાવ. તું જ્ઞાતા-દષ્ટા થઈ જઈશ.
- સહજ તત્ત્વ અખંડિત છે. ગમે તેટલો કાળ ગયો, ગમે તેટલા વિભાવ થયા, તો પણ પરમ પારિણામીક ભાવ એવો ને એવો અખંડ રહ્યો; કોઈ ગુણ અંશે પણ ખંડિત થયો નથી. ‘હું શુદ્ધ છું’ એમ સ્વીકારતાં પર્યાયની રચના શુદ્ધ જ ધાય છે. જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.
- જ્ઞાયક : (વિરોધ સમજ)
- દાહ્યના (બળવા યોગ્ય પદાર્થના) આકારે થવાથી અગ્નિ ને દહન કહેવાય છે તો પણ દાહ્યકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી, તેવી રીતે જોયાકાર થવાથી તે ભાવ ને જ્ઞાયક પણું પ્રસિદ્ધ છે તો પણ જોયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી. કારણ કે જોયાકાર અવસ્થામાં જ્ઞાયકપણે જે જણાયો તે સ્વરૂપ પ્રકાશનની (સ્વરૂપને બાજવાની) અવસ્થામાં પણ, દીવાની જેમ, કર્તાકર્મનું અનન્યપણું હોવાથી

જ્ઞાયક જ છે - પોતે જાણનારો માટે પોતે કર્તા અને પોતાને જાણ્યો માટે પોતે જ કર્મ. (જેમ દીપક ઘટપટાદિને પ્રકાશિત કરવાની અવસ્થામાંય દીપક અને પોતાને - પોતાની જ્યોતિષ્વ શિખાને પ્રકાશવાની અવસ્થામાં પણ દિપક જ છે. અન્ય કાંઈ નથી તેમ જ્ઞાયકનું સમજવું.)

- 'જ્ઞાયક' એવું નામ પણ તેને જોયને જાણવાથી આપવામાં આવે છે કારણ કે જોયનું પ્રતિબિંબ જ્યારે ઝળકે છે ત્યારે જ્ઞાનમાં તેવું જ અનુભવાય છે. તો પણ જોયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી કારણ કે જેવું જોય જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થયું તેવો જ્ઞાયકનો અનુભવ કરતાં જ્ઞાયક જ છે. "આ હું જાણનારો છું તે જ હું છું અન્ય કોઈ નથી" એવો પોતાને પોતાનો અલેદ્વિપ અનુભવ થયો ત્યારે એ જાણવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા પોતે જ અને જેને જાણ્યું તે કર્મ પણ પોતે જ છે. એવો એક જ્ઞાયક પણા માત્ર પોતે શુદ્ધ છે.
- 'જે જ્ઞાયક પણે જણાયો તે જ છે, બીજો કોઈ નથી,' અહીં જ્ઞાયકને જાણનાર પર્યાયની વાત કરી. જ્ઞાયકને જાણનારી પર્યાય જ્ઞાયકની પોતાની જ છે, એ પર્યાયનો કર્તા પોતે જ છે. જ્ઞાનની પર્યાય તે અન્ય જોયનું કાર્ય છે વા નિમિત્તનું કાર્ય છે એમ નથી. પોતે જ્ઞાયક ભાવ જે પર્યાયમાં જણાયો તેમાં ભલે જોયનું જ્ઞાન હોય, પણ એ જ્ઞાન જોયનું કાર્ય નથી, પોતાનું કાર્ય છે. આ જ્ઞાયક ભાવને જાણવો, અનુભવવો એ સર્વ સિદ્ધાંતનો સાર છે.
- જ્ઞાયક ભાવની દષ્ટિ થતાં જે શુદ્ધતા પ્રગટી એને એ શુદ્ધતામાં સ્વનું અને પરનું જ્ઞાન પરિણમન થયું. એ જ્ઞાન પરનું નિમિત્તનું કે જોયનું કાર્ય છે એમ નથી. પોતાના જ્ઞાનની પર્યાય જે પરિણમી તેનો કર્તા પોતે છે અને જે પર્યાય પરિણમી તે એ એનું પોતાનું કાર્ય છે.
- 'નિત્ય ઉદ્યોતરૂપ હોવાથી ક્ષણિક નથી' એટલે વર્તમાનમાં છે, એવો ને એવો ત્રિકાળ છે. વર્તમાન - વર્તમાનપણે પોતે કાયમ રહેનારો ત્રિકાળ છે. "અને સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન જ્યોતિ" છે. પરની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતે પોતાને જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જણાય એવી ચૈતન્ય જ્યોતિ પોતે છે. આત્મા પોતાના સ્વભાવ વડે જણાય એવો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે. ભગવાન આત્મા મતિ, શ્રુત જ્ઞાનમાં પોતાથી પ્રત્યક્ષ જણાય એવી ચૈતન્યજ્યોતિ છે, પરોક્ષ રહે કે ઢંકાયેલા રહે એવો આત્મા છે જ નહિ.
- દાહ્ય એટલે બળવા યોગ્ય પદાર્થના આકારે થવાથી અગ્નિને દહન કહેવાય છે. છાણાં, લાકડાં વગેરેને દાહ્ય કહેવાય છે. અગ્નિ તેના આકારે ધાય છે તેથી અગ્નિ ને દહન કહેવાય છે. તો પણ દાહ્યકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી. બળવા યોગ્ય

પદાર્થના આકારે અગ્નિ થયો એ પોતે પોતાના પરિણામનની લાયકાતથી થયો છે. તેના આકારે પરિણામ્યો માટે અગ્નિ પરાધીન છે એમ નથી. છાણાના આકારે અગ્નિ પરિણામ્યો તેથી તેને અશુદ્ધતા નથી. તે સ્વયં અગ્નિ તેવા આકારરૂપે પરિણામ્યો છે. દાહના આકારે પરિણામતો અગ્નિ દાહને કારણે નહિ, પણ સ્વયં પોતાને કારણે તેવા આકારે પરિણામે છે.

- જોયાકાર થવાથી તે 'ભાવ' ને જ્ઞાયક પણું પ્રસિદ્ધ છે. જેવો રાગ હોય, પુણ્ય-પાપના ભાવ હોય તેને તે સ્વરૂપે જ જ્ઞાન જાણે. શરીર, મન, વાણી, રાગ આદિ જ્ઞાનમાં જણાય તે કાળે જ્ઞાન જોયાકારે પરિણામે છે. છતાં જોયના કારણે જ્ઞાન જોયાકાર થાય છે એવી પરાધીનતા નથી. જાણનાર જોયાકારોના જ્ઞાનપણે પરિણામે તેથી તેને જ્ઞાયક પણું પ્રસિદ્ધ છે, તો પણ જોય પદાર્થોના કારણે જ્ઞાન પરિણામ્યું છે એમ નથી. જોયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી. પરના કારણે જ્ઞાન જોયાકારરૂપ થાય છે એમ નથી. પરંતુ પોતાની પરિણામન યોગ્યતાથી પોતાનો જ્ઞાન-આકાર પોતાથી થયો છે.
- રાગાદિ જોયાકારની અવસ્થામાં જ્ઞાયક પણે જે જણાયો તે સ્વરૂપ પ્રકાશનની અવસ્થામાં પણ જ્ઞાયક જ છે. જ્ઞાયક ભાવના લક્ષે જે જ્ઞાનનું પરિણામન થયું તેમાં સ્વનું જ્ઞાન થયું અને જે જોય છે તેનું જ્ઞાન થયું તે પોતાના કારણે થયું છે. પોતે જાણનારો માટે પોતે કર્તા અને પોતાને જાણ્યો છે માટે પોતે જ કર્મ. જોયને જાણ્યું જ નથી, પણ જોયાકાર થયેલા પોતાના જ્ઞાનને જાણ્યું છે.
- જેમ દીપક ઘટ-પટને પ્રકાશિત કરવાની અવસ્થામાં ધીપક છે અને પોતાને પોતાની જ્યોતિરૂપ શિખાને પ્રકાશવાની અવસ્થામાં પણ દીપક જ છે. દીવો ઘટ-પટાદિને પ્રકાશે ત્યારે પણ દીવારૂપ છે, ઘટ-પટાદિરૂપ થતો નથી અને પોતાની જ્યોતિરૂપ શિખાને પ્રકાશે ત્યારે પણ દીવો દીવો જ છે, અન્ય કાંઈ નથી. તેમ જ્ઞાયકનું પણ સમજવું. જ્ઞાયક ઘટ-પટાદિ કે રાગાદિ જોયાકારોને જાણવાની અવસ્થામાં પણ જ્ઞાયક જ છે અને પોતાને જાણવાની અવસ્થામાં પણ જ્ઞાયક જ છે. ઘટ-પટાદિ કે રાગાદિને જાણવાના કાળે પણ જ્ઞાનની પર્યાય જ્ઞાનરૂપ જ છે. ઘટ-પટાદિ અન્યરૂપ નથી. તથા પોતાની પર્યાયના જાણવાના કાળે પણ જ્ઞાનની પર્યાય જ્ઞાનરૂપ જ છે, અન્યરૂપ નથી.
- જ્ઞાયક જ્ઞાનરૂપે પરિણામે છે, તે જોયાકારે પરિણામે છે એમ છે જ નહિ. આ જ્ઞાયકરૂપી દીવો, દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ, પૂજા ઇત્યાદિ પરિણામ જે જોય છે તેને જાણવાના કાળે પણ જ્ઞાનરૂપે રહીને જ જાણે છે. અન્ય જોયરૂપ થતો નથી. જોયોનું જ્ઞાન તે જ્ઞાનની અવસ્થા છે, જોયની નથી. જ્ઞાનની પર્યાય

જોયના જાણનારણે યઈ માટે તેને જોયકૃત અશુદ્ધતા નથી.

- આત્મા જાણનાર છે તે જાણે છે, તે પરને જાણે છે કે નહિ? તો કહે છે કે પરના જાણવાના કાળે પણ સ્વનું પરિણામન- જ્ઞાનનું પરિણામન પોતાથી થયું છે, પરના કારણે નહિ.
- આ શાસ્ત્રના શબ્દો જે જોય છે એ જોયના આકારે જ્ઞાન ધાય છે પણ તે જોય છે માટે જ્ઞાનનું અહીં પરિણામન થયું છે એમ ત્રણ કાળમાં નથી. તે વખતે જ્ઞાનના પરિણામનની લાયકાતથી અર્થાત્ જોયનું જ્ઞાન થવાની પોતાની લાયકાતથી જ્ઞાન થયું છે. જ્ઞાન જોયના આકારે પરિણામે છે તે જ્ઞાનની પર્યાયની પોતાની લાયકાતથી પરિણામે છે, જોય છે માટે પરિણામે છે એમ નથી.
- સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાન સામે હોય અને તે જાણવાના આકારે જ્ઞાનનું પરિણામન ધાય તો તે જોયના કારણે થયું એમ નથી, તે કાળે જ્ઞાનનું પરિણામન સ્વતંત્ર પોતાથી જ છે, પરને લઈ ને થયું નથી. ભગવાનના જાણવાના કાળે ભગવાન જણાયા છે એમ નથી પણ ખરેખર તત્સંબંધી પોતાનું જ્ઞાન જણાયું છે. જ્ઞાન જ્ઞાનને જાણે છે.
- ‘જાયક’ એવું નામ પણ તેને જોયને જાણવાથી આપવામાં આવે છે, કારણ કે જોયનું પ્રતિબિંબ જ્યારે ઝળકે છે ત્યારે જ્ઞાનમાં તેવું જ અનુભવાય છે. રાગાદિ, વિકારાદિ, જેવા જોય છે તેવું જ અહીં જ્ઞાનમાં જણાય છે. તો પણ જોયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી. રાગને જાણે માટે રાગના કારણે જ્ઞાન પરિણામ્યું એમ નથી. રાગ છે માટે અહીં તેનું જ્ઞાન થયું એમ તેને અશુદ્ધતા નથી. જ્ઞાનની પર્યાય પોતે જ એ રીતે જાણવારૂપ પરિણામી છે.
- જેમ અરીસો હોય તેમાં સામે જેવી ચીજ કોલસા, શ્રીફળ વગેરે હોય તેવી ચીજ ત્યાં જણાય. એ રૂપે અરીસો પરિણામ્યો છે, એ અરીસાની અવસ્થતા છે. અંદર દેખાય એ કોલસો કે શ્રીફળ નથી. એ તો અરીસાની અવસ્થા દેખાય છે. તેમ જ્ઞાનની પર્યાયમાં શરીરાદિ જોયો જણાય ત્યાં જ્ઞાનની પર્યાય એ પોતાની છે, એ શરીરાદિ પરને લઈને યઈ છે એમ નથી; કેમ કે જેવું જોય જ્ઞાનમાં જ પ્રતિભાસીત થયું તેવો જાયકનો અનુભવ કરતાં જાયક જણાય છે. જાણનારો જાણનારણે જ રહ્યો છે, જોયણે થયો જ નથી. જોય પદાર્થનું જે જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાન પોતાનું પોતાથી છે, જોયથી નથી.
- ‘આહું જાણનારો છું તે હું જ છું, અન્ય કોઈ નથી’ જોય પદાર્થનું જ્ઞાન થયું ત્યાં જાણનારો તે હું જ છું, જોય તે હું નથી. એવો પોતાને પોતાનો અભેદરૂપ

અનુભવ થયો ત્યારે એ જાણવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા પોતે જ છે અને જેને જાણ્યું તે કર્મ પણ પોતે જ છે. જ્ઞાનની પર્યાયે ત્રિકાળી દ્રવ્યને જાણ્યું ત્યારે જોયને પણ સાથે જ જાણ્યું. એ જોયને નહિ પોતાની પર્યાયને પોતે જાણી છે. જાણનક્રિયા નો કર્તા પણ પોતે અને જાણનકર્મ પણ પોતે. આવો એક જ્ઞાયકપણામાત્ર પોતે શુદ્ધ છે. એ 'અશુદ્ધ' જણાયો પર્યાયમાં. એ રીતે એને શુદ્ધ કહેવામાં આવે છે.

- 'ધ્યાતા પુરુષ એમ ભાવે છે કે જે સકળ નિરાવરણ અખંડ એક પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમય અવિનશ્વર શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવ લક્ષણ નિજ પરમાત્મ દ્રવ્ય તે હું છું.' પર્યાય એમ જાણે-અનુભવે છે કે ત્રિકાળી દ્રવ્ય તે હું છું. મટે એકલો જે જ્ઞાયક ધ્રુવ ભગવાન છે તે એક જ દષ્ટિ નો વિષય આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. નિર્મળ પર્યાય પણ આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી.
- 'અનેકાંત અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ - અજ્ઞાનમૂઢ પ્રાણીઓને જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ કરતો સ્વયમેય અનુભવાય છે.'
- જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુ અનેકાંતમય છે. પરંતુ અનાદિ કાળથી પ્રાણીઓ પોતાની મેળે અથવા તો એકાંતવાદનો ઉપદેશ સાંભળીને જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વ સંબંધી અનેક પ્રકારે પક્ષપાત કરી જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વનો નાશ કરે છે.
- અજ્ઞાની જીવોને સ્યાદ્વાદ જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વનું અનેકાંત સ્વરૂપપણું પ્રગટ કરે છે - સમજાવે છે.
- જો પોતાના આત્મા તરફ દેખી અનુભવ કરી જેવામાં આવે તો (સ્યાદ્વાદના ઉપદેશ અનુસાર) જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુ આપોઆપ અનેક ધર્મોવાળી પ્રત્યક્ષ અનુભવ ગોચર થાય છે.
- જ્ઞાનને તત્ત્વસ્વરૂપ, અત્ત્વસ્વરૂપ, એકસ્વરૂપ, અનેકસ્વરૂપ, પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી સત્ત્વસ્વરૂપ, પરના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી અસત્ત્વસ્વરૂપ, નિત્યસ્વરૂપ, અનિત્યસ્વરૂપ ઈત્યાદિ અનેક ધર્મસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર કરી પ્રતીતિમાં લાવો.
- એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સર્વથા એકાંત માનવું તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. પરસ્પર ભિન્ન એવા અનંત ધર્મોના સમુદાયરૂપે પરિણત એક જ્ઞાયક માત્ર ભાવરૂપે પોતે જ હોવાથી (અર્થાત્ પરસ્પર ભિન્ન એવા અનંત ધર્મોના સમુદાયરૂપે પરિણમેલી જે એક જાણનક્રિયા તે જાણનક્રિયા માત્ર એક ભાવની અંતઃપ્રાપ્તિની (જ્ઞાનમાત્ર એક ભાવની અંદર પડનારી અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર એક ભાવની અંદર આવી જતી) અનંત શક્તિઓ ઉછળે છે. આત્માના જેટલા ધર્મો છે તે

બધાયને, લક્ષણભેદ ભેદ હોવા છતાં, પ્રદેશભેદ નથી; આત્માના એક પરિણામમાં બધાય ધર્મોનું પરિણામન રહેલું છે. તેથી આત્માના એક જ્ઞાનમાત્ર ભાવની અંદર અનંત શક્તિઓ રહેલી છે. માટે જ્ઞાનમાત્ર ભાવમાં - જ્ઞાનમાત્ર ભાવસ્વરૂપ આત્મામાં - અનંત શક્તિઓ ઉછળે છે.

- અનેક શક્તિઓથી યુક્ત આત્મા છે તો પણ તે જ્ઞાનમાત્રપણાને છોડતો નથી. તેની સર્વ અવસ્થાઓ, પરિણામો - પર્યાયો - જ્ઞાનમય જ છે.
- જોયાકાર ધવાથી જ્ઞાન સ્વરૂપી પ્રભુ જોય - જણાવા યોગ્ય પદાર્થનો આકાર અહીંયા આવવાથી તે જાણે જોયકૃત આકાર છે એમ તેને ધાય છે. પરંતુ એમ નથી. એ તો જ્ઞાનનો પોતાનો જ આકાર એ રીતે પરિણામ્યો છે.
- જેમ બળવા યોગ્યને આકારે અગ્નિ ધાય છે તેથી બળવા યોગ્ય પદાર્થની અશુદ્ધતા એટલી પરાધીનતા છે એમ નથી. પરંતુ અગ્નિ પોતે જ એ આકારે ધયો છે. એવી રીતે જોયાકાર જ્ઞાનમાં શરીર, વાણી, મન, મકાન, પૈસાનો આકાર દેખાય છે તેથી તેને આકારે અહીં જ્ઞાન થયું માટે તે જોયાકારની અપેક્ષાથી જ્ઞાન થયું છે એવી જ્ઞાનમાં અપેક્ષા નથી, એવી પરાધીનતા જ્ઞાનની પર્યાયમાં નથી. પરંતુ તે સ્વયં પોતે જ્ઞાન તે રીતે તે આકારે થયું છે. અર્થાત્ પરને જાણવા કાળે પરની જેવી ચીજ છે તેવા આકારે જ્ઞાન ધાય છે. છતાં પણ એ જ્ઞાન જે જણાવા લાયક છે તેને કારણે થયું છે એમ નથી. પરંતુ તે જ્ઞાન જ પોતે પોતાથી સ્વતંત્ર તે આકારે પરિણામ્યું છે.
- જોયાકાર ધવાથી એટલે કે શું? તે હવે થોડું સુક્ષ્મ લઈએ. સમકિતીને - જ્ઞાનીને જે રાગ ધાય છે તે રાગના જેવું અહીં જોયાકાર ધાય છે. અર્થાત્ સમકિતીને જ્ઞાનીને પણ રાગ ધાય છે. તો જેવો રાગ છે તેવી અહીં જ્ઞાનની પર્યાય ધાય છે પરંતુ એથી કરીને તે જ્ઞાનની પર્યાય રાગને લઈને ધઈ છે એમ નથી. પણ એ જ્ઞાનની પર્યાય જ તે આકારે પ્રણામી છે, એવા આકારે સ્વતંત્રપણે પોતાથી ધઈ છે.
- અહા! ધર્મી જીવને જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે તેને હજી રાગ આવે છે અને રાગ આકારે તેનું જ્ઞાન પણ ધાય છે. પર્યાયમાં જેવો રાગ તેનું તેને જ્ઞાન પણ ધાય છે. પણ તેથી રાગને આકારે તે જ્ઞાનાકાર થયું છે માટે જ્ઞાન પરાધીન છે એમ નથી. કેમ કે એ જ્ઞાનાકાર રાગના જ્ઞાનપણે થયેલા જ્ઞાનાકાર - જ્ઞાન પોતે પોતાથી પરિણામ્યું છે. પરંતુ તે જોય - રાગને લઈને પરિણામ્યું નથી. જ્ઞાન જોયાકારે થયું માટે જોયકૃત અશુદ્ધતા તેને છે એમ નથી. પણ એ જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ એ પ્રકારે ધયો છે. રાગ સંબંધીનું પોતાનું જ્ઞાન પોતાથી થયેલું

છે એવી તેની સ્વાધીનતા છે.

- જ્ઞાનીને જે શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટી છે તેમા 'દ્રવ્ય શુદ્ધ છે' એમ જણાયું છે. માટે દ્રવ્યને શુદ્ધ કહ્યું. પણ હવે પર્યાયની અપેક્ષાએ જોતાં તેને રાગાદિ હજી જણાય છે. કેમકે રાગ બાકી છે. રાગ આકારે થયેલું જે રાગ સંબંધીનું જ્ઞાન છે તે પોતાના આકારે થયું છે. તે જ્ઞાન રાગના કારણે થયું નથી. પણ તેના સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવના કારણે એ 'પર પ્રકાશપણે જ્ઞાન થયું છે. જ્ઞાયક (જાણનાર-પર્યાય) જ્ઞાયકને-જાણનાર પર્યાયને-જાણે છે.
- 'વળી જે જ્ઞાયકપણે જણાયો તે તો તે જ છે.' એટલે જાણનારો જણાયો છે તે જાણવાની પર્યાય પોતાની છે. જાણનાર જે વસ્તુ જણાણી છે તે પર્યાય પોતાની છે. અર્થાત્ એ પર્યાય પોતાનું કાર્ય છે અને આત્મા તેનો કર્તા છે. અહા! જાણનારો એવો ધ્વનિ છે ને? એટલે તે જાણનારો છે. તેથી જાણેકે તે પરને જાણે છે (એમ તેને ધાય છે.) કેમકે જાણનાર કહ્યો છે ને!

● પ્રશ્નોત્તરી :

પ્ર. પણ જાણનાર છે માટે પર ને જાણે છે ને !

ઉ. ના, પરંતુ એ તો પર સંબંધીનું જ્ઞાન પોતાથી પોતામાં સ્વપ્રકાશક ધાય છે. તે પર્યાય જ્ઞાયકની છે. અહા ! તે જ્ઞાયકપણે રહેલો છે તેથી જ્ઞાયકની જાણનાર પર્યાયતેતેનું કાર્ય છે, પણ જણાવવા યોગ્ય વસ્તુ છે એનું એ જાણવાનું કાર્ય નથી અને એ જણાવવા યોગ્ય વસ્તુ છે, જાણનારનું (જ્ઞાયક) કાર્ય નથી. (પર)

અહા ! અહીંયા 'જ્ઞાત - જ્ઞાયકપણે જણાયો' એમ કીધું છે ને ! તથા 'જણાયો તે તો તે જ છે' એમ પણ કહ્યું છે ને! તેથી તે (જ્ઞાયક) જાણનારો છે માટે, તેમાં બીજો જણાયો છે એમ નથી.

પ્ર. પરંતુ તે જાણનાર છે ને ! માટે તે જાણનાર છે તેથી તેમાં બીજો પણ જણાયો છે ને !

ઉ. ના, કેમકે જે જણાય છે તે પોતે જ છે અથવા પોતાની પર્યાય જ જણાઈ છે, જાણનારની પર્યાય જણાઈ છે. અહા ! રાગાદિ હો તો હો પરંતુ અહીં રાગ સંબંધીનું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન તો પોતાથી પ્રગટેલું છે. અર્થાત્ તે રાગ છે માટે અહીં સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનની પર્યાય પ્રગટી છે એમ નથી.

અહા ! અહીંયા જણાયો તે પોતે જ છે એમ કહે છે. એટલેકે જ્ઞાનની પર્યાયમાં જે જણાયો છે તે જાણનારો જ છે, પરંતુ 'જાણનારો' એવો અવાજ આવે છે એટલે જાણે કે તે બીજાને જાણે છે અને તે (જાણવું એ) એનું

(બીજાનું) કાર્ય છે. એમ તેને ધાય છે પણ એમ નથી. કેમ કે બીજાને જાણવાના કાળે પણ પોતાની પર્યાય પોતાથી જણાઈ છે અને તે પર્યાય પોતાથી થઈ છે. એટલે કે જાણવાની પોતાની પર્યાય પોતાથી થઈ છે અને તે જાણે છે.

પ્ર. 'બીજો કોઈ નથી' એમ કહ્યું છે, તો બીજો એટલે કોણ ?

ઉ. બીજો એટલે કે તે રાગ નથી, રાગનું જ્ઞાન નથી. પણ એ જ્ઞાનનું જ્ઞાન છે. અહા! વ્યવહારજાણેલો પ્રયોજવાન છે એમ (આગળખારમીગાથામાં) આવરો. પરંતુ અહીં તો કહે છે કે એ રાગ છે તો એ રાગનું જ્ઞાન અહીં થયું છે એમ નથી. તેમજ તે (જાણનાર) રાગને જાણે છે એમ પણ નથી. પણ એ તો રાગ સંબંધીનું પોતાનું જ્ઞાન પોતાને થયું છે તેને તે જાણે છે. આવી વાત છે !

પ્ર. જ્ઞાયક પણ આત્મા અને જ્ઞેય પણ આત્મા ?

ઉ. જ્ઞાયકને જ્ઞેય તરીકે અહીં તો પર્યાય લેવી છે. અત્યારે તો તેની પર્યાય લેવી છે. કેમ કે જે જણાયો છે તે પર્યાય પોતાની છે અને તેને તે જાણે છે. પરંતુ પરને જાણે છે એમ નથી. તથા 'વળી જે જ્ઞાયકપણે જણાયો' એમ આવ્યું છે ને ? તો તે પર્યાય છે. અહા ! ઝીણી વાત છે ભાઈ ! આ અનંતકાળની મૂળ ચીજનો અભ્યાસ જ નથી ને ! તેથી વાત ઝીણી લાગે છે.

અહા ! અહીંયા 'તે જ છે, બીજો કોઈ નથી' એમ છે ને ? 'બીજો કોઈ નથી' એટલે કે તે પરનું રાગનું જ્ઞાન નથી. અર્થાત્ જાણનાર જાણે છે માટે જાણનારે પરને જાણ્યું છે કે પરને જાણનારું જ્ઞાન છે એમ નથી. અહા ! શબ્દે શબ્દે ગૂઢતા છે. કેમ કે આ તો સમયસાર છે ને !

- તારી વર્તમાન જે જ્ઞાનની એક સમયની દશા છે તેનો સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવ હોવાથી, ભલે તારી નજર ત્યાં ન હોય તો પણ તે પર્યાયમાં દ્રવ્ય જ જણાય છે.
- ભગવાન આત્મા ! પ્રભુ ! તું જેવડો મોટો પ્રભુ છે એવડો તારી એક સમયની પર્યાયમાં-અજ્ઞાન હોય તો પણ પર્યાયમાં જણાય જ છે. કેમ કે જ્ઞાનની પર્યાયનો સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવ છે. માટે તે પર્યાયમાં સ્વ(આત્મા) પ્રકાશે તો છે જ, પણ તારી નજર ત્યાં નથી. તારી નજર દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ, પૂજા-એ રાગ છે તેના ઉપર છે અને તે નજરને લઈને તને રાગ જ જણાય છે જે મિથ્યાબુદ્ધિ છે. અર્થાત્ રાગને જાણનારી જે જ્ઞાન પર્યાય છે, તે જ પર્યાય સ્વને જાણનારી છે. પરંતુ તેમાં (સ્વ માં) તારી નજર નહિં હોવાથી તને રાગ અને પર્યાય જ જણાય છે. જે મિથ્યાબુદ્ધિ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

■ પ્રવચન ગાથા ૨૦૦

“ એ રીત તેથી આત્મને જ્ઞાયક સ્વભાવી જાણીને,
નિર્મમપણે રહી સ્થિત આ પરિવર્તું હું હું મમત્ત્વને.”

અન્વયાર્થ : તેથી (અર્થાત્ શુદ્ધાત્મામાં પ્રવૃત્તિ વડે જ મોક્ષ થતો હોવાથી) એ રીતે આત્માને સ્વભાવથી જ્ઞાયક જાણીને હું નિર્મમત્ત્વમાં સ્થિત રહ્યો થકો મમતાનો પરિત્યાગ કરું છું.

ટીકા : હું આ મોક્ષાધિકારી, જ્ઞાયક સ્વભાવી આત્મતત્ત્વના પરિજ્ઞાનપૂર્વક મમત્ત્વના ત્યાગરૂપ અને નિર્મમત્ત્વના ગ્રહણરૂપ વિધિ વડે સર્વ આરંભથી (ઉદ્ભવથી) શુદ્ધાત્મામાં પ્રવર્તું છું, કારણ કે અન્ય કૃત્યનો અભાવ છે. (અર્થાત્ બીજું કાંઈ કરવા યોગ્ય નથી). તે આ પ્રમાણે (અર્થાત્ હું આ પ્રમાણે શુદ્ધાત્મામાં પ્રવર્તું છું). પ્રથમ તો હું સ્વભાવથી જ્ઞાયક જ છું; કેવળ જ્ઞાયક હોવાથી મારે વિશ્વની (સમસ્ત પદાર્થોની) સાથે પણ સહજ જોય જ્ઞાયક લક્ષણ સંબંધ જ છે, પરંતુ બીજા સ્વસ્વામિલક્ષણાદિ સંબંધો નથી; તેથી મારે કોઈ પ્રત્યે મમત્ત્વ નથી, સર્વત્ર નિર્મમત્ત્વ જ છે. હવે એક જ્ઞાયક ભાવનો સર્વ જોયોને જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી, કમે પ્રવર્તતા, અનંત ભૂત વર્તમાન ભાવી વિચિત્ર પર્યાય સમૂહવાળાં અગાધ સ્વભાવ અને ગંભીર એવા સમસ્ત દ્રવ્ય માત્રને- જાણે કે તે દ્રવ્યો જ્ઞાયકમાં કોતરાર્થ ગયાં હોય, ચીતરાર્થ ગયા હોય, દટાર્થ ગયાં હોય, ખોડાર્થ ગયાં હોય, ડૂબી ગયા હોય, સમાઈ ગયા હોય, પ્રતિબિંબિત થયા હોય એમ એક ક્ષણમાં જ જે (શુદ્ધ આત્મા) પ્રત્યક્ષ કરે છે, જોય જ્ઞાયક લક્ષણ સંબંધની અનિવાર્યતા ને લીધે જોય જ્ઞાયકને ભિન્ન પાડવા અશક્ય હોવાથી વિશ્વરૂપતાને પામ્યો હોવા છતાં જે (શુદ્ધ આત્મા) સહજ અનંત શક્તિવાળા જ્ઞાયક સ્વભાવ વડે એકરૂપતાને છોડતો નથી, જે અનાદિ સંસારથી આ જ સ્થિતએ (જ્ઞાયક ભાવપણે જ) રહ્યો છે અને જે મોહ વડે અન્યથા અધ્યવસિત થાય છે (અર્થાત્ બીજી રીતે જણાય છે-મનાય છે), તે શુદ્ધ આત્માને, આ હું મોહને ઉખેડી નાખીને, અતિ નિષ્કંપ રહેતો થકો, યથાસ્થિત જ (જેવો છે તેવો જ) પ્રાપ્ત કરું છું. જોય-જ્ઞાયક સંબંધ (આકાશમાં તારા અને તેનું તળાવમાં પ્રતિબિંબ)

■ જાણનારને જાણવાની પર્યાયમાં પ્રત્યક્ષ જાણવો એ તારો સ્વતઃ સિદ્ધ સ્વભાવ છે. સ્વનો પ્રકાશક એ તો એનો મૂળ સ્વભાવ છે. સ્વના પ્રકાશક વિનાનો એકલો પરનો પ્રકાશક એ તો એનો મૂળ સ્વભાવ પણ નથી.

- આત્મધર્મ અંક ૬૧૮

- જ્યારે આત્માને 'જ્ઞાયક' કહ્યો અને તે 'જ્ઞાયક' જ્ઞાયકપણે જણાયો ત્યારે જાણનારને તો જાણ્યો પણ હવે તે 'જાણનાર છે' એમ કહેવાય છે તો તે પરને પણ જાણે છે એવું એમાં આવ્યું ને ?
- ભાઈ ! તે પરને જાણે છે એમ ભલે કહીએ. તો પણ ખરેખર તો જે પર છે તેને તે જાણે છે એમ નથી. અર્થાત્ પર છે, રાગાદિ ધાય છે તેને જે જાણે છે તે રાગાદિને લઈને જાણે છે એમ નથી.
- પરંતુ એ જ્ઞાનની પર્યાયનું સ્વ પ્રકાશક સામર્થ્ય જ એવું છે કે પોતે પોતાને જાણે છે. અર્થાત્ જ્ઞાયક (જાણનાર પર્યાય) જ્ઞાયકને (જાણનાર પર્યાયને) જાણે છે. અહીં પર્યાયની વાત છે હો ! કેમ કે દ્રવ્યને તો તે જાણે જ છે.
- અહા ! વસ્તુ સ્વરૂપ ચિદાનંદ પ્રભુ આત્મા જ્ઞાયકપણે તો જણાયો, લક્ષમાં આવ્યો, દષ્ટિમાં આવ્યો. પરંતુ તેને જાણનારો સ્વ-પર પ્રકાશક કહીએ છીએ તો 'તે પરને જાણનારો' એમ પણ તેમાં આવ્યું. એટલે કે સ્વને તો જાણ્યો. પણ હવે પરને જાણવાનું પણ તેમાં આવ્યું. તો કહે છે કે પરને જાણવું એ એમાં નથી આવ્યું. પરંતુ પર સંબંધીનું જ્ઞાન કે જે પોતાને પોતાથી થયું છે તેવા જ્ઞાયકને જાણે જાણ્યો છે. માટે પર્યાયને જ્ઞાનને જાણ્યું છે, એ જાણનારની પર્યાયને તેણે જાણી છે.
- રાગનાં જ્ઞાન કાળે કે શરીરના જ્ઞાન કાળે તેને તો જ્ઞાયકપણાની પર્યાયપણે જ જાણ્યો છે. પણ તેને (તે જ્ઞાનને) રાગની પર્યાય તરીકે કે રાગથી જ્ઞાન થયું છે એમ જાણ્યું નથી.
- જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે સ્વને જાણતાં પરને જાણવાનો એની પર્યાય પોતાથી પોતામાં ધાય અને તેને તે જાણે છે.

જોયાકાર → જાનાકાર → જ્ઞાન → જ્ઞાયક (આત્મા)

■ જોય-જ્ઞાયક સંબંધ :

- જોય-જ્ઞાયક સંબંધ વિષે ઘણી ભ્રાંતિ ચાલે છે, તેથી કોઈ એમ સમજશે કે જીવ વસ્તુ જ્ઞાયક, પુદ્ગલથી માંડીને ભિન્નરૂપ છ દ્રવ્યો જોય છે; પરંતુ એમ તો નથી, જેમ હમણાં કહેવામાં આવે છે તેમ છે.

“अहम् अयं यः ज्ञानमात्रः भावः अस्मि”

- હું જે જોઈ ચેતના સર્વસ્વ એવી વસ્તુ સ્વરૂપ છું, તે હું જોયરૂપ છું, પરંતુ એવા જોયરૂપ નથી. કેવા જોયરૂપ નથી ? પોતાના જીવથી ભિન્ન છ દ્રવ્યોના સમૂહના જાણપણા માત્ર.

ભાવાર્થ આમ છે કે - હું જ્ઞાયક અને સમસ્ત છ દ્રવ્યો મારાં જોય એમ તો નથી.
તો કેમ છે ? આમ છે -

● “જ્ઞાનજ્ઞેયજ્ઞાતૃમદ્વસ્તુમાત્રઃ”

‘જ્ઞાન’ અર્થાત્ જાણવારૂપ શક્તિ, જોય અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય શક્તિ જ્ઞાતા અર્થાત્ અનેક શક્તિ એ બિરાજમાન વસ્તુમાત્ર, એવા ત્રણ ભેદ મારું સ્વરૂપ માત્ર છે, એવા જોયરૂપ છું. ભાવાર્થ આમ છે કે - હું પોતાના સ્વરૂપને વેધવેદકરૂપે જાણું છું તેથી મારું નામ જ્ઞાન, હું પોતા વડે જાણવા યોગ્ય છું તેથી મારું નામ જોય, એવી બે શક્તિઓથી માંડીને અનંત શક્તિરૂપ છું તેથી મારું નામ જ્ઞાતા; એવા નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી.

● કેવો છું ? “જ્ઞાનજ્ઞેય કલ્લોલવલ્ગન”

(જ્ઞાન) જીવ જ્ઞાયક છે, (જોય) જીવ જોયરૂપ છે, એવો જે વચનભેદ તેનાથી ભેદને પામું છું. ભાવાર્થ આમ છે કે - વચનનો ભેદ છે, વસ્તુનો ભેદ નથી.

(સમયસાર કળશ - ૨૭૧)

■ જ્ઞાન-અનુભવ :

- સ્વ આત્મગ્રહણમાં નિશ્ચયથી મન જ ઉપયોગી છે પરંતુ એટલું વિરોધ છે કે વિશિષ્ટ દશામાં તે મન પોતે જ જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે.
- “મન જ જ્ઞાતા અને જોયના વિકલ્પોથી રહિત થઈને પોતે જ જ્ઞાનમય થઈ જાય છે તેથી જ્ઞાન દ્વારા જ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને અતીંદ્રિય આત્માનો અતીંદ્રિય પ્રત્યક્ષ થવો યુક્તિ સંગત છે”.
- દ્રવ્ય મન દ્વારા પ્રવર્તતો જ્ઞાનનો ઉપયોગ તેને ભાવ મન કહેવામાં આવે છે. તે ઉપયોગ દ્વારા હિત-અહિતનો તેમ જ હેય-ઉપાદેય તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે છે. પરંતુ તે ઉપયોગની દિશા બહિર્મુખ હોવાથી તેનાથી આત્માનુભવ થઈ શકતો નથી. તેથી આત્માનુભવમાં તો તે ઈંદ્રિયજ્ઞાન કાર્ય સાધક નથી.
- પરંતુ જ્યારે તે ઉપયોગને પલટીને - અંતર્મુખ થઈને સ્વાત્માને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે ઉપયોગ અતીંદ્રિય જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે. તેથી તે ‘મન’ જ અર્થાત્ મન દ્વારા વર્તતો ‘ઉપયોગ’ જ જ્ઞાતા-જોયના વિકલ્પોથી રહિત થઈને સ્વયં જ જ્ઞાનમય થઈ જાય છે. અને સર્વ પ્રદેશે વ્યાપ્ય વ્યાપકપણે અતીંદ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપે પરિણમી જાય છે.
- અહીં બહિર્મુખ ભાવ છૂટી જવાથી ‘મન પાવૈ વિશ્રામ’ એવું નામ અનુભવદશાને શ્રી બનારસી દાસે આપેલું છે.

વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતે; મન પાવે વિગ્રામ
રસસ્વાદત શુભ ઉપદે, અનુભવ તાકો નામ.

અહા! વસ્તુ આત્મા જે અતીન્દ્રિય આનંદનો નાથ છે તેનો વિચાર કરી ધ્યાવતાં મન અનેક વિકલ્પોના કોલાહલથી વિગ્રામ પામે, શાંત થઈ જાય અને ત્યારે અતીન્દ્રિય આનંદના રસનો સ્વાદ આવે તેને આત્મ અનુભવ કહે છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે, ધર્મ છે. આવા અનુભવથી વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાની પ્રધાનતા છે, શાસ્ત્રના બહિર્લક્ષી જ્ઞાનનું અહીં કામ નથી.

- આત્મા-પુણ્ય પાપથી ભિન્ન પડી અંતર અનુભવ વડે અનાકુળ શાંતિ અને આનંદ ઉત્પન્ન કરી શકે અને એ જ નિશ્ચયધર્મ છે.
- વેદન, અનુભૂતિ પર્યાય, ઉપયોગનો, આધ્યાત્મિક અર્થ ‘અધ્યાત્મ તત્ત્વ’ જે શુદ્ધાત્મા તેના આશ્રયે એકાર્થવાચીપણે કરી શકાય છે અને સાધકની દૃષ્ટિ તે તે દશાવાન અનામી આત્મા પ્રત્યે અવશ્ય સંકેત કરે છે. તેથી તે આત્માનું લક્ષ કરવું જોઈએ તે નિર્વિવાદ છે.
- “અનેક જોયરૂપી પદાર્થોની સત્તાની આકૃતિ રૂપે જે જ્ઞાન પર્યાય પરિણામી છે તેવા જોયાકાર જ્ઞાનની ગૌણતા કરીને, જ્ઞાન સત્તામાત્ર એવું જે નિજસ્વરૂપ તેની મુખ્યતા કરીને તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ”.
- જ્ઞાન પરને જાણતું નથી તેમજ જ્ઞાન સ્વ-પર પ્રકાશક છે. એ બન્ને વાતમાં કેવી રીતે અવિરોધિતા છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે.
“જ્ઞાન જ્ઞાનને જાણે; અન્યને જાણતું નથી; જ્ઞાન અન્યનું નથી; વગેરે પ્રકારે ક્યન આવે છે; ત્યાં પણ ‘જ્ઞાનવેદન’ અર્થાત્ ‘અનુભવ’ કહેવા ધારે છે, તેમ સમજવા યોગ્ય છે. તેમજ ‘જ્ઞાન જ્ઞાનને જાણે છે’ તેમાં એક જ્ઞાનની પર્યાય થઈ ગયેલી બીજી જ્ઞાનની પર્યાયને જાણે છે, તેમ કહેવાનો અભિપ્રાય નથી; પરંતુ પરલક્ષના અભાવમાં, ત્રિકાળીના લક્ષે ઉત્પન્ન વર્તમાન જ્ઞાન, સ્વયં પોતાને સ્વરૂપે વેદનું ઉત્પન્ન થાય છે. આમ ત્રિકાળીના જ્ઞાનનું સ્વપણે વેદન, તે જ સ્વસન્મુખતા અથવા અંતર્મુખતા છે”.
- વળી જ્ઞાન જાણવારૂપ ભાવે પરિણમે છે અને વેદવા અર્થાત્ અનુભવ ભાવે પણ પરિણમે છે. ત્યાં જ્ઞાનની સ્વ-પર પ્રકાશક શક્તિમાં માત્ર જાણવારૂપ ભાવની વાત છે; કારણ કે જ્ઞાન પરને વેદી-અનુભવી શકતું જ નથી. પર જોયાકાર જ્ઞાનને પર પ્રકાશક કહે છે; ત્યારે પણ પોતે પરથી ભિન્ન જ્ઞાયકપણે જણાયો એટલે વેદાયો, તેમ લેવાનું છે. તેથી જ આ પ્રકારે પરથી ભિન્નપણે ઉપાસવામાં આવે છે.

- સ્વાનુભવમાં સર્વ તરફ એક જ્ઞાનધન, અનંત જ્ઞાનમય આત્મા પોતે જ છે; એમ નિર્વિકલ્પભાવે સ્વાનુભવ છે. તેને ભેદથી એમ સમજવાય છે કે 'શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલંબન છે અને જ્ઞાનનો જ્ઞાનમાં જ્ઞાનને અનુભવ છે'. પરંતુ ત્યાં જ્ઞાન અને આત્માનો ભેદ અનુભવાતો નથી. કારણ કે આત્મા સ્વભાવે કરી સર્વતઃ એક વિજ્ઞાનધનપણ છે. તેથી જ તે જ્ઞાનપણે સ્વાદમાં આવે છે, અનુભવાય છે. તેમજ જ્ઞાન (પર્યાય) અને આત્મ દ્રવ્યનો ભેદ પણ ત્યાં અનુભવાતો નથી. અનુભવ-ભાવમાં તો 'આત્મામાં આત્માને નિશ્ચય પણે સ્થાપીને, નિર્વિકલ્પ થઈને અભેદ ભાવે સ્વાનુભવ છે'. આવો 'સ્વાનુભવ' ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે. તેથી તે સર્વને સુગમ છે. વીતરાગી સંતોએ અતિ સુગમ શૈલીમાં, 'જ્ઞાન છે તે આત્મા અને આત્મા છે તે જ્ઞાન છે' એમ કહ્યું છે.

■ સ્વભાવ : (આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર)

- જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. - ૧
- રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. - ૧૫
- લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. - ૨૮
- ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;
વર્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ. - ૭૮
- દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખભોગ. - ૯૧
- વર્તે નિજસ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજ ભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત. - ૧૧૧
- કેવળ નિજ સ્વભાવનું, અખંડ વર્તે જ્ઞાન;
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. - ૧૧૩

- કર્તા ભોકતા કર્મનો, વિભાવ વર્તે જ્યાંય; .
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્તા ત્યાંય. -૧૨૧
- અથવા નિજપરિણામ જે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ;
કર્તા ભોકતા તેહનો, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ. -૧૨૨
- દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો, વંદન અગાધિત. -૧૪૨
- પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમજ્ઞાન સુખધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ.

■ ભૂમિકા :

- અનાદિ કાળથી આ આત્માએ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ જાણ્યું નહિ, તેથી સ્વ-પરનું યથાર્થ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન થયું નહિ, સ્વને પર રૂપે માન્યો અને પરને સ્વરૂપ માન્યું, તેથી બાહ્ય પદાર્થો તરફ તીવ્ર મમત્ત્વબુદ્ધિ થઈ. શરીરાદિ પર દ્રવ્યોને પોતાના માન્યા તથા તેમાં અહંબુદ્ધિ અને મમત્ત્વબુદ્ધિ કરીને અત્યંત આસક્તિપૂર્વક આ જીવ પ્રવર્ત્યો. જીવનું અનાદિકાળથી આ અગ્રહીત મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વજીવને મૂળ નિગોદસ્થાનથી જ ચાલ્યું આવે છે.
- એકેન્દ્રિય થી પંચેન્દ્રિય અસંજી સુધી તો જીવને પોતાનું હિત શું છે અને અહિત શું છે તેનો વિચાર કરવાની શક્તિ જ પ્રાપ્ત થઈ નથી.
- પંચેન્દ્રિય સંજી થયો, મનુષ્ય બન્યો, મંદ કષાય અને જ્ઞાનના ઉઘાડ વડે પોતાનું હિત-અહિત શું છે તેનો વિચાર કરવા યોગ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. અહીં પણવસ્તુ સ્થિતિનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ ન જણાતાં, એને વિપરીતરીતે માન્યું; આ ગ્રહીત મિથ્યાત્વ છે. તે અગ્રહીત મિથ્યાત્વમાં ભળીને તેને દૃઢ કર્યું. આ કારણે જીવ અનાદિકાળથી સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરતો રહ્યો.
- પ્રાણી માત્રને વિકાસના અને આત્મશ્રેયના અંગોનો યોગ મળવો અત્યંત દુર્લભ છે. એમાં પણ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થવું, સદ્ગુરુનો યોગ થવો તથા સત્ ધર્મનું શ્રવણ કરી, ચિંતન-મનન કરી શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજી તેનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરવું એટલે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવું અતિ અતિ દુર્લભ છે.
- આવું દુર્લભ મનુષ્યત્વ પામ્યા પછી પણ સમ્યગ્દર્શનની સંપ્રાપ્તિ અત્યંત અત્યંત દુર્લભ છે. તેથી જો જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રગટાવવાનો પુરુષાર્થ ન કરે તો સંસાર ચક્રમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે અને મનુષ્યપણાની કાંઈ સાર્થકતા થાય નહિ.
- માટે ભવ્ય આત્માઓ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા પામે એ માટે મિથ્યાત્વનું અને સમ્યગ્દર્શનનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.
- આવું સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજી તેને પ્રાપ્ત કરવાની યથાર્થ વિધિ જાણી, આત્મતત્ત્વને તેના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે ઓળખવામાં આવે; તેવી જ પ્રતીતિ વર્તે અને તેની પ્રાપ્તિની એક માત્ર ભાવના કરવામાં આવે તો જ સમ્યગ્દર્શન પ્રકાશે છે.

- સ્વરૂપલક્ષે જ સાધના હોવી ઘટે જેથી શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય.

■ સમ્યક્દર્શન અર્થ :

- શબ્દાર્થ : સમ્યક્ત્વ એટલે નિર્મળ શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, આત્માની પ્રતીતિ, લક્ષ અને અનુભવ. સમકિત એટલે સાચી માન્યતા, યથાર્થ શ્રદ્ધા.
- આત્મા નામના નિર્મળ તેજનો નિર્ણય કરવો અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપમાં રુચિ ઉત્પન્ન થવી અર્થાત્ તે જ પદાર્થની તે જ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પ્રમાણે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે તે જ પ્રમાણે તેનો અનુભવ થાય તે સમ્યક્દર્શન છે.

તે જ આત્મસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનને સમ્યક્જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

તે જ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવાને સમ્યગ્ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે.

- આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન તે નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન છે.
- સમ્યક્ત્વનો અર્થ છે સચ્ચાઈ. પોતાના અસ્તિત્વની સચ્ચાઈનો અનુભવ એનું જ નામ સમ્યક્દર્શન.
- ‘દર્શન’ શબ્દની ઉત્પત્તિ દશ ધાતુથી થઈ છે. જેનો શાબ્દિક અર્થ છે ‘દેખવું - જોવું, પ્રત્યક્ષ જાણવું’.

આલોચનાત્મક બ્યાખ્યા અથવા તર્કપૂર્ણ નિરીક્ષણ ‘દર્શન’ નો અર્થ છે. આધ્યાત્મિક દર્શન પણ થાય છે.

- જેનો ભાવ એ છે કે સંપૂર્ણ સત્યને આત્માની સન્મુખ ઉપસ્થિત કરવું તે. સત્યના સ્વભાવનો યથાર્થ નિર્ણય કરી તેનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્દર્શન છે.

- સમ્યક્ત્વ એટલે જે છે તે-યથાર્થ ઉચિત સત્ય.
- સમ્યક્ત્વનો વિરોધી શબ્દ છે મિથ્યાત્વ. મિથ્યાત્વ એટલે વિપરીત અથવા સત્યથી વિરોધી-જે નથી તે છે એમ માનવું અથવા તો જે જેમ છે તે તેમ નથી એ માનવું.
- આત્મા સત્ છે. તેની શ્રદ્ધા એ સમકિત છે. એ એક જ સત્ય છે.
- યથા યોગ્ય આત્માને જાણવું એ સમ્યક્જ્ઞાન છે.
યથા યોગ્ય આત્માનું શ્રદ્ધાન થવું એ સમ્યક્દર્શન છે.
- સમ્યક્દર્શનમાં ‘દર્શન’ નો પ્રયોગ શ્રદ્ધાનનાં અર્થમાં છે. સામાન્ય અવલોકન કે ‘દેખવું’ એવા અર્થમાં નથી.

- ‘સમ્યક્’ પદ વિપરીત અભિનિવેશ (હિંધા અભિપ્રાય) નો નિષેધ કરવા માટે છે.

જે ગુણની નિર્મળ દસા પ્રગટ થવાથી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ ચતુર્થ પ્રતીત થાય તે ‘સમ્યગ્દર્શન’

■ મિથ્યાત્વ શું છે ?

- મિથ્યાત્વ એટલે વિપરીત માન્યતા કે વિપર્યાસબુદ્ધિ.
- અસત્ ને સત્ સમજવું, સત્ ને અસત્ સમજવું તે.
- દેહમાં આત્મબુદ્ધિ- ‘દેહ તે હું છું’ એવી માન્યતા.
- આત્મામાં દેહ બુદ્ધિ-રાગાદિ પર્યાયમાં પોતાપણું, સુખ-દુઃખ આદિમાં આત્મ ભાવ.
- અસત્ પદાર્થોમાં કે દેહાદિમાં સુખબુદ્ધિ.
- સત્ આત્માથી વિમુખતા કે તેનું વિસ્મરણ.
- અસત્ દેવ, ગુરુ કે ધર્મમાં આસ્થા કે આદર.
- સત્ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રમાં અનાસ્થા કે અનાદર.
- તત્ત્વ સંબંધી એકાંત માન્યતા.
- સત્ય સ્વરૂપ તે આત્મા અને આત્મા તે સત્ય સ્વરૂપ, છતાં જગત સ્વરૂપ જે છ દ્રવ્ય અને સાત તત્ત્વના ભાવથી ભરપુર છે તેને પ્રમાણથી ઓછું અધિક કે ગુણથી વિપરીત માનવું તે મિથ્યાત્વ.
- જગત શાશ્વત છે. છતાં આ જગત ઈશ્વરે કે કોઈએ બનાવ્યું છે અગર સ્વભાવથી બન્યું છે વગેરે વિપરીત માનવું તે મિથ્યાત્વ.
- આત્મા દેહ વ્યાપક છે, છતાં સર્વ વ્યાપક માને, ઈશ્વર અમુક સ્થાને બીરાજે છે, છતાં સર્વ વ્યાપક માને એમ અધિક માનવું તે મિથ્યાત્વ.
- દેહ વ્યાપક આત્મા છે, છતાં શરીરના અમુક ભાગમાં છે એમ માનવું તે ઓછું માનવા રૂપ મિથ્યાત્વ.
- છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વને ઓછું, અધિક કે વિપરીત માનવું, વિચારવું તે મિથ્યાત્વ.
- હિંસા વગેરે પાપને ધર્મ માનવો તે મિથ્યાત્વ.
- આત્મા ચૈતન્ય સ્વભાવવાળો છે છતાં અન્ય જડ અવલંબનથી આત્માનો ધર્મ માનવારૂપ વિપરીત ભાવ તે મિથ્યાત્વ.

- જીવ માત્ર પોતાના શુભાશુભ કર્મના બદલારૂપ સુખ-દુઃખને ભોગવે છે છતાં બીજા સુખ-દુઃખ આપે છે એમ વિપરીત માનવું તે મિથ્યાત્વ.
- સાચા દર્શનનું ઉલટું તે મિથ્યાત્વ એટલે યથાર્થ શ્રદ્ધાનનો અભાવ એટલે અયથાર્થ વસ્તુનું શ્રદ્ધાન.
- મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ :
 - * મિથ્યા દર્શનાદિકથી જીવને સ્વ-પરનો વિવેક યદ્યપી શકતો નથી.
 - * પોતે એક આત્મા તથા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુમય શરીર એના સંયોગરૂપ મનુષ્યાદિક પર્યાય નિપજે છે તે પર્યાયને જ પોતાનું સ્વરૂપ છે.
 - * આત્માના જ્ઞાનદર્શનાદિ સ્વભાવ છે તે વડે કિંચિત જાણવું-દેખવું ધાય છે, કર્મ ઉપાધિથી થયેલા ક્રોધાદિ ભાવરૂપ પરિણમન ધાય છે અને શરીરનું સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ સ્વભાવ છે તે પ્રગટ છે તથા સ્થૂલ-કૃષ્ણાદિક સ્પર્શાદિક પલટવારૂપ અનેક અવસ્થાઓ ધાય છે તે સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે.
 - * જ્ઞાન દર્શનની પ્રવૃત્તિ ઈન્દ્રિય અને મનદ્વારા ધાય છે. તેથી આ જીવ એમ માને છે કે ત્વચા, જીભ, નાસિકા, નેત્ર, કાન, અને મન એ બધાં મારા અંગ છે, એ વડે હું દેખું-જાણું છું, એવી માન્યતાઓથી ઈન્દ્રિયોમાં પ્રીતિ હોય છે.
 - * આ જીવ અનાદિકાળથી કર્મ સંબંધ સહિત છે. તેને દર્શનમોહના ઉદયથી થયેલું જે અતત્ત્વ શ્રદ્ધાન તેનું નામ મિથ્યાદર્શન છે. શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય જે અર્થ તેનો જે ભાવ અર્થાત સ્વરૂપ તેનું નામ તત્ત્વ છે અને તત્ત્વ નથી તેનું નામ અતત્ત્વ છે. તેથી અતત્ત્વ છે તે અસત્ય છે તેનું જ નામ મિથ્યા છે. વળી “આ આમ જ છે” એવા પ્રતીતિ ભાવનું નામ શ્રદ્ધાન છે.
 - * અહીં શ્રદ્ધાનનું નામ જ દર્શન છે. જો કે દર્શન શબ્દનો અર્થ સામાન્ય અવલોકન ધાય છે તો પણ અહીં એ ધાતુનો અર્થ શ્રદ્ધાન સમજવો.
 - * હવે મિથ્યારૂપ જે દર્શન અર્થાત્ શ્રદ્ધાન તેનું નામ જ મિથ્યાદર્શન છે. જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી તેવું માનવું તથા જેવું છે તેવું ન માનવું એવો વિપરીતાભિનિવેશ અર્થાત્ વિપરીત અભિપ્રાય તે સહિત મિથ્યાદર્શન હોય છે.
- સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અસંયમ છે. દર્શનમોહના ઉદયથી થયેલા અતત્ત્વ શ્રદ્ધાન મિથ્યાદર્શન છે. તેનાથી વસ્તુ સ્વરૂપની યથાર્થ

પ્રતીતિ ન થતાં અન્યથા પ્રતીતિ થાય છે. વળી એ મિથ્યાદર્શનના નિમિત્તથી ક્ષયોપશમ રૂપ જ્ઞાન છે તે અજ્ઞાન બની રહ્યું છે જેથી વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ પ્રકારે જણાતું નથી. ચારિત્રમોહના ઉદયથી થયેલો કષાયભાવ તેનું જ નામ અસંયમ છે, જે વડે જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેવું ન પ્રવર્તતા અન્યથા પ્રવર્તે છે.

■ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ :

- સમ્યગ્દર્શન પોતે આત્માના શ્રદ્ધા ગુણની નિર્વિકારી પર્યાય છે. અખંડ આત્માના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. સમ્યગ્દર્શનને કોઈ વિકલ્પનું અવલંબન નથી પણ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

‘હું બંધાયેલો છું અથવા હું બંધરહિત મુક્ત છું’ એવી વિચારશ્રેણીને ઓળંગી જઈને જે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરે છે તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને તે જ ‘સમયસાર’ અથવા ‘શુદ્ધ આત્મા’ છે.

- ભેદના વિકલ્પ આવે છતાં તેનાથી સમ્યગ્દર્શન નથી. ભેદના વિચારમાં અટકવું તે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ નથી. સ્વરૂપ તો અભેદ છે, જ્ઞાતાદષ્ટા છે, તેનો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.
- વિકલ્પ રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ. અખંડાનંદ, જ્ઞાનાનંદ, અભેદ ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્માનું લક્ષ નય દ્વારા થતું નથી. સ્વરૂપના અનુભવ કરવા બધાં જ વિકલ્પો છોડી દેવા પડે. ભેદના લક્ષથી અભેદ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી.
- સમ્યગ્દર્શન નિર્વિકલ્પ સામાન્ય ગુણ છે, તેને એકલા નિશ્ચય અખંડ સ્વભાવ સાથે જ સંબંધ છે. અખંડ દ્રવ્ય જે ભંગ-ભેદ રહિત છે તે જ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે. સમ્યગ્દર્શન પર્યાયને સ્વીકારતું નથી.
- એક સમયમાં અભેદ, અખંડ, નિર્મળાનંદ જે આત્મવસ્તુ છે તે ભૂતાર્થ એટલે છતો-છતો-છતો વિદ્યમાન પદાર્થ સત્ય છે. તેનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને વીતરાગી શાંતિની પ્રાપ્તિના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે.
- ત્રિકાળ વિદ્યમાન તત્ત્વ ભગવાન આત્મા, એક સમયની પર્યાય વિનાનો, અવિનાશી, અવિયળ, ધ્રુવ, ચૈતન્યસૂર્ય તેને શુદ્ધ નય પ્રગટ કરે છે. દષ્ટિનો વિષય આ એકમાત્ર વિદ્યમાન જ્ઞાયક તત્ત્વ છે. ત્રિકાળી ભગવાનનો જે આશ્રય લે તેને નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે.
- જેવું અંદર પૂર્ણ સત્ય સ્વરૂપ પડ્યું છે, તેનો અનુભવ કરીને, પ્રતીતિ કરે તેને નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. આ જૈન ધર્મ છે. અરે ! લોકોએ નવા નવા વાડા બાંધી, જૈન ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ આખું પીંખી નાખ્યું છે.

- સમ્યગ્દર્શન એક નિર્મળ પર્યાય છે, પણ 'હું એક નિર્મળ પર્યાય છું' એમ સમ્યગ્દર્શન પોતે પોતાને જાણતું નથી. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય અખંડ એક અભેદ ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે. પર્યાય તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી.

■ યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપ :

- ત્રણ લોકમાં જે અનંત જીવો છે તે સર્વે સુખ ચાહે છે. અને દુઃખથી ડરે છે. પણ પોતાનું અસલી સ્વરૂપ સમજે તો જ સુખી થાય. ચાર ગતિના સંયોગ તે દુઃખનું કારણ નથી છતાં પરમાં જે એકત્વબુદ્ધિ, મમત્વબુદ્ધિ, કતૃત્વબુદ્ધિ વડે ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું માનીને શુભરાગથી ધર્મ થાય એવી જે માન્યતા એ જ મિથ્યાત્વ છે. તેનાથી જીવ દુઃખી થાય છે. સંસારની કોઈ ગતિ સુખ દાયક નથી. નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન જ સુખનું કારણ છે.
- આ જીવ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રને વશ થઈને ચાર પ્રેતિમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરીને પ્રત્યેક સમયે અનંત દુઃખો ભોગવી રહ્યો છે. જ્યાં સુધી દેહાદિથી ભિન્ન પોતાના આત્માની સાચી સમજણ અને રાગાદિનો અભાવ ન કરે ત્યાં સુધી આ જીવને સાચું સુખ, શાંતિ અને શાતા ઉપજી શકતી નથી.
- આત્મહિત માટે (સુખી થવા માટે) પ્રથમ
 - * સાચા દેવ, ગુરુ અને ધર્મની યથાર્થ પ્રતીતિ.
 - * જીવાદિ સાત તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિ.
 - * સ્વ-પરના સ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા.
 - * નિજ શુદ્ધાત્માના પ્રતિભાસરૂપ સ્વની શ્રદ્ધા.

આ ચાર લક્ષણોના અવિનાભાવ સહિતની સત્ય શ્રદ્ધા-નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન જ્યાં સુધી જીવ પ્રગટ ન કરે ત્યાં સુધી જીવ (આત્મા) નો ઉદ્ધાર થઈ શકે નહિ. અર્થાત્ ધર્મની શરૂઆત પણ થઈ શકે નહિ અને ત્યાં સુધી આત્માને અંશ માત્ર સુખ પ્રગટે નહિ.

- સાત તત્ત્વની ખોટી શ્રદ્ધા કરવી તે મિથ્યાદર્શન છે. તેના કારણે આત્માના સ્વરૂપ વિષે વિપરીત શ્રદ્ધા કરીને જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ નોકર્મ તથા પુણ્ય-પાપ રાગાદિ મલિનભાવમાં એકતા બુદ્ધિ, કર્તા બુદ્ધિ છે; અને તેથી શુભ રાગ અને પુણ્ય હિતકર છે, શરીરાદિ પર પદાર્થોની અવસ્થા (ક્રિયા) હું કરી શકું છું, પરમને લાભ નુકસાન કરી શકે છે અને હું પરનું કાંઈ કરી શકું છું, આમ માનતો હોવાથી તેને સત્-અસત્ નો યથાર્થ વિવેક હોતો

જ નથી. સાચું સુખ તથા હિતરૂપ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર પોતાના આત્માના આશ્રયે જ હોય છે તેની તેને ખબર હોતી નથી.

- વળી કુદેવ, કુગુરૂ, કુશાસ્ત્ર અને કુધર્મની શ્રદ્ધા, પૂજા, સેવા, ભક્તિ અને વિનય કરવાની જે જે પ્રવૃત્તિ છે તે પોતાના મિથ્યાત્વાદિના મહાન દોષોની પોષણ કરનારી હોવાથી દુઃખ દાયક છે, અનંત સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ છે. દુર્લભ એવા મનુષ્ય જીવનને તે નષ્ટ કરે છે.
- અગ્રહીત મિથ્યાદર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર જીવને અનાદિ કાળથી છે. વળી તે મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, કુગુરુનો ઉપદેશ સ્વીકારી અને કુદેવની પુજા, ભક્તિ, વિનય કરી અગ્રહીત મિથ્યાત્વ, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર ધારણ કરે છે તથા તે કુમતને અનુસરી મિથ્યા ક્રિયામાં રચ્યો પચ્યો રહે છે. તે જ મિથ્યાચારિત્ર છે. આ બધું જીવે આ ભવમાં ગ્રહણ કર્યું છે.
- માટે જીવે સારી રીતે સાવધાન થઈને અગ્રહીત અને અગ્રહીત બન્ને પ્રકારના મિથ્યા ભાવો છોડવા યોગ્ય છે. અને એનો યથાર્થ નિર્ણય કરી, નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જોઈએ. મિથ્યા ભાવોનું સેવન કરી કરી ને, સંસારમાં ભટકી, અનંત જન્મ ધારણ કરી અનંતકાળ દુઃખમાં ગુમાવ્યો, હવે તો સાવધાન થઈને આ આત્માનું હિત કરવું જોઈએ નહિ તો આ રત્ન ચિંતામણિ જેવો મનુષ્ય ભવ નિષ્ફળ જશે.
- આત્માનું કલ્યાણ સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. હકીકતે તો એ જ એનો સાચો સ્વભાવ છે. આકુળતા (ચિંતા-કલેશ)નું મટી જવું તે જ નિરાકુળતા છે, તે જ સાચું સુખ છે. મોક્ષ જ સુખરૂપ છે. એટલા માટે દરેક આત્મ હિતેચ્છુએ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણેની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કરવા જેવું કાર્ય હોય તો આ એક જ મનુષ્ય ભવનું કર્તવ્ય છે.
- આત્માનું સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્નપણાનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માનું સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્નપણાનું યથાર્થ જ્ઞાન તે નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન છે, પર દ્રવ્યોનું આલંબન છોડીને આત્મ સ્વરૂપમાં લીન થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્ચારિત્ર છે.
- માટે જેને નિજ હિતની ગરજ છે તે દરેક આત્મ હિતેચ્છુએ સત્શાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય, સત્સમાગમ અને તત્ત્વ ચર્ચા જેને સત્સંગ કહેવામાં આવે છે, એનો યથાર્થ ચિંતન-મનન વડે તત્ત્વ વિચાર કરી યથાર્થ તત્ત્વ નિર્ણય કરી

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. જે આ મનુષ્ય પર્યાયમાં આટલી અનુકુળતા હોવા છતાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ન પામ્યો તો પછી ફરી ફરી ને મનુષ્ય પર્યાય પ્રાપ્તિનો સુયોગ મળવો આ ચોરાસીના ચક્કરમાં કઠણ છે. આ મનુષ્યદેહમાં મરીને પણ કરવા જેવું જે હોય તો આ એક જ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનું કામ છે.

■ દ્રવ્ય દષ્ટિ તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે :

- ગુણ પર્યાયોનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે. આત્મ દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવથી ટકેલું છે. પણરાગનેલીધેટકેલું નથી. આત્માના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિપૂર્વકનો કે અબુદ્ધિપૂર્વકનો રાગ નથી તેમજ રાગ વડે આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. રાગને જાણનારું જ્ઞાન પણ જ્ઞાયક ભગવાનમાં નથી. જ્ઞાયક ત્રિકાળી આ બધાથી પર છે.
- ત્રિકાળી દ્રવ્ય સ્વરૂપને સ્વીકાર્યા વગર સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. કેમકે પર્યાય તો એક જ સમયનું સત્ છે, ત્રિકાળી સત્ નથી. તેથી પર્યાયના લક્ષે એકાગ્રતા કે સમ્યગ્દર્શન થઈ શકતું નથી.
- પર્યાયમાં જે એકત્વબુદ્ધિ છે તેને છોડીને દ્રવ્ય સ્વભાવમાં એકત્વબુદ્ધિ કરવી. એકત્વબુદ્ધિ એટલે ‘આ જ હું’ એવી માન્યતા.
- પર્યાયના લક્ષે ‘આ જ હું’ એમ પર્યાય જેટલો જ પોતાને ન માનતા ત્રિકાળી દ્રવ્યના લક્ષે ‘આ જ હું’ એમ દ્રવ્ય સ્વભાવની પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે.
- એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થા આવતી નથી, પણ દ્રવ્યમાંથી જ આવે છે. અર્થાત્ એક પર્યાયકાંઈ બીજી પર્યાયરૂપે પરિણમતિ નથી પણ ક્રમબદ્ધ એક પછી એક પર્યાયરૂપે જ દ્રવ્યનું પરિણમન થાય છે. તેથી પર્યાય દષ્ટિ છોડીને દ્રવ્ય દષ્ટિ કરવાથી જ શુદ્ધતા પ્રગટે છે.
- પર્યાય ખંડ ખંડરૂપ છે, તે સદાય એક સરખી રહેતી નથી અને દ્રવ્ય અખંડરૂપ છે તે સદાય એક સરખું રહે છે. તે હંમેશા શુદ્ધ જ છે. તેથી દ્રવ્યદષ્ટિથી શુદ્ધતા પ્રગટે છે.
- પર્યાય ક્ષણિક છે, દ્રવ્ય ત્રિકાળ છે. ત્રિકાળીના લક્ષે જ એકાગ્રતા થઈ શકે છે અને ધર્મ પ્રગટે છે.
- પર્યાય ક્રમવર્તી સ્વભાવની હોવાથી એક સમયે એક જ હોય છે અને દ્રવ્ય તો અક્રમવર્તી સ્વભાવવાળું અનંત ગુણ-પર્યાયનો અભેદ પિંડ છે. તે દરેક સમયે પૂરેપૂરું છે. તેથી જે પૂર્ણ છે. તે પૂર્ણતાના લક્ષે જ સમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગતા પ્રગટ થાય છે.

- મુમુક્ષુઓએ ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્ય અને પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને, ત્રિકાળી દ્રવ્ય સ્વભાવ તરફ રુચિ (ઉપાદેય બુદ્ધિ) કરીને ત્યાં જ એકતા કરવી યોગ્ય છે અને પર્યાયની એકત્વ બુદ્ધિ છોડવી યોગ્ય છે. આ જ ધર્મ પામવાની રીત છે, ઉપાય છે.
- પર્યાય બુદ્ધિ તે મિથ્યા દષ્ટિ છે અને સ્વભાવ દષ્ટિ એ જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. દ્રવ્યદષ્ટિ કરવી એ જ પ્રયોજનભૂત છે.
- **સ્વાનુભૂતિની વિધિનો ક્રમ :**
સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે, આત્માનો અનુભવ કરવા માટે પ્રથમ શું કરવું? તેની વિધિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.
- પ્રથમ શ્રુત જ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાન સ્વભાવ નિજ આત્માનો નિર્ણય કરવો.
- દરેક જીવ સુખને ઈચ્છે છે, તો પૂર્ણ સુખ કોણે પ્રગટ કર્યું છે, તેવા પુરુષ કોણ છે, તેની ઓળખાણ કરવી.
- તે પૂર્ણ પુરુષે સુખનું સ્વરૂપ શું કહ્યું છે તે જાણવું. તે સર્વજ્ઞ પુરુષે કહેલી વાણી તે આગમ છે. માટે પ્રથમ આગમમાં આત્માના સુખનું સ્વરૂપ શું કહ્યું છે તે ગુરુગમે બરાબર જાણવું.
- જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માનો યથાર્થ નિર્ણય કરવામાં સાચા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો નિર્ણય કરવાનું વગેરે બધું આવી જાય છે.
- આગમનું અવલંબન કરી જ્ઞાન સ્વભાવ આત્માનો નિર્ણય કરવો.
- નિર્ણય તે પાત્રતા છે. આ છે સ્વરૂપની સાચી સમજણ. આ છે જ્ઞાન દશાનું પ્રથમ પગથીયું.
- આવો નિર્ણય કરવાની જ્યાં રુચિ થઈ ત્યાં અંતરમાં કષાયનો રસ મંદ પડી જાય. કષાય ઉપશાંત થયા વિના આ નિર્ણયમાં પહોંચી શકાય નહિ. આ છે ઉપશમ દશા.
- હવે આત્મ અનુભવ માટે રુચિનો પુરુષાર્થ ઉપડવો જોઈએ. એકાગ્રતાનો પ્રથમ અભ્યાસ કરવો પડે. ઉપયોગ સ્થિર થવો જોઈએ.
- હવે શરીરાદિ અને રાગાદિથી અલગ આત્માનો અનુભવ કરવા ભેદવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો.
- એની વિધિ આ પ્રમાણે છે.
- * પહેલા સુદષ્ટિ વડે પર પદાર્થો ને આત્માથી જુદાં કરવા.

- * પછી સમજણ વડે શરીરને આત્માથી જુદું કરવું.
- * પછી તેજશ-કાર્મણરૂપ શરીરને આત્માથી જુદો ગણવો.
- * અંદરમાં આઠ કર્મજનિત રાગાદિ ઉપાધિ ભાવોને પણ જુદાં ગણવા.
- * છેવટે ભેદ વિજ્ઞાનના વિકલ્પના વિલાસને પણ જુદો ગણવો.
- * આ બધાની અંદર સૂક્ષ્મ ચૈતન્યપ્રભુ અખંડ રૂપ બિરાજે છે, સ્વસન્મુખ થઈ અંતરમાં દષ્ટિ કરવી.
- * તેને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનના પ્રમાણ વડે અંતરમાં ધારણ કરીને, તેનો જ વિચાર કરીને, તેમાં જ મગ્ન થવું. મગ્ન થતાં થતાં તેમાં લીન થઈ જવું.
- * એ લીનતામાં હવે એક જ વાત બાકી રહે હું જાયક... જાયક... જાયક... એવી લગની લાગે.
- * ભગવાન આત્મા અનંત અનંત ગુણ સંપન્ન, જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ, અનંત શક્તિઓનો પિંડ છે એવો મહિમા લાવીને સન્મુખ રહેવું.
- * જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્માનો પ્રમોદ, પરિચય, પ્રીતિ, પ્રવૃત્તિ યાચ તો તેની પ્રાપ્તિ યથા વગર રહે નહિ. એનો અનુભવ યાચ જ.

આ નિજ પદને સાધવાની વિધિ છે. આ જ સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ છે. આ જ સમ્યક્દર્શન છે. જ્ઞાનાનંદ આત્માનો સ્વાદ અનુભવમાં વેદનમાં આવે જ. સ્વાનુભૂતિની આ જ વિધિ છે.

■ સમક્રિતનું બીજ :

સમ્યક્દર્શનના અભિલાષી જીવોએ સમ્યક્ત્વનું બીજભૂત કારણ શું હોઈ શકે ? તે અવશ્ય વિચારવું ઘટે છે.

આ વિષયમાં ત્રણ મુદ્દા વિચારણીય છે.

- અનંત કાળથી પરિભ્રમણ કરતા આ જીવને યમ, નિયમ, સંયમ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ આદિ અનેક ધર્મ સાધનો કરવા છતાં કોઈ બીજભૂત ભૂલ રહી જવા પામી છે કે જે કારણને લીધે જીવ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી.
- ઉપરોક્ત બીજ ભૂલ કેવી છે ? તે કેવી રીતે મટે ? અને તે મટવાની પરિસ્થિતિ શું હોઈ શકે ?
- ઉપરોક્ત બીજભૂત ભૂલ મટવાથી જીવના પરિણામ કેવા પ્રકારે વર્તે કે જેથી તે પરિણામો વિકાસ પામીને શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપની ઓળખાણ થઈ, પરમાર્થ નિર્વિકલ્પ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ માર્ગમાં પ્રવેશ કરે.

- મોક્ષનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. અનંતકાળમાં અનંતવાર અનેક પ્રકારના ધર્મ સાધન કરવા છતાં અતિ દુર્લભ એવા સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી એ જ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ ન થવાનું કારણ છે.

વિચારવાન જીવે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે તેના અંગભૂત કારણ અને કારણના કારણ સુધી વિચારવું ઘટે છે.

- જીવની બીજભૂત ભૂલ આ છે. એટલે કે યમ, નિયમ, સંયમ અને શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ અનંતવાર કર્યા છે પરંતુ સત્પુરુષનો નિશ્ચય/ઓળખાણ થઈ નહિ હોવાને કારણે, તે સર્વ સાધન, જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞાએ થયા નથી; તેથી તે સૌ સાધન બંધનરૂપ થયા છે. અનંતકાળમાં સજીવન મૂર્તિનો યોગ, અનંતવાર થયો છે. પરંતુ ઓળખાણ થઈ નથી.
- તે ભૂલ મટવા માટે જીવે નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો; સત્પુરુષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવું; સત્પુરુષોના ચારિત્રોનું સ્મરણ કરવું; સત્પુરુષોના લક્ષણનું ચિંતન કરવું; સત્પુરુષોની મુખાકૃતિનું હૃદયથી અવલોકન કરવું; તેના મન, વચન, કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં અદ્ભૂત રહસ્યો ફરી ફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સમ્મત કરેલું સર્વ સમ્મત કરવું - આ જ્ઞાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણને અર્થે માન્ય રાખવા યોગ્ય, શ્રદ્ધવા યોગ્ય, ફરી ફરી ચિંતવવા યોગ્ય, જાણે જાણે, સમયે સમયે તેમાં લીન થવા યોગ્ય, પરમ રહસ્ય છે અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો, સર્વ સંતના હૃદયનો, ઈશ્વરના ઘરનો મર્મ પામવાનો મહામાર્ગ છે. એ સઘળાનું કારણ કોઈ વિદ્યમાન સત્પુરુષની પ્રાપ્તિ અને એ પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા એ છે. અધિક શું લખવું? આજે, ગમે તો કાલે, ગમે તો લાખ વર્ષે અને ગમે તો તેથી મોડે અથવા વહેલે, એ જ સૂઝયે, એ જ પ્રાપ્ત થયે છૂટકો છે.
- જીવ સર્વ ઉદય પ્રત્યેથી ઉદાસીન થઈને સત્પુરુષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવા વગેરેના ઉપરોક્ત પરિણામોમાં પરિણમે છે અને તેથી કરીને જીવને નિર્વાણ પદના અધિકારી થવાની પાત્રતા સમુત્પન્ન થાય છે. એટલે કે યથાર્થ પ્રકારે તે જીવનો દર્શન મોહનો અનુભાગ ઘટીને તે ઉપશમ થવા યોગ્ય સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે.
- નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવરૂપ સમક્ષિતના કારણનું કારણ “સત્પુરુષની ઓળખાણ અને તે ઓળખાણથી પ્રાપ્ત વચનની પ્રતીતિ, આજ્ઞાની અપૂર્વરુચિ અને સ્વચ્છંદનિરોધપણે સત્પુરુષની ભક્તિ” એ આદિ પરિણામો દર્શાવ્યા છે.

- તેમ છતાં, અનાદિકાળથી વર્તમાન સુધીના અનંતકાળમાં એકવાર પણ સત્પુરુષની ઓળખાણ થઈ નથી. તેથી તથાસ્ત્રપ ઓળખાણ નહિ થવાનાં કારણો વિચારવા ઘટે છે. સત્પુરુષની ઓળખાણ થવામાં કયા પ્રકારનાં પ્રતિબંધક ભાવો હોય છે તે સમજી, તેનો અભાવ કરવો ઘટે છે. કારણ કે સત્પુરુષની ઓળખાણ થવી તે સમ્યક્ત્વના કારણનું બીજ છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનું કારણ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ છે અને તે ઓળખાણ થવાની યોગ્યતા વિદ્યમાન સત્પુરુષની ઓળખાણ સિવાય કદી કોઈને થઈ નથી. કારણ કે આત્મસ્વરૂપ મૂળમાં શક્તિરૂપ તત્ત્વ છે. જ્યારે સત્પુરુષનું સ્વરૂપ જેમાં પ્રગટપણે આત્મસ્વરૂપ વ્યક્ત થયું છે. તેથી વ્યક્તની ઓળખાણ થયા વિના અવ્યક્તની ઓળખાણ થાય તે અસંભવ છે.
- જ્ઞાની પુરુષની ઓળખાણ નહિ થવામાં જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણવા યોગ્ય છે.
 - * ‘હું જાણું છું, સમજું છું’ એવા પ્રકારનું જે અભિમાન જીવને રહ્યા કરે છે, તેવાં સ્વચ્છંદ ને લીધે જ્ઞાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે. પરલક્ષીપણું અને અસત્સંગને લીધે આ પ્રકારે વર્તતા જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે.
 - * કુટુંબ-પરિગ્રહાદિકને વિષે જ્ઞાની પુરુષ કરતાં પણ વિશેષ રાગ.
 - * લોક ભયને લીધે-અપકિર્તી-અપમાન થવાના ભયને લીધે જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યે ઉપેક્ષા અથવા તેમનાથી વિમુખ રહેવાનું બને અથવા તો તેમના પ્રત્યે જેવું વિનયાવિત થવું જોઈએ તેવું ન થવું.
 આ ત્રણે નિવૃત્ત કરવા આવશ્યક છે.
- તો હવે જ્ઞાનીની ઓળખાણ કેમ થાય ?

જ્ઞાની પુરુષની ઓળખાણ જીવને ‘દૃઢ મુમુક્ષુતા’ આવ્યા પછી થવાનો સંભવ છે. જ્ઞાનદશા અથવા વિતરાગદશાતે દૃષ્ટિક સ્વરૂપ તથા દૃષ્ટિક ચેષ્ટાનો વિષય નથી પરંતુ આત્માનો તે અંતરાત્મ ગુણ છે. અને તેવું અંતરાત્મપણું જગતવાસી જીવોના અનુભવનો વિષય ન હોવાથી તેમજ તેવા પ્રકારનું અનુમાન પણ કરી શકે તેવી તેમની યોગ્યતા નહિ હોવાથી તેઓ જ્ઞાનીને ઓળખી શકતા નથી. પરંતુ કોઈ જીવ જેનું હોનાહાર સારું હોય છે તે સત્સમાગમના યોગથી તેવી યોગ્યતા પામીને જ્ઞાનીને ઓળખે છે.
- જે મુમુક્ષુ જીવ અમુક પ્રકારની યોગ્યતાથી ઉત્તમ કોર્ટીની મુમુક્ષુતામાં વર્તતો

હોવાથી તે જ્ઞાનીની વાણીનો આશય સમજી શકે છે; તેમજ જ્ઞાનીની વાણીના વિલક્ષણ પ્રકારના ગુણો-વિશિષ્ટતાઓ-જેમ કે પૂર્વાપર અવિરોધતા, આત્માર્થ ઉપદેશકપણું; અપૂર્વ અર્થનું નિરૂપણ, અનુભવ સહિતપણું; તેમજ આત્માને સતત જાગૃત કરનાર; આદિ અનેક વિશેષતાઓ સમજાય છે. આત્મસ્વરૂપના સંભાનપણામાં જ આવો ઉપદેશ ઉપદેશી શકાય છે. તેમાં પણ જ્ઞાની પુરુષના નેત્રોમાં જે વિતરાગતા, અંતર્બુદ્ધતા અને નિર્લેપતા આદિ ભાવો મુમુક્ષુ જીવને એ ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત જ્ઞાનની નિર્મળતાથી વાંચવા મળે છે. જેથી તેમના પ્રત્યે અચળ પ્રેમ અને સમ્યક્ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

- વાસ્તવિકતાનો એક અટળ અને સર્વ સામાન્ય મનુષ્યોને અનુભવ ગોચર થાય એવો સિદ્ધાંત એ છે કે પરિણામન જોનારને જે પરિણામન પોતે જુએ છે તેવું પરિણામન સહજ આવિર્ભાવ થાય છે.
- જેમકે બીજાના હર્ષ-શોકનાં પરિણામોને જોવાથી જોનારને પણ હર્ષ શોકના ભાવો સહજ આવી જાય છે. અહીં સિદ્ધાંતમાં જ્ઞાની પુરુષના અંતરપરિણામન દ્વારા જ્ઞાનદશાનાં અપૂર્વભાવો, જે અંતરમાં નિજ પરમાત્મા પદને અલૌકિક પુરુષાર્થથી અવલંબે છે અને જે ભાવોનું સ્વરૂપ સ્વરૂપાકાર હોવાથી જ્ઞાની પુરુષમાં પરમાત્મા તત્વના દર્શન થાય છે; જે જ્ઞાની પુરુષમાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે બુદ્ધિ મુમુક્ષુ જીવને સર્વ પ્રકારના પ્રતિબંધથી મુક્ત કરે છે. જેથી ક્રમે કરીને તે મુમુક્ષુ, જેના ચરણાવિંદ તેણે સેવ્યાં છે તેની દશાને પામે છે અર્થાત્ અવશ્ય જ્ઞાનદશાને પ્રાપ્ત કરે છે.
- આ પ્રકારે જ્ઞાની પુરુષની ઓળખાણ એક નિર્વાણ માર્ગનું બીજભૂત પ્રત્યક્ષ કારણહોવાથી અને તથા પ્રકારની યોગ્યતામાં આવ્યે તે જીવને આત્મસ્વરૂપનું ઓળખાણ અને લક્ષ ધવા યોગ્ય ક્ષમતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં પરમાર્થથી સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ થાય છે. જેથી નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અલ્પકાળે થાય છે.
- જ્યારે મુમુક્ષુ જીવને જ્ઞાની પુરુષની ઓળખાણ થાય છે ત્યારે તેની યોગ્યતામાં અનેક પ્રકારે જે ફેરફાર થાય છે. તે નોંધ લેવા યોગ્ય છે.
 - ★ જ્ઞાની પુરુષની ઓળખાણ થયે જીવને અનંતાનુબંધી કષાય (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ) મોળાં પડવાની (અનુભાગ ઘટવાનો) પ્રકાર બનવા યોગ્ય છે.
 - ★ એવા મુમુક્ષુ જીવને મતાગ્રહ, દુરાગ્રહ આદિ ભાવ પણ છૂટી જાય છે અથવા મોળાં પડે છે.

- ★ પોતાના દોષ એવા ભણી ચિત્ત વળ્યા કરે છે.
- ★ વિકૃત્યા આદિ અને ધાર્મિક ચર્ચામાં અપ્રયોજનભૂત વિષયમાં સાવ નીરસપણું લાગે છે કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે.
- ★ અનિત્યાદિ ભાવના ચિંતવવા પ્રત્યે બળવીર્ય સ્ફુરવા વિષે જે જ્ઞાની પુરુષ સમીપે સાંભળ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં વાંચ્યું છે તેથી પણ બળવાન પરિણામ દ્વારા તે પોતાના સંયોગો પ્રત્યે અનિત્યતા, અશરણતા અને અસારતાને દઢ કરે છે.
- ★ સંયોગ અને પંચવિષયાદિ પ્રત્યે જે પ્રકારે રસવાળા પરિણામ હતાં તેવા પરિણામ રહેતા નથી અને જીવ યથાર્થ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં આવે છે.
- ★ ખરેખર તો અનંતકાળે દુર્લભ એવું જે આત્મજ્ઞાન, તે સત્પુરુષનો યોગ થયા પછી કાંઈ જ દુર્લભ નથી, સહજ અને સુલભ છે.
- ★ જીવને સત્પુરુષનો યોગ થયે અને ઓળખાણ થયે એમ સમજાય છે કે અત્યાર સુધી જે મારા પ્રયત્ન કલ્યાણને અર્થે હતા તે સૌ નિષ્ફળ હતા, લક્ષ વગરના ખાણ જેવા હતાં. હવે સર્વ સાધન સફળ થવાનું કારણ મળ્યું છે.
- ★ ‘હું જાણું છું’ એવા પ્રકારનું જે અભિમાન તે ન થાય તેની તીક્ષ્ણ જાગૃતિ આવે છે.
- ★ ‘સંપ્રદાયમાં થતી ક્રિયાઓ અને કુળ પરંપરાથી થતાં ધર્મકાર્યો તેને કેમ ત્યાગી શકાય’? તેવો લોક ભય થતો નથી.
- ★ સત્પુરુષની ભક્તિ વિષે લૌકિક ભાવ થતો નથી. કદાપિ જ્ઞાનીને વિષે કોઈ પંચ વિષયાકાર એવું કાર્ય ઉદયમાં દેખીને એવા ભાવનું આલંબન કે આરાધન (જે અનંતાનુબંધી-ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો પ્રકાર છે) તે ભૂલથી પણ મુમુક્ષુ જીવ સત્પુરુષની ઓળખાણ પછી કરતો નથી.
- ★ સત્પુરુષની ઓળખાણ પછી, સત્પુરુષ વિષે, તેમના વચનને વિષે, તે વચનના આશયને વિષે અત્યંત પ્રીતિ-ભક્તિ ઉત્પન્ન હોય છે કે જેથી યથાર્થ પ્રકારે દર્શન મોહ વિગલિત થઈને ઉપરામ થવાને યોગ્ય થાય છે કે જેના સમકાળે સ્વાનુભૂતિરૂપ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ હોય છે.

■ મોક્ષાર્થીને માર્ગદર્શન :

- અનાદિ મિથ્યાત્વ ભાવે સંયોગમાં સુખ બુદ્ધિનાં સંસ્કાર સુદઢ થયેલા હોઈ અને તેથી કરીને જીવ હીન સત્ત્વ થયો હોઈ, જીવને આત્મિક સુખનું મૂલ્ય ભાસતું નથી.

- સૌથી વધુ પ્રતિબંધક કારણરૂપ જગતના પદાર્થોનું પૂર્વગ્રહીત મૂલ્યાંકન છૂટવું થતે છે. 'હું જ્ઞાયક ચિન્માત્ર આત્મા છું' એનો મહિમા આવવો જોઈએ. પ્રમોદ, પરિચય, પ્રીતિ, પ્રવૃત્તિ, પ્રાપ્તિ એ જ ક્રમ છે.
- સ્વાનુભવના પુરુષાર્થની શિથિલતા એ જ અનેક પ્રકારના વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રમાદ મહારિપુ છે. આયુનો પ્રત્યેક સમય ચિંતામણી રત્નથી અધિક મૂલ્યવાન છે અને રાગનો એક કણ પણ વિષનો કણ છે. એ રીતે સ્વરૂપ સાવધાની થવી જોઈએ.
- વિકલ્પમાં જેને રસ છે અને તેથી જે જીવ અધિક અધિક વિકલ્પ કરે છે તેમ તેમ નિર્વિકલ્પ અનુભવથી દૂર થઈ જાય છે. પઠન, પાઠન, સ્તુતિ, સ્મરણ, ચિંતનાદિ અનેક ક્રિયાના વિકલ્પો વિષ સમાન છે. નિર્વિકલ્પ અનુભવ તો અમૃતનું નિધાન છે. તેથી ઉપાદેય છે. વિકલ્પ માત્ર હેય છે.
- પૂર્ણતાના લક્ષે રાજ્યાત એ જ વાસ્તવિક રાજ્યાત છે. અપૂર્વ જિજ્ઞાસાપૂર્વક સ્વરૂપ શોધ/અંતર શોધ હોવાથી પર લક્ષી જ્ઞાનનો પ્રકાર થતો નથી.
- મોક્ષાર્થીપણું તે સામાન્ય મનુષ્યથી થઈ શકતું નથી. 'સંપૂર્ણ શુદ્ધિની ઉપાસના' એ ફક્ત એક જ લક્ષ (ધ્યેય) જીવન સમક્ષ રાખનારને, લક્ષ પ્રત્યે આગળ વધતાં અનેક વખત અગ્નિ પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે. તેમાં નિશ્ચયપૂર્વક અડગતા જરૂરી છે.
- ★ અસાધારણ નિશ્ચયશક્તિ.
- ★ પ્રિયજનોના અભિપ્રાય જે પરમાર્થને પ્રતિકુળ હોય તેની સામે અડગ રહેવા અથવા ઝઝૂમવાની તાકાત.
- ★ નાહિંમત થવાની લોખંડી વજ્ર જેવી હિંમત-વિરલાનું કામ છે.
- ★ અને છતાંય નિર્દોષવૃત્તિ-તે મુમુક્ષુનો સાત્ત્વિક ખોરાક છે.
- ★ અનાદિ અંધકારને ભેદીને માર્ગ કાઢવાનો છે. તેમાં ઉતાવળ પણ ન ચાલે અને પ્રમાદ પણ ન ચાલે. મૂંઝાવાથી-મૂંઝાવું પણ ન ચાલે, ધીરજથી માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો છે.
- ★ આવા નિજહિતના માર્ગ સાથે સમસ્ત જીવોના કલ્યાણની ભાવના થવી અવિનાશાવી છે.
- ★ તે ભાવના છતાં લોક સંજ્ઞા લોક અવિરુદ્ધતાના અટપટા પ્રશ્નો સાથે સંતુલન અણવાની કુશળતા અને ધીરજ સદૃજ ભાવે રહેવી અપેક્ષિત છે. માર્ગની ગંભીરતા હોવી થોડે છે.

● આત્મજ્ઞાન ન થવા અંગેના પ્રતિબંધો :

- * સંયોગોની અનુકુળતાના અભિપ્રાયને લીધે અનેક પદાર્થોની ભોગાદિ કામનાનો અગ્નિ જેના પરિણામમાં બળે છે - માટે ઉપરોક્ત પ્રકારના અભિપ્રાયને નિરસ કરવો ઘટે.
- * જીવને માન સત્કારાદિની કામના રહેવાથી તેનું વારંવાર સ્ફુરવું થાય છે. મુમુક્ષુને ગુપ્ત રહીને, અજાણ રહીને, નિજ હિત સાધી લેવાની ભાવના વૃત્તિ રહેવી જોઈએ.
- * અશાતા યદ્યં આવતા આકુળવ્યાકુળ થવા લાગે તે, દેહપ્રત્યેની મૂર્છા - તેનું પ્રયત્નપૂર્વક અલ્પત્ત્વ થવું ઘટે.
- * સૌથી મોટો પ્રતિબંધ પોતાનું દીલાપણું છે, જેને શીઘ્ર નિવૃત્ત કરવું ઘટે છે. અન્ય પરિણામમાં જેટલી તાદાત્મ્યવૃત્તિ છે તેટલો મોક્ષ દૂર છે.
- જે મોહ સમસ્ત જગતને ઉન્માત બનાવે છે, જેને લીધે આ સમસ્ત સંસારનો વિશાળ વિસ્તાર છે અને જેને જીતવો અતિ અતિ દુષ્કર છે, એવા મહા બળવાન મોહને પણ સહજ રમત માત્રમાં જે જ્ઞાન ઉડાડી દે અને વચનાતીત આનંદની પ્રાપ્તિથી જે મસ્ત છે તે આત્મજ્ઞાન અને તેવા આત્મજ્ઞાનીની વંદના, સ્તુતિ, પૂજા, અવશ્ય છે અને એ આત્મજ્ઞાનનું જે ધ્યેય છે - ત્રિકાળી ભગવાન - જ્ઞાયક ભાવ - તેનો મહિમા આવવો જોઈએ.
- અનંત કાળમાં જીવે સર્વદા પોતાના કલ્યાણ કરવાના ઉપાય વિષે ઉપેક્ષા જ સેવી છે. અંતરના ઉડાણથી ક્યારેય છૂટવાની ખરી તૈયારી યદ્યં જ નથી અથવા જીવે કરી નથી, તે પોતાનો મહાન અપરાધ છે. જીવ જે રાક્ષાતમાં ભૂલ કરે છે તે અસત્સંગમાં સત્સંગની કલ્પના કરે છે.
- ભેદજ્ઞાન એક પ્રક્રિયા છે. જે પરથી અને રાગથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને (સ્વયંને) ગ્રહણ કરવાની સૂક્ષ્મ અંતરંગ - અંતર્મુખી કાર્ય પદ્ધતિ છે.

સ્વભાવ ત્રિકાળ શક્તિરૂપ હોવાથી તેનું ભાવભાસન સીધું થતું નથી. પરંતુ વ્યક્ત જ્ઞાન પર્યાયમાં ખૂલ્લો સ્વભાવ અંશ છે, તેનું અંતરંગ સૂક્ષ્મ અનુભવ દષ્ટિથી અવલોકન થતાં, અખંડ ત્રિકાળી અપરિણામી ધ્રુવ સ્વ તત્ત્વ સ્વરૂપે પ્રતિભાસે છે. તેમાં જ્ઞાન ક્રિયા ઉપયોગરૂપ પર્યાયના આધારે, પર્યાય વડે, પર્યાયમાં પ્રતિભાસ હોવા છતાં અનાદિ પર્યાય બુદ્ધિ છૂટી દ્રવ્ય બુદ્ધિ - દ્રવ્ય દષ્ટિ થવાની આ પ્રક્રિયા છે. જે પર્યાયરૂપ વેદન પ્રધાન હોવા છતાં અહીં પર્યાયત્વ ગૌણ થઈને દ્રવ્ય સ્વભાવનું અવભાસન

ધાય છે. તે પ્રકાર અતિ સૂક્ષ્મ છે તેથી ગુપ્ત રહેલ છે. તો પણ આત્મરૂચિ અને સત્પાત્રતાથી તેની ઉપલબ્ધિ ધાય છે.

■ આત્મરૂચિ :

- જીવના પરિણામનમાં જેમ જ્ઞાનની પ્રધાનતા છે તેમ રૂચિના પરિણામ પણ આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે. નિજ હિત સાધવા ઉપયોગી છે.
- દર્શન મોહનો અનુભાગ ઘટવાથી ઉત્પન્ન જે આત્માના નિર્દોષતા પવિત્રતા પ્રત્યથી સુહૃતા પરિણામને 'રૂચિ' કહેવા યોગ્ય છે; જે વિકસીત થઈ નિર્દોષ પરિપૂર્ણ પવિત્ર આત્મ સ્વભાવને જ વિષય કરે છે અથવા અનન્ય ભાવે ચાહે છે. આમ સવળી રૂચિથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ધાય છે. અને આ સિવાય રાગની-દોષની-પુણ્યની-કષાયની-અનેક પ્રકારના સંસારના ભાવોની જો રૂચિ હોય તો તેથી મિથ્યાત્વ દૃઢ ધાય છે.
- સ્વભાવની 'યથાર્થ રૂચિ' સ્વભાવના ભાવ ભાસનથી ઉત્પન્ન હોય છે અને તેથી સ્વભાવનું અનન્ય ભાવે ભાસવું ધાય છે.
- રૂચિવંત જીવને ઉદયના અનેક કાર્યોના પ્રસંગ પૂર્વ કર્મ અનુસાર રહે છે, ત્યારે ઉદયની પ્રવૃત્તિ ખટકે છે અને બોજારૂપ લાગે છે. તેવા સમયે અનેક કાર્યો કરવાં છતાં પણ જાગૃતિ અને સાવધાની તેમજ લક્ષ્ય, આત્મસ્વભાવનું જ રક્ષા કરે છે.
- આત્મ-રૂચિ પુરુષાર્થના વેગને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી શિથિલતા અને પ્રમાદને દૂર કરી, સ્વભાવ પ્રતિજોર કરીને ઉછળે છે. રૂચિમાં સ્વભાવ સિવાય બીજું પોષાતું નથી. સ્વ વિષયની પ્રાપ્તિ સિવાય ચાહે નહિ-તેવી સ્થિતિ જ યથાર્થ રૂચિમાં હોય. રૂચિવાનને આત્મકલ્યાણ દૂર નથી.
- આત્મરૂચિ સ્વયં ધર્મની પાત્રતા છે. રૂચિ સહિતના પરિણામ સહજ વૈરાગ્ય અને ઉપશમથી તરબોળ હોય છે. પરંતુ યથાર્થ રૂચિ વગરના શુભ ભાવો પણ લૂખા અને ચંચળતાવાળા હોય છે.
- આત્મ-રૂચિ વગર ભેદજ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી. પર લક્ષી કાયોપશમ જ્ઞાનમાં 'ભેદજ્ઞાન સંવરનું કારણ હોવાથી કરવા યોગ્ય છે' તેમ સમજવા છતાં રૂચિના અભાવે ભેદ જ્ઞાન થતું નથી. પરંતુ આત્મ રૂચિવંત જીવ સહજ ભેદ જ્ઞાન (રાગની અરૂચિ હોવાને લીધે) કરે છે.
- સ્વરૂપ સાધના કરવા ઈચ્છતા કોઈ જીવો બહિર્મુખ પ્રવર્તતા ઉપયોગને પલટાવી અંતર્મુખ કરવા ચાહે છે. પરંતુ અનાદિથી પર અને રાગની રૂચિને પલટાવ્યા વગર ઉપયોગ પલટીને અંતર્મુખ થયો નથી. આ માર્ગની વિધિનો

ક્રમ છે. યથાર્થ કાર્ય પદ્ધતિ છે. અવિધિએ કાર્ય થઈ શકતું નથી; છતાં કરવાનો ઉદ્યમ કરે તો મિથ્યાત્વ દ્વંધાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘અંતરની રુચિ વગર અંતરમાં જવાતું નથી’.

- આત્મ - રુચિના સદ્ભાવમાં સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું સહજ - સુગમ લાગે છે. રુચિ વગર ‘તે’ અઘરું અથવા કઠણ લાગે છે.
- સ્વરૂપની અરુચિને લીધે જીવ મોક્ષમાર્ગને કઠણ સમજીને બીજો કોઈ સહેલો માર્ગ અપનાવે છે અને તેથી ઉન્માર્ગે ચડી જાય છે; એવા જીવને અધ્યાત્મ વિષયનો નિષેધ વર્તે છે.
- સ્વરૂપ અરુચિને લીધે અન્ય પ્રવૃત્તિ સંબંધિત કુતુહલ અને રાગ રહ્યા કરે છે અને અંતર્મુખનો પુરુષાર્થ ‘પછી કરીશ...’ તેવા પરિણામ રહે છે.
- આત્મકલ્યાણની ઈચ્છા અનંત કાળમાં અનંત વાર થવા છતાં અને તદ્દાનુસાર બાહ્યક્રિયા કરવા છતાં સ્વરૂપની યથાર્થ રુચિના અભાવને લીધે જ તેમાં સફળતા મળી નથી, તે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.
- સ્વરૂપ - રુચિને લીધે સ્વરૂપનું અનહદ આકર્ષણ રહે છે. જેથી અન્ય સર્વ સહજપણે વિસ્મૃત થઈ જાય છે. અરે! રુચિ સ્વયં પોતાને પણ ભૂલીને પ્રવર્તે છે; અને રુચિના વિષયમાં કેટલો સમય પસાર થઈ જાય છે તેનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી.
- જેને જેવી રુચિ હોય તે તેવા જ રુચિવાળાનો સંગ કરે છે જેથી પોતાની રુચિને પોષણ મળે અને તેવા જ નિમિત્તોની કૃત-કારિત અનુમોદના કરે છે. આ કારણથી માણસની સંગત ઉપરથી તેની યોગ્યતા/રુચિ નું માપ થાય છે.
- મૃત્યુ સમયે પણ જેની રુચિ હોય તે વિષયની મુખ્યતાવાળા પરિણામ સહજ જ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. આવા દુઃષમ કાળે અધ્યાત્મની આવી સૂક્ષ્મ વાત રુચે તે વિશેષતા છે; તેને વધુ ભવ હોય નહિ.
- મિથ્યાત્વ તીવ્ર થવાથી જીવને દોષની રુચિ થાય છે. પરંતુ દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી જીવને ગુણની-સ્વભાવની રુચિ થાય છે, તે જીવ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થાય છે.
- અનાદિથી પર્યાય બુદ્ધિ થયો થકો, પર્યાય માત્રમાં રુચિ વડે મૂર્ચ્છિત થયો થકો, પર્યાય મૂઢ થયેલ છે, તેથી તેને નિશ્ચય સ્વરૂપની અરુચિ વર્તે છે. પર્યાયની રુચિને લીધે રાગ અને પરની રુચિ સહજ થાય છે, જે સર્વ પ્રકારના દોષ અને દોષની પરંપરા સર્જવાનું મૂળ કારણ છે.

- યથાર્થ ડુચિના સદ્ભાવમાં જીવના અન્ય પરિણામો તદ્દાનુસાર આત્મરસવાળા હોય છે.
- યથાર્થ ડુચિથી સહજપણે સ્વરૂપનું ચિંતન, મનન, ભાવના અને લગનીવાળું ધોલન વગેરે પરિણામો ઉત્પ્લસિતભાવે અને ધગશથી સતત થયા કરે છે.
- ડુચિ એ સમ્યક્શ્રદ્ધાનું પૂર્વ ભૂમિકામાં કાર્ય કરતું પરિણમન છે. સમ્યક્શ્રદ્ધા સ્વભાવ સત્તાનું તાદાત્મ્યભાવે ગ્રહણ કરે છે, જેનો પ્રયાસ ડુચિના કાળમાં સ્વ સત્તાને ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિરૂપ વર્તતી દશા રૂપે થાય છે.

■ દષ્ટિનો વિષય :

- આ આત્મા પૂર્ણાનંદનો નાથ સ્વભાવથી એકત્વપણે છે, રાગથી વિભક્ત છે. તેને તું સ્વ સંવેદન જ્ઞાનની પર્યાય દ્વારા જાણ.
- પૂર્ણાનંદનો નાથ અભેદ વસ્તુ છે. એનો સ્વીકાર તે પર્યાય છે. પર્યાય તેનો સ્વીકાર કરે છે કે આ જ નિજ પરમાત્મા છે.
- સમયસાર ગાથા ૩૨૦ માં (આચાર્ય જયસેનની ટીકામાં) આવે છે કે 'પર્યાય એમ જાણો છોકે - "સકળ નિરાવરણ અખંડ એક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય અવિનશ્વર શુદ્ધ પારિણામિક પરમ ભાવ લક્ષણ નિજ પરમાત્મા દ્રવ્ય તે જ હું છું". આમ વસ્તુનો યથાર્થ સ્વીકાર તેના સ્વ સંવેદન જ્ઞાન વડે જ થાય છે. વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં સ્વ સંવેદન પ્રધાન છે.
- આ ભૈરી, છોકરાં, પૈસા-મકાન, ધન-દૌલત એ આત્માનો વૈભવ નથી. અંદર પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવ થાય એ પણ આત્માનો વૈભવ નથી. ત્રિકાળી ધ્રુવ જ્ઞાયકના અવલંબને મારી નિર્મળ પર્યાયમાં મને જે વીતરાગતા પ્રગટ થઈ છે એ મારો નિજ વૈભવ છે.
- આત્મા સત્ ચિદાનંદ પ્રભુ સિદ્ધ સમાન બિરાજે છે. સમયસાર નાટકમાં આવે છે -

ચૈતનરૂપ અનૂપ અમૂરત, સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરી,
મોહ મહાત્મ આત્મ અંગ, કિયો પર સંજ મહાત્મ મેરી.

આત્મા ચૈતન્યરૂપ આનંદધન છે. આત્મા શરીર, મન, વાણીથી તો ભિન્ન છે, પણ પર્યાયમાં દયા, દાન, ભક્તિ આદિના વિકરૂપ ઉઠે છે એનાથી પણ ભિન્ન છે અને પોતાના સ્વભાવથી અભિન્ન છે. એવા આત્મામાં અંતર્નિમગ્ન થતાં જે અનુભવ પ્રગટ થાય છે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ છે.

- આત્મા અનાકુળ શાંત આનંદરસનો પિંડ તેમાં નિમગ્ન થતાં અતિન્દ્રિય આનંદનું સંવેદન થાય છે. રાગથી પૃથક્ થઈ પોતાના આનંદધન સ્વરૂપનો અનુભવ એ જ સાચો ધર્મ છે.
- ત્રિકાળી જ્ઞાયક સ્વરૂપ જે ધ્રુવ તેના અવસંખ્યની શુદ્ધોપયોગરૂપ ધર્મ પર્યાયમાં પ્રગટ થાય છે.
- અશુદ્ધ નય ભલે ખારમા ગુણસ્થાન સુધી હો, પૂર્ણ શુદ્ધતા ભલે હજી ન હો, પણ જ્યાં પૂર્ણાનંદ શુદ્ધને ધ્યેય બનાવી પર્યાય પ્રગટી ત્યાં શુદ્ધોપયોગરૂપ ધર્મ હોય છે.
- શુદ્ધ ઉપયોગ જે ત્રિકાળ છે - તેને સાધન કરતાં પર્યાયમાં શુદ્ધોપયોગરૂપ ધર્મ પ્રગટ થાય છે.
- ખારમા ગુણસ્થાનકથી નીચે અશુદ્ધ નયનું સ્થાન છે. તો પણ શુદ્ધનું આસંખ્ય, શુદ્ધનું ધ્યેય અને શુદ્ધનું સાધકપણું હોવાથી શુદ્ધોપયોગરૂપ વીતરાગી પર્યાય પ્રગટ થાય છે - અર્થાત્ ત્યાં હોય છે. સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર એ વીતરાગી પર્યાય છે અને તે જ ધર્મ છે. વીતરાગી પર્યાયનું નામ જૈન ધર્મ છે. ધર્મ કાંઈ વાડો કે સંપ્રદાય નથી. વસ્તુનું સ્વરૂપ જ આવું છે.
- શુદ્ધ ચૈતન્યધન આત્માને દષ્ટિમાં લઈ તેને ધ્યેય અને સાધન બનાવતાં શુદ્ધોપયોગરૂપ ધર્મ થાય છે. પર્યાયમાં નિરાકુળ શાંતિ અને અક્ષન્દ પ્રગટ થાય છે.
- આત્મા અનાકુળ આનંદરસથી ભરેલો છે. તેમાં એકાગ્ર થતાં સુંદર આનંદનો સ્વાદ આવે છે. જેમ ડુંગરમાંથી પાણી ઝરે તેમ આત્મામાં એકાગ્ર થતાં અતીન્દ્રિય આનંદ ઝરે છે. અખાળ - ગોખાળ સર્વની અંદર પૂર્ણાનંદનો નાથ ભગવાન આત્મા ખિરાજે છે. તેની દષ્ટિ કરતાં પર્યાયમાં આનંદ ઝરે છે; તેનું નામ ધર્મ છે.
- અજ્ઞાની જીવો રાગનો સ્વાદ લે છે. એ સ્વાદ તો જડ છે. એ અધર્મનો સ્વાદ છે. અજ્ઞાની રાખ્દ, રસ, ગંધ, વર્ણ, સ્પર્શનું લક્ષ કરી વિષયને 'હું ભોગવું છું' એમ માને છે, પણ એ પરને ભોગવતો જ નથી. તે કાળે રાગને ઉત્પન્ન કરે છે અને રાગને ભોગવે છે. વિષયોનો આનંદ તો રાગરૂપ છે અને રાગનો અનુભવ તો ઝેરનો અનુભવ છે.
- સમ્યગ્દર્શનમાં રાગથી ભિન્ન અને સ્વભાવથી અભિન્ન એવા એકત્વ વિભક્ત આત્માની દષ્ટિ હોય છે. અતીન્દ્રિય આનંદ એ ધર્મની મુદ્રા છે અને એ મુખ્ય છે.

- “અનુભવ ચિંતામનિ રત્ન, અનુભવ હૈ રસરૂપ,
અનુભવ મારગ મોખકૌ, અનુભવ મોખસ્વરૂપ”.

રાગાદિથી ભિન્ન પડી સ્વયં પોતે જ શાંતિ અને આનંદનું વેદન કરવાથી ધર્મ ધરો. અંતરમાં ભાન કરી પ્રત્યેક એ અનુભવ કરી શકે છે. ધર્મ એ તો આત્મ અનુભવની ચીજ છે.

- “વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતૈ, મન પામે વિશ્રામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજૈ, અનુભવ તાકો નામ”.

અહા ! વસ્તુ આત્મા જે અતીન્દ્રિય આનંદનો નાથ છે તેનો વિચાર કરી ધ્યાવતાં મન અનેક વિકલ્પોના કોલાહલથી વિશ્રામ પામે, શાંત થઈ જાય અને ત્યારે અતીન્દ્રિય આનંદના રસનો સ્વાદ આવે તેને આત્મ-અનુભવ કહે છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે, ધર્મ છે. આવા અનુભવથી વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાની પ્રધાનતા છે.

■ સમ્યગ્દર્શન સારભૂત :

ઉમાસ્વામી મહારાજે તત્ત્વાર્થ બનાવેલ છે. તેમાં સૂત્ર છે.

“તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્”.

તેમાં તત્ત્વ=ભાવ અને અર્થ=પદાર્થ (દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય).

પદાર્થના એટલે કે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનાં ભાવનું યથાર્થ ભાસન થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. ત્યાં વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનની વાત નથી. આત્મદર્શન કહો કે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કહો તે એક જ વાત છે. માટે જે સાત તત્ત્વોને ભિન્ન ભિન્ન યથાર્થપણે શ્રદ્ધે તેને સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

આ સાત તત્ત્વ આ પ્રમાણે છે.

જીવ : જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાયક શુદ્ધ ચિદાનંદ છે, રાગ, શરીર અને પરદ્રવ્યો થી ભિન્ન છે.

અજીવ : શરીર, પુદ્ગલ જડ પદાર્થ, કર્મ આદિ અજીવ છે. અજીવનો સ્વભાવ ચેતના રહિત, જડ છે.

આસ્રવ : પુણ્ય, પાપના પરિણામ આસ્રવ છે અને તેનો સ્વભાવ આકુળતા છે. જીવનો (મારો) સ્વભાવ અનાકુળ આનંદ છે.

બંધ : જે વિકારી ભાવો ધાય છે તેમાં અટકવું તે બંધ છે.

સંવર : આત્માની શુદ્ધિ અર્થાત્ યથાર્થ રુચિ, જ્ઞાન અને તેમાં રમણતા એ સંવર તત્ત્વ છે.

નિર્જરા : શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી એ નિર્જરા છે.

મોક્ષ : સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તે મોક્ષ છે.

આ સાત તત્ત્વમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય છે. આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ એ પચાઈ છે. આમ સાત તત્ત્વના ચતુર્થ અને પૃથક્ પૃથક્ ભાવનું શ્રદ્ધાન અને ભાસન થવું એ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. આ જ આત્મજ્ઞાન છે.

સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર, તપ કે વ્રત હોતાં નથી. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સાત તત્ત્વોના નામ બોલે, પણ હું જીવ છું, વિકારાદિ અધર્મ છે, તેનાથી રહિત હું શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્ય ઘન છું એવી ખબર નથી તેને ધર્મ થતો નથી.

કોઈ શાસ્ત્ર ભણે અથવા ન ભણે પણ જીવાદિનું ભાવભાસન છે તો તે સમ્યગ્દષ્ટિ જ છે. અંતરમાં ભાવભાસન થાય તો તે સમ્યગ્દષ્ટિ જ છે.

■ સમ્યગ્દર્શનાદિકનું સાચું લક્ષણ :

વિપરીત અભિનિવેશરહિત જીવાદિ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. અભિનિવેશ એટલે અભિપ્રાય.

જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વાર્થ છે. એનું જે શ્રદ્ધાન અર્થાત્ ‘આમ જ છે અન્યથા નથી’ એવો પ્રતીતિ ભાવ તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન છે તથા વિપરીતાભિનિવેશ જે અન્યથા અભિપ્રાય તેથી જે રહિત તે સમ્યગ્દર્શન છે.

તત્ત્વાર્થ : જેનો જે ભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ તેને તત્ત્વ જણવું તથા જણાવામાં આવતાં એવા જે દ્રવ્યો વા ગુણ-પચાઈ છે તેનું નામ અર્થ છે. તત્ત્વ કહેતા પોતાનું સ્વરૂપ, એ વડે સહિત પદાર્થ તેનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અભિનિવેશનામ અભિપ્રાયનું છે. જેવો તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનનો અભિપ્રાય છે તેવો નહિ હોતાં અન્યથા અભિપ્રાય હોય તેનું નામ વિપરીતાભિનિવેશ છે. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કરવાનો અભિપ્રાય કેવળ તેનો નિશ્ચય કરવો એટલો જ માત્ર નથી પણ ત્યાં અભિપ્રાય એવો છે કે જીવ-અજીવ ને ઓળખી પોતાને વા પરને જેમ છે તેમ માનવા, આસ્રવને ઓળખી તેને હેય માનવા, બંધને ઓળખી તેને અહિત માનવો, સંવરને ઓળખી તેને ઉપાદેય માનવો, નિર્જરાને ઓળખી તેને હિતનું કારણ માનવું તથા મોક્ષને ઓળખી તેને પોતાનું પર મહિત માનવું. એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનનો અભિપ્રાય છે. તેનાથી ઉલટા અભિપ્રાયનું નામ વિપરીતાભિનિવેશ છે. સત્ય તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે. માટે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન છે તે વિપરીતાભિનિવેશ રહિત છે, એમ અહીં કહ્યું છે.

અથવા કોઈને અભ્યાસમાત્ર તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન હોય છે, પરંતુ અભિપ્રાયમાંથી વિપરીતપણું છૂટતું નથી. કોઈ પ્રકારથી પૂર્વોક્ત અભિપ્રાય અંતરંગમાં હોય તો તેને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. જેમ કે દ્રવ્યસિંગી મુનિ જિનવચનથી તત્ત્વોની પ્રતીતિ તો કરે છે પરંતુ શરીરાશ્રિત ક્રિયાઓમાં અહંકાર વા પુણ્યાસ્રવમાં ઉપાદેયપણું આદિ વિપરીત અભિપ્રાયથી તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે. માટે જે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન વિપરીતાભિનિવેશ રહિત છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. એ પ્રમાણે વિપરીતાભિનિવેશ જીવાદિ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાનપણું એ જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે તથા સમ્યગ્દર્શન લક્ષ્ય છે. સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ શું છે ?

વિપરીત અભિનિવેશરહિત જીવાદિ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. મોક્ષમાર્ગના સમ્યગ્દર્શનની વાત છે. નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વાત છે. અહીં સાત તત્ત્વોની વાત લીધી તેમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ સમાઈ જાય છે. સંવર-નિર્જરા તત્ત્વની શ્રદ્ધામાં ગુરુની શ્રદ્ધા સમાઈ જાય છે અને મોક્ષ તત્ત્વમાં દેવની શ્રદ્ધા આવી જાય છે.

જીવ તે જીવ છે, અજીવ નથી. જીવને લીધે શરીરાદિ નથી અને શરીરાદિને લીધે જીવ નથી. જીવ અને અજીવ તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન છે. જીવ તો જ્ઞાયકમૂર્તિ ચૈતન્ય છે અને શરીરાદિ અજીવ છે. આત્માને લીધે શરીર ચાલે છે એમ જે માને છે તેને જીવ - અજીવની શ્રદ્ધા નથી.

આસ્રવ એટલે આત્માની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપ વગેરે વિકાર ભાવો તેને જે ધર્મ માને છે તેને આસ્રવની શ્રદ્ધા નથી.

બંધ ભાવથી ધર્મ માને તો તેણે બંધ તત્ત્વનો ભાગ છીનવી લીધો છે, તેને સાત તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

સંવર, નિર્જરા તે જીવની શુદ્ધ પર્યાય છે, તેને પર ને લીધે માને તો તેણે તે તત્ત્વોને માન્યા નહિ. શરીરની ક્રિયાથી સંવર-નિર્જરા માને તે તેણે સંવર-નિર્જરાનો ભાગ લૂંટીને અજીવને આપી દીધો.

મોક્ષ તે આત્માની પૂર્ણાનંદમય વીતરાગ દશા છે, તેને બદલે પુણ્યથી મોક્ષ બતાવે કે મોક્ષ થયા પછી ફરીને અવતાર મનાવે તો તેણે મોક્ષ તત્ત્વને લૂંટી લીધું છે. તેને મોક્ષ તત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી.

જીવાદિ સાતે તત્ત્વો જે પ્રમાણે ભગવાને સ્વતંત્ર કહ્યા છે તે પ્રમાણે ઓળખીને 'આ તત્ત્વ આમ જ છે, બીજી રીતે નથી' એમ પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે.

વિપરીત અભિનિવેશ એટલે ઊંઘો અભિપ્રાય તેનાથી રહિત એવું તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શનમાં ‘સમ્યક્’ શબ્દનો અર્થ વિપરીત માન્યતા રહિત છે અને દર્શન તે પ્રતીતિ છે. સમ્યક્ શબ્દ તે પ્રશંસાવાચક છે. વિપરીતતા રહિત યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરવી તે જ પ્રશંસાવાચક છે. આ છે મોક્ષમાર્ગનું મૂળિયું.

જ્યાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધામાં પણ ભૂલ છે ત્યાં સાતે તત્ત્વમાં ભૂલ પડી જ છે. સમ્યગ્દર્શન કહો કે પ્રશંસાયોગ્ય શ્રદ્ધાન કહો બધું એક જ છે. સાચી શ્રદ્ધા થાય તે જ પ્રશંસા યોગ્ય છે. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનમાં તત્ત્વ અને અર્થ એવા બે શબ્દ કહ્યા છે. ‘તત્’ શબ્દ છે તે ‘યત્’ શબ્દની અપેક્ષા સહિત છે. તેથી જેનું પ્રકરણ હોય તેને ‘તત્’ કહીએ છીએ અને જેનો જે ભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે તેને તત્ત્વ જાણવું; તથા જાણવામાં આવતા એવા જે દ્રવ્ય વા ગુણ પર્યાય છે તેનું નામ અર્થ છે. વળી તત્ત્વ કહેતાં પોતાનું સ્વરૂપ એ વડે સહિત પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન, તે સમ્યગ્દર્શન છે.

સાતે તત્ત્વો તે અર્થ છે અને તેમનો પોતાનો જે ભાવ છે તે તત્ત્વ છે. આવા તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. તત્ત્વોના ભાવનું ભાસન યથા વિના સાચી પ્રતીતિ થાય નહિ. વસ્તુ શું અને તેનું સ્વરૂપ શું તે જાણીને શ્રદ્ધા કરે તો યથાર્થ પ્રતીતિ થાય. માટે કહ્યું કે વિપરીત માન્યતા રહિત તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે.

‘આત્મા’ એમ કહે પણ ‘આત્મા’ વસ્તુ કેવી છે તેનું સ્વરૂપ ન જાણે તો તત્ત્વની શ્રદ્ધા થાય નહિ અને ‘જ્ઞાનસ્વરૂપ’ એમ કહે પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું છે એમ ન જાણે તો વસ્તુના ભાન વગર તત્ત્વની સાચી શ્રદ્ધા થાય નહિ. માટે વસ્તુ અને તેના ભાવને ઓળખવાથી જ યથાર્થ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન થાય છે.

હું જ્ઞાન દર્શનરૂપ સ્વભાવનો ધરનાર આત્મા છું અને વર્ણાદિ સ્વભાવને ધારક પુદ્ગલ છે તે મારાથી ભિન્ન છે - આમ ઓળખ્યા વગર સ્વ-પરનું ભેદ જ્ઞાન થાય નહિ. સત્ય તત્ત્વ શ્રદ્ધાન તે જ આત્માને હિતકારી છે, તે જ આત્માને કલ્યાણકારી છે. મોક્ષના ઉપાયનું મૂળ તે જ છે. વસ્તુ અને વસ્તુનો સ્વભાવ જાણીને યથાર્થ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે.

જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવ છે - પણ કોનો ? જીવ પદાર્થનો અને તે જીવ હું જ છું. હું જીવ પદાર્થ છું ને જ્ઞાન દર્શન મારો ભાવ છે. આમ જીવની શ્રદ્ધા કરવી અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય મારાથી ભિન્ન છે, વર્ણ વગેરે તેનો ભાવ છે તે મારાથી ભિન્ન છે. આમ જીવ-અજીવ ને ભિન્ન ભિન્ન ઓળખે તો યથાર્થ શ્રદ્ધા થાય.

‘હું આત્મા છું’ એમ તો ઘણાં કહે છે. પણ આત્માનું સ્વરૂપ શું છે - આત્માનો ભાવ શું છે ? આત્માનું તત્ત્વ શું છે ? તેની ઓળખાણ વગર આત્માની સાચી શ્રદ્ધા થાય નહિ. જેવા સિદ્ધ ભગવાન છે તેવા કેવળજ્ઞાન સામર્થ્યરૂપ ભાવનો હું ધરનાર છું - એમ ઓળખીને શ્રદ્ધા કરે તો સાચી શ્રદ્ધા થાય.

જગતમાં અનંત જીવ-અજીવ પદાર્થો છે. તે દરેક સ્વતંત્ર ‘અર્થ’ છે અને તે દરેક પદાર્થ પોતપોતાના ભાવ સહિત છે તે તેનું તત્ત્વ છે. બધા તત્ત્વોને પૃથક પૃથક સ્વરૂપે જેમ છે તેમ માને તો જ સાચી શ્રદ્ધા થાય. વસ્તુ અને તે વસ્તુનું સ્વરૂપ અલેદ છે તથા બીજી વસ્તુ અને તેનું સ્વરૂપ આનાથી જુદું છે. એક તત્ત્વથી બીજા તત્ત્વનું કામ થાય એમ માનનારને તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા નથી. હાથથી લાકડી ઉંચી થઈ એમ માને તો તેણે હાથના ભાવને અને લાકડીના ભાવને જુદા જાણ્યા નથી, એટલે તેણે તત્ત્વાર્થને જાણ્યા નથી. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન વગર વ્રત કે શ્રાવકપણું હોતું નથી. અધ્યાત્મદષ્ટિની વાત હત્યો કે સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધાની વાત હત્યો, પણ મૂળ વાત તો આ જ આવીને ઉભી રહે છે.

જગતમાં અજીવ પદાર્થો અનંત છે, તે દરેક પદાર્થ પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન ભાવો સહિત છે. તેમ જો ન માને અને એક પદાર્થને લીધે બીજા પદાર્થનો ભાવ થવાનું માને તે તેણે અનંત અજીવ તત્ત્વોને માન્યા નથી. જીવ પદાર્થ છે, તેની શક્તિ તે તેનું તત્ત્વ છે. અજીવ પદાર્થ છે, તેની શક્તિ તે તેનું તત્ત્વ છે. અજીવને માને પણ તેની હાલવા-ચાલવાની શક્તિને ન માને, જીવને લીધે તે હાલે ચાલે છે એમ માને તો તેણે અજીવ પદાર્થને માન્યો જ નથી. કેમ કે તેની શક્તિના જ્ઞાન વગર પદાર્થની શ્રદ્ધા થાય નહિ.

વસ્તુ તે અર્થ અને તેની સ્વભાવિક શક્તિ તે તત્ત્વ; એ રીતે પદાર્થને અને તેના ભાવને ઓળખીને શ્રદ્ધા કરવી તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા છે અને આવું તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અહીં સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ બતાવે છે. સમ્યગ્દર્શન લક્ષ્ય છે અને જે વડે ઓળખાય તે લક્ષણ છે. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. એકલું તત્ત્વ કહે તો જેનો ભાવ છે તેની શ્રદ્ધા વિના કાર્યકારી ન થાય. એકલા અર્થ એટલે દ્રવ્ય-ગુણ-વર્ણના કહે તો તેના ભાવ વિના કાર્યકારી ન થાય. માટે સ્વભાવ સહિત પદાર્થનું શ્રદ્ધાન કાર્યકારી છે.

અહીં મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ બતાવે છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણની વાત ચાલે છે. સાત તત્ત્વો કેમ કહ્યાં ? બે અથવા અનંત કહેવા હતાં. અહીં

મોક્ષનું પ્રયોજન છે. જીવ અજીવ મૂળ તત્ત્વ છે, તેનું ભેદજ્ઞાન ન થાય તો મોક્ષનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય નહિ. આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પાંચ તત્ત્વો જીવની તથા પુદ્ગલની પર્યાયો છે. વિકાર આસ્રવ તે જીવનો ભાવ છે અને કર્મનું આવવું તે જડનો ભાવ છે. બન્ને વાત કરી, પણ અહીં આત્માની પાંચ પર્યાયોનું કામ છે. તેને જાણતાં મોક્ષનો ઉપાય કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય, તેમાં મોક્ષને હિતરૂપ જાણે તો તેનો ઉપાય કરે, જીવો અનેક પ્રકારે મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે. ભગવાનની સેવા વૈકુંઠ માં કરવી તેને કોઈ મોક્ષ કહે છે પણ તે વાત ખોટી છે. આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધ દશા થવી તે મોક્ષ છે. તેને જાણે તો મોક્ષમાર્ગની શ્રદ્ધા થાય. મોક્ષનો ઉપાય કરવા માટે મોક્ષનું શ્રદ્ધાન કરવું, આત્માની પૂર્ણ પરમાનંદ દશા પ્રગટ કરવી તે હિત છે, બીજું હિત નથી. જો મોક્ષને હિતરૂપ માને તો મોક્ષનો ઉપાય કરે. મોક્ષનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. માટે મોક્ષની શ્રદ્ધા કરવી તે પ્રયોજનભૂત છે.

હવે મોક્ષનો ઉપાય સંવર-નિર્જરા છે એમ બતાવે છે. વિકારનો અંશ ન થવો અને અંતરમાં શુદ્ધ દશા થવી તે સંવર અને શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી તે નિર્જરા છે.

અજ્ઞાની લોકો દેહની ક્રિયાને તથા રાગને સંવર-નિર્જરા માને છે. સામાયિક કરીને બેસી જવું તે સંવર-નિર્જરા નથી, આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપી છે એવા જ્ઞાનપૂર્વક અંતરમાં લીનતા કરવી તે સંવર-નિર્જરા છે. સંવર-નિર્જરાને ઓળખે તો તે રૂપ પ્રવૃત્તિ કરે. માટે સંવર-નિર્જરાની શ્રદ્ધા કરવી યોગ્ય છે.

વળી સંવર-નિર્જરામાં પુણ્ય-પાપરૂપી આસ્રવોને વિકારમાં અટકવારૂપ બંધનો અભાવ થાય છે. માટે જેનો અભાવ કરવો છે તેને ઓળખે. ક્રોધનો અભાવ કરતાં ક્ષમા થાય, તે પ્રમાણે પુણ્ય-પાપ ના પરિણામોનો અભાવ કરે તો સંવર થાય. પણ આસ્રવને સંવર માને તો આસ્રવનો અભાવ થાય નહિ. વળી બંધનો એક દેશ અભાવ થવો તે નિર્જરા છે અને બંધનો સર્વથા અભાવ તે મોક્ષ છે. પુણ્ય-પાપ આસ્રવ છે અને તેમાં અટકવું તે બંધ છે, તે જાણે તો તેનો અભાવ કરી સંવર-નિર્જારૂપ પ્રવર્તે.

આ પ્રમાણે પાંચ પર્યાયોનું શ્રદ્ધાન થતાં મોક્ષમાર્ગ થાય છે. આમાં દેવ-ગુરુની ઓળખાણ આવી જાય છે. એ પ્રમાણે એ પાંચ પર્યાયોનું શ્રદ્ધાન થતાં જ મોક્ષમાર્ગ થાય એને ઓળખે એટલે પાંચને ઓળખે તો તે મોક્ષને ઓળખે. અહીં પ્રથમ મોક્ષ બતાવ્યો, મોક્ષનો ઉપાય સંવર-નિર્જરા કહ્યો, તે સંવર નિર્જરા આસ્રવ-બંધના અભાવ વિના થાય નહિ. આ પ્રમાણે પાંચે

તત્ત્વની ઓળખાણની જરૂર છે. પણ જો પાંચ પર્યાયને ન ઓળખે તો મોક્ષને ન ઓળખે, મોક્ષનું જ્ઞાન ન હોય તો મોક્ષનો ઉપાય કેવી રીતે કરે ? સંવર-નિર્જરાના જ્ઞાન વગર સંવર-નિર્જરારૂપ કેવી રીતે પ્રવર્તે ? અંતર વીતરાગી દશા તે સંવર છે. સંવર નિર્જરાની ઓળખાણ વિના અંતર રમણતા કેવી રીતે કરે ? માટે પાંચે પર્યાયોનું શ્રદ્ધાન ન થવાથી મોક્ષ પણ ન થાય.

જીવ-અજીવને જાતિ અપેક્ષાએ બે તત્ત્વો કહ્યાં. જીવમાં અનંત જીવો આવી ગયા અને અજીવમાં અનંત પુદ્ગલો, ધર્મ, અધર્મ, આકારા અને કાળ આવી ગયા. પર્યાયો તેના વિરોધો છે. આમ સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધાને મોક્ષમાર્ગ આધીન છે. તેમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પરીક્ષા આવી જાય છે. સાત તત્ત્વ સિવાયના અન્ય પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન હો અથવા ન હો અન્યથા હો તો પણ પ્રયોજનભૂત નથી.

વળી કોઈ ઠેકાણે પુણ્ય-પાપ સહિત નવ પદાર્થો કહ્યાં છે, એ પુણ્ય-પાપ પણ આસ્રવાદિકના જ ભેદો છે. માટે એ સાત તત્ત્વોમાં જ ગર્ભિત થયા અથવા પુણ્યને સમજે તો તેને મોક્ષમાર્ગ ન માને અથવા સ્વછંદી બની પાપરૂપ ન પ્રવર્તે; માટે જુદા પાડી સમજાવે છે. માટે એ બે તત્ત્વોની શ્રદ્ધા ઉપકારી જણી સાતની સાથે મેળવી નવ પદાર્થો કહ્યા છે.

જીવ-અજીવની શ્રદ્ધા કરવાનો આશય તો એ છે કે પોતે જીવ છે અને બીજા પર છે. પરનો અંશ પોતામાં ન મેળવે અને પોતાનો અંશ પર માં ન મેળવે, શરીરાદિ અજીવ છે તેની ક્રિયા તેનાથી થાય છે મારાથી થતી નથી, એમ શ્રદ્ધા કરવી તે આશય છે. તે ન કરે તેને યથાર્થ શ્રદ્ધાન નથી. જીવ-અજીવને જેમ છે તેમ માનવા, આસ્રવને હેય માનવો, બંધને અહિતરૂપ માનવો, મોક્ષ તે પરમ હિત છે. સંવરને ઓળખી તેને અંગીકાર કરવા જેવો માનવો અને નિર્જરા અધૂરી શુદ્ધ દશા છે. માટે પરમ હિતનું કારણ છે એમ માનવું.

■ સમ્યક્ત્વના વિભિન્ન લક્ષણો :

- જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું સાચું તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન.
- સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન-ભેદવિજ્ઞાન.
- સ્વનું શ્રદ્ધાન-આત્મશ્રદ્ધાન.
- દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શ્રદ્ધાન.

આ ચાર લક્ષણો કહ્યાં તેમાં આ જીવ કોને અંગીકાર કરે ?

જ્યાં મિથ્યાત્વ કર્મનો ઉપશમાદિક થતાં વિપરીતાભિનિવેશનો અભાવ થાય ત્યાં એ ચારે લક્ષણો એકસાથે હોય છે.

વિચાર અપેક્ષાએ મુખ્યપણે તત્ત્વાર્થોને વિચારે છે.

કાં તો સ્વ પરનું ભેદરવિજ્ઞાન કરે છે.

કાં તો આત્મ સ્વરૂપનું જ સ્મરણ કરે છે.

અગર કાં તો દેવાદિકના સ્વરૂપને વિચારે છે.

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં તો અનેક પ્રકારના વિચાર હોય છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં સર્વત્ર પરસ્પર સાક્ષેપપણું હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિના શ્રદ્ધાનમાં ચારે લક્ષણોનો અંગીકાર છે.

પણ જેને મિથ્યાત્વનો ઉદય છે તેને વિપરીતાભિનિવેશ હોય છે, તેને એ લક્ષણો આભાસમાત્ર હોય છે, સાચા હોતાં નથી. યથાર્થ ભાવનું શ્રદ્ધાન હોતું નથી.

હવે જ્ઞાનો અનુક્રમ શું છે ?

★ પ્રથમ આજ્ઞાદિ વડે વા કોઈ પરીક્ષા વડે કુદેવાદિની માન્યતા છોડી અરહંતાદિકનું શ્રદ્ધાન કરવું, કારણકે એનું શ્રદ્ધાન યતાં ગ્રહીત મિથ્યાત્વનો અભાવ થાય છે.

★ પછી જિનમતમાં કહેલા જીવાદિ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો, તેના નામ લક્ષણાદિ શીખવા, કારણકે એના અભ્યાસથી તત્ત્વ શ્રદ્ધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

★ પછી સ્વ-પરનું ભિન્નપણું જેથી ભાસે તેવા વિચારો કર્યા કરવા, કારણ કે એ અભ્યાસથી ભેદવિજ્ઞાન થાય છે.

★ ત્યાર પછી એક સ્વમાં સ્વપણું માનવા અર્થે સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા કરવો. કારણકે - એ અભ્યાસથી આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ નાં લક્ષણ તો અનેક પ્રકારના કહ્યાં છે,

તેમાં તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન લક્ષણ ને જ મુખ્ય કહ્યું તેનું શું કારણ ?

તુચ્છ બુદ્ધિવાનને અન્ય લક્ષણોમાં તેનું પ્રયોજન પ્રગટ ભાસતું નથી વા ભ્રમ ઉપજે છે તથા આ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન લક્ષણમાં પ્રયોજન પ્રગટ ભાસે છે તથા કાંઈ પણ ભ્રમ ઉપજતો નથી. તેથી એ લક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે.

દેવ, ગુરુ, ધર્મના શ્રદ્ધાનમાં તુચ્છ બુદ્ધિવાનને એમ ભાસે કે અરહંત દેવાદિકને માનવા, અન્યને ન માનવા - એટલું જ સમ્યક્ત્વ છે. પણ ત્યાં જીવ, અજીવનું વા બંધ-મોક્ષના કારણ કાર્યનું સ્વરૂપ ભાસે નહિ તો મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય નહિ; વા જીવાદિનું શ્રદ્ધાન યથા વિના માત્ર એ જ શ્રદ્ધાનમાં સંતુષ્ટ થઈ પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માને, વા કુદેવાદિ પ્રત્યે દ્રેષ તો રાખે પણ અન્ય રાગાદિ છોડવાનો ઉદય ન કરે એવો ભ્રમ ઉપજે.

વળી સ્વ-પરના અજ્ઞાનમાં તુરચ્છ બુદ્ધિવાનને એમ ભાસે કે સ્વ-પરનું જાણવું જ કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ ધાય છે. પણ ત્યાં આત્મવાદિનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ પણ થતી નથી, વા આત્મવાદિનું અજ્ઞાન યથા વિના માત્ર એટલું જ જાણવામાં સંતુષ્ટ થઈ પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માની સ્વચ્છંદી થઈ રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્યમ કરે નહિ, એવો ભ્રમ ઉપજે.

તથા આત્મઅજ્ઞાન લક્ષણમાં તુરચ્છ બુદ્ધિવાનને એમ ભાસે કે એક આત્માનો જ વિચાર કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ ધાય છે, પણ ત્યાં જીવ-અજીવાદિના વિરોધો વા આત્મવાદિનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ પણ થતી નથી વા જીવાદિના વિરોધોનું અને આત્મવાદિના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન યથા વિના માત્ર એટલા જ વિચારથી પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માની સ્વચ્છંદી બની રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્યમ કરે નહિ, તેને પણ એવો ભ્રમ ઉપજે છે.

એમ જાણી એ લક્ષણોને મુખ્ય કર્યા નહિ.

અને તત્ત્વાર્થ અજ્ઞાન લક્ષણમાં જીવ-અજીવાદિ વા આત્મવાદિનું અજ્ઞાન ધાય છે, ત્યાં તે સર્વનું સ્વરૂપ જો બરાબર ભાસે તો મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ ધાય, એ અજ્ઞાન યતાં સમ્યક્ત્વની ધાય છે પણ એ સંતુષ્ટ થતો નથી. આત્મવાદિનું અજ્ઞાન યથાથી રાગાદિક છોડી મોક્ષનો ઉદ્યમ રાખે છે. એ પ્રમાણે તેને ભ્રમ ઉપજતો નથી. માટે તત્ત્વાર્થ અજ્ઞાન લક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે.

અથવા તત્ત્વાર્થ અજ્ઞાન લક્ષણમાં તો દેવાદિનું અજ્ઞાન વા આત્મઅજ્ઞાન ગર્ભિત હોય છે તે તો તુરચ્છ બુદ્ધિમાનને પણ ભાસે છે. પણ અન્ય લક્ષણોમાં તત્ત્વાર્થ અજ્ઞાનનું ગર્ભિતપણું છે તે વિરોધ બુદ્ધિમાન હોય તેને જ ભાસે છે પણ તુરચ્છ બુદ્ધિવાનને ભાસતું નથી. માટે તત્ત્વાર્થ અજ્ઞાન લક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે.

અથવા મિથ્યાદષ્ટિને આભાસ માત્ર હોય છે; ત્યાં તત્ત્વાર્થનો વિચાર તો વિપરીતાભિનિવેશ દૂર કરવામાં શીઘ્ર કારણરૂપ ધાય છે પણ અન્ય લક્ષણો શીઘ્ર કારણરૂપ યતાં નથી વા વિપરીતાભિનિવેશનાં પણ કારણ થઈ જાય છે.

તેથી અહીં સર્વ પ્રકારથી પ્રસિદ્ધ જાણી વિપરીતાભિનિવેશરહિત જીવાદિ તત્ત્વાર્થોનું અજ્ઞાન તે જ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે એવો નિર્દેશ કર્યો. એ પ્રમાણે લક્ષણ નિર્દેશનું નિરૂપણ કર્યું.

એવું લક્ષણ જે આત્માના સ્વભાવમાં હોય તેને જ સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો.

વિપરીતાભિનિવેશરહિતજીવ-અજીવાદિતત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન સદાકાળ કરવા યોગ્ય છે. એ શ્રદ્ધાન આત્માનું સ્વરૂપ છે, દર્શન મોહરૂપ ઉપાધિ દૂર થતાં પ્રગટ થાય છે. માટે આત્માનો સ્વભાવ છે. ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનમાં પ્રગટ થાય છે, પછી સિદ્ધ અવસ્થામાં પણ સદાકાળ તેનો સદ્ભાવ રહે છે - એમ જાણવું.

■ સાત તત્ત્વની ભૂલ :

યથાર્થપણે શુદ્ધાત્મ દષ્ટિ દ્વારા જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધા કરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. આ સાતે તત્ત્વોનું વિપરીત શ્રદ્ધાન કરવું તેને અગ્રહિત મિથ્યાદર્શન કહે છે.

જીવજ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ સ્વરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાતા-દષ્ટા છે, અમૂર્તિક, ચૈતન્યમય અને ઉપમારહિત છે.

પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ અજીવ દ્રવ્ય છે. જીવ ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વરૂપ, ચૈતન્ય પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોથી જુદો છે; પણ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ આત્માના સ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા નહિ કરતાં અજ્ઞાનવશ ઉલટું માનીને, શરીર તે હું જ છું, શરીરના કાર્ય હું કરી શકું છું, મારી ઈચ્છાનુસાર શરીરની વ્યવસ્થા રાખી શકું છું એમ શરીરને આત્મા માને છે.

● જીવ તત્ત્વની ભૂલ :

જીવ તો ત્રિકાળ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેને અજ્ઞાની જીવ જાણતો નથી. જે શરીર તે હું જ છું, શરીરના કાર્ય હું કરી શકું છું, શરીર સ્વસ્થ હોય તો મને લાભ થાય, બાહ્ય અનુકુળ સંયોગોથી હું સુખી અને પ્રતિકુળ સંયોગથી હું દુઃખી, હું નિર્ધન, હું ધનવાન, હું બળવાન, હું નિર્બળ છું, હું મનુષ્ય, હું કુરૂપ, હું સુંદર - એમ માને છે. શરીર આશ્રિત ઉપદેશ અને ઉપવાસાદિ ક્રિયાઓમાં પોતાપણું માને છે એ વગેરે મિથ્યા અભિપ્રાય વડે જે પોતાના પરિણામ નથી પણ બધાય પર પદાર્થના જ પરિણામ છે તેને આત્માના પરિણામ માને છે, તે જીવ તત્ત્વની ભૂલ છે. જીવને તે અજીવ માને છે.

● અજીવ તત્ત્વની ભૂલ :

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એમ માને છે કે શરીરની ઉત્પત્તિ (સંયોગ) થતાં હું જન્મ્યો અને શરીરનો નાશ (વિયોગી) થવાથી હું મરી જઈશ. (આત્માનું મરણ માને છે) ધન, શરીરાદિ જડ પદાર્થોમાં પરિવર્તન થતાં પોતાનામાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પરિવર્તન માનવું; શરીરની ઉજ્જા અવસ્થા થતાં મને તાવ આવ્યો, શરીરમાં ક્ષુધા, તૃષ્ણા અવસ્થા થતાં મને ક્ષુધા-તૃષ્ણાદિ થાય છે, શરીર કપાતાં હું

છેદાઈ ગયો ઈત્યાદિ જે અજીવની અવસ્થાઓ છે તેને પોતાની માને છે એ અજીવ તત્ત્વની ભૂલ છે. અજીવને જીવ માને છે, આ અજીવ તત્ત્વની ભૂલ છે.

● આસ્રવ તત્ત્વની ભૂલ :

જીવ અથવા અજીવ કોઈ પણ પર પદાર્થ આત્માને કોઈ પણ સુખ, દુઃખ, બગાડ, સુધાર કરી શકતા નથી, છતાં અજ્ઞાની તેમ માનતો નથી. પરમાં કતૃત્વ, મમત્ત્વરૂપ, મિથ્યાત્ત્વ અને રાગ-દ્રેષાદિ શુભાશુભ આસ્રવભાવ તે પ્રત્યક્ષ દુઃખ દેનારા છે, બંધના કારણ છે. છતાં તેને અજ્ઞાની જીવ સુખકર જાણીને સેવે છે. વળી શુભ ભાવ પણ બંધનું કારણ છે, આસ્રવ છે તેને હિતકર માને છે. પર દ્રવ્ય જીવને લાભ-નુકસાન કરી શકે નહિ, છતાં તેને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માની તેમાં પ્રીતિ-અપ્રીતિ કરે છે; મિથ્યાત્ત્વ, રાગ દ્રેષનું સ્વરૂપ ઓળખતો નથી, પર પદાર્થ મને સુખ-દુઃખ આપે છે અથવા રાગ-દ્રેષ મોહ કરાવે છે એમ માને છે. આ આસ્રવ તત્ત્વની ભૂલ છે.

મિથ્યાત્ત્વ-રાગાદિ પ્રગટ દુઃખ દેનારા છે, છતાં તેનું સેવન કરવામાં સુખ માને છે. આ આસ્રવ તત્ત્વની ભૂલ છે.

● બંધ તત્ત્વની ભૂલ :

અઘાતિ કર્મનાફળ અનુસાર પદાર્થોની સંયોગ-વિયોગરૂપ અવસ્થાઓ ધાય છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ તેને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ માનીને તેનાથી હું સુખી-દુઃખી હું એવી કલ્પના વડે રાગ-દ્રેષ, આકુળતા કરે છે. ધન, યોગ્ય સ્ત્રી, પુત્રાદિના સંયોગ થતાં રતિ કરે છે; રોગ, નિદ્રા, નિર્ધનતા, પુત્રવિયોગ વગેરે થતાં અરતિ કરે છે; પુણ્ય-પાપ બન્ને બંધનકર્તા છે, પણ તેમ નહિ માનીને પુણ્યને હિતકર માને છે; તત્ત્વ દષ્ટિથી તો પુણ્ય-પાપ બન્ને અહિતકર જ છે, પરંતુ અજ્ઞાની એવું નિર્ધારરૂપ માનતો નથી. તે બંધ તત્ત્વની ઊંધી શ્રદ્ધા છે.

શુભને લાભદાયક અને અશુભને નુકસાનકારક તે માને છે, પણ તત્ત્વ દષ્ટિએ બન્ને નુકસાનકારક છે એમ તે માનતો નથી. આ બંધ તત્ત્વની ભૂલ છે.

● સંવર તત્ત્વની ભૂલ :

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ જીવને હિતકારી છે, સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વડે રાગનો જેટલો અભાવ તે વૈરાગ્ય છે અને તે સુખના કારણરૂપ છે. છતાં અજ્ઞાની જીવ તેને કષ્ટદાતા માને છે. આ સંવર તત્ત્વની વિપરીત શ્રદ્ધા છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન અને તે પૂર્વકનો વૈરાગ્ય જીવને સુખરૂપ છે, છતાં તે

પોતાને કષ્ટ આપનાર અને ન સમજાય એવાં છે એમ માને છે તે સંવર તત્ત્વની ભૂલ છે.

● નિર્જરા તત્ત્વની ભૂલ :

આત્મામાં આંશિક શુદ્ધિની વૃદ્ધિ અને અશુદ્ધિની હાની થવી તેને સંવરપૂર્વક નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ હોઈ શકે છે. જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાથી શુભ-અશુભ ઈચ્છાનો નિરોધ થાય છે તે તપ છે. તપ બે પ્રકારના છે.

૧. બાળ તપ ૨. સમ્યક્ તપ

અજ્ઞાન દશામાં જે તપ કરવામાં આવે છે તે બાળતપ છે, તેનાથી કદી સાચી નિર્જરા થતી નથી. પણ આત્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિરતા અનુસાર જેટલો શુભ-અશુભ ઈચ્છાનો અભાવ થાય છે તે સાચી નિર્જરા છે - સમ્યક્ તપ છે. પણ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એમ માનતો નથી. પોતાની અનંત જ્ઞાનાદિ શક્તિને ભૂલે છે, પરાશ્રમમાં સુખ માને છે, શુભાશુભ ઈચ્છા અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની ચાહને રોકતો નથી. આ નિર્જરા તત્ત્વની વિપરીત શ્રદ્ધા છે. તે નિર્જરા તત્ત્વની ભૂલ છે.

● મોક્ષ તત્ત્વની ભૂલ :

પૂર્ણ નિરાકુળ આત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ જીવની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા તે મોક્ષનું સ્વરૂપ છે અને તે જ ખરું સુખ છે, પણ અજ્ઞાની તેમ માનતો નથી.

મોક્ષ થતાં તેજમાં તેજ મળી જાય અથવા ત્યાં શરીર, ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયો વિના સુખ કેમ હોઈ શકે ? ત્યાંથી ફરી અવતાર લેવો પડે વગેરે. એમ મોક્ષ દશામાં નિરાકુળપણું માનતો નથી, તે મોક્ષ તત્ત્વની વિપરીત શ્રદ્ધા છે.

સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ પૂર્ણ નિરાકુળતા પ્રગટ થાય છે અને તે જ ખરું સુખ છે - એમ ન માનતાં, બાહ્ય વસ્તુઓની સગવડોથી સુખ મળી શકે એમ જીવ માને છે, તે મોક્ષ તત્ત્વની ભૂલ છે.

● ભૂલોનું ફળ :

આ ભૂલોનું ફળ જીવને સમયે સમયે અનંત દુઃખનો ભોગવટો છે; એટલે કે ચારે ગતિઓમાં મનુષ્ય, દેવ, ત્રિયંબક કે નારકી તરીકે જન્મી મરી દુઃખ ભોગવે છે.

આ ગતિઓમાં સૌથી હલકામાં હલકી ગતિ નિગોદ એકેન્દ્રિયની છે, સંસાર દશામાં વધારેમાં વધારે કાળ જીવ તેમાં કાઢે છે. તે અવસ્થા ટાળી બે ઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય ભાગ્યે જ થાય છે અને તેમાં પણ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરવું

તો અતિ અતિ દીર્ઘકાળ બને છે, એટલે કે જીવ 'મનુષ્ય ભવ' લગભગ નહિવત્ પામે છે.

■ ધર્મ પામવાનો સમય :

જીવને ધર્મ પામવાનો મુખ્ય સમય મનુષ્યપણું છે; તેથી જો જીવ ધર્મ સમજવાની રાજઆત કરે તો તે કાયમને માટે દુઃખ ટાળી શકે. પરંતુ મનુષ્ય ભવમાં પણ કાં તો ધર્મનો યથાર્થ વિચાર કરતો નથી. અથવા તો ધર્મને નામે ચાલતી અનેક મિથ્યા માન્યતાઓમાંથી કોઈને કોઈ ખોટી માન્યતાને ગ્રહણ કરે છે અને કુદેવ-કુગુરુ તથા કુશાસ્ત્રમાં તે ફસાઈ જાય છે; અથવા તો બધા ધર્મો એક છે એમ ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ માની લઈને બંધાનો સમન્વય કરવા લાગે છે. પોતાની એ ભ્રમણાવાળી બુદ્ધિને વિશાળ બુદ્ધિ માનીને અભિમાન સેવે છે; કદી તે જીવ સુદેવ-સુગુરુ- અને સુશાસ્ત્રનું બાહ્ય સ્વરૂપ સમજે તો પણ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા જીવ યથાર્થ પ્રયાસ કરતો નથી. તેથી તે ફરીને સંસાર ચક્રમાં રખડી પોતાનો મોટામાં મોટો કાળ નિગોઠ એકેન્દ્રિયપણામાં કાઢે છે.

● મિથ્યાત્વનું મહા પાપ :

ઉપર કહ્યું તે બધાનું મૂળ કારણ પોતાના સ્વરૂપની જીવને ભ્રમણા છે. પરંતુ હું કરી શકું, પર માતું કરી શકે, પરથી મને લાભ થાય, પરથી મને નુકસાન થાય એવી મિથ્યા માન્યતાનું નિત્ય અપરિમિત મહાપાપ દરેક ક્ષણે જીવ સેવ્યા કરે છે; તે મહા પાપને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે. તેના ફળ તરીકે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ જે પરિમિત પાપ છે તેને તીવ્ર કે મંદપણે સેવે છે. જીવો ક્રોધાદિકને પાપ ગણે છે, પણ તેનું મૂળિયું મિથ્યાદર્શનરૂપ મહાપાપ છે તેને તેઓ ઓળખતા નથી, તો પછી તેને ટાળે ક્યાંથી ?

● સમ્યગ્દર્શિની ભાવના :

સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મની રાજઆત થાય છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાય તેને ધર્મ કહે છે. સમ્યગ્દર્શિશુભભાવને ધર્મ માનતા નથી પણ બંધનું કારણ માને છે. જેટલો રાગટણે છે તથા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનની જે દૃઢતા થાય છે તેને તે ધર્મ માને છે. તેથી તેને સંવર-નિર્જરા થાય છે. અજ્ઞાનીઓ તો શુભ ભાવને ધર્મ અથવા ધર્મમાં સહાયક માને છે. સમ્યગ્દર્શિ જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે તેને સમ્યક્ચારિત્ર કહે છે. આ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રથી જ મોક્ષમાર્ગ બને છે.

■ ભેદ વિજ્ઞાન :

- આત્મા ઉપયોગ સ્વરૂપ છે, રાગાદિ પર ભાવોથી તે ભિન્ન છે, એમ ઉપયોગને અને રાગાદિને સર્વ પ્રકારે અત્યંત જુદા જાણીને રાગથી ભિન્નપણે અને ઉપયોગમાં એકતાપણે જ્ઞાન પરિણામે તે ભેદવિજ્ઞાન છે.
- જીવ અને દેહને - પુદ્ગલને જુદા જાણે એટલે વિકાર પણ આત્માના સ્વભાવથી જુદો છે તેમ તેમાં આવી જાય છે. પુદ્ગલથી અને વિકારથી ભિન્ન આત્માના સ્વભાવને જાણવો - અનુભવવો તે બાર અંગનો સાર છે. બાર અંગમાં આત્માની અનુભૂતિ કરવાનું કહ્યું છે. ભેદ વિજ્ઞાન એ જ અનુભૂતિ છે.
- ધર્માત્મા પોતાના ભેદ વિજ્ઞાનની રાક્તિ વડે નિજ મહિમામાં લીન થાય છે; તેઓ રાગરૂપે જરા પણ નથી પરિણમતા, જ્ઞાનરૂપે જ રહે છે. જ્ઞાનીને રાગાદિ શરીરની જેમ અત્યંત ભિન્ન દેખાય છે.
- રાગ હોવા છતાં 'રાગ તે આત્મા' છે એવી બુદ્ધિ તે ધર્માત્માને નથી થતી, એટલે રાગ સાથે આત્માની એકતારૂપે તેઓ પરિણમતા નથી પણ રાગથી જુદા જ્ઞાનપણે જ પરિણમે છે.
- ભેદ જ્ઞાની ધર્માત્મા સર્વ પ્રસંગે જાણે છે કે 'જ્ઞાન સ્વભાવ જ હું છું' ગમે તેવી પ્રતિકુળતાથી ઘેરાઈ જાય તો પણ 'હું જ્ઞાન સ્વભાવ જ છું' એવી શ્રદ્ધા તેમને છૂટતી નથી. આ રીતે સર્વ પ્રસંગે પોતાને ચૈતન્ય સ્વભાવપણે જ અનુભવતા હોવાથી ધર્માત્મા જ્ઞાનરૂપે જ રહે છે.
- સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક આદિ જીવની પર્યાયમાં થાય છે. પણ ત્યાં તો દ્રવ્ય દષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે એવા જ્ઞાની જીવની દષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર પડી છે, એની દષ્ટિ આત્માના આનંદમાં છે. એ જીવ સુખ-દુઃખની કલ્પનાને કેમ ભોગવે ? તેથી જ્ઞાનીના સુખ-દુઃખના રાગ-પરિણામને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યાં છે અને એ સુખ-દુઃખના પરિણામની આદિ, મધ્ય અને અંતમાં અંતવ્યાપક થઈને પુદ્ગલ દ્રવ્ય તેને ગ્રહણ કરે છે, ભગવાન આત્મા તેને ગ્રહણ કરતો કે ભોગવતો નથી. કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાયક છે; કલ્પનાના સુખ-દુઃખનું ભોગવવું તેનું સ્વરૂપ નથી. પર્યાયમાં સુખ-દુઃખની કલ્પના થાય છે પણ દ્રવ્ય દષ્ટિવંત જ્ઞાની તેનો કર્તા-ભોક્તા થતો નથી.
- ચૈતન્યમાં અંદર ગયો એટલે પુણ્ય-પાપ ભાવનો સાક્ષી થઈ ગયો તેથી તે ભાવે જુદા છે, કાળે જુદા છે, ક્ષેત્રે પણ જુદા છે, વસ્તુ જુદી જ છે. આત્મા તો એકલો જ્ઞાનધન ચૈતન્યપુંજ છે.

- ધર્માત્મા જ્ઞાનરૂપે જ રહે છે એ ભેદ વિજ્ઞાનનું બળ છે. ભેદ વિજ્ઞાનની એવી તાકાત છે કે તે જ્ઞાનને જ્ઞાનરૂપે જ રાખે છે. તેને જરા પણ વિપરીતતા પમાડતું નથી. તેમજ તેમાં રાગાદિ ભાવોને જરા પણ પ્રવેશવા દેતું નથી. આ રીતે ભેદ વિજ્ઞાનનું બળ જ્ઞાનને અને રાગને ભેળસેળ થવા દેતું નથી પણ જુદા જ રાખે છે, તેથી ભેદ વિજ્ઞાની ધર્માત્મા જ્ઞાનરૂપે જ રહે છે અને રાગરૂપે જરા પણ થતા નથી.
- ‘પરને અને આત્માને સંબંધ નથી’ એ સમજવાનું પ્રયોજન એટલે પર લક્ષે જે વિકાર ધાય તે મારું સ્વરૂપ નથી એમ પર સાચેનો સંબંધ તોડીને તેમજ પોતાની પર્યાયનું લક્ષ પણ છોડીને અભેદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવી તે જ આત્માનું પ્રયોજન છે.
- આત્માની અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષાદિ વિકારી ભાવો ધાય છે તે જીવના પોતાની પર્યાયમાં જ ધાય છે, પોતે જ કરે છે. તેથી પર્યાય દૃષ્ટિથી રાગ જીવનો છે. દ્રવ્ય દૃષ્ટિથી દ્રવ્ય સ્વભાવમાં રાગ છે જ નહિ તેથી રાગ જીવનો નથી. પણ પુદ્ગલના લક્ષે યતો હોવાથી પુદ્ગલનો છે.
- રાગ-દ્વેષ ધર્તાદેખાય છે તે તો પર્યાય દૃષ્ટિ છે, તે જ વખતે જો પર્યાય દૃષ્ટિને ગોણા કરીને સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જુઓ તો આત્માનો સ્વભાવ રાગરહિત જ છે, એની શ્રદ્ધા અને અનુભવ ધાય છે. રાગ હોવા છતાં શુદ્ધ આત્મા તે રાગથી રહિત છે - એમ જ્ઞાન વડે શુદ્ધ આત્મા જણાય છે. આત્મામાં એક જ ગુણ નથી, પણ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે અનંત ગુણો છે; રાગ-દ્વેષ ધાય છે તે ચારિત્રગુણનું વિકારી પરિણમન છે અને શુદ્ધાત્માને માનવો તે શ્રદ્ધાગુણનું નિર્મળ પરિણમન છે તથા શુદ્ધાત્માને જાણવો તે જ્ઞાન ગુણનું નિર્મળ પરિણમન છે. એ રીતે દરેક ગુણનું પરિણમન ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરે છે. ચારિત્રના પરિણમનમાં વિકાર દશા હોવા છતાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તેમાં ન વળતાં ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં વળ્યા, શ્રદ્ધાની પર્યાયે વિકાર રહિત આખા શુદ્ધ આત્મામાં વળીને તેને માન્યો છે અને જ્ઞાનની પર્યાય પણ ચારિત્રના વિકારનો નકાર કરીને સ્વભાવમાં વળી છે. એટલે તેણે પણ વિકાર રહિત શુદ્ધ આત્માને જાણ્યો છે. આ રીતે ચારિત્રની પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ હોવા છતાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સ્વ તરફ વળતાં શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન ધાય છે. રાગ વખતે જો રાગરહિત શુદ્ધ આત્માનું ભાઈ ધઈ શકતું ન હોય તો કોઈ જીવને ચોધું-પાચમું-છઠું વગેરે ગુણ સ્થાન કે સાધક દશા જ પ્રગટી શકે નહિ અને સાધક ભાવ વગર મોક્ષનો પણ અભાવ કરે.

- રાગને સર્વથા પરનો જ માને તો જીવ સ્વચ્છંદી થઈ જશે અને રાગને સર્વથા પોતાનો જ સ્વભાવ છે તેમ માનશે તો રાગ નીકળી શકશે નહિ. માટે પહેલાં પોતાના અપરાધથી પોતે જ કરે છે. કર્મ રાગ કરાવતું નથી. એ રીતે નિર્ણય કરીને પછી સ્વભાવ દષ્ટિ કરાવવા, રાગ મારું સ્વરૂપ નથી, ઉપાધિભાવ છે માટે કર્મજન્યકહીને રાગનું લક્ષ છોડાવીને સ્વભાવનું લક્ષ કરાવ્યું છે. આ છે ભેદ વિજ્ઞાનની કળા.
- રાગ આત્માથી જુદો છે. રાગમાં જ્ઞાન ગુણ નથી; જેનામાં જ્ઞાન ગુણ ન હોય તેને આત્મા કેમ કહેવાય ? માટે રાગ તે આત્મા નથી. આત્માની શક્તિના નિર્મળ પરિણામથી રાગના પરિણામ જુદા છે.
- વર્તમાનમાં રાગ હોવા છતાં રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કેમ થાય ? જે જીવ રાગને જ પોતાનું સ્વરૂપ માનીને સમ્યક્શ્રદ્ધા પણ કરતો નથી તેને આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે જે જીવ ! તું પર્યાય દષ્ટિથી રાગને તારું સ્વરૂપ માની રહ્યો છે. પણ પર્યાયમાં રાગ હોવા છતાં તું પર્યાય દષ્ટિ છોડીને સ્વભાવ દષ્ટિથી જો તો તારા રાગરહિત સ્વરૂપનો તને અનુભવ થાય. જે વખતે ક્ષણિક પર્યાયમાં રાગ છે તે વખતે જ રાગ રહિત ત્રિકાળી સ્વભાવ છે, માટે પર્યાય દષ્ટિ છોડીને તું તારા રાગરહિત સ્વભાવની પ્રતીતિ કરજે; એ પ્રતીતિના જોરે રાગ અદ્ય કાળે ટળી જશે, પણ એ પ્રતીતિ વગર રાગ કદી ટળતો નથી. આ તો છે ભેદ વિજ્ઞાન !
- ભેદ જ્ઞાનના અભાવથી અજ્ઞાની રાગ અને જ્ઞાનની અતિ નિકટતા દેખી એકમેક હોય તેવું માને છે પણ રાગ અને જ્ઞાન એકમેક નથી. આ જ ભેદ જ્ઞાન કરવાનું છે.
- ખરેખર એક વસ્તુ બીજી વસ્તુની નથી. તેથી બન્નેના પ્રદેશ ભિન્ન છે. આત્મ વસ્તુથી શરીરાદિ પર દ્રવ્યો તો ભિન્ન છે. જ પણ અહીં તો મિથ્યાત્વ રાગ-દ્વેષના જે પરિણામ છે તે નિર્મળાનંદ પ્રભુ એવા આત્માથી ભિન્ન સ્વરૂપે છે. તેથી પુણ્ય-પાપ ભાવ તે આત્માથી ભાવે ભિન્ન છે. ભાવે ભિન્ન હોવાથી તેના પ્રદેશ પણ ભિન્ન છે. અસંખ્ય પ્રદેશી આત્મા છે, તેનાથી આસ્રવના પ્રદેશ ભિન્ન છે; એ છે તો જીવના અસંખ્ય પ્રદેશમાં જ, પણ નિર્મળાનંદ પ્રભુ અસંખ્ય પ્રદેશી ધ્રુવ છે. તેનાથી આસ્રવ ભાવના પ્રદેશ ભિન્ન છે. આત્માની આશ્રયે પ્રગટેલી નિર્મળ પર્યાય છે તેને પણ આસ્રવ વસ્તુથી ભિન્ન કહી છે. આવી રીતે બધું ભિન્ન જ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની નિર્મળ પર્યાય, જે પૂર્ણ સ્વરૂપ એવા મોક્ષનું સાધક છે, તે ઉપચારથી જીવનું સ્વરૂપ કહેવાય

છે, પરમાર્થ સૂક્ષ્મ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તે પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી. આ ભેદ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે.

- ધર્મનો મર્મ શું છે ? ભેદ વિજ્ઞાન. કેવી રીતે ? આત્મા પોતાના સ્વભાવ સામર્થ્યથી પૂર્ણ છે. પરથી અત્યંત ગુદો છે એમ સ્વ-પરની ભિન્નતાને જાણીને સ્વ દ્રવ્યના અનુભવથી આત્મા શુદ્ધતાને પામે તે ધર્મનો મર્મ છે.
- ભેદ જ્ઞાન ક્યાં સુધી ભાવવું ?

અચ્છિન્નધારાથી ભેદ જ્ઞાન ત્યાં સુધી ભાવવું કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન જ્ઞાનમાં ઠરી જાય. પહેલાં પરથી ભિન્ન શુદ્ધાત્માની ભાવના કરતાં કરતાં જ્ઞાન જ્ઞાનમાં કરતાં રાગાદિ ભિન્ન ઘટ્ટને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી પણ પરથી ભિન્ન એવા શુદ્ધાત્માની સતત ભાવના કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન થાય છે. માટે કેવળજ્ઞાન યતાં સુધી અચ્છિન્નધારાથી ભેદ જ્ઞાન ભાવવું. આ ભેદ જ્ઞાનની ભાવના તે રાગરૂપ નથી પણ શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ છે એમ સમજવું.

ઉપયોગ પરમાં બહારમાં જાય છે તેને અંદર સ્વમાં લઈ જવાનો છે. ઉપયોગને સ્વમાં લઈ જવો તેને ઊંડો લઈ જવો કહ્યો છે. ઊંડો એટલે આઘો દૂર લઈ જવાનો નથી પણ અંદર સ્વમાં તળ સુધી લઈ જવાનો છે. ઉપયોગ સ્વમાં વળતાં ઢળતાં આત્માના દર્શન થાય છે.

- આત્મા અને રાગની સંધી અતિ સૂક્ષ્મ છે, ઘણી જ દુર્લક્ષ છે, દુર્લભ છે. તો પણ અશક્ય નથી. રાગથી ભિન્ન પડવું તે સાધન છે પ્રજ્ઞાછીણી-ભગવતી પ્રજ્ઞા જ એક સાધન છે. જ્ઞાન ઉપયોગને અતિ સૂક્ષ્મ કરતાં, ઝીણો કરતાં લક્ષમાં આવી શકે છે.
- ભગવાનની ભક્તિ કરવી, પૂજા કરવી, પઠન-પાઠન, વ્રત-તપ આદિ કરવા એ કોઈ રાગ અને આત્માને ભિન્ન કરવાના સાધન નથી. પંચ મહાવ્રતના પરિણામો કે શુકલ લેશ્યાના કષાયની મંદતાના પરિણામો તે અતિ સૂક્ષ્મ કે દુર્લક્ષ નથી પણ આત્મા અતિ સૂક્ષ્મ છે. તેથી ઉપયોગ અતિ સૂક્ષ્મ કરવાની આ વાત છે. રાગથી જુદા પડવામાં પ્રજ્ઞા જ એક સાધન છે. રાગથી ભિન્ન સ્વભાવ સન્મુખ ઝુકાવ કરવો, સ્વભાવ સન્મુખ એકાગ્રતા કરવી, ઢળવું એ જ એક સાધન છે. રાગથી જુદા પડવામાં જ્ઞાન સિવાય કોઈ બીજું સાધન છે જ નહિ અને આ છે ભેદ વિજ્ઞાનની કળા ! પુરુષાર્થ કરીને ઉપયોગને સ્વભાવ સન્મુખ સૂક્ષ્મ કરે તો આત્મા અને રાગની સંધિ દેખાય અને પ્રજ્ઞાછીણીથી તે છૂટા કરી શકાય. આ જ છે ભેદ વિજ્ઞાન !

■ સ્વાનુભૂતિની ચર્ચા :

પ્ર : શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કોણ કરી શકે ? અને તેને માટેની પાત્રતા કેવી હોય તે કહો .

ઉ : * આત્મ તત્ત્વ ઘણું અદ્ભૂત છે. અચિંત્ય મહિમાવાળું છે.

* પ્રથમ જેણે જેન ધર્મના જ્ઞાની અનુભવી પાસેથી આત્મ તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ નક્કી કર્યું હોય તેના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને રાગથી વિભક્ત અને ચૈતન્ય સ્વરૂપથી એકત્ત્વરૂપ જાણ્યા હોય.

* તેને જાણતાં ચૈતન્ય રસની અતિ મીઠાસ-લગની લાગી હોય અને રાગના રસ પ્રત્યે ઉદાસીનતા થઈ ગઈ હોય; એવો મુમુક્ષુ જીવ વિષય કષાયોથી વિરક્ત થઈ શાંત પરિણામ વડે ચૈતન્યના અનુભવ માટે ચિત્તને આત્મામાં એકાગ્ર કરવા મથતો હોય છે.

* એવા સુપાત્ર જીવને જ્યારે ચૈતન્ય રસની પરાક્રાંશ ધાય છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ આત્મ સન્મુખ એકાગ્ર થઈ જાય છે, તે સ્વાનુભૂતિ છે. તે સહજ ધાય છે.

પ્ર : તે સ્વાનુભૂતિ વખતે અંદર શું દેખાય છે ?

ઉ : એ વખતે આત્માએ પોતે આત્માને દેખ્યો...દેખનાર અને દેખવા યોગ્ય વસ્તુ (શુદ્ધ નય અને તેનો વિષય જ્ઞાયક) એવા ભાવ-ભેદરૂપ જુદાઈ પણ તે વખતે ન હતી. એકકાર આત્મા સર્વ ગુણોના રસ સહિત પોતે પોતાને અનુભવતો હોય છે. વચનાતીત અને વિકલ્પાતીત છે આ આત્માનુભૂતિ. આશ્ચર્યથી પણ પાર એવા પરમ શાંત રસરૂપે આત્મા પોતે જ, પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનના સ્વાદમાં આવતો હોય છે. ત્યાં ઈન્દ્રિયો નથી, રાગ નથી અને દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના કોઈ ભેદ પણ નથી. એકલો જ્ઞાયક-આત્મા પોતે પોતાના આનંદમાં લીન થઈને સર્વોપરી પરમ તત્ત્વપણે પ્રકાશતો હોય છે. પહેલી વારની અપૂર્વ સ્વાનુભૂતિ વખતે ત્યાં જાણે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોની અંદર આનંદનો કોઈ મોટો ધરતીકંપ થતો હોય ! પરમ સુખ વેદાય છે. પોતાના સર્વ ગુણોને શાંત અતીન્દ્રિય રસ એક સાથે સ્વાદમાં આવે છે અને પ્રભુ સિદ્ધ જેવી વીતરાગી તૃપ્તિ વેદાય છે.

પ્ર : એ સ્વાનુભૂતિ વખતે નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં સ્વ-પર પ્રકાશપણું કઈ રીતે હોય છે ?

ઉ : તે વખતે અંતર્મુખ ઉપયોગમાં માત્ર આત્મ પ્રકાશન છે, આત્મા જ સ્વ જોય છે; પોતે જ જ્ઞાતા અને પોતે જ જ્ઞેય-એમ જ્ઞેય જ્ઞાયકનું અભિન્નપણું છે. તે

વખતે ઉપયોગમાં પર જોય નથી હોતું; કેમ કે સાધકનો ઉપયોગ સ્વમાં ને પરમાં બન્નેમાં એક સાથે લાગતો નથી, એક વખતે એકમાં જ ઉપયોગ હોય છે.

પ્ર : સ્વાનુભવ વખતે જ્ઞાન તે સ્વ જોય અને આનંદ તે પર જોય એમ સ્વ-પર પ્રકાશપણું માનીએ તો ?

ઉ : નહિ; સ્વાનુભૂતિમાં એવો ગુણ ભેદ નથી હોતો. ત્યાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, આનંદ બધાય ગુણો એકરસપણે (અભેદ) અનુભવમાં આવે છે. વળી અતીન્દ્રિય આનંદને 'પર' કહેવાનું વ્યાજબી નથી કેમ કે તે તો આત્માની સ્વાનુભૂતિમાં જ સમાયેલો છે, જુદો નથી.

પ્ર : તો પછી જ્ઞાનનો સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવ છે તેનું શું ?

ઉ : હા, જ્ઞાનનો સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવ છે - એ ખરું; પણ જ્યાં સુધી તે સ્વભાવ પ્રગટી ને કેવળજ્ઞાન રૂપ થયો નથી ત્યાં સુધી તે વિભાવજ્ઞાન છે; તે ભલે સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છતાં હજી અધુરું છે. તેથી તેનો ઉપયોગ સ્વ-પરને એક સાથે જાણી શકતો નથી.

પ્ર : તો શું તે વખતે જીવને સ્વ-પર નું જ્ઞાન નથી ?

ઉ : છે, પણ ઉપયોગ સ્વ જોયમાં જ વર્તે છે; ઉપયોગમાં તો આત્મા જ જ્ઞાતા છે અને આત્મા જ જોય છે. પરથી ભિન્નતાના જ્ઞાન માટે કાંઈ પર સન્મુખ ઉપયોગ હોવો જરૂરી નથી. પોતાના શુદ્ધ આત્માને જ સ્વ જોયપણે જાણ્યો અને તેમાં રાગની કે જડની ભેજસેળ ન કરી, તે જ ભેદ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનીને તે નિરંતર વર્તે છે.

પ્ર : ધર્મીનો ઉપયોગ અંદરમાં હોય ત્યારે તો તે અતીન્દ્રિય ઉપયોગમાં ઈન્દ્રિય વિષયો છૂટી ગયા છે પરંતુ જ્યારે તે જ ધર્મીનો ઉપયોગ બહાર જાય અને ઈન્દ્રિય જ્ઞાન હોય ત્યારે તે બાહ્ય ઉપયોગ વખતે શું એકલું ઈન્દ્રિય જ્ઞાન જ હોય કે અતિન્દ્રિય જ્ઞાન પણ હોય ?

ઉ : ધર્મીને બાહ્ય ઉપયોગ વખતે ઈન્દ્રિય જ્ઞાન હોય. તેમ જ તે જ વખતે તેને તે પર્યાયમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાન પણ ચાલુ જ છે; એકલું ઈન્દ્રિય જ્ઞાન નથી. હા, તે વખતે ઉપયોગરૂપે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન નથી, તો પણ તે જ પર્યાયમાં પહેલાં જે આત્મજ્ઞાન કરેલું છે તેની ધારણા વર્તે છે - એટલે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનું પરિણામન (લબ્ધપણે) તે જ પર્યાયમાં ચાલી રહ્યું છે. જો એકલું ઈન્દ્રિય જ્ઞાન હોય તો સમ્યગ્જ્ઞાન ટકી રહે નહિ અને મોક્ષમાર્ગ પણ ચાલુ રહે નહિ.

મોટે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન તેમજ અનંતાનુબંધી કષાયના અભાવરૂપ અપૂર્વ શાંતિ, સમ્યક્શ્રદ્ધા વગેરે ઈન્દ્રિયાતીત શુદ્ધ ભાવો ધર્મીની પર્યાયમાં સદાય વર્તતા જ હોય છે; અને એ ભાવો વડે જ ધર્મી જીવની સાચી ઓળખાણ થાય છે.

- હે જીવો ! આ જીવ તત્ત્વ પોતે સ્વતંત્ર સત્ છે; તે અનાદિ અનંત પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વરૂપમાં વર્તનારું છે; જ્ઞાન અને આનંદ તેનો મુખ્ય સ્વભાવ છે કે જે જીવ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. દરેક આત્મા પોતાના સ્વકીય અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહીને પ્રત્યેક સમયને જાણે છે અને પરિણામે છે તેથી તે ‘સમય’ છે.
- તે જ્ઞાન અને પરિણામન સ્વરૂપ આત્મા સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન કરીને જ્યારે પરથી વિભક્ત પોતાના જ્ઞાન સ્વરૂપને જાણે છે અને તેમાં જ એકત્ત્વરૂપ પરિણામે છે ત્યારે તે ‘સ્વસમય’ છે, તે સુંદર છે, તે જ શુદ્ધ છે અને સુખી છે. પણ આત્મા જ્યાં સુધી પોતાના જ્ઞાન સ્વરૂપને ભૂલીને પરને જાણતાં પર સાથે કે રાગાદિ સાથે એકત્ત્વરૂપે પરિણામે છે ત્યાં સુધી તે ‘પરસમય’ છે, તેમાં વિખવાદ છે, અશુદ્ધતા છે ને દુઃખ છે.
- મોટે હે જીવો ! તમે જ્ઞાન અને રાગનું ભેદ જ્ઞાન કરીને રાગ વગરના શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં જ અત્યારે દૃઢ પણે પરિણમાવો. મોક્ષનો આ જ ઉપાય છે.
- મોક્ષ માર્ગ શુદ્ધ સ્વ દ્રવ્યમાં જ સમાય છે. રાગનો કોઈ અંશ તેમાં નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ શુદ્ધ ભાવે પરિણામેલો આત્મા પોતે જ મોક્ષ કારણ છે અને પોતે જ મોક્ષરૂપ છે. આ રીતે ‘શુદ્ધાત્મા’ જ સાધ્ય છે. તેના જ ઉપયોગને એકાગ્ર કરીને ઠરો, સુખી થશો.

■ સમ્યગ્દર્શન : (૧૦ નિમિત્ત)

વિપરીતાભિનિવેશરહિત જીવાદિ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. વાસ્તવિક તો એક પ્રકારે જ છે.

વિપરીત અભિપ્રાયરહિત આત્માનું સ્વરૂપ શ્રદ્ધવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. તેના બે પ્રકાર છે.

૧. અધિગમજ-બાહ્ય નિમિત્ત વડે પ્રાપ્ત થાય.
 ૨. નિસર્ગજ-બાહ્ય નિમિત્ત વિના પ્રગટ થાય.
- સમ્યક્ શ્રદ્ધાન દશ પ્રકારે (નિમિત્તથી) પણ કહ્યું છે.

૧. આજ્ઞા ૩. ઉપદેશ ૫. બીજ ૭. વિસ્તાર ૯. અવગાઢ
 ૨. માર્ગ ૪. સૂત્ર ૬. સંક્ષેપ ૮. અર્થ ૧૦. પરમ અવગાઢ
- * આજ્ઞા : શાસ્ત્રલ્પ્યાસ વિના માત્ર વીતરાગ દેવની આજ્ઞા તથા તેમનાં વચને સાંભળ્યા પછી થયેલી જે તત્ત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ અથવા તે આપ્તપુરુષની આજ્ઞાના અવધારણરૂપ જીવની દશા વિશેષતારૂપ પરિમિતિ તે આજ્ઞા સમ્યક્ત્વ છે.
 - * માર્ગ : વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવ પ્રણીત ગ્રંથો વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યા વિના માત્ર બ્રાહ્મલ્પ્યંતર પરિગ્રહ રહિત એવો વિશુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ તેનું અનાદિ દુઃખરૂપ એવા પ્રબળ મોહની ઉપશાંતિ અર્થે શ્રદ્ધાન થવું તે માર્ગ સમ્યક્ત્વ છે અથવા પ્રત્યક્ષ બોધ સ્વરૂપ પુરુષ પ્રત્યે ભક્તિયુક્ત આસ્તિક્ય પરિણતી થવી એ પણ માર્ગ સમ્યક્ત્વ છે.
 - * ઉપદેશ : શ્રી તીર્થંકરાદિ ઉત્કૃષ્ટ પુરુષોના ઉપદેશથી દૃષ્ટિની વિશુદ્ધતા થવી એ ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ છે અથવા તે આપ્ત ભગવાન પ્રણીત શ્રુત પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિયુક્ત આસ્થારૂપ જીવની દશા તે પણ ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ છે.
 - * સૂત્ર : મુનિઓના આચારાદિ વિધાનોને વિદિત કરનારાં એવા આચારાદિ સૂત્રો સાંભળી જે વીતરાગ ભગવાન પ્રણીત નિગ્રંથ માર્ગ પ્રત્યે મહત્ત્વપૂર્ણ દૃષ્ટિ પૂર્વક જે આસ્તિક્ય પરિણતી થાય તે સૂત્ર સમ્યક્ત્વ છે.
 - * બીજ : જ્ઞાનના કારણરૂપ બીજગણીતના અલ્પ્યાસથી થયેલો જે મોહનો અનુપમ ઉપશમ અને તેથી અતિ કઠણ છે. જેને જાણવાની ગતિ એવું જ તત્ત્વ શ્રદ્ધાન તે બીજ સમ્યક્ત્વ છે.
 - * સંક્ષેપ : સંક્ષેપતાપૂર્વક થયેલી જે તત્ત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ જીવની દશા વિશેષતા તે સંક્ષેપ સમ્યક્ત્વ છે.
 - * વિસ્તાર : દ્વાદશાંગ વાણી સાંભળીને ઉત્પન્ન થયેલી એવી નિર્મળ તત્ત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ દશા તે વિસ્તાર સમ્યક્ત્વ છે.
 - * અર્થ : નિગ્રંથ વીતરાગ પ્રવચન સાંભળવાથી તેમનાં કોઈ ગહન અર્થના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી જે તત્ત્વ અર્થ દૃષ્ટિરૂપ દશા તે અર્થ સમ્યક્ત્વ છે.
 - * અવગાઢ : અંગ અને અંગબ્રાહ્મ જે વીતરાગ પ્રણીત શાસ્ત્રો તેને અવગાહન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જે તત્ત્વ શ્રદ્ધા તે અવગાઢ સમ્યક્ત્વ છે.
 - * પરમ અવગાઢ : કેવળ જ્ઞાનોપયોગ વડે અવલોકિત જે તત્ત્વ શ્રદ્ધા તે પરમ અવગાઢ સમ્યક્ત્વ છે.

એમ એક સમ્યગ્દર્શન પરિણતીને ઉત્પન્ન થવાના ઉપરોક્ત દશ

નિમિત્તોના યોગે તે સમ્યક્ત્વ ભાવના પણ ઉપર કહ્યાં દશ ભેદ યાય છે. તેમાંના ગમે તે નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલી તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા તો એક જ પ્રકારની હોય છે.

તે સિવાય દર્શનમોહ પ્રકૃત્તિના ઉપશમથી યાય તે ઔપશમિક, ક્ષયથી યાય તે ક્ષાયિક અને ક્ષયોપશમથી યાય તે ક્ષયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન છે. આ રીતે ત્રણ ભેદ પણ કહ્યાં છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ જેના તળીયે કીચડ જામ્યો છે અને ઉપર નિર્મળ જળ છે તેવું છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ સ્ફટિક મણી સમાન કેવળ નિર્મળરૂપ છે.

ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ઉગતા સૂર્યની માફક કંઈક રાગાદિ મલ સહિત વર્તે છે.

હેય, ઉપાદેય તત્ત્વોનો વિવેક કરતાં વિપરીત અભિપ્રાય રહિત એવું પવિત્ર સમ્યગ્દર્શન વાસ્તવિક તો એક જ પ્રકારે છે અને તે છે “નિર્વિકલ્પ સ્વાનુભૂતિ” તે જ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે.

હે ભવ્યો ! અનંત અનંત દુઃખરૂપ અનાદિ સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અર્થે, ભક્તિપૂર્વક, કલ્યાણ મૂર્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનને અંગીકાર કરો-સમયે સમયે આરાધો !

■ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા :

પ્રીતિકર મુનિરાજ પરમ અનુગ્રહપૂર્વક વજ્રચંદના આત્માને (ઋષભદેવના આત્માને) સમ્યગ્દર્શન અંગીકાર કરાવતાં કહે છે કે ‘હે આર્ય ! તું હમણાં જ સમ્યગ્દર્શનને ગ્રહણ કર ! તારે માટે આ સમ્યક્ત્વના લાભનો કાળ છે.’

દેશના લબ્ધિ વગેરે બહિરંગ કારણ અને કરણલબ્ધિરૂપ અંતરંગ કારણ વડે ભવ્ય જીવ દર્શનવિશુદ્ધિ પામે છે. સર્વજ્ઞે કહેલાં જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. નિઃશંકતા, વાત્સલ્ય વગેરે આઠ અંગરૂપી કિરણોથી સમ્યગ્દર્શનરૂપી રત્ન બહુ જ શોભે છે.

હે ભવ્ય !

- ★ તું આ શ્રેષ્ઠ જૈન માર્ગને જાણીને માર્ગ સંબંધી શંકાને છોડ.
- ★ ભોગોની આકાંક્ષા દૂર કર, ધર્મના કળમાં ભોગોની ચાહના ન કર.
- ★ વસ્તુ ધર્મ પ્રત્યેની ગ્લાની છોડ. દેહની મલિનતા દેખીને ધર્મ પ્રત્યે અણગમો ન કર.
- ★ અમૂઢ દષ્ટિ (વિવેક દષ્ટિ) પ્રગટ કર; સત્યતત્ત્વને પરીક્ષાપ્રી ઓળખ.

- ★ ધર્માત્મા સંબંધી દોષનાં સ્થાન છુપાવીને સત્ય ધર્મની વૃદ્ધિ કર
- ★ માર્ગથી વિચલીત થતા આત્માને ઉપદેશાદિ વડે ધર્મમાં સ્થિર કર.
- ★ રત્નત્રય ધર્મમાં અને ધર્માત્માઓમાં અતિરાય પ્રીતિરૂપ વાત્સલ્ય કર.
- ★ જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના વડે જૈન શાસનની પ્રભાવના કર.

આ પ્રમાણે આઠે અંગોથી સુરોભિત એવા વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વને તું ધારણ કર. હે આર્ય! આ સમ્યગ્દર્શનને જ તું ધર્મનું સર્વસ્વ સમજ. સર્વ સુખનું કારણ સમ્યગ્દર્શન છે. આ સંસારમાં તે જ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે તે જ કૃતાર્થ છે અને તે જ મુમુક્ષુ છે. જેના હૃદયમાં નિર્દોષ સમ્યગ્દર્શન પ્રકાશે છે. હે ભવ્ય! તું આ સમ્યગ્દર્શનને જ સિદ્ધિ પ્રસાદનું પ્રથમ સોપાન જણા. મોક્ષ મહેલનું પહેલું પગથિયું સમ્યગ્દર્શન જ છે; તે દુર્ગતિને રોકનાર છે, તે જ ધર્મના ઝાડનું મૂળિયું છે, તે જ સ્વર્ગ અને મોક્ષનો દરવાજો છે અને તે જ સારભૂત રત્ન છે. હે ભવ્ય! આવા સમ્યગ્દર્શનને તું તારા આત્મામાં ધારણ કર...આજે ધારણ કર...અમે તને સમ્યક્ત્વ પમાડવા માટે જ અહીં આવ્યા છીએ, તેનો અત્યારે અવસર છે.

અહો ! આ સમ્યગ્દર્શન સંબંધમાં અધિક શું કહેવું ? એની તો એટલી જ પ્રશંસા બસ છે કે જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં અનંતકાળના સંસારનો પણ અંત આવી જાય છે અને તે મોક્ષ સુખને પામે છે. માટે હે આર્ય! લોક મૂઢતા, ગુરુ મૂઢતા, અને દેવમૂઢતાનો પરિત્યાગ કરીને તું સમ્યગ્દર્શનની ઉજ્જવલતાને ધારણ કર. સમ્યગ્દર્શનરૂપી તલવાર દ્વારા સંસારની વેલને તું છેદી નાખ. તું નિકટ ભવ્ય છો અને ભવિષ્યકાળમાં તીર્થંકર થનાર છો. હે ભવ્ય ! અહૃત દેવના વચન અનુસાર મેં આ સમ્યગ્દર્શનની દેશના કરી છે, તે શ્રેયની પ્રાપ્તિ માટે તારે અવશ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

સંસાર સમુદ્રથી પાર થવા માટે નૌકા સમાન એવા એ સમ્યગ્દર્શનને અતિ રીઘપણે ગ્રહણ કર.

આ બોધ સાંભળતા આર્ય વજ્રજંઘે અંતરમુખ થઈને પોતાના પરમાત્મા તત્ત્વને દેખ્યું. રાગથી પાર શાંત રસમય જ્ઞાન ધારાનું વેદન થયું; ક્ષણ ભર તેનો ઉપયોગ સર્વ વિકલ્પોથી રહિત થઈને આત્મામાં જ થંભી ગયો. પરમાનંદમય આત્માનુભૂતિ થઈ ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ થયો.

પ્ર સમ્યગ્દર્શન થતાં બધું વ્યવસ્થિત છે ?

ઉ. ★ અમસ્તુ પણ બધું વ્યવસ્થિત છે, પણ સમ્યગ્દર્શન થતાં એના નિર્ણયમાં આવી જાય છે કે બધું વ્યવસ્થિત છે. સમયસાર ગાથા ૩૦૮/૧૧ માં જીવ અજીવનો કર્તા નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે, પણ ખરેખર તો જીવદ્રવ્ય

છે, એ એની પર્યાયનો પણ કર્તા નથી, કેમ કે દ્રવ્ય સ્વભાવ જ્યારે જેને દષ્ટિમાં બેઠો એટલે બસ ! બધું જ આવી ગયું.

- ★ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્ય નામની શક્તિ છે તેના કારણે પર્યાય ઉત્પન્ન થશે. યાચ છે, તેને કરવું છે ક્યાં ? અને જ્ઞાન ગુણની પર્યાય પણ ક્રમબદ્ધમાં જે જાતના રાગાદિ થશે તેને તે પ્રકારે જાણીતી તે જ પ્રકારે ક્રમબદ્ધમાં આવશે. તે પર્યાય છે તેનો પણ કર્તા દ્રવ્ય નથી. પર્યાય તે સમયે થશે જ, પર્યાય તે સમયે આવશે જ, તેનો જ્ઞાની કર્તા નથી, પર્યાય જે કાળે થવાની છે તે યાચ છે. તે પર્યાયનો કર્તા પર્યાય છે. જે પરિણામે છે તે કર્તા છે, દ્રવ્ય કાંઈ પરિણામનું નથી માટે કર્તા નથી.
- ★ ભાવ શક્તિના કારણે દરેક ગુણની પર્યાય ભવનરૂપ થશે જ, પર્યાય હોય જ છે, હોય છે તેને કરવું છે ક્યાં ? ખરેખર તો દ્રવ્ય પર દષ્ટિ ગઈ - દ્રવ્યનો સ્વીકાર થયો, એટલે બસ. પર્યાય પ્રાપ્ત થઈ અને તે પણ તેનો પ્રાપ્ત થવાનો કાળ હતો. તે પર્યાય નો સ્વ કાળ હતો. તેનો પણ કર્તા જીવ નથી કેમ કે ભાવશક્તિ ના કારણે ભવન તો છે, તો છે એને કરવું શું ?
- ★ અહાહા ! દ્રવ્યની સન્મુખ દષ્ટિ થઈ પછી જે થવાનું છે તે યાચ છે, તેને જાણે છે, એ જાણવાનું કામ પણ સ્વતંત્ર યાચ છે. આને જાણવું એમ પણ નથી, ભાવશક્તિ છે તે પર્યાય વિના હોય નહિ. ગુણીને (દ્રવ્યને) પકડ્યો છે તેણે જે ભવન પર્યાય હોય છે તેને કરવું છે ક્યાં ? થોડી ઝીણી વાત આવી ગઈ છે, આ તો અંદરથી આવે છે. નવું નવું યાચ છે તે થવાનું છે તે જ યાચ છે, તેને કરવું છે ક્યાં ? યાચ છે, હોય છે તેને જાણે છે, એ જાણવાની પર્યાય પણ તે કાળે થવાની છે તે યાચ છે, કેમ કે ગુણની વર્તમાન પર્યાય ભાવશક્તિના કારણે તે કાળે યાચ જ છે. યાચ છે તેને કરવું શું ? વસ્તુનું સ્વરૂપ જ એમ છે.

આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજવાથી સમ્યગ્દર્શનની નિર્મળ પર્યાય ઉત્પન્ન યાચ છે.

પાંચ પરિવર્તનનું સ્વરૂપ :

- દ્રવ્ય પરિવર્તન : પુદ્ગલ દ્રવ્યના બધા પરમાણુ અને સ્કન્ધોને આ જીવ ક્રમ ક્રમથી ગ્રહણ કરીને ભોગવીને છોડે છે. આવા દ્રવ્ય પરિવર્તનમાં આ જીવે અનંત કાળ વીતાવ્યો છે.

- **ક્ષેત્ર પરિવર્તન :** લોકાકાશનો કોઈ પ્રદેશ બાકી રહે નહિ જ્યાં ક્રમ ક્રમથી ઉત્પન્ન ન થયો હોય. આવા એક ક્ષેત્ર પરિવર્તનમાં દ્રવ્ય પરિવર્તન કરતાં પણ વધારે અનંત કાળ વીતાવ્યો છે.
- **કાળ પરિવર્તન :** ઉત્સર્પિણી - જ્યાં આયુ, કાયા, સુખ વધે છે.
અવસર્પિણી - જ્યાં આયુ, કાયા, સુખ ઘટે છે.
આ બે યુગોના સૂક્ષ્મ સમયમાં કોઈ એવો સમય નથી જેમાં આ જીવે ક્રમ ક્રમથી જન્મ મરણ ન કર્યા હોય. આવા એક કાળ પરિવર્તનમાં ક્ષેત્ર પરિવર્તનથી પણ અધિક અનંત કાળ વીતાવ્યો છે.
- **ભવ પરિવર્તન :** ચારે ગતિમાં નવઐવયક સુધીનો કોઈ ભવ બાકી રહ્યો નથી કે જે ભવ જીવે ધારણ કર્યો ન હોય. આવા એક ભવ પરિવર્તનમાં કાળ પરિવર્તનથી અધિક અનંત કાળ વીતાવ્યો છે.
- **ભાવ પરિવર્તન :** આ જીવે આઠ કર્મો બાંધવા યોગ્ય ભાવોને પ્રાપ્ત કર્યા છે. આવા એક ભાવ પરિવર્તનમાં ભવ પરિવર્તન કરતાં અધિક અનંત કાળ વીતાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે પાંચ પરિવર્તન આ સંસારી જીવે અનંત વાર કર્યા છે.

- આ સંસારમાં જન્મજાનું મૂળ કારણ મિથ્યા દર્શન છે. મિથ્યા દર્શનની સાથે અવિરત પ્રમાદ, કષાય અને યોગ પણ છે.

જે સંસારી જીવો ભોગોની તૃષ્ણામાં હિંસા, જુકું, ચોરી, કુશીલ, પરીગ્રહ, અતીચારરૂપ પાંચ અવિરત ભાવોમાં ફસાઈ રહે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ ભાવ પરિવર્તન કરે છે. આત્મહિતમાં પ્રમાદી રહે છે. તીવ્ર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કષાય કરે છે તથા મન, વચન, કાયા ને અતિ ક્ષોભિત રાખે છે.

આ અસાર સંસારમાં અજ્ઞાની મિથ્યા દષ્ટિ જ કષ્ટ પામે છે. જે આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ છે તે સંસારમાં ઉદાસી અને વૈરાગી છે. અતીન્દ્રિય આત્મિક સાચા સુખને ઓળખે છે. તે મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અધિકારી બને છે તે શીઘ્ર જ મોક્ષ ને પામે છે. જો કે કર્મોના ઉદયથી થોડો કાળ કોઈ ગતીમાં રહે છે તો પણ સંસારમાં લીપ્ત થતો નથી. સંસારમાં પ્રાપ્ત શારીરિક માનસીક કષ્ટોને કર્મોદય વિચારી સમતા ભાવથી ભોગવે છે, તે દરેક અવસ્થામાં આત્મીક સુખને જ સાચું સુખ માને છે.

૨૦

સમ્યક્-ચારિત્ર

- ચારિત્ર તે ખરેખર ધર્મ છે, તે જ સાક્ષાત મોક્ષ માર્ગ છે.
- શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મામાં ચરવું-પ્રવર્તવું તે ચારિત્ર છે.
- ચારિત્ર માટે પ્રથમ તો સ્વ-પરના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ; કેમ કે જેમાં એકાગ્ર યવાનું છે તે વસ્તુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યા વગર તેમાં સ્થિર ક્યાંથી થવાય ? માટે પ્રથમ જેમાં સ્થિર યવાનું છે તે વસ્તુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

- વસ્તુના સ્વરૂપનો આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો કે “આ જગતમાં હું સ્વભાવથી જ્ઞાયક જ છું; અને મારાથી ભિન્ન આ જગતના જડ-ચેતન સમસ્ત પદાર્થો તે મારાં જોયો જ છે. વિશ્વના પદાર્થો સાથે માત્ર જોય-જ્ઞાયક સંબંધથી વિરોધ કંઈ પણ સંબંધ મારે નથી. કોઈ પણ પદાર્થ મારો નથી અને હું કોઈના કાર્યનો કર્તા નથી. દરેક પદાર્થ પોતાના સ્વભાવ સામર્થ્યથી જ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય સ્વરૂપે પરિણમી રહ્યો છે. તેની સાથે મારે કંઈ જ સંબંધ નથી.”

જે જીવ આવો નિર્ણય કરે તે જ પર સાચેનો સંબંધ તોડીને નિજ સ્વરૂપમાં ઉપયોગને જોડે. એટલે તેને જ સ્વરૂપમાં ચરણરૂપ ચારિત્ર યાય. આ રીતે ચારિત્ર માટે પહેલાં વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

- ત્યાગ કે વ્રતાદિ કરવાની અહીં વાત જ નથી. કોણ ત્યાગ કરે છે અને શેનો ત્યાગ કરે છે ? પર વસ્તુનું તો ગ્રહણ કે ત્યાગ કોઈ પણ જીવો કરી શકતાં નથી; માત્ર પોતાના વિકારનો ત્યાગ કરવાનો છે.
- જેને વિકારથી ભિન્ન સ્વભાવની પ્રતીતિ થઈ હોય તે જ જીવ વિકારનો ત્યાગ કરી શકે. રાગથી ભિન્ન આત્મ સ્વભાવને જાણ્યા વગર રાગનો ત્યાગ કોણ કરશે ? સમ્યગ્દર્શન વડે રાગથી ભિન્ન સ્વભાવની શ્રદ્ધા કર્યા પછી જ રાગનો યથાર્થપણે ત્યાગ થઈ શકે છે, પણ જે જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને જાણતો નથી અને રાગ સાથે એકત્વ માને છે તે જીવ રાગનો ત્યાગ કરી શકશે નહિ. માટે આ સમજ્યા પછી જ સાચો ત્યાગ થઈ શકે છે. સાચો ત્યાગ સમ્યગ્દષ્ટિઓ જ કરી શકે છે. મિથ્યા દષ્ટિને તો કોનું ગ્રહણ કરવું અને કોનો ત્યાગ કરવો એનું જ ભાન નથી, તો ત્યાગ કેવો ?
- સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરનાર જીવ પોતાના આત્માને કૃતનિશ્ચય, નિષ્ક્રિય અને નિર્ભોગ દેખે છે. સ્વ-પરના સ્વરૂપના સંબંધી તેને સંદેહ ટળી ગયો છે. પર

દ્રવ્યની કોઈ પણ ક્રિયાને તે આત્માની માનતો નથી. તેમ જ પોતાના આત્માને પર દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાથી રહિત-નિષ્ક્રિય દેખે છે અને પર દ્રવ્યના ભોગવટા રહિત નિર્ભોગ દેખે છે. આવા પોતાના સ્વરૂપને દેખતો થકો તે જીવ, સંદેહ અને વ્યગ્રતાથી રહિત થયો થકો નિજ સ્વરૂપમાં એકાગ્ર ધાય છે. નિજ સ્વરૂપની ધૂનનો ધૂની થઈને તેમાં તે ઠરે છે. આ રીતે વસ્તુ સ્વરૂપના નિશ્ચય કરનારને જ ચારિત્ર હોય છે.

- મોક્ષ માર્ગને સાધનાર મુનિ વસ્તુ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને તેમાં જ એકાગ્ર ધાય છે. તેને જ ગ્રામણ્ય એટલે સાચું મુનિપણું હોય છે. જ્યાં મોક્ષ માર્ગ છે ત્યાં જ ગ્રામણ્ય છે.
- ખરેખર તો મુનિઓ પંચ મહાવ્રતને કહે છે કે પાળે છે, તેમ નહિ પણ ભોગવે છે. જેમ જગતના જીવો અશુભ રાગને ભોગવે છે તેમ મુનિઓ શુભ રાગને ભોગવે છે.
- ખરેખર અંતર્જલ્પ-બાહ્યજલ્પ-બાહ્ય ક્રિયારૂપ ચારિત્ર છે તે કહેવા માત્ર ચારિત્ર છે, સાચું ચારિત્ર નથી. કારણ કે આત્મ દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ નથી; પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ હોવાથી કર્મના ઉદયનું કાર્ય છે. ભલે અશુભથી બચવા શુભ હોય છે પરંતુ તે બંધનું કારણ છે, મોક્ષનું કારણ નથી.
- શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થયા પછી પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાને તે તે પ્રકારનો શુભ રાગ ભૂમિકા પ્રમાણે આવ્યા વિના રહેતો નથી. તે શુભ રાગ બંધનું કારણ ને હેય છે તેમ જ્ઞાની જાણે છે. શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ અનુસાર કષાય ઘટતો જતો હોવાથી વ્રતાદિને શુભ રાગ આવ્યા વિના રહે જ નહિ-એવો જ સ્વભાવ છે. એ પ્રમાણે વ્રતાદિ પળાય છે.
- વ્રત-તપ બંધાં જ વિકલ્પ છે. કરવા-ન કરવાની વાત જ નથી. સમ્યગ્દર્શન પછી પાંચમે ગુણસ્થાને તેવા વિકલ્પો આવે છે, તે શુભ રાગ છે, ધર્મ નથી તેમ જ્ઞાની જાણે છે. મિથ્યા દષ્ટિ ને તેવા વિકલ્પો આવે છે. તેને શુભ રાગથી પુણ્ય બંધાય છે પણ તે રાગથી લાભ માને છે, રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. તેથી મિથ્યાત્વ પણ સાથે બંધાય છે. શુભ છોડીને અશુભમાં જવાની વાત નથી. પણ શુભ રાગને પોતાનું સ્વરૂપ નથી તેમ જાણી શુદ્ધતા પ્રગટ કરવાની છે.
- સ્વ-પર તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે, એવું સ્વતંત્ર વસ્તુ સ્વરૂપ સમજે નહિ અને વસ્તુને પરાધીન માને તેને સાચો સમતા ભાવ નથી થઈ શકતો. વસ્તુ સ્વરૂપને

પરાધીન માનવાની માન્યતામાં જ અનંત વિષમ ભાવ પડ્યો છે. જાણે-બહારથી ક્રોધ ના દેખાતો હોય અને મંદ કષાય રાખતો હોય, તો પણ જ્યાં વસ્તુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સમતાનો અંશ પણ નથી હોતો. આત્માના જ્ઞાન સ્વભાવનો અનાદર જ મહાન વિષમ ભાવ છે. પ્રત્યેક તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈને આધીન નથી. મારો સ્વભાવ તો માત્ર બધું જ જાણવાનો છે. આ પ્રકારે વસ્તુ સ્વતંત્રને જાણીને પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવનો આદર કરવો એ જ સાચો સમતા ભાવ છે. બાકી મિથ્યા સમતા છે.

- ગ્રહણકે ત્યાગકોઈ બહારની વસ્તુનો યઈ શકતો નથી, પણ અંતરમાં જ ધાય છે. હું બીજી વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરી શકું કે તેમને છોડી શકું એવી માન્યતા તો મિથ્યાત્વ છે, અધર્મ છે. મોટે હું પર વસ્તુઓને ગ્રહી શકું કે છોડી શકું એવી 'ઊંધી' માન્યતાનો ત્યાગ કરવાનું આવ્યું. અને જડથી તથા વિકારથી જુદો અંતરમાં પોતાનો સ્વભાવ પૂરો જાયક મૂર્તિ છે તેની સાચી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને સ્થિરતાને ગ્રહણ કરવાનું આવ્યું. આ સત્ય ધર્મ છે.
- સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકનો જેટલો અંશે વીતરાગ ભાવ પ્રગટે તેટલો અંશે કષાયનો ત્યાગ ધાય છે, તેને ધર્મ કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શનાદિ અસ્તિત્વ ધર્મ છે અને ત્યાં મિથ્યાત્વ અને કષાયનો ત્યાગ તે નાસ્તિત્વ ધર્મ છે, પણ સમ્યગ્દર્શન વિનાના ત્યાગથી ધર્મ નથી; જો મંદ કષાય હોય તો પુણ્ય ધાય. પુણ્યથી સારા સંજોગ મળે, મોક્ષ ન ધાય.
- એક તરફ સંયોગ અને બીજી તરફ સ્વભાવ, બન્ને એક સમયે છે. ત્યાં તક્ષાવત જુઓ. સંયોગ અનિત્ય છે, ત્યાં રાગ છે, પરાધીનતા છે. સ્વભાવ નિત્ય છે, ત્યાં જ્ઞાન છે, સ્વતંત્રતા છે. દષ્ટિ કોના પર પડી છે તેના ઉપર ધર્મ-અધર્મનો આધાર છે. સંયોગ પર દષ્ટિ છે તો અધર્મ અને સ્વભાવ પર દષ્ટિ છે તો ધર્મ.

સ્વભાવની સાથે સંબંધ જોડવો અને પરની સાથે સંબંધ તોડવો, અર્થાત્ જેવો પોતાનો સ્વભાવ છે તેવો જાણીને શ્રદ્ધા જ્ઞાનમાં તેને સ્વીકાર કરવો તે સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનનું આચરણ છે. તે પછી સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવી તે ચારિત્રનું આચરણ છે. આ આચરણમાં જ ધર્મ ધાય છે. અન્ય કોઈ ધર્મનું આચરણ નથી.

- શુદ્ધ આત્મ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી તે પરમાત્મા સ્વભાવનું જ ધ્યાન છે અને સમ્યક્ચારિત્ર પણ ધ્યાન છે. એ ત્રણે સ્વાશ્રયની એકાગ્રતાત્રય ધ્યાનના જ પ્રકાર છે અને પરાશ્રયની એકાગ્રતા તે મિથ્યા શ્રદ્ધા-મિથ્યા જ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર છે પરમાત્મા સ્વભાવના ધ્યાનથી જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ ધાય

છે. સમ્યગ્જ્ઞાન પણ ચૈતન્યની એકાગ્રતારૂપ ધ્યાનથી જ થાય છે, સમ્યક્ચારિત્ર પણ ધ્યાનથી જ થાય છે. રાગની એકાગ્રતા છોડી, સ્વરૂપની એકાગ્રતા કરવી તે જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. એકલા જ્ઞાન સ્વભાવમાં એકાગ્ર કરતાં જ રાગાદિની ચિંતા તૂટી જાય છે. તે જ એકાગ્ર ચિંતા નિરોધરૂપ ધ્યાન છે અને તે જ મોક્ષ માર્ગ છે.

- ચારિત્રને જ મોક્ષ માર્ગનો ઉપાય કહ્યો છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પછી સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વગર મોક્ષ પ્રાપ્ત નથી થતો.
- સમ ભાવ એટલે વીતરાગતા. એ વીતરાગતા દ્રવ્યને પકડે ત્યારે થાય. દ્રવ્યના આશ્રય વિના વીતરાગતા ન થાય. સમ ભાવનું કારણ વીતરાગ સ્વભાવથી ભગવાન આત્મા છે. રાગથી લાભ માનવો એ તો ચૈતન્ય પ્રભુનો અનાદર છે. અહિંસાને ધર્મ કહ્યો છે એટલે રાગાદિની ઉત્પત્તિ ન થવી તે વીતરાગીની અહિંસા-એ ધર્મ છે. પરની દયાનો ભાવ તે રાગ છે, એ રાગથી સ્વની હિંસા થાય છે. આવી વાત માત્ર પાત્ર જીવોને જ બેસે છે. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ એ વાત બરાબર પણ અહિંસાની સાચી સમજ હોવી જોઈએ.
- અનંત ગુણમય-જ્ઞાનામય આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખવું. આત્મામાં કોઈ વિભાવ નથી. આત્મા તો ક્ષમાનો સાગર, શાંતિનો સાગર છે. અનંત કાળથી અનંત ભવો થયા, ગમે એટલા નિગોદના ભવો થયા છતાં આત્મા તો ક્ષમાનો ભંડાર છે. એવા આત્માને ઓળખવો એને એના આશ્રયે પ્રગટી ક્ષમાની પર્યાય એ જ સાચી ક્ષમા છે.

આ રીતે સમ્યક્ચારિત્રનું સાચું સ્વરૂપ બરાબર સમજી તેનું આચરણ શ્રાવક-મુનિ કેમ કરે છે એ બરાબર સમજવું જોઈએ.

